

**T.C.
MUĞLA SITKI KOÇMAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI**

**MADDİ BULUNTULARA GÖRE KUMAN/KIPÇAKLARDA
KÜLTÜREL HAYAT**

DOKTORA TEZİ

**HAZIRLAYAN
ASLI ÇANDARLI ŞAHİN**

**DANIŞMAN
DOÇ. DR. MUSTAFA GÖKÇE
2. DANIŞMAN
PROF. DR. MUALLÂ UYDU YÜCEL**

**TEMMUZ, 2017
MUĞLA**

**T.C.
MUĞLA SITKI KOÇMAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI**

**MADDİ BULUNTULARA GÖRE KUMAN/KIPÇAKLARDA
KÜLTÜREL HAYAT**

DOKTORA TEZİ

**HAZIRLAYAN
ASLI ÇANDARLI ŞAHİN**

**DANIŞMAN
DOÇ. DR. MUSTAFA GÖKÇE
2. DANIŞMAN
PROF. DR. MUALLÂ UYDU YÜCEL**

**TEMMUZ, 2017
MUĞLA**

T.C.
MUĞLA SITKI KOÇMAN ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANABİLİM DALI

MADDİ BULUNTULARA GÖRE KUMAN/KIPÇAKLARDA KÜLTÜREL HAYAT

Aslı ÇANDARLI ŞAHİN

Sosyal Bilimler Enstitüsünde
"Doktora"

Diploması Verilmesi İçin Kabul Edilen Tezdir.

Tezin Enstitüye Verildiği Tarih : 07.08.2017

Tezin Sözlü Savunma Tarihi : 26.07.2017

Tez Danışmanı : Doç.Dr. Mustafa GÖKÇE

2. Tez Danışmanı: Prof.Dr. Mualla UYDU YÜCEL

Jüri Üyesi : Prof.Dr. Abdullah GÜNDOĞDU

Jüri Üyesi : Prof.Dr. Ahmet YİĞİT

Jüri Üyesi : Doç.Dr. Alper ALP

Jüri Üyesi : Doç.Dr. Adnan ÇEVİK

Enstitü Müdürü : Prof. Dr. Mehmet MARANGOZ

Temmuz 2017

MUĞLA

TUTANAK

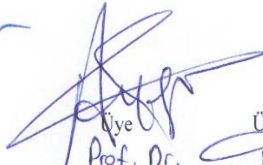
Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nün 21./06/2017 tarih ve 789/1 sayılı toplantısında oluşturulan jüri, Lisansüstü Eğitim-Öğretim Yönetmeliği'nin 38. maddesine göre, TARİH Anabilim Dalı Doktora öğrencisi ASLI ÇANDARLI ŞAHİN'in "MADDİ BULUNTULARA GÖRE KUMAN/KIPÇAKLARDA KÜLTÜREL HAYAT" adlı tezini incelemiş ve aday 26./07/2017 tarihinde saat 10:00'da jüri önünde tez savunmasına alınmıştır.

Adayın kişisel çalışmaya dayanan tezini savunmasından sonra 90 dakikalık süre içinde gerek tez konusu, gerekse tezin dayanağı olan anabilim dallarından sorulan sorulara verdiği cevaplar değerlendirilerek tezin kabul edildiğine ay. bildiği ile karar verildi.

Doç. Dr. Mustafa Gökçe
Prof. Dr. Mualla Uydu YÜCEL (2. Danışman)
Tez Danışmanı

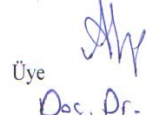
Üye
Prof. Dr.
Abdullah Gündoğan

Üye
Prof. Dr.
Ahmet Yiğit

Üye
Doç. Dr.
Adnan Çevik

Üye
Doç. Dr.
Alper Alp

YEMİN

Doktora tezi olarak sunduğum “**Maddi Buluntulara Göre Kuman/Kıpçaklarda Kültürel Hayat**” adlı çalışmanın, tarafımdan bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurulmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin Kaynakça’da gösterilenlerden olduğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanmış olduğumu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

21/06/2017

Aslı ÇANDARLI şAHİN

YÜKSEKÖĞRETİM KURULU DOKÜMANTASYON MERKEZİ
TEZ VERİ GİRİŞ FORMU

YAZARIN

Soyadı : ÇANDARLI ŞAHİN

Adı : Ash

Referans No:10159855

TEZİN ADI

Türkçe :Maddi Buluntulara Göre Kuman/Kıpçaklarda Kültürel Hayat

Y. Dil :Culturel Life In Cuman/Kipchak In The Light Of Material
Findings

TEZİN TÜRÜ: Yüksek Lisans

Doktora

Sanatta Yeterlilik

X

TEZİN KABUL EDİLDİĞİ

Üniversite :Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi

Fakülte :Edebiyat Fakültesi

Enstitü :Sosyal Bilimler Enstitüsü

Tarih :26.07.2017

TEZ YAYINLANMIŞSA

Yayımlayan :

Basım Yeri :

Basım Tarihi :

ISBN :

TEZ YÖNETİCİSİNİN

Soyadı, Adı :GÖKÇE, Mustafa-UYDU YÜCEL, Muallâ

Ünvanı :Doç. Dr.-Prof. Dr.

TEZİN YAZILDIĞI DİL: Türkçe
TEZİN SAYFA SAYISI:258

TEZİN KONUSU (KONULARI) :

- 1.Tarih**
- 2.Türk Tarihi**
- 3.Kültür Tarihi**

TÜRKÇE ANAHTAR KELİMELER:

- 1.Kuman/Kıpçak**
- 2.Kültür**
- 3.Taş Heykel**
- 4.Buluntu**

İNGİLİZCE ANAHTAR KELİMELER:

- 1. Cuman/Kipchak**
- 2. Stone Sculpture**
- 3.Culture**

1- Tezimden fotokopi yapılmasına izin vermiyorum	X
2- Tezimden dipnot gösterilmek şartıyla bir bölümünün fotokopisi alınabilir	O
3- Kaynak gösterilmek şartıyla tezimin tamamının fotokopisi alınabilir	O

Yazarın İmzası :

Tarih : 07/08/2017

MADDİ BULUNTULARA GÖRE KUMAN/KIPÇAKLARDA KÜLTÜREL HAYAT

ÖZET

Kuman/Kıpçaklar yaşadıkları coğrafyanın kendi adları ile anılmasına vesile olan ve söz konusu sahanın dört bir yanına âdeta damga niteliğinde taş heykeller bırakan bir Türk boyudur. Askeri yetenekleri ile ön plana çıkarak birçok devletin şekillenmesinde ana unsuru oluşturmuşlardır.

Araştırmamız maddi buluntular, arkeolojik veriler temellidir. Konu olarak kültürel hayatın seçilmesi bunu gerekli kılmıştır. Gerek Kuman/Kıpçakların Karadeniz'in kuzeyindeki sahada uzun süre Ruslar ile çok yakın münasebetlerde bulunmaları gerekse arkeolojik araştırmalar konusunda Rus bilim insanlarının başarılı çalışmaları Rus kaynaklarına yönelmemiz sonucunu doğurmuştur. Bu durumda çalışmamızın mekânsal sınırlılığı Karadeniz'in kuzeyi olarak kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Zaman açısından bakıldığında ise XI-XIII. yüzyıllar söz konusudur. Zira Kuman/Kıpçaklar Güney Rusya topraklarında ilk olarak 1054 yılında görünmüşlerdir. Bölgedeki bağımsız siyasi varlıklarını sona erdiren olay ise Moğol İstilasası olmuştur.

Bu çalışma savaşlar, antlaşmalar, siyasi münasebetlerden mümkün olduğunca arındırılmış bir şekilde Kuman/Kıpçakların kültürel hayatlarına, başka bir ifade ile gündelik yaşamlarına odaklanmıştır. Yazılı kaynaklardaki bilgilerin yetersizliği, arkeolojik verilere yönelmemiz ve taş heykeller üzerinden bir seyir izlememiz sonucunu beraberinde getirmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kuman/Kıpçak, Kültür, Taş Heykel, Buluntu, Deşt-i Kıpçak

ABSTRACT

CULTURAL LIFE IN CUMAN/KIPCHAKS IN THE LIGHT OF MATERIAL FINDINGS

Cuman/Kipchaks are a Turkic tribe that conducted the geographical area where they lived to be remembered with their names and that left stone sculptures as in their stamp quality on all sides of the aforementioned area. They generated the main factor behind the formation of many states with their prominence in military skills.

Our research is based on material and archeological findings. The choice of cultural life as a subject has made it necessary. Both the Cuman / Kipchaks in the north of the Black Sea have been near the Russians for a long time, and the successful work of Russian scientists on archeological research has resulted in us turning to Russian sources. In that case, the spatial boundaries of our research spring forth as the north of the Black Sea obviously. In terms of time, XI-XIII centuries are relevant to this research because Cuman/Kipchaks appeared in the southern Russian lands for the first time in 1056. What ended their independent political existence in that area, on the other hand, is the Mongolian invasion.

This study is focused on the Cuman/Kipchak's cultural life, in other words, their daily life by purging wars, treaties and political relations of as much as possible. The inadequacy of the information in the written sources brought up the result of leaning to archeological findings and of following a course through the stone sculptures for us.

Keywords: Cuman/Kipchak, Culture, Stone Sculpture, Finding, Desht-i Kipchak

ÖNSÖZ

Kuman/Kıpçakların tarihteki önemleri göz önünde bulundurulduğunda birçok özellik dikkat çekmektedir. Her şeyden önce kaynaklar bu Türk boyu kadar geniş bir sahayı işgal eden başka bir Türk boyu olmadığını belirtmektedir. Sahip oldukları konar-göçer kültür ile yerleşiklerin hayatlarına önemli dokunuşlarda bulunmuşlar; Rus, Bizans, Macar, Romen, Bulgar, Gürcü ve Harezmsahlılar ile yakın siyasi, iktisadi ve içtimai ilişkiler kurmuşlardır. Askeri yetenekleri, komşuları tarafından sürekli ücretli asker olarak davet edilmelerini, farklı milletlerin ordularında ağırlıklı kısmı oluşturmalarını sağlamıştır. Kuman/Kıpçaklar, Kazakların etnik oluşumuna önemli bir katkı sunmuşlar; bugünkü Özbek, Karakalpaklılar, Kırgız, Başkurt, Türkmen, Altaylılar ve diğerlerinin bünyesine önemli bir etnik unsur olarak katılmışlardır. Dolayısıyla tarihte oynadıkları rol sadece kendi dönemleri ile sınırlı kalmamıştır.

Kuman/Kıpçaklar ile ilgili olarak ülkemizde şimdiye kadar yapılan sınırlı sayıdaki araştırmada daha çok onların dilleri ya da dinleri gibi belli yönleri üzerinde durulurken; başta Ruslarla olmak üzere diğer devletlerle olan siyasi ilişkileri ele alınmıştır. Oysa bu çalışma maddi kültür bakıyeleri üzerinden bir seyir izleyerek Kuman/Kıpçakların kültürel hayatlarının bütüncül bir fotoğrafını ortaya koyabilme gayreti içindedir. “Kültürel Hayat” ifadesi ile barınma, yeme-içme, giyim-kuşam gibi yaşam faaliyetlerinin yanı sıra idarî, askerî, dinî ve ekonomik uygulamalar da kast edilmiştir. Önemli bir kültür ögesi olmasına rağmen dil, mevcut çalışmaların tekrarı olacağını düşünülmesi ve bunun da asıl amacımızdan uzaklaşmak anlamına gelmesi nedeni ile çalışmaya dâhil edilmemiştir.

Mekân olarak Karadeniz’in kuzeyi ile sınırlı olan araştırma zaman olarak XI-XIII. yüzyılları kapsamaktadır. Zira Kuman/Kıpçakların Karadeniz’in kuzey bozkırlarındaki bağımsız varlığı 1054 yılından XIII. yüzyıldaki Moğol istilâsına kadar sürmüştür.

Giriş ve altı bölümden oluşan çalışmanın Giriş kısmında ana hatları ile Kuman/Kıpçakların menşei ve isim meselesi ele alınmıştır. Coğrafyanın kültür üzerindeki etkisi düşünüldüğünde ilk bölüm sınırlar, kazı alanları ve taş heykel detayları ile birlikte Deşt-i Kıpçak coğrafyasına ayrılmıştır. İkinci bölümde toplum yapısı incelenmiştir. Aileden başlayıp devlete uzanan doğal sürecin

Kuman/Kıpçaklarda nasıl bir seyir izlediği üzerinde durulmuş; birçok devletin oluşumunda etkin bir rol üstlenmişken kendilerinin de bir devletleşme yoluna gidip gitmedikleri sorgulanmıştır. Kuman/Kıpçaklarda askerlik gündelik yaşamın bir parçasıdır. Toplum bireyleri her şeyden önce askeri kimlikleri ile ön plana çıkmaktadır. Hal böyle olunca Kuman/Kıpçakların askeri yetenekleri meselesi üçüncü bölümde ele alınmıştır. Dördüncü bölüm inanç dünyasının ve manevi hayatın türlü uygulamalarının konu edildiği bölümdür. Kuman/Kıpçakların geçim kaynakları beşinci bölümde incelenmiştir. Altıncı ve son bölüm barınma, yeme-içme ve giyinme gibi diğer toplumlar ile kıyaslandığında benzerlikler kadar ayırt edici özellikleri de gözler önüne seren unsurlara ayrılmıştır.

Çalışmaya konu olan Türk boyu sadece Kıpçak ya da sadece Kuman yerine Kuman/Kıpçak olarak ifade edilmiştir. Başlangıçta iki ayrı halk olan Kıpçak ve Kumanların XI. yüzyılda meydana gelen Kun-Sarı göçü nedeniyle karışıp kaynaşarak yollarına birarada devam etmesi, bize göre bunu gerekli kılmıştır. Bununla birlikte XI. yüzyıla kadarki olayların anlatımı sırasında yalnız Kıpçak ifadesinin kullanılmasına dikkat edilmiştir.

Araştırmaya kaynaklık eden Rusça eserlerin yazılışında Türkçe transkripsiyon tercih edilirken Volga yerine İtil ya da Ural yerine Yayık örneklerinde olduğu gibi yer adlarının yazılışında da Türkçe kullanımları vermek uygun bulunmuştur.

Konunun belirlenmesinden çalışmanın ortaya çıkmasına kadar geçen bu zorlu süreçte kıymetli hocam Prof. Dr. Muallâ UYDU YÜCEL inandı, şans verdi ve şansım oldu. Sahip olduğu bilgi ve tecrübeyi paylaşma konusunda her zaman çok cömertti. Akademik başarıları ile olduğu kadar kişisel duruşu ile de hayatımda örnek teşkil etti. Kıymetli hocam Doç. Dr. Mustafa GÖKÇE ne zaman ihtiyaç duysam başvurabildiğim görüş ve önerileri ile yolumu aydınlattı. Daha emin, daha kararlı bir şekilde yürümemi sağladı. Yapıcı tavrı ve desteği ile tüm zorları kolaylaştırdı. Eşim ve oğlum çalışma saatlerimin uzadığı günler boyunca sabır, anlayış, sevgi gösterdi. Ailem duaları ile destekledi. Minnettarım. Az, biliyorum ama çok teşekkür ederim.

2017, MUĞLA

Aslı ÇANDARLI ŞAHİN

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	i
İÇİNDEKİLER	iii
RESİMLER DİZİNİ.....	viii
KISALTMALAR	xii
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

COĞRAFYA VE ARKEOLOJİK HARİTA

1. 1. Deşt-i Kıpçak Coğrafyası.....	15
1.1.1.Kuman/Kıpçak Grupları ve Yaşadıkları Sahalar.....	25
1.1.1.1. Türkistan Kuman/Kıpçakları	30
1.1.1.2. İtil-Yayık Kuman/Kıpçakları.....	30
1.1.1.3. Don-Donuç Kuman/Kıpçakları	31
1.1.1.4. Lukomor Kuman/Kıpçakları.....	34
1.1.1.5. Tuna Kuman/Kıpçakları	35
1.1.2. Deşt-i Kıpçak Coğrafyasının Kuman/Kıpçak Yaşamına Etkisi	37
1.2. Arkeolojik Kazı Çalışmaları ve Taş Heykel Buluntuları	40
1.2. 1. İtil Kazıları	41
1.2. 2. Özü Kazıları	42
1.2. 3. Don-Donuç Kazıları.....	42
1.2. 4. Kuban Kazıları	43
1.2. 5. Yayık Kazıları	43
1.2.6. Kuman/Kıpçak Taş Heykel Buluntuları	44

İKİNCİ BÖLÜM

TOPLUM YAPISI

2. 1. Aile.....	55
2. 2. Boy ve Boylar Birliği.....	62
2. 2. 1. Elbörili/Elbori.....	66
2. 2. 2. Toksoba	67
2. 2. 3. İt-oba/Yetioba.....	68

2. 2. 4. Burçoğlı	68
2. 2. 5. B.r.t /Barat/ Beret/ Barak.....	70
2. 2. 6. Durut/Dört/Dörüt.....	70
2. 2. 7. Arıs/As/Ars.....	70
2. 2. 8. Yimek	71
2. 2. 9. Kanglı	71
2. 2. 10. Konguroğlı.....	72
2. 2. 11. Başkurt.....	73
2. 2. 12. Karabörklü.....	73
2. 2. 13. Ulaşoğlı	73
2. 2. 14. Kol-oba/Kul-oba.....	73
2. 2. 15. Çortan	74
2. 2. 16. K.n.n	74
2. 3. İl	75
2. 4. Hiyerarşik Yapı.....	84

III. BÖLÜM

ORDU MİLLET

3. 1. Savaş Teknikleri.....	93
3. 2. Ücretli Askerlik.....	99
3. 3. Silah ve Teçhizat.....	103
3. 2. 2. Kılıç	111
3. 2. 3. Bıçak.....	114
3. 2. 4. Kırbaç	116
3. 2. 5. Mızrak	116
3. 2. 6. Gürz	117
3. 2. 7. Mancınık.....	117
3. 2. 8. Kalkan	118
3. 2. 9. Diğer Silahlar	118
3. 2. 10. At Koşum Takımları.....	119
3. 3. Askeri Kıyafetler.....	123
3. 3. 1. Zırh	123

3. 3. 2. Miğfer	128
-----------------------	-----

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

SEMBOLLER DÜNYASI

4. 1. Eski Türk Dini.....	131
4. 1. 1. Ölüm.....	133
4. 1. 2. Kurban	160
4. 1. 3. Kan Kardeşliği.....	161
4. 1. 4. Ant İçme	162
4. 1. 5. Falcılık ve Kehânet.....	162
4. 2. Semâvî Dinler	163

BEŞİNCİ BÖLÜM

ÜRETİM-TÜKETİM İLİŞKİLERİ

5. 1. Hayvancılık	168
5. 2. Tarım.....	172
5.3.Ticaret	173
5. 4. Kuman/Kıpçaklarda Zanaat Faaliyetleri ve Meslekler	180
5. 4. 1. Dericilik.....	180
5. 4. 2. Dokumacılık	181
5. 4. 3. Terzilik	182
5. 4. 4. Metal İşlemeciliği.....	182
5. 4. 5. Kemik Oyma Ustalığı.....	186
5. 4. 6. Taş Yontma ve Duvar Ustalığı.....	186
5. 4. 7. Marangozluk.....	186
5. 4. 9. Kâtiplik ve Tercümanlık.....	187
5. 4. 10. Diğer Meslekler	187

ALTINCI BÖLÜM TEMEL İHTİYAÇLAR

6. 1. Barınma.....	189
6. 1. 1. Derme ev- Çadır	189
6. 1. 2. Arabalı Çadırlar	191
6. 1. 3. Kulübeler	194
6. 1. 4. Ev.....	194
6. 2. Yeme-İçme.....	196
6. 2. 1. Hayvansal Gıdalar	196
6. 2. 2. Bitkisel Gıdalar.....	198
6. 2. 3. Mutfak Eşyası.....	200
6.3. Giyim-Kuşam.....	204
6. 3. 1. Kaftan	208
6. 3. 2. Gömlek	211
6. 3. 3. Pantolon.....	212
6. 3. 4. Çizme.....	212
6. 3. 5. Kemer	215
6. 3. 6. Göğüs Takıları.....	218
6. 3. 7. Küpe	220
6. 3. 8. Bilezik	221
6. 3. 9. Yüzük	222
6. 3. 10. Başlık ve Saç	222
6. 3. 11. Makyaj.....	228
SONUÇ	229
KAYNAKÇA.....	233
EKLER.....	255
ÖZGEÇMİŞ.....	259

HARİTALAR DİZİNİ

Harita 1: VII-X. yüzyıl Kıpçak sahası.....	16
Harita 2: XI. yüzyılda Kun - Kay- Sarı göçü.....	19
Harita 3: XIII. yüzyıl Deşt-i Kıpçak sahası.....	25
Harita 4: İdrisi'nin verilerine göre Kuman/Kıpçak toprakları.....	26
Harita 5: XII. yüzyılda Kuman/Kıpçak grupları.....	28
Harita 6: XII. yüzyılda Kuman/Kıpçaklar üzerine düzenlenen Rus seferleri.....	29
Harita 7: Kuman/Kıpçak taş heykellerinin XII. yüzyıl dağılım alanı.....	45

RESİMLER DİZİNİ

Resim 1: Erken heykel biçimleri.....	48
Resim 2: Heykel ana hatları.....	49
Resim 3: Göğüslü olarak tasvir edilen Kuman/Kıpçak taş heykelleri.....	50
Resim 4: Taş heykellerde bulunan kadın ve erkek yüzleri tasvirleri.....	51
Resim 5: Taş heykellerde elin kabı tutuş biçimleri.....	52
Resim 6: Kraliçe Erzsébet'in mührü.....	82
Resim 7: Oruna göre sıralanış.....	85
Resim 8: Statü simgesi olan kazan ve gerdanlıklar.....	88
Resim 9: Kuman/Kıpçakların savaşçı kadın ve erkek heykel tasvirleri.....	94
Resim 10: Kuman/Kıpçaklara ait askeri malzeme.....	104
Resim 11: Ok uçları.....	106
Resim 12: Kuman/Kıpçaklara ait ok uçları.....	107
Resim 13: Kuman/Kıpçakların oklukları.....	107
Resim 14: Kamenska mezarlığında bulunan okluk ve ok uçları.....	108
Resim 15: Kemerinin sağ tarafında okluk taşıyan Kuman/Kıpçak tasvirleri.....	109
Resim 16: Kuman/Kıpçaklara ait okluk sabitleme aparatları.....	109
Resim 17: Kuman/Kıpçaklara ait yay türleri.....	110
Resim 18: Kemerinin sol tarafında yay taşıyan Kuman/Kıpçak tasviri.....	111
Resim 19: Karadeniz'in kuzeyinde yaşamış Türklere ait kılıç sapları.....	112
Resim 20: Kuman/Kıpçaklara ait kılıç örnekleri.....	113
Resim 21: Kılıç taşıyan heykel tasvirleri.....	114
Resim 22: Demir bıçak örnekleri.....	115
Resim 23: : Kuman/Kıpçaklara ait kırbaç sapı örneği ve kırbaç çizimleri.....	116
Resim 24: Mızrak örnekleri.....	116

Resim 25: Macar sahasında bulunan Kuman/Kıpçak gürzü.....	117
Resim 26: Balta örnekleri.....	118
Resim 27: Üzengi örnekleri.....	120
Resim 28: Geme ait parçalar.....	120
Resim 29: Atın boynuna takılan dekoratif parçalar.....	121
Resim 30: Krasnodar sahasında Kuman/Kıpçaklara ait olarak çıkarılan at koşum takımları.....	122
Resim 31: Zırh kalıntıları.....	124
Resim 32: Göğüs zırhı taşıyan Kuman/Kıpçak taş heykel örneği.....	125
Resim 33: Kuman/Kıpçaklara ait göğüs kemerleri ve zırhları.....	126
Resim 34: Macar sahasında bulunan Kuman/Kıpçak zırh parçaları.....	126
Resim 35: Krasnodar sahası el ve kol zırh kalıntıları.....	127
Resim 36: Zırhlı heykel tasviri.....	127
Resim 37: Krasnodar sahası kazılarında çıkarılan Kuman/Kıpçak miğferleri.....	128
Resim 38: Kuman/Kıpçak miğfer çeşitleri.....	129
Resim 39: Miğferli Kuman/Kıpçak tasvirleri.....	130
Resim 40: Ölünün mezardaki duruş biçimi.....	137
Resim 41: Atın mezarda ölüye eşlik ediş biçimi.....	139
Resim 42: Kuman/Kıpçak kutsal alanı.....	140
Resim 43: Kuman/Kıpçak dönemi mabet örneği.....	142
Resim 44: Heykellerde tasvir edilen kaplar.....	143
Resim 45: Elinde kap tutan Kuman/Kıpçak taş heykelleri.....	144
Resim 46: Oturan ve ayakta duran biçiminde tasvir edilen Kuman/Kıpçak heykelleri.....	146
Resim 47: Bebekli kadın heykeli.....	147
Resim 48: Kuman/Kıpçak kutsal alanı.....	148
Resim 49: Aşağı Don bölgesinde rastlanan ahşap heykel çizimleri.....	151

Resim 50: Heykellere günümüzde de gösterilen saygı.....	153
Resim 51: İnsan figürleri.....	154
Resim 52: Vıvodovo köyünde bulunan erkek heykelinin üzerindeki atlı tasviri.....	155
Resim 53: Heykel yüzeyindeki hayvan tasviri.....	156
Resim 54: Köpek ve kuş figürü.....	157
Resim 55: Geyik Figürü.....	158
Resim 56: Kuman/Kıpçak kurganından çıkan ayı figürleri.....	160
Resim 57: Haç figürü taşıyan nesne.....	166
Resim58: Olta kancaları.....	171
Resim 59: Pulluk demiri ve orak.....	172
Resim 60: Kuman/Kıpçaklara ait terzilik malzemeleri.....	182
Resim 61: Kuman/Kıpçaklara ait bronz ayna örneği.....	184
Resim 62: Kemik tarak örnekleri.....	185
Resim 63: Krasnodar bölgesinde bulunan Kuman/Kıpçak düğmeleri.....	185
Resim 64: Yurdu meydana getiren unsurlar.....	190
Resim 65: Arabalı çadırlar.....	191
Resim 66: Kuman/Kıpçaklar tarafından kullanılan arabalar.....	192
Resim 67: Kilit ve anahtar detayları.....	195
Resim 68: Kemik saplı deri şişe.....	201
Resim 69: Kap kacak.....	202
Resim 70: Kuman/Kıpçak heykellerinde tasvir edilen bıçak ve çatal örnekleri.....	203
Resim 71: Kuman/Kıpçaklara ait kumaş kalıntıları.....	206
Resim 72: İplik ve dokuma detayları.....	207
Resim 73: Kuman/Kıpçaklarda erkek ve kadın kaftan örnekleri.....	208
Resim 74: Kuman/Kıpçak kaftanlarının yakaları.....	209
Resim 75: Kaftan süslemelerinin Kuman/Kıpçak taş heykellerine yansıması.....	209

Resim 76: Kadın ve erkek kaftanları kol süsleme detayları.....	210
Resim 77: Kuman/Kıpçak giysilerinde yer alan süslemeler.....	211
Resim 78: Kaftan etekleri.....	211
Resim 79: Çizme ve ayakkabılar.....	213
Resim 80: Kuman/Kıpçakların kullandıkları bacak askıları.....	214
Resim 81: Kuman/Kıpçaklardan kalma kemer tokası parçaları.....	215
Resim 82: Kemer örnekleri.....	216
Resim 83: Kuman/Kıpçak taş heykellerinde kemere asılan nesne tasvirleri.....	217
Resim 84: Bileği taşı ve çakmaktaşı örnekleri.....	217
Resim 85: Kolye tipleri.....	218
Resim 86: Kuman/Kıpçak taş heykellerinde gerdanlık tasvirleri.....	220
Resim 87: Taş heykellerde karşılaşılan küpe tasvirleri.....	221
Resim 88: Bilezik örnekleri.....	221
Resim 89: Kadın başlık çeşitleri.....	223
Resim 90: Kuman/Kıpçak taş Heykellerindeki başlık tasvirleri.....	224
Resim 91: Kadın başlıklarının kanat süslemeleri.....	225
Resim 92: Kuman/Kıpçak kadınlarının başlarındaki boynuz süslemeleri.....	226
Resim 93: Saç örgüsü kullanan Kuman/Kıpçak erkek tasvirleri.....	226
Resim 94: Bıyıklı Kuman/Kıpçak erkek tasvirleri.....	227

KISALTMALAR

a.g.e.: Adı geçen eser

a.g.m.: Adı geçen makale

a.g.t.: Adı geçen tez

AÜDTCFD: Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi

bkz.: Bakınız

Çev.: Çeviren

DİA: Diyanet İslâm Ansiklopedisi

DLT: Divan'-ı Lügati't Türk

Haz.: Hazırlayan

İÜ: İstanbul Üniversitesi

KSİİMK: Kratie Soobşeniya Instituta İstorii Materialnoy Kulturi

PSRL: Polnoe Sobranie Russkih Letopisey

s.: Sayfa

S.: Sayı

SA: Sovetskaya Arheologiya

SAİ: Sovyet Arkeoloji Enstitüsü

SPB: Sank-Peterburg

SSSR: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği

Terc. Tercüme

TYB: Türkiye Yazarlar Birliği

Vd.: Ve diğerleri

GİRİŞ

Kuman/Kıpçaklar Altay Dağlarından Karpat Dağlarına kadar uzanan devasa bir coğrafyada varlık göstermiş; Kazakistan sahası, Karadeniz'in kuzeyi, Macar toprakları ile Mısır-Suriye çevresinde etkili olmuşlardır. Söz konusu geniş coğrafya içerisinde bu araştırmanın ilgi alanı özellikle Karadeniz'in kuzey bozkırlarıdır. Kuman/Kıpçakların XI. yüzyıl ortalarından Moğol istilâsına kadar geçen yaklaşık iki yüzyıllık süre zarfında Karadeniz'in kuzeyindeki sahayı ellerinde tutmaları, onların Ruslar ile doğrudan komşuluk yapmalarını, böylesine uzun bir zaman yan yana hatta evlilikler yolu ile iç içe yaşamalarını sağlamıştır. Bu noktada Kuman/Kıpçaklar ile ilgili bilimsel bir araştırmanın Rus kaynaklarına başvurmadan yapıldığında eksik ve yetersiz kalacağı düşünülmesi, bu çalışmanın çıkış noktalarından birini oluşturmuş; ana malzeme olarak Rus kaynak ve buluntularının kullanılması sonucunu doğurmuştur. Böylelikle bir Türk boyunun "ötekinin" gözünden nasıl algılandığı da ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Bu çalışma taş heykellerin görselliği, mezarların yüzyıllar boyu onların yaşamlarını gözler önüne sermek için koyunlarında sakladıkları günlük yaşam eşyaları, Rus yıllıklarının aktardıkları ve kendileri tarafından bırakılan dil yadigârları sayesinde bunca öneme haiz bir Türk boyu olan Kuman/Kıpçakların gündelik yaşamını aydınlatılabilir çabasıdır. Dolayısıyla kültürel tarih araştırmalarında tartışmasız bir önceliğe sahip olan buluntuların bu çalışmada da aynı önem ve önceliği koruduğunu belirtmek gerekir. Kuman/Kıpçaklara ait arkeolojik malzemenin ortaya çıkarılmasına yönelik yapılan araştırmalar sayesinde başarılı sonuçlar elde edilmiştir. Örneğin; İtil'de İlovatki köyü yakınları, Özü'de Kamenska kasabası çevresi, Dnepropetrovsk bölgesinde Vıvodovo köyü, Don-Donetç sahasında Rostov bölgesi, Holodniy, Segvanski, Tuzlovski, Noviy Koldiri, Pervomayski, Novoaleksandrovka kurganları, Kuban bölgesinde Krasnodar çevresi, Yayık sahasında Orenburg bölgesi Kuman/Kıpçaklar ile ilgili arkeolojik verilerin tespitine olanak sağlayan yerler arasında sayılabilir. Bu noktada ulaşılabilen kazı raporları ve arkeolojik keşifler ile ilgili her türlü bilgidен olabildiğince faydalanılmaya çalışılmıştır. Özellikle Rusya Bilimler Akademisi Arkeoloji Enstitüsü tarafından çıkarılan çeşitli yayınlar çalışmamızın şekillenmesine büyük katkı sunmuştur. "Kratkie Soobşeniya İnstituta

Arheologii”¹ Arkeoloji enstitüsünün kısa raporlarıdır. 1939’dan beri düzenli olarak yayınlanmakta, klasik ve ortaçağ dönemlerine ait arkeolojik araştırma sonuçlarını, güncel bilgileri aktarmaktadır. 1960 yılına kadar “Kratkie Soobşeniya İnstituta İstorii Materialnoy Kulturi”² adını taşımıştır. Günümüzde de yılda dört kez yayınlanmakta ve arkeolojik çalışmaları kapsamaktadır. “Sovetskaya Arheologiya”³ 1957 yılında yayın hayatına başlayan ve yılda dört kez yayınlanan arkeoloji dergisidir. Rusya Bilimler Akademisinin öncülüğünde faaliyet gösteren ve arkeolojik keşiflere dair değerlendirmelere yer veren dergi 1992 yılından itibaren “Rossiyskaya Arheologiya” adını almıştır.

Kuman/Kıpçakların en önemli karakteristik özelliklerinden biri olan taş heykeller yazılı kaynakların sessiz kaldığı kısımları tamamlama noktasında paha biçilemez bir maddi malzeme olarak aslında çalışmamızın bel kemiğini oluşturmuştur. Heykeller sahip oldukları sağlamlık sayesinde kültürel kimlik özelliklerine dair çok kıymetli verilerin geçmişten günümüze taşınmasına vesile olmuşlardır. Bu noktada Rus arkeolog ve tarihçi S. A. Pletnëva’nın Bilimler Akademisi Arkeoloji Enstitüsü yayınları arasından çıkan “Polovetskie Kamennie İzvayaniya”⁴ adlı araştırması ana kaynağımız durumundaki heykeller hakkında detaylı bilgiler vermekte ve çokça faydalandığımız bir başvuru kaynağı olarak yer almaktadır. Yine arkeolog ve aynı zamanda tarihçi olan G. A. Feodorov-Davidov’un Moskova Üniversitesi yayını olan “Koçevniki Vostoçnoy Yevropı Pod Vlastyu Zolotoordinskih Hanov”⁵ adlı araştırmasının çalışmamıza sağladığı büyük katkıdan bahsetmemek haksızlık olur.

Arkeolojik kaynakların yanı sıra Rus Yıllıkları da çalışmamız açısından önemli birer kaynaktır. Rus rahip ve keşişleri tarafından kaleme alınan yıllıklar IX-XIII. yüzyıllar arasındaki Rus tarihi hakkında bilgiler içermektedir. Dolayısıyla Rusların XI. yüzyıldan itibaren oldukça yoğun bir şekilde temas halinde olduğu Kuman/Kıpçaklara

---

¹ *Kratkie Soobşeniya O Dokladah i Polevih Issledovaniyah İnstituta Arheologii*, Akademiya Nauk SSSR, Moskva, 1960 vd.

² *Kratkie Soobşeniya O Dokladah i Polevih Issledovaniyah İnstituta İstorii Materialnoy Kulturi*, Akademiya Nauk SSSR, Moskva-Leningrad, 1939-1960.

³ *Sovetskaya Arheologiya*, Akademiya Nauk SSSR, Moskva 1957-1991.

⁴ Svetlana Aleksandrovna Pletnëva, *Polovetskie Kamennie İzvayaniya*, SAİ, E 4-2, Moskva 1974 (Bundan sonra: *Kamennie İzvayaniya*).

⁵ German Alekseeviç Fëderov-Davidov, *Koçevniki Vostoçnoy Evropı Pod Zoloto Ordinskih Hanov*, Arheologičeskie Pamyatniki, İzdatelstvo Moskovskogo Universiteta 1966 (Bundan sonra: *Zoloto Ordinskih Hanov*).

dair bilgiler de yıllıklarda açık şekilde belirtilmektedir. Yıllıklar Rusya Bilimler Akademisi tarafından “Polnoye Sobraniye Russkih Letopis”⁶ adı altında yayınlanmıştır.

Kuman/Kıpçaklara ait söz varlığını günümüze aktaran Codex Cumanicus⁷ kültürel hayata dair çok kıymetli veriler içeren bir diğer kaynaktır. Gündelik yaşam, ticarî hayat, dinî uygulamalar, kılık-kıyafet, yeme-içme ve çok çeşitli konularda bilgiler vermektedir. Dilsel malzemenin arkeolojik veriler ile örtüştüğünü göstermesi açısından önemlidir.

Karadeniz’in kuzeyindeki saha için oldukça önem taşıyan XIII. yüzyıla ait Plano Carpini (1245-1247)⁸ ve Wilhelm Von Rubruk (1253-1255)⁹ seyahatnâmeleri çalışmaya büyük katkı sunmuştur. İbn Battûta Seyahatnâmesi¹⁰ dönem olarak XIV. yüzyıla ait olsa da aynı coğrafi bölgede zaman içinde görülen benzerlik ve farklılıkların tespiti noktasında faydalı olmuştur. Tüm bunların yanı sıra İslâm ve Bizans kaynaklarına da mümkün olduğunca müracaat edilmiş olması, ulaşılan bilgilerin sağlam bir temele oturtulabilmesi açısından önem arz etmiştir.

⁶ *Polnoe Sobranie Russkih Letopisey*, Arheografiçeskoyu Kommissiyeu, Sanktpeterburg 1841-1846 (Bundan sonra PSRL). Rus yıllıkları üzerine ülkemizde yapılmış olan çalışma için bkz. Muallâ Uydu Yücel, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2007 (Bundan sonra: *Rus Yıllıkları*).

⁷ Codex Cumanicus’un bilinen nüshası “Cod. Marc. Lat. DXLIX” kayıt numarası ile Venedik’in Saint Marcus Kütüphanesi’nde muhafaza edilmektedir. Codex Cumanicus ilk olarak 1880 yılında Géza Kuun tarafından neşredilmiştir. W. Radloff, A. N. Samoyloviç, W. Bang, G. Jirecek, Drüll Dagmar, W. Drimba, A. Bodrogligetti ve K. Grönbech gibi birçok Türkolog Codex Cumanicus üzerine çalışmalar yapmıştır. Bkz. Saadet Çağatay, “Codex Cumanicus Sözlüğünün Basılışı Dolayısıyla”, *Ankara Üniversitesi Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. 2, S. 5, s. 761; A. Melek Özyetgin, *Ebu Hayyan Kitâbu'l-İdrak li Lisâni'l-Etrâk Fîil: Tarihi-Karşılaştırmalı Bir Gramer ve Sözlük Denemesi*, KÖKSAV, Ankara 2001, s. 55; Orçun Ünal, *Kodeks Kumanikus 1A-55A (Giriş-Metin-Dizin)*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Eski Türk Dili Programı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2010, s. 1-16. Bu çalışmada daha çok Kaare Grönbech’in 1942 yılında hazırladığı Kumanca-Almanca sözlüğün Kemal Aytaç tarafından Türkçe’ye kazandırılan çevirisi kullanılmıştır. Bkz. Grönbech, *Kuman Lehçesi Sözlüğü Codex Cumanicus’un Türkçe Sözlük Dizini* (Çev. Kemal Aytaç), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1992 (Bundan sonra: *Kuman Lehçesi Sözlüğü*).

⁸ Plano Carpini, *Plano Carpini'nin Moğolistan Seyahatnâmesi* (1245-1247), (Çev. Ergin Ayan), Gece Kitaplığı, İstanbul 2014.

⁹ XIII. yüzyıl keşiş seyyahlarından biridir. Moğolları daha yakından tanımak ve misyonerlik faaliyetleri ile onlara Hıristiyan dinini kabul ettirebilmek amacıyla yönelik olarak Fransa Kralı tarafından Moğolistan’a gitmek üzere görevlendirilmiştir. Rubruk’un yolculuk sırasındaki gözlemleri Deşt-i Kıpçak’ın 1253-1255 arasındaki durumunu yansıtmaları açısından önemlidir. Wilhelm Von Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat 1253-1255*, (Çev. Ergin Ayan), Ayışığı Kitapları, İstanbul 2001.

¹⁰ Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnâmesi I* (Çev. A. Sait Aykut), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2000.

Çalışmanın amacı ve kaynakları hakkında verdiğimiz bu genel bilgilerin ardından Kuman/Kıpçakların kültürel karakterlerini ortaya koymak için çıktığımız bu yolda başlangıç noktamızı “Kuman/Kıpçaklar kimdir?” sorusu oluşturmaktadır. Kuman/Kıpçakların etnik menşei meselesinin son derece karmaşık bir konu olduğunu peşinen belirtmek gerekir. Ortaya atılan farklı görüşlerin her birini tek tek incelemek elbette bu çalışmanın kapsamı dışındadır ve asıl odak noktamızdan çok uzaklaşmamız anlamına gelmektedir. Ancak yine de öznemiz olan Kuman/Kıpçakları daha yakından tanımak için menşei ile ilgili tartışmalara kısaca göz atmak kaçınılmazdır.

Kıpçakların en eski tarihlerini aydınlatmaya yönelik ilk görüş, Çin tarih yazımının atası olan Ssu-ma Ch'ien'in “Shih chi”(Tarih Notları) (Biçurin, 1950: 50) adlı eserinde de yer alan “Kui she/ Ch'ui-shie” adlı halk ile ilişkilidir. A. N. Bernştam ve L. N. Gumilëv gibi önde gelen Rus tarihçiler sarı saç, mavi göz gibi fiziki özelliklere sahip olan ve Ting-lingler ile akraba olmaları muhtemel Ch'ui-shie halkının eski Kıpçaklar olduğunu düşünmüşlerdir. Bernştam'a göre Çince yazımın telaffüz şekli “Kıyçak” olmalıdır. M. İ. Artamonov da Kıpçakları, yine Ting-linglerin batı kolu ile ilişkilendirmiştir¹¹. Ancak S. G. Klyaştorıny konuya ihtiyatla yaklaşmış ve söz konusu adlandırmanın Kıpçakları gösterdiği iddiasının henüz fonetik açıdan doğrulanmadığını dile getirmiştir ki, bu konuda yalnız değildir (1994: 31; 2013: 127; Uşnitskiy, 2012: 53). Bu noktada Kıpçakları Ch'ui-she halkı ile özdeşleştiren görüşün ilim dünyasında henüz genel bir kabul görmediğini ve Kıpçakların menşelerini aydınlatmaya yönelik varsayımlardan biri olarak yer aldığını belirtmek gerekir.

Rus arkeolog ve tarihçi D. A. Rasovskiyy, Çin kaynaklarının Kıpçaklar ile Hunlar arasında bir bağlantı kurduğunu belirtmiştir (2012: 115). Kıpçaklar üzerine yaptığı çalışmalar ile tanınan S. M. Ahincanov, Kıpçakların ilk dönemlerini Seyantolar ile özdeşleştirmiştir (2009: 63-64, 77).

XI. yüzyıl coğrafyacı ve tarihçisi Gerdîzî'nin “Zeynü'l-Ahbâr” adlı eserinde geçen köken hikâyesine göre Kimekler ve dahası Kıpçaklar Tatar soyundandır. Şöyle ki;

---

¹¹ Aleksandr Natanoviç Bernştam, “Drevneyşie Turkskie Elementı v Etnogenez Sredney Azii”, *Sovetskaya Etnografiya Sbornik Statey 6-7*, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskva Leningrad 1947, s. 154; Lev Nikolayeviç Gumilëv, *Hunlar*, (Çev. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, (2. Baskı), İstanbul 2002, s. 81; Gumilëv, *Hazar Çevresinde Bin Yıl*, (Çev. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, (4. Baskı), İstanbul 2003, s. 290; Gumilëv, *Avrasyadan Makaleler-1*, (Çev. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2006, s. 27, 159, 163; Mihail İllarionoviç Artamonov, *Hazar Tarihi Türkler, Yahudiler, Ruslar*, (Çev. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, (3. Baskı), İstanbul 2008, s. 540.

Tatarların lideri geride iki oğul bırakarak ölmüştür. Yönetimi ele geçirme girişimi başarısız olan küçük oğul Şad, sevdiği kızı da yanına alarak kaçmış ve büyük bir ırmağın yanına sığınmıştır. Sonrasında Şad'ın bulunduğu yere hayvanları için ot arayan yedi Tatar akrabası daha gelmiştir. Zaman içinde çoğalarak etraftaki dağlara dağılmışlar ve İmi, İmak, Tatar, Balandur, Kıpçak, Linkâz, Eclad şeklinde gelen yedi kişinin ismi ile yedi boy olmuşlardır¹².

Kuman/Kıpçakların menşeyini Moğollara dayandırma konusundaki girişimlerin belki de en ünlüsü Alman bilim adamı Marquart tarafından yapılmıştır (1914). Ne var ki, bu görüşün aslında basit bir okuma yanlışlığından kaynaklandığı kısa sürede anlaşılmış; Marquart'ın Arapça “fırka” kelimesini hatalı bir değerlendirme ile “murqa” biçiminde okuduğu için Kıpçakları “Murqa” adlı Moğol kavmine dayandırdığı ortaya çıkmıştır (Kurat, 1937: 191; Kurat, 1972: 69-70; Rásonyi, 1971: 136).

İranî bir kavim olduğu düşünülen Alanlar ile Kuman/Kıpçakların 1223'te Moğol kuvvetleri karşısındaki ittifakı Moğollar tarafından tepki ile karşılanmış, “*biz ve siz aynı cinsiz*” serzenişine neden olmuştur (İbnü'l Esîr, 1987: 341-342).

Kıpçakların menşeleri ile ilgili bir diğer iddia onların Moğol Bölgesi'ne yerleşmiş Hint-Avrupalı bir kavime dayandıkları şeklindedir. İddianın dayanak noktası ise Kuman/Kıpçakların sarışın olmaları ve bu yapıda bir kavmin Asya coğrafyasının merkezinde bulunmasının mümkün olmadığıdır. Bu durumda onlar Hint-Avrupalı kavimlerin milattan önceki göçleri sırasında bölgeye gelmişlerdir (Golden, 1996: 50).

Tüm bu iddialar ve öneriler bir yana, yapılan araştırmalar neticesinde Kuman/Kıpçakların bir Türk boyu olduğu netlik kazanmış ve genel kabul görmüştür (Boswell, 1927: 68; Barthold, 1968: 550; Ahincanov, 2009: 46). İslâm kaynakları Kıpçakları Türk boylarından biri olarak nitelemektedir. Nitekim İbn Hurdâzbih, İdrîsî ve İbn el-Fakih gibi Kıpçakların çağdaşı olan ve dönemin önde gelen coğrafya ve tarihçileri Türk boylarını sıralamış ve Kıpçaklara da bu sıralamada yer vermiştir (İbn Hurdazbih, 2008: 39; Şeşen, 2001: 101, 186, 193). Türk dilinin en kıymetli yadigârlarından biri olan Divân-ı Lügati't Türk'te onların büyük bir Türk bölüğü

---

¹² Ramazan Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, (2. Baskı), Ankara 2001, s. 73-74. Günümüzde “Tatar” kelimesi bir Türk boyuna ad olmuşsa da eski zamanlarda Moğol ulusu için kullanıldığı bilinmektedir. Bkz. Faruk Sümer, “Tatarlar”, *DİA, C. 40*, İstanbul 2011, s. 168.

olduğu açıkça belirtilmiştir (DLT, I, 2013: 474). Rus Yıllıklarında da Kıpçakların Türkmen, Peçenek ve Uzlarla aynı cinsten oldukları kaydı bulunmaktadır¹³. Kuman/Kıpçakların idareci adlarından yola çıkan Ukraynalı Türkolog O. Pritsak, “Boluş¹⁴” adını Türkçe “yardım” “İskal¹⁵” adını Türkçe sakal olarak açıklayarak Kuman/Kıpçaklarda hâkim zümrenin Türk olduğunu belirtmiştir¹⁶. P. Golden ise etnik çerçeveyi biraz daha geniş tutarak Kıpçak boylar birliği içinde ağırlıklı unsurun Türkler olduğunu ancak bunun yanı sıra Türkleşmiş Moğol ve İran asıllı grupların da varlığını vurgulamıştır (1996: 49; 2006: 328) ki etnik yapıya dair en doğru düşünce biçimi bu olsa gerektir.

Kuman/Kıpçakların en az menşeleri kadar dikkat çeken özelliklerinden biri de hiç şüphesiz çeşitli milletlerin tarihi kayıtlarında farklı isimlerle anılmış olmalarıdır. Zira Kıpçaklar tarihleri boyunca çok geniş bir coğrafi sahada birçok farklı toplum ile temas halinde bulunmuş ve bu toplumların her biri onları kendi dil özellikleri ya da dünyayı

---

¹³ PSRL, I, s. 99; Yücel, *Rus Yıllıkları*, s. 56. Boylar arasında görülen dil ve gelenek benzerlikleri, bunların birbirlerini akraba olarak görmelerini sağlamış ve ortak bir ata arayışı ile bu akrabalığın daha da pekiştirilmesi yönünde bir çaba oluşturmuştur. Bu noktada Oğuz Kağan efsanesi devreye girmiş; herhangi bir bölünmeye uğramadan önce tek bir Türk boyu olan Oğuzların zamanla boylara ayrıldığı, Uz, Peçenek ve Kuman/Kıpçakların da bu boylar arasında yer aldığı düşünülmüştür. Bu noktada Kuman/Kıpçak-Oğuz ve Kuman/Kıpçak-Peçenek teorilerinin ortaya atıldığını belirtmek gerekir. Oysa her biri farklı boylardır. Pëtr Vasileviç Golubovskiy’in ifadesine göre Oğuz Kağan efsanesi doğrultusunda Kuman/Kıpçakları Uz ya da Oğuz saymak mümkünken Oğuzları Kuman/Kıpçak olarak nitelenmek hiçbir zaman için doğru değildir. Kuman/Kıpçakları Peçenekler ile birleştirme düşüncesi ise Kuman/Kıpçakların boy adını Kanglı olarak alma temeline dayandığı için pek gerçekçi gözükmemektedir. Bkz. *Peçenegi, Torki i Polovtsi Rus i Step Do Naşestviya Tatar*, Veçe, Moskva 2011, s. 47-50 (Bundan sonra: *Peçenegi, Torki i Polovtsi*); Nurdan Kumru, P. V. *Golubovskiy ve Eseri: Peçenegi Torki i Polovtsi Do Naşestviya Tatar: Moğol İstilasına Kadar Peçenekler, Uzlar ve Kuman-Kıpçaklar (Tercüme-Tahlil)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, s. 85-86, 88 (Bundan sonra: *Golubovskiy ve Eseri*); Sercan Musataeviç Ahincanov, “Ob Etničeskom Sostave Kıpçakov Srednevekovogo Kazahstana”, *Proşloe Kazahstana Po Arheologičeskim İstočnikam*, Alma-Ata 1976, s. 84.

¹⁴Boluş, Pereyaslavlı Knezliği ile 1055 anlaşmasını yapan Kuman/Kıpçak hanıdır. Bkz. *PSRL I*, s. 70; Yücel, *Rus Yıllıkları*, s. 292-293. Boluş adının yardım anlamı için bkz. Grönbech, *Kuman Lehçesi Sözlüğü*, s. 38; László Rásonyi, “Kuman Özel Adları”, *Doğu Avrupada Türklük*, (Haz. Yusuf Gedikli), Selenge Yayınları, İstanbul 2006, s. 188; Nikolay Aleksandroviç Baskakov, “İmena, Polovtsev i Nazvaniya Polovetskih Plemen v Russkih Letopisyah”, *Turkskaya Onomastika*, Alma-Ata, 1984, s. 63 (Bundan sonra: “İmena Polovtsev”); Yücel, “İlk Rus Yıllıklarında Geçen Türk Kavimlerine Âit Şahıs İsimleri”, *İstanbul Üniversitesi Tarih Dergisi*, S. 39, İstanbul 2004, s. 188 (Bundan sonra: “Şahıs İsimleri”).

¹⁵ Kuman/Kıpçak birliğinin sağlanması ile kuzey saldırılarını başlatan Kuman/Kıpçak beyidir. İskal adının sakal anlamı için bkz. Rásonyi, “Kuman Özel Adları”, s. 236; Baskakov, “İmena Polovtsev”, s.72; Yücel, “Şahıs İsimleri”, s. 204.

¹⁶Omeljan Pritsak, “Polovetsler ve Ruslar”, (Çev. Eşref Bengi Özbilen), *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 94, İstanbul 1995, s. 155. Vasiliy Vasileviç Uşnitskiy’in Kuman/Kıpçakların etnik menşeyini Sibirya halkları ile ilişkilendirdiği çalışması için bkz. “Vostočnie Kornı Kıpçakov: Etnokulturnie Paralleli s Narodami Sibiri”, *Trudi Po Arheologii Stepi Yevrope V Epohu Srednevekovya, T. 10 (Polovetskoe Vremya)*, Donetsk Natsionalnyy Universitet, Donetsk 2012, s. 53-64.

algılayış biçimleri doğrultusunda adlandırmıştır. İslâm kaynakları “Kıpçak, Kıpçak, Hıfşâh, Hıfçak” (Şeşen, 2001: 26,27,67,68,74,101,127,154,186,193), Rus kaynakları “Polovets, Kumani” (PSRL, I, 1846: 70; PSRL, II, 1845:2; PSRL, III, 1841: 2), Macar kaynakları “Kun” (Károly, 1985), Bizans ve Lâtin kaynakları “Kumanos, Kumanoi, Cumanus, Komani” (Khoniates, 1995: 18-19, 63-64, 91, 123; Komnena, 1996: 218, 224; . 61, 73, 75, 109, 146, 171, 175, 192-194, 214; Kinnamos, 2001:), Alman ve diğer batılı milletlerin kaynakları “Falben, Falones, Valani, Valwen” (Marquart, 1914: 29-30, 171-174), Pallidi” (Bremen, 1959: 200-201), Ermeni kaynakları “Khartes” (Urfalı Mateos, 2000: 91) demişlerdir.

Tam olarak kanıtlanamamış ve genel kabul görmemiş “Kui She” varsayımı bir kenara bırakılırsa Kuman/Kıpçakları niteleyen çeşitli adlar içinde en eski kullanımın “Kıpçak” olduğu düşünülmekte ve 759 tarihinde Uygur Kağanı İl İtmiş Bilge Kağan adına Şine Usu’da dikilen yazıtın¹⁷ kuzey yüzünün dördüncü satırı buna kanıt olarak gösterilmektedir (Pritsak, 1995: 154). Ünlü dilbilimci Ramstedt, Türk tarihçi ve dilbilimci H. N. Orkun’un “...” (2011: 165) şeklinde verdiği söz konusu satırın “tür[k kı]bçak” şeklinde okunabileceğini belirtmiş; ilgili satırı “Türk-Kıpçaklar (üzerimizde) 50 yıl hüküm sürdükleri zaman...” şeklinde tercüme etmiştir (aktaran Klyaştorıny, 1994: 32). Ancak Ramstedt’in önerisini benimseyenler olduğu kadar yazıtın aşınma nedeni ile tam olarak okunamayan bu kısım ile ilgili tereddütlerin ve farklı görüşlerin olduğunu da belirtmek gerekir. Nitekim bu satırı “türük kağan çık” ya da “türk kağan çak” şeklinde okuyanlar da olmuştur¹⁸.

Meseleye en çok mesai harcayanların başında gelen Klyaştorıny, Şine Usu Yazıtı’ndaki ilgili kısmın “Türk Kıpçaklar” yerine “Türkler ve Kıpçaklar” biçiminde okunması gerektiğini belirtmesinin yanı sıra Kıpçakların menşelerine ilişkin bir takım önerilerde de bulunmuştur. Kıpçakların erken dönemleri ile ilgili herhangi bir kaydın bulunmamasından yola çıkan Klyaştorıny, bu boyun kaynaklarda şifreli bir şekilde

---

¹⁷ 1909 yılında Kuzey Moğolistan’da Selenga Irmağı güneyindeki Şine Usu Vadisi’nde bulunmuştur. VIII. yüzyıla ait olan yazıt, Uygur Kağanı Moyen-Çor’a aittir. Bkz. Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, Türk Dil Kurumu Yayınları, (Birleştirilmiş 3. Baskı), Ankara 2011, s. 163; Klyaştorıny, “Runik Abidelerde Kıpçaklar”, (Çev. Eşref Bengi Özbilen), *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 89, İstanbul 1994, s. 31-32.

¹⁸ Erhan Aydın, *Şine Usu Yazıtı*, Karam, Çorum 2007, s. 66; Golden yazıttaki aşınmanın okumayı engellediğini belirterek, Kıpçak adının Şine Usu Yazıtı’nda geçtiği bilgisine şüphe ile yaklaşılması gerektiğini dile getirmiştir. Bkz. “Kıpçak Kabileleri Üzerine Notlar: Kimek ve Yemekler”, (Terc. Osman Karatay), *Türkler*, C. 2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 757.

geçtiği sonucuna varmış; Kıpçakların VI-VIII. yüzyıllarda “Altı Sir Kavmi” olarak bilindiğini ileri sürmüştür. O’na göre Orhun Yazıtlarında geçen “Sir” ve Çin kaynaklarında yer alan “Hsie(h)” Kıpçak ile özdeştir (2013: 175; Klyaştorniy ve Sultanov, 2013: 127-135). Zira Sirler, Hsie boyunun Yen-t’o’ları hâkimiyet altına alarak onlarla karışmaları sonucunda oluşan bir birliktir¹⁹.

Tonyukuk, Bilge Kağan ve Şine Usu yazıtlarını inceleyen Klyaştorniy, daha önce de belirtildiği üzere Kıpçakların diğer tüm adlardan önce “Sir” şeklinde adlandırıldığını düşünmüş, Kök-Türklerle iktidarı paylaşan boy birliğinin Kök-Türk Yazıtlarında “Sir” Uygur Yazıtlarında ise “Kıpçak” olarak ifade edildiğini, dolayısıyla bu iki adlandırmanın özdeş olduğu sonucuna varmıştır. Klyaştorniy’a göre bu özdeşlik her iki yazıtın yazarları ve o dönemin halkları tarafından da bilinmektedir. Klyaştorniy, Sir adından Kıpçak adına geçişi ise büyük felaketlerden sonra yeni olası kötülükleri bertaraf etmek için koruyucu bir ad kullanmanın olağanlığı şeklinde açıklamıştır. Buna göre daha önce zengin ve güçlü olan Sir boyları iç savaş ve 646-47 yıllarında Çin ordusu ile Uygur yardımcı kuvvetlerinin gerçekleştirdiği katliamdan sonra “biçare, bahtı kara “ anlamındaki Kıpçak koruyucu adını boy adı olarak almışlardır. Aradan uzun bir zaman geçtikten sonra Kıpçak adının gerçek ortaya çıkış nedenleri unutulmuş ve söz konusu ad ile ilgili efsaneler bu şekilde ortaya çıkmıştır²⁰.

Efsanevi anlatılardan biri Reşidüddin Fazlullah’ın Oğuznâmesi’nde yer alır. Buna göre Oğuz ve askerleri Kıl Barak Ülkesinde buldukları sırada kocası savaşta öldürülmüş hamile bir kadın, çocuğunu oyulmuş bir ağacın içinde doğurmuştur. Durumu öğrenen Oğuz, çocuğa “qabuq” kelimesinden çıkan ve “içi çürümüş, oyulmuş ağaç” anlamını taşıyan “qıpcaq” adını vermiştir. İnaniş’a göre tüm Kıpçak boyları bu çocuğun neslinden türemiştir (Togan, 1982: 26). Uygurca yazılan Oğuznâme’ye göre ise Oğuz Kağan askerleri ile birlikte İtil Irmağını nasıl geçeceklerini düşünürken askerlerinden

---

¹⁹ Ahmet Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları (MÖ III-MS X. Asır)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları (2. Baskı), Ankara 2013, s. 103; Sir’ler hakkında geniş bilgi için bkz. Klyaştorniy, “Runik Abidelerde Kıpçaklar”, s. 31-41.

²⁰ Klyaştorniy ve Sultanov, *Türkün Üç Bin Yılı*, (Çev. Ahsen Batur), Selenge Yayınları (3. Baskı), İstanbul 2013, s. 135-137. Aslına bakılırsa Türklerde ve Moğollarda kötü olayların yaşanma olasılığını bertaraf etmek üzere koruyucu adlar kullanılması geleneğinin mevcudiyetine dair sahip olduğumuz bilgiler Klyaştorniy’ın fikrinin ikna edici gücünü arttırmaktadır. Nitekim Eski Türk inancında isimler, kendilerine yüklenen anlam doğrultusunda hep bir şeyleri çağırıştırır. Bkz. Klyaştorniy, “Runik Abidelerde Kıpçaklar”, s.39-40; Jean-Paul Roux, *Orta Asya’da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar*, (Çev. Aykut Kazancıgil-Lale Arslan), Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2005, s. 249.

biri etraftaki dalları kesip bu ağaçlara yatarak ırmağı geçmiş; bunun üzerine çok sevinen Oğuz Kağan “sen burada bey ol, adın Kıpçak bey olsun” demiştir (Oğuz Kağan Destanı, 1970: 9). Görüldüğü üzere hikâyeler Oğuz Kağan’ın Kıpçakların atası olduğu yönünde bir algı oluşturmaktadır. Bunun yanı sıra her iki anlatıda da ağaç sembolü dikkat çekmekte ve Kıpçak kelimesi için “içi çürümüş ve oyulmuş ağaç” anlamı vurgulanmaktadır. Hive Hanı Ebû'l-Gazi Bahadır Han da aynı hikâyeyi tekrarlamış ve Eski Türk dilinde içi boş ağaca “Kıpçak” dendiğini belirtmiştir (2011: 58).

Asıl şekli “Kıvcak” olan kelime zaman içinde ses değişimlerine uğrayarak “Kıfçak, Hıfçak, Hıfçah” gibi farklı şekillerde kullanılmıştır (Karamanlıoğlu, 1962: 175). Kaşgarlı Mahmud’un Divan-ü Lügat-it Türk adlı eserinde “Kıwçak/Kıfçak/Kıpçak” biçiminde geçen kelime “Türklerden büyük bir bölük, bu bölüğün oturduğu bölge ve Kaşgar yakınlarında bir yer adı olarak tanımlanmıştır (DLT, I, 474, 480). Kıpçak kelimesi Yusuf Has Hacib’in Kutadgu Bilig adlı eserinde de dört ayrı yerde geçmiş ve bunlardan ikisinde “kovi” kelimesi ile birlikte kullanılmıştır (2007: 261, 277, 343, 512). Kaşgarlı Mahmud “kovi” kelimesini “kof, çürümüş ağaç” ve “talihsiz, uğursuz” anlamlarında vermiştir (DLT, III, 225-226). Klyaştorıny’a göre “kıvçak kovi” ifadesi “boş ve işe yaramaz” anlamına gelmektedir (1994: 39; Klyaştorıny ve Sultanov, 2013: 135). Pritsak bu kullanımın “boşluk” ve “geçicilik” ifade ettiğini, fani dünya şeklinde kullanılan geçici dünyayı anlattığını belirtmiştir. Pritsak’a göre Kıpçak kelimesi konar-göçer halkların dilinde “boş-ağaçsız (bozkır/çöl) anlamındadır ve insanları nitelendirmek için kullanıldığında bozkır/çöl halkı manasını taşımaktadır (1995: 154-155). Benzer bir şekilde Kıpçak kelimesinin çölde yaşayan insanları ifade ettiğini dile getiren Rus Türkolog L. Yu. Tuguşeva, bunun komşuları tarafından verilen bir ad olduğunu özellikle belirtmiştir (aktaran Pilipçuk, 2014: 120). Tüm bu anlamlardan farklı olarak Kıpçak, “öfkeli, birden kızan” şeklinde de açıklanmıştır (aktaran Kafesoğlu, 2010: 179; Golden, 2006: 320; Togan, 1982: 26).

Kıpçaklar için yaygın olarak kullanılan bir diğer isim “Kuman”dır ki, bir şahıs adı olduğu düşünülmüştür (Barthold, 1968: 402; Rásonyi, 2006: 228-229; Togan, 1981: 159). Çoğu ilim insanı Kuman adının Kıpçaklara Batılılar tarafından verilen bir ad olduğu kanaatinde ise de Kumekov’a göre bu, yerli bir isimdir (2002: 771). Pritsak’a göre, Türk asıllı olan “Kuman” soluk, solgun, sarımtırak anlamındaki “kuba” (DLT,

III, 217) kelimesinden gelmekte ve soluk/solgun halk anlamında kullanılmaktadır. Pritsak, Kun adının da Kuba'nın kısaltılmış şekli olduğunu düşünür ve gerek Kun gerekse Kuman adlarını soluk/solgun bozkır/çöl halkı anlamında algılamının doğruluğuna inanır. Pritsak'ın bir diğer iddiası da Kıpçakların kendilerinin Kuman ve Kun adını yani soluk/solgun bozkır/çöl halkı anlamını ormanı terk edip bozkır halkı olan Kimekler için kullandıkları yönündedir (1995: 156-157). Y. Gedikli ise “kuba” kelimesinin Yakut dili sözlüğünde kuğu ve soluk, solgun anlamlarında verildiğinden yola çıkarak Kuman adının kuğu kelimesinden türediğini ve ilk olarak “kuğu adamı” anlamı taşıdığını belirtmiştir. Kuğunun da tıpkı kurt veya geyik gibi kutsallık atfedilen bir hayvan olduğunu belirten Gedikli'ye göre “soluk, solgun” anlamı sonradan yerleşmiştir ve Kıpçaklar fiziki görünüm itibari ile sarışın oldukları için kuğu yerine sarı, solgun anlamı yaygınlık kazanmıştır (2004: 158-163, 173, 175, 179). Kazak tarihçi ve şair Olcas Süleyman da eserinde, kuğu kuşu sembolünün Kıpçaklar için kullanıldığı üzerinde fazlaca durmuştur (1992: 107-114).

Kun ve Kuman adlarında bulunan ses benzerliği, bunlar arasında ilişki kurulması sonucunu beraberinde getirmiştir. Ancak belirtmek gerekir ki, Kun ve Kuman gerek zaman gerek mekân açısından birbirleriyle aynı olamayacak kadar uzaktır. Zira Kun boyu X. yüzyıl coğrafyacısı Birûni tarafından altıncı iklimde gösterilmiştir. Kuman boyu ise XIII. yüzyıl coğrafyacılarından el Mağribi'nin verdiği bilgilere göre İtil'in batısındadır (Şeşen, 2001: 205, 208). Söz konusu âlimlerin verdiği bilgiler iki boy arasında yaklaşık yüz yıllık zaman farkı olduğunu ortaya koymaktadır²¹.

Ukraynalı tarihçi Y. V. Pilipçuk, Kuman adını Kıpçak boylarından biri olan Kunun ile ilişkilendirmiş ve onların Kanglılar ve Yemeklerle benzer şekilde Kıpçak boylarından herhangi biri olduğunu düşünmüştür (2014: 119).

Kıpçaklar ve Kumanlar çoğu zaman aynı halk olarak görülmüştür. Oysa bu, ancak XI-XII. yüzyıllarda Kumanlardan bazı grupların Kıpçak boy birliğine dâhil olmasından sonrası için geçerlidir. Zira başlangıçta iki ayrı boy şeklinde yapılanmışlardır. Zamanla karışıp kaynaşma meydana gelmiş; Kumanlar, Kıpçakların batı kolu olarak

---

²¹ Yusuf Gedikli, “Kuman Adının Kökeni ve Anlamı”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 153, Aralık 2004, s. 151. Yuriy Andreeviç Yevstigneev de Kumanlar ile Kunları aynı halk olarak düşünmenin yanlışlığını dile getirdikten sonra onların coğrafi, tarihi ve dilsel olarak farklılıklarını belirtmiştir. Bkz. *Kıpçaki/Polovtsı/Kumani i ih Potomki (K Probleme Etničeskoj Preemstvennosti)*, SPB, 2011, s. 25.

nitelenmiştir (Knyazkiy, 1996: 41; Yevstigneev, 2011: 57). Bu durumda Kuman/Kıpçak birliği X. yüzyıl sonunda Kimek, Kıpçak ve Kuzeybatı Çin'den gelen Kunların (Sarılar) birleşmesiyle meydana gelmiştir. Zaten Kuman ismi Kunların Kıpçaklara dâhil olmasından sonra başlamaktadır (Rásonyi, 1971: 138).

Gumilëv, Kumanların meydana gelişini Han İmparatorluğu ve Siyenpiler ile yaptıkları mücadelede oldukça yorulan Hunların yenilgiye uğrayıp Moğolistan bozkırlarını kaybetmeleri ile ilişkilendirmektedir. Dört kola ayrılan Hunların dördüncü ve en zayıf grubunun bir süre Tarbagatay ve Saur Dağlarında gizlendikten sonra Yedisu ve Cungarya'yı ele geçirdiklerini, bunların bir kısmının Altaylarda Kıpçaklarla karışarak yeni bir etnos olarak Kumanları meydana getirdiğini belirtmektedir (2002: 549-550).

Rusların kullandığı Polovets adına gelince Rus yıllıkları "Polovets" adı ile "çöl" kelimesi arasında bir bağlantı kurmuştur. Buna göre Kuman/Kıpçaklar yani Polovetsler çölden gelmişlerdir. 1223 yılı olaylarının anlatımında Polovetsler ve Kumanlar eş anlamlı kullanılır (PSRL, I, 189; PSRL, III, 39; Yücel 2007: 472-473). Pritsak, farklı bir öneri ile Kıpçak kelimesinin boş-açık anlamına geldiğinden yola çıkmış ve bunu "Polovets" kelimesi ile ilişkilendirmiştir. Bu adın "solgun renksiz" anlamındaki "polov"dan değil "açık, boş" anlamındaki "pol" kelimesinden türediğini düşünmenin daha doğru bir yaklaşım olacağını ifade ederek, Ruslardaki kullanımın Kıpçak kelimesinin Slavcaya tam bir tercümesi olduğunu belirtmiştir (1995: 155). O. Süleyman da bu boy adının "düzlük, bozkır" anlamındaki "pole"den geldiği, "bozkır sakini" anlamı taşıdığı varsayımında bulunmuş; Polovets adının yaşam tarzı ve coğrafi terimlerden türeyen boy adlarından biri olduğunu düşünmüştür (1992: 155). Yevstigneev, "Polovets" kelimesinin "Sarı" etnoniminin çevirisi olduğunu belirtmiş ve Polovetsleri Sarı Türgişler ile ilişkilendirmiştir (2011: 54-55). Ancak Sarılar ile Sarı Türgişler arasında zamansal açıdan birkaç yüz yıl vardır (Pilipçuk, 2014: 119).

Polovets kelimesi ile ilgili çok ilginç ve kabulü zor bazı önermelerin yapıldığını da belirtmek gerekir ki, bu ismin "mavi" anlamına gelen "poloviy"dan türediği, ganimet anlamındaki "polon"dan geldiği ya da Kıpçakların çadırlarda yaşamaları nedeniyle kelimenin "polog" perde sözcüğü ile ilişkilendirilmesi gerektiği yönündeki iddialar bunlar arasında sayılabilir (Pilipçuk, 2014: 116). Ruslar tarafından başlangıçta sadece Kuman/Kıpçakların batı kolu olan Kumanlar için zaman içinde ise tüm Kuman/Kıpçak

birliği için kullanılan “Polovets” adına ilişkin bunca öneri içinde Rus tarihçi Gumilëv ve daha birçok araştırmacının Polovetsi adının sarı, saman rengi anlamındaki “polova”dan geldiği biçimindeki düşüncesi daha çok destek görmüştür (2003: 289).

Farklı öneriler olsa da genel kabul gören görüş bu Türk boyuna verilen adların onların dış görünüşlerini tanımlar nitelikte “sarı, sarımsı, açık sarı, saman sarısı” ortak anlamını ifade ettiğidir (Kurat, 1937: 183-184; Kurat, 1972: 71). Pletnëva, içlerinde sarı saçlıların olmasının muhtemel olduğunu dile getirdikten sonra Kıpçakların esas çoğunluğunun Mongoloid bir katkı ile kara saçlı ve koyu gözlü olduğunu belirtmişse de (2003: 164; 2010: 41) Kuman/Kıpçaklar ile karşılaşan her halkın sözleşmişçesine onları kendi dillerinde “sarı” anlamına gelen kelimelerle adlandırması bir tesadüf olamayacak kadar benzerdir. Bu noktada Kıpçakların en dikkat çeken fiziksel özellikleri açık tenleri olmalıdır (Gumilëv, 2003: 289-290; Rasovski, 2012: 127). Bu arada tüm etnik isimlerin yabancılar tarafından verildiğini ayrıca belirtmek gerekir (Pilipçuk, 2014: 120).

Tarihsel süreç içerisinde başlangıç noktalarının “Kui she/ Ch’ui-shie” halkı olduğu varsayımını kabul eden görüşe göre Kıpçaklar Hun döneminde, devletin kürk ihtiyacının bir kısmını karşılayan Kıpçaklar, Mete tarafından itaat altına alınan boylardan biridir (Bernştam, 1947: 154; Gumilëv, 2002: 54, 81, 97, 547; Gumilëv, 2006: 27, 159, 163).

Kıpçakları “Sir” ve dolayısıyla “Hsie”lere dayandıran ve ilim dünyasında büyük oranda kabul gören görüşe göre Kıpçaklar Kök Türkler döneminde de, devlete bağlı boylardan biri durumundadırlar. Üstelik VII. yüzyılda Kök Türk isyanına destek vererek Kök Türk Hakanlığı’nın bağımsızlığına katkıda bulunmuşlar ve 691-742 yılları arasında o zamanlar Uygurları da temsil eden Tokuz Oğuzları hâkimiyet altına almışlardır. Daha önce de belirtildiği üzere Klyāstormıy tüm bunlarla ilişkili olarak Kıpçakların İl İtmiş Bilge Kağan Yazıtında, (Kök)Türklerle iktidarı paylaşan boy olarak gösterildiği, dolayısıyla Kök Türk Hakanlığında yönetici kesimin (Kök)Türkler ve Kıpçaklardan olduğu kanaatine varmıştır (Gumilëv, 2002: 47-48; Ahincanov, 2009: 60, 69, 81; Yevstigneev, 2012: 97; Klyāstormıy ve Sultanov, 2013: 127-128).

Söz konusu kağanlık, 744 yılında Uygurlar tarafından yıkılınca kağanlık bünyesinde bulunan Türk kökenli boylar bir araya gelerek bugünkü Kazakistan topraklarında

çeşitli birlikler oluşturmuşlardır. İrtiş Nehri ile Altay Dağları arasında kalan sahada Kimek birliği meydana gelmiştir (Rásonyi, 1939: 408; Sümer, 1999: 56; Kumekov, 2002: 767, 771; Pletněva, 2010: 33). Bu dönemde Kıpçaklar, İrtiş boylarındaki Kimeklerin İşim-Tobol vadilerinde oturan bir kolu²² olarak birliğin batı kısmını oluşturmuşlardır²³. Bilindiği üzere farklı boy ve mensûpları, kendilerinden daha güçlü olan bir boyun hâkimiyeti altına girdiğinde hâkim boy, itaat altına aldığı boylara kendi adını vermektedir. Kimekler de bu dönemde Kıpçakları ve diğer bazı küçük toplulukları kendi adları altında birleştirerek Kazakistan topraklarındaki etnik yapılanmanın lideri olmuşlardır (Ahincanov, 2009: 100, 153-154).

X. yüzyıla gelindiğinde Kimek Devleti iç kavgalar yüzünden giderek zayıflarken Kıpçak beyleri güçlenmiş ve Kimeklere karşı olan siyasi bağımlılıklarından kurtulmuşlardır. XI. yüzyıl başlarından itibaren hâkimiyet alanlarını batı ve güney yönünde genişletmişlerdir (Sümer, 1999: 87-88; Kumekov, 2002: 776, 781; Ahincanov, 2009: 177; Agacanov, 2010: 40, 59).

Kuman/Kıpçakların geniş bir coğrafyaya dağılmaları, birçok farklı devlet ile temasta bulunmaları sonucunu da beraberinde getirmiştir. Günümüz Kazakistan topraklarında bulunan kısım, Oğuzlar ve Harezmsahlar ile siyasi ilişkiler içine girerken; batıya doğru ilerleyerek Karadeniz'in kuzeyi, Doğu Avrupa ve Balkanlara ulaşan Kuman/Kıpçakların yolu belirtildiği üzere Hazarlar, Peçenekler, Bulgarlar ile kesişmiş, bunun yanı sıra onlar Rus, Macar, Gürcü, Romen ve Bizans ile de münasebette bulunmuşlardır. Kuman/Kıpçakların Hindistan'daki Delhi, Mısır ve Suriye'deki Memlük Sultanlıkları içine de nüfuz ettikleri bilinmektedir (Yücel, 2014: 67-68). Söz konusu tüm bu farklı milletler ile kurulan ilişkilerin basit bir karşılaşma

---

²²Gerdizi'ye göre Kimek Birliği yedi boydan oluşmaktadır. Bkz. Şeşen, *İslâm Coğrafyacıları*, s. 73-74. Hudûdü'l-Âlem'e göre ise Kimek ülkesi on bir il'den kurulmuştur. Bkz. *Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib*, (Haz. V. Minorsky, Terc. Abdullah Duman, Murat Ağarı), Kitabevi, İstanbul 2008, s. 54. Kimek Devleti'nin oluşması sırasında boylar birliğinin esası değişikliğe uğramış; Kimek Devleti'nin esasını yedi değil on iki boy oluşturmuştur. Kaynaklar Kimek Birliğini oluşturan boyların sayısı konusunda bu şekilde farklı bilgiler verseler de Kıpçakların birlik içindeki varlığı ve öne çıkan boy olduğu konusunda hemfikirdir. Bkz. Kumekov, "Kimekler", s. 771; M. Kemal Özergin, "Kimekler", *Türk Dünyası El Kitabı, C. I*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, (2. Baskı) Ankara 1992, s. 169-170; Rimbek Muratoviç Jumaşev, *İstoriya Kazahstana s Drevneyşih Vremen Do Haşih Dney*, Karaganda 2003, s. 231 (Bundan sonra: *İstoriya Kazahstana*).

²³ Yücel, "Kıpçaklar", *DİA*, C. 25, Ankara 2002, s. 420; Klyaştorıny ve Sultanov, *Türkün Üç Bin Yılı*, s. 143; Şeşen, *İslâm Coğrafyacıları*, s. 20. Valerie Stoyanov, Kimeklerin, Kıpçak siyasi örgütü içinde sağ kol olarak yer aldığını ifade etmiştir. Bkz. "Bulgar Tarihinde Kumanlar (XI-XIV. Yüzyıllar)", (Terc. Zeynep Zafer), *Türkler*, C. 2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 798.

ya da sınır komşuluğu biçiminde cereyan etmediğini; Kuman/Kıpçakların diğer konar-göçer ya da yerleşik toplumların hayatında oldukça etkin bir biçimde var olup derin izler bıraktıklarını özellikle belirtmek gerekir. Ne var ki, bu çalışmanın ana ve asıl meselesi Kuman/Kıpçakların kültürel tarihlerinin aydınlatılmasıdır. Bu nedenle siyasi olaylar ancak toplumun sosyal ve kültürel karakterine etkileri bağlamında ele alınacak, uzun uzadıya anlatılmayacaktır²⁴.

---

²⁴Kuman/Kıpçakların siyasi tarihleri hakkında bkz. Akdes Nimet Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1972; Ahincanov, *Kıpçaklar*; Pletnëva, *Polovtsı*; Erdal Çoban, *Orta Çağ'da Kumanlar ve Macarlar*, Nobel Yayınevi, Ankara 2014; Mustafa Kafalı, "Deşt-i Kıpçak ve Cuci Ulusu", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S. 25, İstanbul 1971, s. 179-188; Yücel, "Kumanlar (Kıpçaklar)", *Doğu Avrupa Türk Tarihi* (Edt. Osman Karatay-Serkan Acar), Kitabevi Yayınları, İstanbul 2013, s. 541-575; Yücel, "Selçuklu Çağında Kuman-Kıpçaklar", *TYB Akademi*, S. 12, Ankara, 2014, s. 65-86.

BİRİNCİ BÖLÜM

COĞRAFYA VE ARKEOLOJİK HARİTA

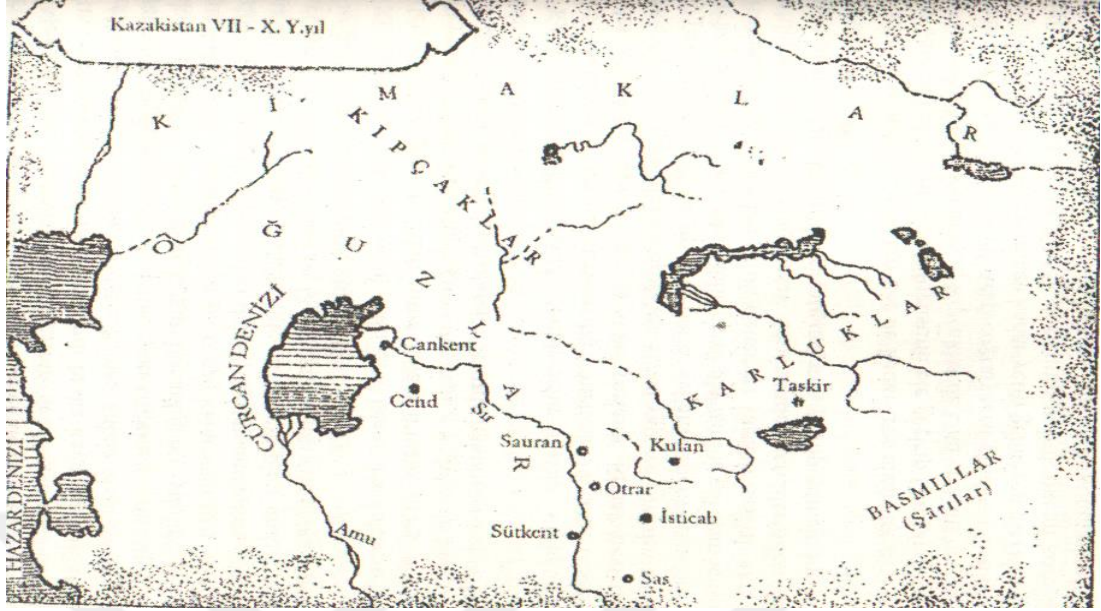
1. 1. Deşt-i Kıpçak Coğrafyası

Kuman/Kıpçaklar İrtiş'ten yola çıkıp Tuna'ya kadar uzandıkları tarihleri boyunca yaşadıkları coğrafyaya kendi adlarını verebilmiş olmak gibi son derece kıymetli bir başarıya da imza atmışlardır. Nitekim söz konusu topraklar İslâm kaynaklarında “Deşt-i Kıpçak”, Rus kaynaklarında “Polovetskoye Pole” yani “Kıpçak Bozkırı” şeklinde adlandırılmıştır. Dönemin farklı dilli kaynaklarının bu adı kullanmış olması, bölgedeki Kuman/Kıpçak hâkimiyetinin ve elbette nüfus yoğunluğunun kendileri dışındaki toplumlarca da kabul edilip onaylandığı anlamı taşıması açısından önemlidir (Barthold, 1968: 395, 401; Kumekov, 2002: 776, 782; Gumilëv, 2003: 295; Barthold, 2006: 94; Vásary, 2007: 237; Agacanov, 2010: 59).

Kıpçaklar için ilk yurdun Altay Dağları etekleri olduğu, onların MÖ V. yüzyılda Moğolistan'ın batı kısımlarını işgal ettikleri belirtilmiştir (Bernştam, 1947: 154; Gumilëv, 2002: 54, 81, 97, 547; Gumilëv, 2006: 27, 159, 163; Rasovskiy, 2012: 115).

VIII. yüzyılda Kimek birliğinin meydana gelmesi ile birlikte Kıpçak halkı da bugünkü Moğolistan bozkırlarını terk etmek durumunda kalmış; Altay Dağlarının güney etekleri ve Moğolistan'ın kuzeybatı kesimlerinden sonra İrtiş Nehri boylarına, doğu ve merkezi Kazakistan bozkırlarına göç etmişlerdir (Ahincanov, 2009: 65, 69, 77; Golden, 2009: 374).

Harita 1: VII-X. yüzyıl Kıpçak Sahası

(Klyashorniy ve Sultanov, 2013: 140).

Hudûdü'l-Âlem'e göre, VIII. yüzyılda Kıpçak Ülkesi, güneyde Peçenekler ile sınırdadır²⁵. Peçenekler bu dönemde Balkaş ile Sır-derya arasında yaşadıklarına göre Kıpçakların onların kuzeyinde yerleştiği bölge merkezi Kazakistan'a karşılık gelmektedir (Ahincanov, 2009: 67, 154). Dolayısıyla Peçeneklerin kuzey komşusu olmak için Kıpçakların bulunması gereken yer, güney Yayık'ın güneydoğu etekleridir²⁶. Kıpçaklar, İbn Hurdâzbih'in Türk ülkeleri listesinde de Peçenek, Türgiş ve Ezgişlerden sonra Kırgızlardan önce yer alır²⁷. Zira Peçenekler, Türgişler ve Ezgişler VIII. yüzyıl sonlarında bugünkü Kazakistan'ın güney kesimlerinde bulunmaktadır²⁸. Kazakistan'ın doğu ve kuzeydoğusunda Yemekler (Kimekler) ile

²⁵ *Hudûdü'l-Âlem*, s. 55. Peçenekler VIII. yüzyılda Balkaş ile Sır-derya arasında, VIII. yüzyıl sonu IX. yüzyıl başında Yayık civarında yaşamıştır. Dolayısıyla Kıpçaklar güneyde ve batıda Peçenek ve Başkurtlar ile sınırdadır. Bkz. Ahincanov, *Kıpçaklar*, s.155; Kumekov, *Arap Kaynaklarına Göre IX-XI. Asırlarda Kimek Devleti*, (Çev. Mehmet Kıldıroğlu, Çingiz Samudinuulu) Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013, s. 64 (Bundan sonra: *Kimek Devleti*).

²⁶ Ahincanov, *Kıpçaklar*, s. 59.

²⁷ İbn Hurdâzbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, (Çev. Murat Ağarı), Kitabevi, İstanbul 2008, s. 39. Yine İdrisî de Türklerin çeşitli sınıflara ayrıldığını belirterek yaptığı sıralamada aynı şekilde Peçenekler, Türgişler ve Ezgişlerden sonra Kıpçaklara yer vermiştir. İbn Hurdâzbih'in listesinden farklı olarak İdrisî'de Kırgızlar da Kıpçaklardan önce yer almaktadır. Bkz. Şeşen, *İslâm Coğrafyacıları*, s. 101.

²⁸ Aynı bölge, daha sonraları Karluklara ev sahipliği yapmıştır.

Kırgızlar, güneybatı ve batısında Peçenekler varlık gösterdiğine göre bu dönemde Kıpçaklar yalnızca merkezi ve kuzey Kazakistan'da yaşamışlardır²⁹.

X. yüzyılda Kimek ve Kıpçakların yaşadıkları topraklar farklı bölgelere ayrılmış durumdadır. İşim ve İrtiş Nehirleri arası Yağsun Yasu bölgesidir. Doğu Kazakistan'da İrtiş'den Balkaş'a ve Alaköl'e kadar uzanan topraklar Kırkırhan olarak adlandırılmıştır. Yağsun Yasu'nun güneyi ile Kırkırhan'ın kuzeyinde Ender ez Kıpçak bölgesi yer alır. Güney Yayık etekleri bir diğer bölgeyi oluşturur (Hudûdü'l-Âlem, 2008: 54). Bu dönemde Kıpçaklar Yayık Dağlarının güneydoğu etekleri ile "Ender ez Kıpçak" olarak adlandırılan ve aslında merkezi Kazakistan'ın batı ve kuzey batı toprakları ile Aral bozkırlarının kuzey kısmını içine alan sahada yaşamaktadırlar. Söz konusu alanda Ulutav Dağı, Turgay Nehri, Sarı, Kara Kengir gibi yerler bulunmaktadır. Bölgenin güney sınırı Çu ve Talas Nehirlerinin aşağı akımlarına kadar uzanmaktadır. Sır-derya boylarında Samanî hanedanı topraklarıyla doğrudan sınırdış olan "Ender ez Kıpçak"ın batısında Oğuz boyları yaşamaktadır (Ahincanov, 2009: 168-169; Kumekov, 2013: 69).

X. yüzyıl sonu XI. yüzyıl başlarında İtil, Sır-derya ve İrtiş arasında Uzlar³⁰, onların kuzeyinde Tobol ve İşim Nehirleri çevresinde Kıpçaklar, Kıpçakların doğusunda Altaylara doğru Kimekler vardır. Issık Göl tarafına Türkmenler ve Karluklar yerleşmişlerdir. Onların doğusunda Kaşgar'a kadar Karahanlı Devleti bulunmaktadır. En doğuda ise Nan-şan çevresinde Sarı Uygurlar vardır. Yeri tam olarak tespit edilemese de Kunlar da bu dolaylarda, Kuzey Çin topraklarında yaşamaktadır (Czeglédy, 1985: 220; Rásonyi, 1971: 137).

---

²⁹ Yemek boyları ve Çiğiller Altaylar ile Tarbagatay arasında, Karluklar Yedisu'da, Oğuzlar Sır-derya'nın aşağı akımlarında Kırgızlar Yenisey boylarında yaşamaktadır. Ahincanov, *Kıpçaklar*, s. 67-68; Kumekov, *Kimek Devleti*, s. 56.

³⁰ IX. Yüzyılda Uzların Hazarlar ile kurdukları ittifak neticesinde İtil-Yayık Nehirleri arasındaki Peçenekler Aral civarından çıkmak durumunda kalmış; Peçeneklerden boşalan sahaya gelen Uzlar Sır-derya'nın aşağı akımlarında bulunan Yengikent'i başkent yapmışlardır. Bu dönemde Kuman/Kıpçak otlakları Oğuz sınırlarına uzanmaktadır. Nitekim Kuman/Kıpçaklar, Dede Korkut Hikâyelerinde çoğunlukla Oğuzların, mücadele içinde oldukları düşmanları olarak anılmaktadır. Oğuz-Kuman/Kıpçak ilişkileri, savaş ve barış dönemleri şeklinde bir seyir izlemiştir. Kuman/Kıpçaklar çok soğuk geçen kışlarda eğer Oğuzlar ile barış döneminde iseler onlardan izin alarak güneye göç etmişlerdir. Bkz. Golubovskiy, *Peçenegi, Torki i Polovtsı*, s. 56; Kumru, *Golubovskiy ve Eseri*, s. 96; Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı*, Boğaziçi Yayınları, (46. Baskı), İstanbul 2011; Sümer, *Oğuzlar*, s.85; Klyaştorıny ve Sultanov, *Türkün Üç Bin Yılı*, s. 142-143.

Daha önce de ifade edildiği üzere Kıpçaklar Kimeklere olan siyasi bağılıklarından kurtulmalarının ardından XI. yüzyıldan itibaren hâlihazırda yaşamakta oldukları merkezi Kazakistan bozkırlarının yanı sıra Aral Gölü'nün kuzeyindeki bölgeleri de işgal ederek batı ve güney yönünde bir genişleme süreci içine girmişlerdir (Sümer, 1999: 87-88; Kumekov, 2002: 776, 781; Ahincanov, 2009: 177; Agacanov, 2010: 40, 59). Bu durum, farklı sebeplerle ilişkilendirilebilir. Hayvan sürülerinin çoğalması ve buna bağlı olarak ortaya çıkan meraların genişletilmesi ihtiyacı Kıpçakların genişleme nedenlerinden biri olarak düşünülebilir³¹. Kıpçaklar İtil'den Üst Yurt ve Aşağı Sırderya sahasına giden ticaret yolunun kontrolünü de ele geçirmeyi düşünmüş olmalıdırlar zira Asya ve Avrupa'yı birbirine bağlayan bu yol, sağlayacağı zenginlik açısından cezbedici bir özelliğe sahiptir (Kumekov, 2002: 776).

Kıpçakların yer değiştirme hareketi, o dönemde yaşanan büyük göç dalgası ile de yakından ilgilidir. 916 yılında Kuzey Çin'de Kitanlar tarafından Liao Devleti kurulması ve kısa süre içerisinde batıya doğru yayılması, XI. yüzyılın ilk yarısında bölgedeki konar-göçer boyların yer değiştirmelerine sebep olmuştur. Kıpçakların İrtiş sahasından batıya doğru harekete geçmeleri de Liao (Kitan) Devleti'nin kurulması ile bağlantılı olarak gerçekleşmiştir (Kurat, 1972: 72; Agacanov, 2010: 233; Kumekov, 2013: 129).

---

³¹O dönemde Güney Rusya bozkırları günümüzde ise güney Ukrayna toprakları sulak ve otlak arazisi, sahip olduğu tabii imkânlar açısından konar-göçer toplumların, sürüleri ile birlikte bu bölgede yaşayabilmeleri için son derece elverişli imkânlarla sahip olmuştur. Bkz. Nikolay Aleksandroviç Aristov, *O Zeml Polovetskoy (İstoriko-Geografiçeskiy Oçerk)*, Izvestiya İstoriko-Filologiçeskago İnstituta, Kiev, 1877, s. 209; Ahincanov, *Kıpçaklar*, s. 181; Pletnëva, *Polovtsı*, s. 44, 122.

Harita 2: XI. yüzyılda Kun - Kay- Sarı Göçü

http://www.ereading.club/chapter.php/1017224/52/Evstigneev_Kypchaki_polovcy_kumany_i_ih_potomki_k_probleme_etnicheskoy_premstvennosti.html (Erişim29.09.2016)

XI. yüzyılda yaşanan göç hareketine dair en net bilgileri olayın çağdaşı Mervezi vermiştir. Buna göre; Kuzey Çin’de yaşamakta olan Kunlar³² Liao (Kitan) Devleti’nin genişlemesi sonucunda mevcut otlakları dar geldiği için yurtlarından ayrılmışlardır. Bu sırada kendilerinden daha güçlü olan Kay³³ halkının saldırısına uğrayarak Yedisu

³² Şeşen’e göre Mervezi’nin Türk olduklarını belirttiği Kunlar, Doğu Avrupa ve Macaristan’a göç eden Hunların Türkistan’da kalan kısmıdır. Bkz. İbn Fazlan, *Seyahatnâme*, (Terc. Ramazan Şeşen), Bedir Yayınevi, İstanbul 1995, s. 101; Gedikli Kunların gerek isim gerekse menşe itibarı ile Hunlarla ilişkilendirilebileceğini belirtir. Bkz. “Kuman Adının Kökeni ve Anlamı”, s. 151; Yine Gy. Györffy de “Kun” adını “Hun” ile ilişkilendirmiş; “Kun” un başlangıçta doğulu konar-göçerleri ifade ettiğini, zaman içinde ise Macarlaşmış Kumanlar için kullanıldığını düşünmüştür. Bkz. Gy. Györffy, “A kun és koman népnév eredetének kérdése”, MKE, s. 206-210, 215, 218’den aktaran Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, (Çev. Osman Karatay), Karam, (2. Baskı), Çorum 2006, s. 321. Golden ise, Macarların Kumanlara Kún dedikleri hatırlanırsa Kunların Kumanlar oldukları düşünülebilir yorumunda bulunmuştur. Bkz. “Güney Rusya Bozkırlarının Halkları” (Terc. Ayda Arel), *Erken İç Asya Tarihi* (Derleyen: Denis Sinor), İletişim Yayınları (5. Baskı), İstanbul 2009, s. 375. Kun kelimesi, Codex Cumanicus’ta “güç, kuvvet, kudret” manasında geçmektedir. Bkz. Grönbech, *Kuman Lehçesi Sözlüğü*, s. 124.

³³ Kaylar, Kaşgarlı Mahmud tarafından Türk boyları arasında anılmış, kendilerine özgü ayrı bir ağızları olsa da Türkçeyi iyi konuştukları belirtilmiştir. Bkz. *DLT*, I, s. 28, 30. Golden’a göre Kayların kökleri, eski Moğol eski Hsien-pi kavim birliğine dayanmaktadır ve bunlar Köktürk döneminde Tatabı adı altında varlık göstermişlerdir. Bkz. “Kıpçak Kabilelerinin Menşesine Yeni Bir Bakış”, *Uluslararası Türk Dili Kongresi (1988)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1996, s. 49. Pletnëva, Kimek boy birliğinde birliğin başı olan İmek boy adının Moğolca kay yılan anlamına geldiğini belirtmiş, Kaylar ile Kimekleri özdeşleştirmiştir. Bkz. *Polovtsi*, s. 33, 40. Kay boy adı yılan anlamına gelmektedir. Bu doğrultuda Urfalı Mateos da Kayları yılan halkı olarak adlandırmıştır. Bkz. *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve*

Bölgesine girmiş, Sarıları³⁴ yerlerinden çıkarmışlardır. Sarıların bölgesine gelen Kunlar, onlardan bir kitleyi de yanlarına katarak önce Issık Göl etrafındaki Karluk Bölgesi'ne sonrasında ise kuzeydeki Kıpçak sahasına gelmişlerdir³⁵. Sarılar Türkmenlerin³⁶ yerine geçerken, Türkmenler Oğuz topraklarının doğu kısmına yerleşmişlerdir. Oğuzlar ise Karadeniz dolaylarındaki Peçenek ülkesine göç etmişlerdir³⁷. Bu arada Kun ve Sarı boyları bir yandan Uzları³⁸ buldukları

Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162), (Çev. H. D. Andreasyan,), (Çev. E. Dulaurer, notlar- H. Yınanç), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000, s. 91 (Bundan sonra: *Vekayinâne*). Bazı araştırmacılar Kay ile Oğuzların Kayı boyunu ilişkilendirmiştir. Bkz. Barthold, "Kayı", *Soçineniya*, V, s. 536; Uşnitskiy, "Vostoçnie Kornı Kıpçakov: Etnokultürne Paralleli s Narodami Sibiri", s. 54. Ayrıca Kaylar hakkında daha geniş bilgi için bkz. Mehmet Fuad Köprülü, "Kay Kâbilesi Hakkında Yeni Notlar", *Belleter*, C. VIII, S. 31, Temmuz 1944, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1944, s. 421-452; A. Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihi'ne Giriş*, Enderun Kitabevi, (3. Baskı), İstanbul 1981, s. 68-69.

³⁴ Sarıları Sarı Uygur ile özdeşleştirme şeklinde bir eğilim söz konusudur. Örneğin, Şeşen Sarıları, Kansu'nun Sarı Uygurları ile ilişkilendirmiştir. Bkz. İbn Fazlan, *Seyahatnâme* s. 102. Yine Râsonyi de Sarıların ülkesinin Sarı Uygur topraklarına denk geldiğini belirtmiştir. Bkz. *Tarihte Türklük*, s. 137. Sarı Uygurlar hakkında bkz. Eyüp Sarıtaş, *Sarı Uygurlar*, Selenge Yayınları, İstanbul 2012. Yaygın olan bir diğer kanaat ise Sarıların Sarı Türgişler olduğunu düşünmektir. Sarılar ile Sarı Türgişler arasında bağlantı kuran Yevstigneev, bu düşüncesine kanıt olarak şekilsel açıdan Kuman/Kıpçak heykellerine çok benzeyen Türgiş heykellerini ve dil benzerliğini göstermiştir. Bkz. "Polovtsı: Kto Oni? (K Voprosu Ob İh Etničeskoj İdeničnosti)", *Obşestvo Sreda Razvitie*, SPB, 2011, No: 2, s. 59-61 (Bundan sonra: "Polovtsı: Kto Oni"). Oysa Yaraslov Pilipçuk'a göre bu mümkün değildir. Zira Sarılar ile Sarı Türgişler arasında zamansal açıdan birkaç yüz yıl vardır. Bkz. "Konstruiruya Etnonimi: Srednevekovie i Sovremennye Refleksii Otnositelno Etnikonov Kıpçakov", *Materiali i İssledovaniya Po Arheologii Severnogo Kavkaza*, Vıpusk 14, Armavir-Krasnodar 2014, s. 119. Osman Turan'a göre Sarılar ile Kuman/Kıpçaklar aynı halktır. Bkz. *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, Ötüken, (8. Basım), İstanbul 2003, s. 118 (Bundan sonra: *Selçuklular Tarihi*). Sarı halkının yaşadığı bölge ile ilgili olarak Barthold, Sarıların Çu Vadisi'nde, IX-X. yüzyıllarda "Sarı" adını alan köyde yaşadıklarını belirtmiştir. Bkz. "Noviy Trud o Polovtsah", s. 395. Kumekov'a göre ise Sarılar Kuzeydoğu Yedisu'da yaşamaktadır. Bkz. *Kimek Devleti*, s. 132. Sarı adı Rus yıllıklarında 1096 yılına ait olaylar sırasında "kendilerini sarı olarak adlandırma" şeklinde geçmektedir. Bkz. *PSRL*, I, s. 99; Yevstigneev, "Polovtsı Kto Oni", s. 58.

³⁵ Râsonyi, Kun-Sarı Göçü ile Karahanlılar arasında bir bağ kurulabileceğini düşünmüştür ki, buna göre Kun-Sarı göç hareketini Kıpçak topraklarına çeviren sebep Karahanlıların tavrıdır. Bkz. Râsonyi, *Tarihte Türklük*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1971, s. 137-138. Çin'den çıkarak kendi ülkelerine saldırmak isteyen halklara karşı Karahanlıların gösterdiği direniş ve taarruz İbnü'l-Esîr tarafından kaydedilmiştir. Bkz. *İslâm Tarihi El Kâmil Fi't-Tarih*, C. VII, Hikmet Neşriyat, İstanbul 2008, s. 566.

³⁶ Mâverâünnehir ve Harezmi gibi bölgeler ile sınır komşusu olan Oğuzların Müslümanlığı kabul eden kısmı, Türkmen adını almıştır. Müslüman olanlar ile olmayanlar arasında yaşanan mücadelelerin sonucunda Müslüman olmayan Oğuzlar Harezmi'den Peçenek Ülkesine doğru harekete geçmiştir. Bkz. İbn Fazlan, *Seyahatnâme*, s. 100.

³⁷ Mervezi'nin, Kunların Hıristiyan olduklarını belirtmiş olması söz konusu göçün XI. yüzyılda gerçekleştiğinin bir kanıtı olarak görülmüştür. Zira Hıristiyanlığın Uzak Doğu'da yayılması XI. yüzyıl başlarında gerçekleşmiştir. Bkz. Mervezi'den aktaran Şeşen, *Seyahatnâme*, s. 101-102; Sergey Grigoreviç Agacanov, *Oğuzlar*, (Çev. Ekber N. Necef, Ahmet Annaberdiyev), Selenge Yayınları, (5. Baskı), İstanbul 2010, s. 231-232; Kumekov, *Kimek Devleti*, s. 130. Söz konusu göç olayı, Urfalı Mateos tarafından "yılan milleti hareket edip Khardeşleri önlere sürdü. Muhaceret eden Khardeşler de Uzları ve Badzinagları ileriye sürdü" şeklinde farklı boy isimleri kullanılarak anlatılmıştır Bkz. *Vekaninâme*, s. 91).

³⁸ Oğuz boylarının batı kısmını teşkil eden gruptur. Bkz. Yücel, "Uzlar (Oğuzlar)" *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, (Edt. Osman Karatay-Serkan Acar), Kitabevi, İstanbul 2013, s. 529.

topraklardan iterken bir yandan kendileri de Kıpçak boylarının bir kısmı ile karşılaşmış ve kaynaşmıştır. Daha önce de belirtildiği üzere Kuman adına ilk kez bu kaynaşmadan sonra rastlanmıştır ki, aslında bu, Kun, Sarı ve Kıpçak boylarının birleşimidir. Kıpçaklar, güneyden Kun-Sarıların gelmesi ile daha da güçlenmiş ve bu noktadan sonra yoluna Kuman/Kıpçak olarak devam etmiştir. Birlik, İtil üzerinden batıya yönelmiştir³⁹. Böylelikle XI. yüzyıl başlarında, yaşadıkları merkezi Kazakistan bozkırlarından batıya ve güneye doğru ilerleyen Kuman/Kıpçaklar Uzları İtil ve Don Nehirlerinin batısına doğru itmiş; Aral Gölü'nün kuzeyindeki bölgeleri de işgal etmişlerdir⁴⁰. Özü Nehrinden İtil Nehrine kadar olan saha Kuman/Kıpçakların Uzları, Uzların da Peçenekleri itmesi sonucunda el değiştirmiş ve Kuman/Kıpçaklara ev sahipliği yapmaya başlamıştır. XI. yüzyıl sonlarına gelindiğinde ise Özü, Tuna ve Karpat arasında kalan coğrafi alanda Kuman/Kıpçaklar artık rakipsiz durumdadırlar. Böylece XI. yüzyıldaki yayılma alanı güney yönünde Taraz'a kadar ulaşmıştır. Taraz yakınlarında bulunan "Kençek Sengir" şehri Kuman/Kıpçakların Karahanlı Devleti ile sınır kalesidir (DLT, I, 480). Doğuda İrtiş ve Altay sıradağlarının oluşturduğu sınırlar batıda İtil'e ulaşmıştır⁴¹. Kıpçaklar bu dönemde Sır-derya boyunca Harezm sınırlarına yayılmış ve Mangışlak yarımadasına da sokulmuş durumdadırlar (Ahincanov, 2009: 177, 179; Kumekov, 2002: 776, 781-782).

³⁹ Karadeniz'in kuzey bozkırlarından sıra ile Peçenek, Uz ve Kuman/Kıpçaklar geçmiştir. Peçeneklerin gerisinde Oğuzlar (Uzlar), onların da gerisinde Kuman/Kıpçaklar vardır. Oğuz boylarının Sır-derya bölgesindeki hareketleri, Peçeneklerin IX. yüzyıl başlarında İtil ile Yayık arasındaki bölgeye, aynı yüzyılın sonlarında ise daha da batıya itilmesine neden olmuştur. Peçenekler, Turla-Doneç bölgesinde etkinliklerini arttırmış, Bizans'ın Tuna sınırına doğru ilerleyerek bu ırmağı aşmışlardır. Peçeneklerin göçü, Oğuz baskısının bir sonucudur. Oğuzların batıya ve güneye doğru ilerleme sebebi ise Kuman/Kıpçaklardır. Kuman/Kıpçak boy birliği, Oğuz Yabgularını itererek boşalmasını sağladıkları Aral ve Hazar Denizi civarındaki bozkırın yanı sıra Sır-derya'nın aşağı ve orta sahalarını ele geçirmişlerdir. Bkz. Agacanov, *Oğuzlar*, s. 59, 238-240; Sümer, *Oğuzlar*, s. 59-60, 64, 87, 89. Pletněva, "Polovetskaya Zemliya", *Drevnerusskie Knyajestva X-XIII vv.*, İzdatelstvo Nauka, Moskva 1975, s. 263; Golubovskiy, Peçenegi, *Torki i Polovtsı*, s. 62-65; Kumru, P. V. Golubovskiy ve Eseri, s. 105-109; Golden, "Güney Rusya Bozkırlarının Halkları", s. 336, 368; Ahincanov, *Kıpçaklar*, s. 181; Kumekov, "Kıpçak Hanlığı", (Çev. Aydos Şalbayev), *Türkler*, C. 2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 776; Kurat, *Karadeniz Kuzeyindeki*, s. 72- 73; Kossanyi Bela, "XI-XII. nci Asırlarda Uz'lar ve Koman'ların Tarihine Dair", (Çev. Hamit Koşay), *Bulleten*, C. VIII, S. 29, II. Kanun 1944, Ankara 1944, s. 114, 120-124 (Bundan sonra: "Koman'ların Tarihine Dair"); Yücel, "Selçuklu Çağında Kuman-Kıpçaklar", s. 66; András Pálóczi Horváth, *Peçenegs, Cumans, Iasians, Steppe Peoples In Medieval Hungary*, (Trans. T. Wilkinson), Budapest 1989, s. 42 (Bundan sonra: *Peçenegs, Cuman, Iasians*).

⁴⁰Kuman/Kıpçakların bu denli genişlemesi, o zamana kadar Oğuz bozkırı olarak bilinen yerlerin artık Kuman/Kıpçak bozkırı olarak kabul edilmesini beraberinde getirmiştir. Bkz. Ahincanov, *Kıpçaklar*, s. 177; Kumekov, *Kimek Devleti*, s. 71; Kumekov, "Kıpçak Hanlığı", s. 776, 781; Sümer, *Oğuzlar*, s. 87-88; Agacanov, *Oğuzlar*, s. 40, 59; Jumaşev, *İstoriya Kazahstana*, s. 231.

⁴¹ Golubovskiy, *Peçenegi, Torki i Polovtsı*, s. 62-65; Kumru, *Golubovskiy ve Eseri*, s. 105-106, 108-109; Ahincanov, *Kıpçaklar*, s. 178.

Kuman/Kıpçakların kuzey sınırlarını Kazakistan bozkırları ile Batı Sibirya arasındaki ormanlı bölge oluşturmaktadır. Kuman/Kıpçaklar kuzeydoğuda Kırgız, Hakas gibi boylarla yakın ilişkiler kurmuşlardır. Yine kuzeybatıda İtil ve Yayık bölgesi boyları ile kültürel ve siyasi münasebetlerde bulunmuşlardır. Ayrıca Kuman/Kıpçak boyları ile eski Bulgar ve Başkurtlar arasındaki etkileşimin de XI. yüzyılın ikinci yarısında başladığı görülmektedir (Kumekov, 2002: 782). Bu dönemde ortaya çıkan coğrafi değişiklikler ortaçağ yazarlarının verdiği bilgilerde izlenebilmektedir. Örneğin; El İdrisî Deşt-i Kıpçak olarak Hazar ile Aral Denizi arasında yer alan bölgeyi vermiştir (Şeşen, 2001: 118-120). Kaşgarlı Mahmud, İtil Nehri'ni, Kuman/Kıpçak ülkesine dâhil etmiştir⁴².

Kuman/Kıpçakların batı yönündeki hareketi oldukça geniş bir alanda gerçekleşmiştir. Onların bir kısmı Kama-İtil sahasına gelerek burada İtil Bulgarları ile karışmaya başlamıştır. Diğer bir kısmı ise Aşağı İtil boyuna girmiş ve Hazar Devletinin ortadan kalkmasına etkiye bulunmuştur. Kuman/Kıpçaklar, Peçenek ve Uzlardan boşalan yerleri ele geçirerek rakipsiz bir şekilde Kuzey Kafkaslara, Kuban boyuna, Aşağı Don boyuna ve Dinyeper (Özü) sahasına gitmişlerdir (Bela, 1944: 114, 120-124; Kurat, 1972: 72; Pletnëva, 1975: 263; Yakubovskiy, 2000: 3; Yücel, 2001: 60; Agacanov, 2010: 238-240; Golubovskiy, 2011: 109; Kumru, 2016: 109).

Kuman/Kıpçaklar XI. yüzyıl başlarında Yayık nehri boyundadır. İtil boyuna muhtemelen 1030 yılında gelmişlerdir (Kurat, 1972: 73; Togan, 1981: 159). Rus yıllıklarında "Polovtsı" adı ile ilk kez anılmaları ise 1054 tarihidir⁴³. Bu durumda Kuman/Kıpçakların İtil boyundan Özü boyuna gitmeleri 20-25 yıl gibi bir süre içinde gerçekleşmiştir (Kurat, 1972: 73). Böylelikle Kuman/Kıpçak boy birliği 30 yıllık bir zaman zarfında Mançurya'dan Kiev'e kadar ilerlemiştir. Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlarda yayılan Kuman/Kıpçaklar Uz ve Peçenek bakiyelerini de kendilerine katarak 1080 yılında Tuna ve Karpatlara ulaşmışlardır⁴⁴.

---

⁴² *DLT*, I, s. 73. Aşağı İtil havzası olan Saksin Bölgesi Kıpçakların eline geçmediği için kendi adını muhafaza etmiştir. Bkz. Kumekov, "Kıpçak Hanlığı", s. 781.

⁴³ Boluş önderliğindeki Kuman/Kıpçaklar Rus yurduna gelmiş, Uzlar hem Rusların hem de Kuman Kıpçakların düşmanı olduğu için bu ilk karşılaşmada Pereyaslavl knezi ile bir anlaşma yaparak geri dönmüşlerdir. Uzların mağlubiyetinden sonra ise 1061 yılında taraflar gerçek anlamda karşı karşıya gelmiştir. Bkz. *PSRL*, I, s. 70; *PSRL*, II, s. 269; *PSRL*, III, s 2; Yücel, *Rus Yıllıkları*, s. 293.

⁴⁴ Uz ve Peçeneklerin yanı sıra Kimek ve Kanglı unsurları da Kuman/Kıpçak birliği içindeki yerini almış durumdadır. Bkz. Arslanova, "Kıpçak i Termin Daşt-i Kıpçak", s. 7; Horváth, *Pechenegs*,

XII. yüzyıl ortalarına gelindiğinde, Kuman/Kıpçak topraklarının sınırları oldukça genişlemiş, kuzeyden Sula ve Orel Nehirleri, doğudan İrtiş Nehri, güneyden Kuzey Kafkasya, Kırım, Azak bozkırları batıda ise İngultsa Nehri ile çevrelenmiştir (Kudryaşov, 1948: 118-145; Kurat, 1972: 74; Pletnëva, 1974: 21-22; Pletnëva, 1975: 275). Bu sınırlar İgor destanı'nda geçen "...İtil'in, aklını cesarete Karadeniz'in ve Azak Denizi'nin ve Sula kıyılarının ve Suroj (Kırım'daki şimdiki Hersones'in)..." ifadesi ile de teyit edilmiştir⁴⁵. Kafkas Dağları eteklerinde Alanlar ve daha başka halklar, İtil'in aşağısında, Saksin şehrinin bulunduğu yer dolaylarında ise Hazarların varlığı söz konusu olduğu için Kuman/Kıpçaklar buralara çok fazla sokulamamışlardır. Onlar daha çok Alanların kuzey bölgelerinde, Saksin şehri yakınlarında ve İtil nehrinin yukarı akıntısı boyunca olan kuzey taraflarında yaşamışlardır⁴⁶. Kuman/Kıpçak topraklarının sınırları ile ilgili olarak 1152 yılına ait Rus yıllığı kaydında İtil ve Özü'nün tüm Kuman/Kıpçak topraklarının sınırı olduğu bilgisi yer alıyorsa da (PSRL, I, 145-146) belirtilen saha Kuman/Kıpçak topraklarının tamamını değil sadece batı kısmını ifade etmektedir (Pletnëva, 1974: 18).

Kuman/Kıpçakların XI. yüzyıl ortalarından XIII. yüzyılın ilk çeyreğine kadar yaşadığı Deşt-i Kıpçak coğrafyası kabaca doğuda Altay Dağları eteklerinden batıda Karpat Dağlarına kadar uzanan geniş sahayı kapsamaktadır⁴⁷. Türkistan bozkırlarından Tuna

---

Cumans, lasians, s. 39-62; Rásonyi, *Tarihte Türklük*, s. 138; Rásonyi, "Tuna Havzasında Kuman-Kıpçaklar", s. 405; Bela, "Koman'ların Tarihine Dair", s. 120-126; Kurat, *Karadeniz Kuzeyindeki*, s. 73; Gökbel, *Kıpçak Türkleri*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2000, s. 41-87.

⁴⁵Burada sadece Kuman/Kıpçakların batı sınırı olan İngultsa nehri gösterilmemiştir. Kudryaşov, İngultsa'yı bir sınır nehri olduğunu söylediği İvlya ile özdeşleştirmiştir. Bkz. Kudryaşov, *Polovetskaya Step*, s. 118-145, 131; Yücel, "Kuman-Kıpçaklar'ın Tarihinde İgor Destanı'nın Yeri ve Önemi", *Bellefen*, C. LXX, S. 258, Ankara 2006, s. 540; Pletnëva, *Kamenie İzvayaniya*, s. 18.

⁴⁶Saksin, bu dönemde etrafına Kuman/Kıpçakların dağıldığı zanaatçı bir bozkır şehri görünümüne kavuşmuş durumdadır. XII. yüzyıl sonlarında sık sık Kuman/Kıpçakların soygun ve yağma faaliyetlerine maruz kalan şehir, nihayetinde Kuman/Kıpçak hanlarının hâkimiyetini kabul etmiştir. Kuman/Kıpçaklar Saksin bölgesini baskak adı verilen vali konumundaki yöneticiler aracılığı ile idare etmiştir. Şehir, Moğol istilâsına kadar varlığını sürdürmüş ve hatta kendi adını çevresindeki alana vermiştir. Bkz. Pletnëva, *Polovtsı*, s. 128; Rasovskiy, "Kumanlar, Kuman Topraklarının Sınırları", (Terc. Muallâ Uydu Yücel), *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S. 40, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 2004, s. 169-171; *Plano Carpini'nin Seyahatnâmesi* s. 134; Kumekov, "Kıpçak Hanlığı", s. 779.

⁴⁷Nasır-i Hüsrev Harezmi'nin kuzeydoğu sınırına kadar sokulan bozkıra "Deşt-i Kıpçak" adını vermiştir. Kuman Kıpçaklar 1030'da Harezmi'ye komşu olan topraklarda oturmaktadır. Daha sonraları Balkaş Gölü ve Sır-derya'nın kuzeyinden başlayıp, İrtiş'ten İtil'e kadar uzanan alan bu şekilde adlandırılmaya başlamıştır. Kuman/Kıpçak hâkimiyeti XIII. yüzyılın ilk çeyreğindeki Moğol istilâsı nedeniyle sona erse de "Deşt-i Kıpçak" tabiri bundan sonraki dönemde de korunmuş ve hatta söz konusu topraklar daha da bilinir hale gelmiştir. Bkz. Vászary, *Eski İç Asya'nın Tarihi*, (Çev. İsmail Doğan), Ötüken Neşriyat, İstanbul 2007, s. 239; Ahincanov, *Kıpçaklar*, s. 17; Kafalı, "Deşt-i Kıpçak ve Cuci Ulusu", s. 180, 184; Jumaşev, *İstoriya Kazahstana*, s. 230.

boyuna kadar olan Kuman/Kıpçak toprakları doğudan batıya 3,5-4 bin km'ye kadar uzanmış, Karadeniz kıyısından bozkır orman sınırına kadar güney- kuzey yönünde 700 km'lik bir alana yayılmıştır (Rasovskiy, 2004: 171; Pletněva, 2010: 128). Dolayısıyla Doğu Avrupa ve Batı Sibiryâ bölgelerinin tamamını kapsayan devasa bir coğrafi alan söz konusudur (Pletněva, 1974: 13; Yakubovskiy, 2000: 4; Yücel, 2001: 59). Bu noktada Deşt-i Kıpçak sahasının kesin sınırlarının belirlenmesinin oldukça güç bir iş olduğunu belirtmek gerekir. Yine de genel bir harita çizmek elbette mümkündür.

Kuman/Kıpçakların esas yaşam alanları İrtiş ve Yayık Irmakları arasında olduğuna göre Deşt-i Kıpçak sınırları doğuda İrtiş ırmağından başlamaktadır (Barthold, 2006: 92; Hudûdü'l-Âlem, 2008: 54). Batı Sibiryâ, Hazar Denizi ve Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırları kapsamak üzere batı sınırı olan Karpat Dağlarına kadar uzanmaktadır. Güneyde Kırım'ı içerisine alarak Kuzey Kafkasya'daki Kuban ve Terek Irmakları sınırından Hazar Denizi'ne, Aral Gölü'ne ve oradan da Sır-derya boylarına dayanmaktadır. Kuzey sınırını ise Slav knezlikleri ve Orta İtil bölgesindeki Yukarı Bulgarya Hanlığı oluşturmuştur⁴⁸. Bu durumda Özü'ye kadar uzanan topraklar, güneyde Kırım, kuzeydoğuda Bulgar bölgesine kadar Orta İtil Havzası, güneydoğuda İtil ağzı Kuman/Kıpçak topraklarının Avrupa bölümünün genel sınırları olarak belirlenebilir. Nitekim Hazarların siyasi hayatlarının sona ermesinin ardından onların yaşam alanları olan Aşağı İtil Havzası ve İtil ile Özü arasındaki bozkır alanları Kuman/Kıpçaklara geçmiştir (Yakubovskiy, 2000: 4-5).

---

⁴⁸ Konstantin Vasilyeviç Kudryaşov, *Polovetskaya Step*, Moskva, 1948, s. 119; Kafalı, "Deşt-i Kıpçak ve Cuci Ulusu", s. 180-181; Rásonyi, *Tarihte Türklük*, s. 140; Bahaeddin Ögel, *İslâmiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991, s. 290 (Bundan sonra: *Orta Asya Kaynak ve Buluntuları*); Yücel, "Rus Yıllıklarına Göre: Kuman/Kıpçakların Güney Rus Bozkırlarında Yaşadıkları Sahalar", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 132, Haziran 2001, ", s. 60.

Harita 3: XIII. yüzyıl Deşt-i Kıpçak sahası

(Yakup Pekdemir, 2017).

XIII. yüzyıla gelindiğinde Kuman/Kıpçaklar doğu-batı yönünde İrtiş'ten Karpatlara kuzey-güney yönünde Sibiryaya orman bölgesinden Karadeniz'in kuzey kıyılarına uzanan devasa bir coğrafi alana dağılmış durumdadır. İklimsel koşullar ile doğru orantılı olarak kışın daha çok güneyde Don, İtil, Hazar Denizi ve Aral Gölü kuzeyi ile Talas ve Çu çevresindeki sahada bulunmuşlardır. Yazlık alan olarak ise Karpat ve Yayık'ın yamaçları ve İtil'in batı kıyısındaki yaylaları tercih etmişlerdir (Rásonyi, 1971: 140). Zaman içinde sınırların netleşmesi ve sürekli kışlakların bulunması, Kuman/Kıpçakların toplumsal gelişimde aşama kaydettiklerinin bir göstergesidir (Aristov, 1877: 209; Pletněva, 1975: 282).

Deşt-i Kıpçak topraklarının sınırlarının kronolojik zaman dilimlerine göre belirtilmesi, (tıpkı yukarıda yapıldığı gibi) yaygın olarak kullanılan bir metottur (Pletněva, 1975: 263). Ne var ki, Deşt-i Kıpçak sahasının genel sınırları içinde birçok farklı Kuman/Kıpçak grubu bulunmaktadır ve bu grupların her biri belli bir coğrafi alanda etkinlik göstermiştir.

1.1.1.Kuman/Kıpçak Grupları ve Yaşadıkları Sahalar

İlim dünyasında Kuman/Kıpçakların farklı gruplara ayrılması ile ilgili olarak birçok öneri sunulmuştur. Bir kere her şeyden önce batıya doğru yapılan göç hareketi ile birlikte Kıpçakların bir kısmı İrtiş'te kalırken bir kısmı Güney Rusya bozkırlarına göç

etmiş⁴⁹; bu durum Kuman/Kıpçak boylarının İtil Nehri sınır olmak üzere Doğu Kıpçaklar ve Batı Kıpçaklar şeklinde iki ayrı bölgesel birliğe ayrılması sonucunu beraberinde getirmiştir. Doğu yani sağ kol Don-Donuç Havzasını, batı ve aynı zamanda sol kol ise Özü ile Turla arasındaki alanı kapsamıştır⁵⁰.

Harita 4: İdrisi'nin verilerine göre Kuman/Kıpçak toprakları

(Rıbakov, 1952: 43; düzenlemeler Pekdemir).

El İdrisi, “Kara Kumaniye” ve “Ak Kumaniye” şeklinde bir bölümlenme yapmıştır ki, buna göre Kara Kumaniye Kuzey Kafkasya’daki Alan ülkesi ile Kiev arasında, Kiev’e yaklaşık 40 km uzaklıktadır. Kara Kumaniye ile Ak Kumaniye arası mesafe yaklaşık 80,5 km ve Ak Kumaniye’den Macar toprakları ise yaklaşık 161 km mesafededir (Şeşen, 2001: 119). Bilindiği üzere Türk kültüründe renkler yön ifade etmekte; kara

⁴⁹Kıpçakların göç etmeyen kısmı Sibirya ve Kazakistan’da kalmış, bunlar Zaysan ve Tengiz Gölleri sahillerine kadar yayılmışlardır. Bkz. Gumilëv, *Eski Ruslar ve Büyük Bozkır Halkları*, C. I, (Çev. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, (2. Baskı), İstanbul 2006, s. 355 (Bundan sonra: *Eski Ruslar*); Kumekov, *Kimek Devleti*, s. 135; Golden, “Güney Rusya Bozkırlarının Halkları”, s. 374.

⁵⁰ V. A. İvanov, V. A. Kriger, *Kurganı Kıpçakskogo Vremeni Na Yujnom Urale (XII-XIV vv)*, Akademiya Nauk SSSR, Moskva “Nauka”, 1988, s. 68; Kurat, *Karadeniz Kuzeyindeki*, s. 74; Arslanova, “Kıpçaki i Termin Daşt-i Kıpçak”, s. 7-8. Günümüzdeki Kazakistan topraklarının büyük kısmı Doğu Kıpçak birliğinin hâkimiyetine girmiştir. XI. yüzyılın ilk yarısında Doğu Deşt-i Kıpçak bölgesindeki toprakların genişlemesi, Kuman/Kıpçakların Sır-derya bölgesindeki Oğuz Yabgu devletinin yanı sıra Selçuklu, Harezmşah ve Karahanlılar ile de karşı karşıya gelmesi sonucunu beraberinde getirmiştir. Bkz. Kumekov, “Kıpçak Hanlığı”, s. 776. Sümer, *Oğuzlar*, s. 64, 85,87,89,115.

kuzey, ak batı, mavi doğu, kırmızı güney anlamı taşımaktadır. Bu doğrultuda İdrisi’de geçen Kara ve Ak Kumaniye’nin kuzey ve batı Kıpçakları ile ilgili olduğu düşünülmüştür⁵¹. Yine Simon Kézai de “Comanos Albos” ve Nigrorum Comanorum Terrasé” ifadeleri ile ak ve kara dolayısıyla batı ve kuzey Kıpçaklara dikkat çekmiştir (aktaran Golden, 2006: 329). “Ender Az Khifcaq” bölge adlandırmasında (Hudūd al-‘Ālam: 1970: 100, 316; Hudūdü’l-Ālem, 2008: 54) geçen Farsça “ender” kelimesinin “iç” anlamı taşıması, kaynaklarda “iç Kıpçaklar” şeklinde bir ifadenin yer almasına ve bu, “dış Kıpçaklar”ın da olduğunun düşünülmesine yol açmıştır (Ahincanov, 2009: 166-167; Gömeç, 2014: 136). Rıbakov, İdrisi’nin haritasını analiz ederek dış Kıpçakları, Yabani Kuman/Kıpçaklar ile özdeşleştirmiştir (1952: 44).

Golden, Kuman/Kıpçakları üç gruba ayırmıştır. Bunlar: Rusya’nın güney bozkırlarına giderek İtil-Yayık Irmak bölgesine yayılan Kuman/Kıpçaklar, Harezmsah Devleti ile iş birliği içine giren Sır-derya Kıpçakları⁵² ve sonraları Sibiryaya Tatarlarının oluşumuna katkı sağlayacak olan Sibiryaya Kıpçaklarıdır (Golden, 2006: 328; Golden, 2009: 374). Klyaştorniy’a göre Kuman/Kıpçaklar; Altay-Sibiryaya grubu, İtil-Yayık dolaylarındakilerin de dâhil olduğu Kazakistan-Aral grubu, Ön Kafkasya topluluklarını da kapsayan Don grubu, Kırım civarını da içine alan Özü grubu, Balkan topluluklarının dâhil olduğu Tuna grubu ve Fergana-Doğu Türkistan grubu olarak altı farklı coğrafi bölgeye ayrılmışlardır (Klyaştorniy ve Sultanov, 2013: 126-127). Pletněva, Kuman/Kıpçakları sekiz farklı grup olarak ele almıştır. Bunlar; Özü, Lukomor, Doneç, Pomorye ya da Azak, Aşağı Doneç, Ön Kafkasya, Kırım ve Povoljye Kuman/Kıpçak birlikleri olarak sıralanmıştır (1974: 24).

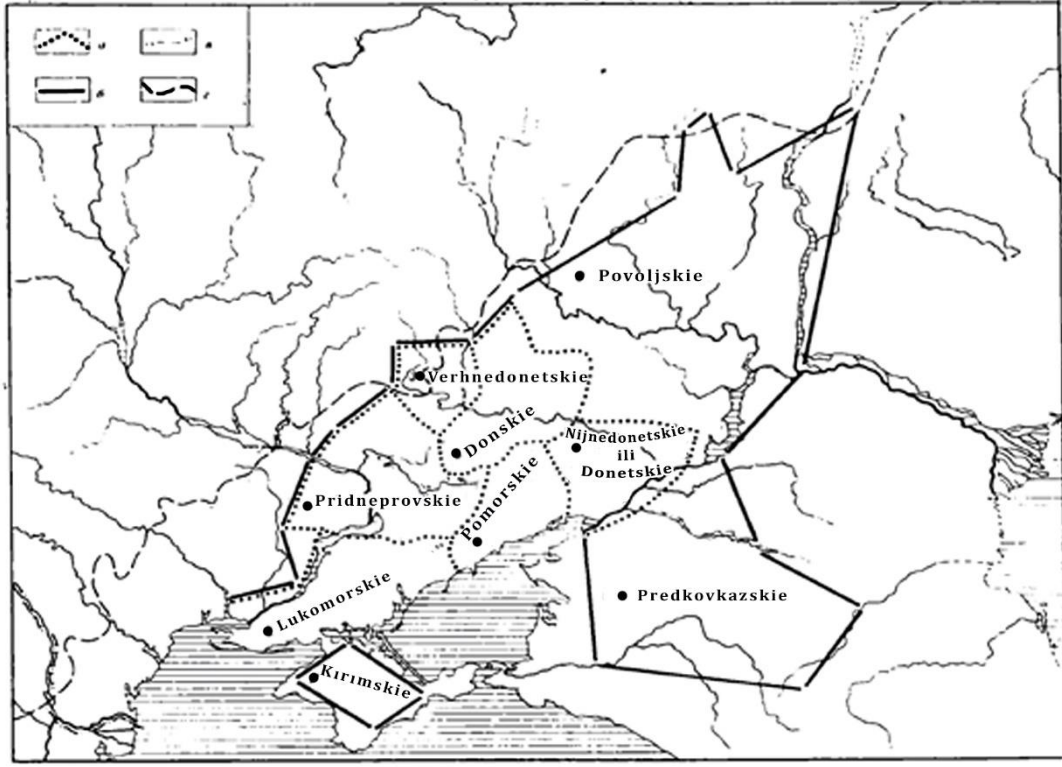
---

⁵¹Golden, *Türk Halkları*, s.329; Kafalı, “Türk Kültüründe Renkler”, *Makaleler, 1*, (Haz. Semih Yalçın-Süleyman Özbek), Berikan Yayıncılık, Ankara 2005, 249-254, s. 249. Oysa İdrisi, “Kara Kumaniye” adlandırmasını, “...buraya bitişik bir nehir bulunur. Bu nehir Kumaniye ile Kive arasındaki dağdaki bir vadinin altından geçer. Sonra suyu duman gibi siyah olmuş olarak yer üstüne çıkar” şeklinde açıklamıştır. Bkz. Şeşen, *İslâm Coğrafyacıları*, s. 119. Kurat ise şüphe ile yaklaşan bir tavırla da olsa Kuman/Kıpçakların doğu kolunun kara, batı kolunun ise ak olarak adlandırıldığını belirtmiştir. Bkz. *Karadeniz Kuzeyindeki*, s. 74.

⁵² Bunlar Türkistan’daki Kıpçak-Kanglılar olarak belirtilmiştir. Bkz. Golden, *Türk Halkları*, s. 328.

Harita 5: XII. yüzyılda Kuman/Kıpçak grupları

(Pletnëva, 1974: 19; düzenlemeler Pekdemir).

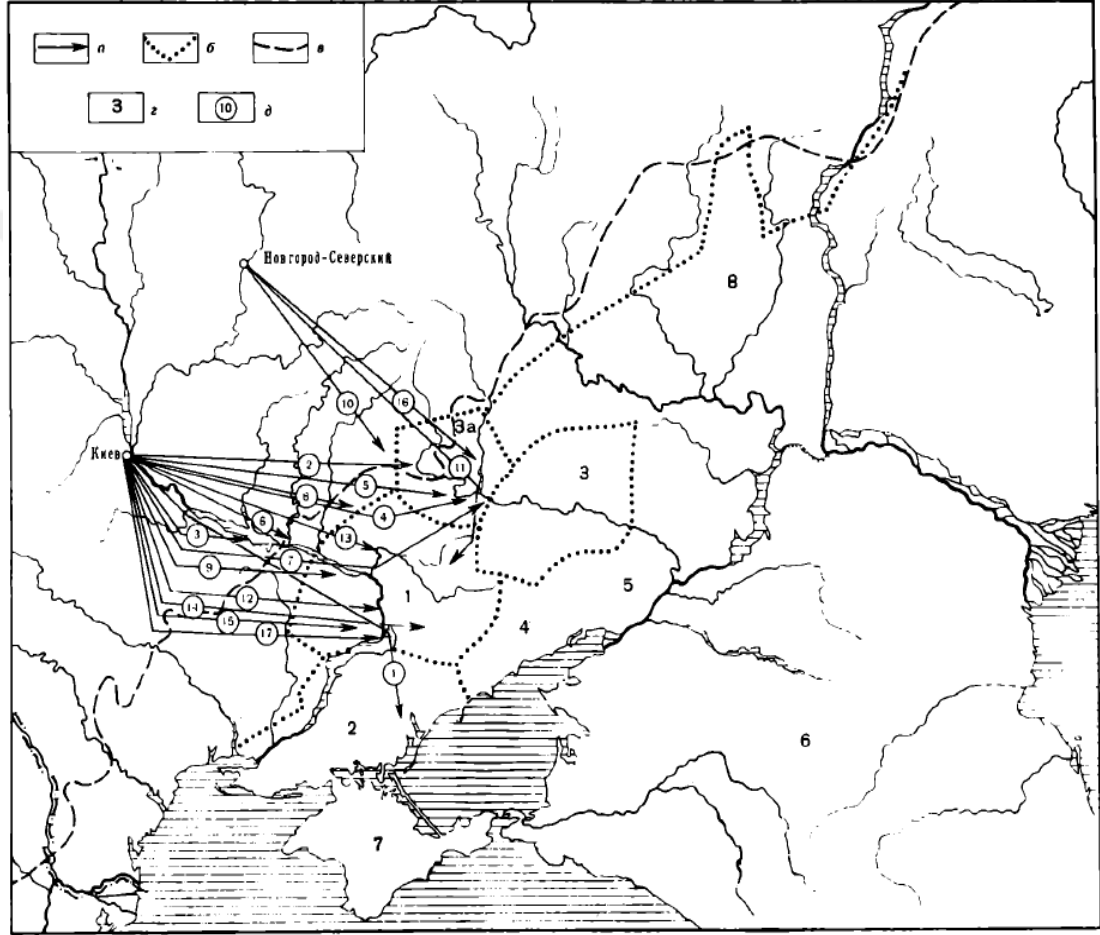
Kuman/Kıpçaklar ile ilgili yaptığı çalışmalar ile öne çıkan Rus ilim adamı Rasovskiy'nin yaptığı sınıflandırmada ise Türkistan, İtil-Yayık, Don-Donuç, Lukomor ve Tuna Kuman/Kıpçakları olmak üzere beş ayrı grubun varlığı söz konusudur (2004: 159-186) ki, bu çalışmada Rasovskiy'nin nüfus yoğunluğunu dikkate alarak yaptığı bu gruplandırma esas alınmıştır.

Deşt-i Kıpçak coğrafyasında yaşayan Kuman/Kıpçakların hangi gruplar dâhilinde ele alınacağını netleştirdiğimize göre sırada, her bir Kuman/Kıpçak grubunun sınırlarının belirlenmesi vardır. Rus knezlerinin Kuman/Kıpçaklar üzerine ve tam tersi Kuman/Kıpçakların Rus knezlikleri üzerine yaptıkları seferlerin yönünün takip edilmesi, Kuman/Kıpçak topraklarının batı sınırlarının belirlenmesi açısından son derece önemlidir (Kudryaşov, 1948: 123-143; Pletnëva, 1974: 17, 74).

Rus yıllıklarının kayıtları incelendiğinde, Rus knezliklerinin Kuman/Kıpçaklar üzerine yaptığı seferlerin Özü'nün sol kıyısına, Donuç ve Pomorie (Süten) üzerine gerçekleştiği görülmektedir. Rus akınları Don, Salnitsa, Sula, Horol, Orel, Samara, Oskol gibi bölgelerde yoğunlaşmıştır (PSRL, I, 97-98, 118-119; 121-122, 128, 145-

146, 150-151, 154-156, 164-167, 170-173; Yücel, 2007: 301-303, 318, 322, 325, 381-382, 395-398, 402-403, 410-411, 419-447, 449-455). Özü civarına (çoğunlukla sol kıyısı) Bonyak ordularının kışlakları dikilmiştir. Kafkasya bölgesine ise 1111 ve 1116 yıllarındaki bozgunun ardından buraya göç eden Doneç Kıpçakları yerleşmiştir (Pletněva, 1975: 18).

Harita 6: XII. yüzyılda Kuman/Kıpçaklar üzerine düzenlenen Rus seferleri

(Pletněva, 1974: 16).

Kuman/Kıpçak yerleşim yerlerinin bulunduğu en batı nokta Özü'nün dirseğidir. Pletněva, Rus yıllık kayıtlarında “Kıpçakların nehri” olarak ifade edilen İvlya'nın (İnhulets)⁵³ sınır nehri olmasının muhtemel olduğundan bahsetmiş ve Rus saldırılarının, İvlya'nın batısına geçmediğini bildirmiştir (1974: 18).

⁵³İvlya Nehri, Hortitsa Adasının batısında ve adaya üç günlük mesafededir. Günümüzdeki İngulets, yıllıklarda İvlya olarak geçmiştir. Bkz. Rasovskiy, “Kumanlar, Kuman Topraklarının Sınırları”, s. 160.

1.1.1.1. Türkistan Kuman/Kıpçakları

XI. yüzyıldan itibaren batıya doğru yapılan göç hareketine Kuman/Kıpçakların tamamı katılmamış; bir kısmı mevcut yurtlarında, Sibiry ve Kazakistan topraklarında kalmıştır. Bunlar İrtiş ve Yayık Nehirleri arasındaki bölgede, geniş ve bol otlaklı Kazakistan bozkırlarında yaşamışlardır (Gumilëv, 2006: 355; Väsary, 2007: 239).

Türkistan grubu Kuman/Kıpçaklarının kışlakları Tanrı ve Altay Dağlarının etekleri ile Sır-derya nehrinin aşağı bölgesidir. Yazlıkları ise Batı Sibiry orman bozkırları, Yayık'ın gerisi ve Kama Nehrinin aşağısıdır (Rasovskiy, 2004: 172). Bunlar Zaysan ve Tengiz Gölleri sahillerine kadar yayılmışlardır (Gumilëv, 2006: 355).

En doğudaki ve en eski grup olan Türkistan Kuman/Kıpçakları İmek ve Kanglı boylarından oluşmuştur⁵⁴.

1.1.1.2. İtil-Yayık Kuman/Kıpçakları

Kuman/Kıpçakların bir kısmı Asya ile Avrupa sınırında, muhtemelen Hazar Saksinleri ile Bulgar Hakanlığı arasındaki sahaya yerleşmiş; İtil ile Yayık Nehirlerinin aşağı tarafında bulunan Ortak Sirt ve Güney Yayık'a kadar olan bölgeye yayılmıştır (Rasovskiy, 2004: 173-174).

İtil dolaylarındaki Kuman/Kıpçakların XI-XII. yüzyıllardaki nüfusu, bölgedeki heykel dağılımının azlığı ile doğru orantılıdır. Yine söz konusu alanda bulunan kurganların miktarı da Kuman/Kıpçakların İtil bölgesinde çok yoğun yaşamadığını destekler niteliktedir⁵⁵.

Feodorov-Davidov, Kuman/Kıpçakların İtil'in aşağı kesiminde, Saksin yakınlarındaki varlıklarını göz önünde tutarak bu birliğe Saksin denmesinin mümkün olabileceğini düşünmüştür (1966: 149). Pletnëva'ya göre ise, Kuman/Kıpçaklar ve Saksinler oldukça net bir biçimde ayrılmıştır. Saksinler muhtemelen İtil'in enkazından ortaya çıkan Saksin şehrinin son sakinleridir. Diğer tüm ortaçağ şehirlerinde olduğu gibi

---

⁵⁴Rasovskiy, "Kumanlar, Kuman Topraklarının Sınırları", s.172. Kanglıların oluşturduğu Kuman/Kıpçak grubu, Golden tarafından Sır-derya Kıpçakları olarak adlandırılmıştır. Bkz. *Türk Halkları*, s. 328.

⁵⁵Burada XII. yüzyıldaki Kuman/Kıpçak mezarlarından sadece yedi tane bulunur. Bölgede bulunan çok sayıda mezarın büyük bölümü XIII-XIV. yüzyıllardan kalmaz. Bkz. Feodorov-Davidov, *Zoloto Ordinskii Hanov*, s. 146, 149, 154

burada yaşayanlar da Kuman/Kıpçak, Oğuz, Hazar ve diğer milletlerden oluşmaktadır (1974: 22; Artamonov, 2008: 572).

1.1.1.3. Don-Doneç Kuman/Kıpçakları

İtil ile Özü arasındaki bölge ile Özü'nün sol kolu boyunca yaşamışlardır⁵⁶. Toksoba, Burçoğlu gibi boyların yanı sıra Bonyak, Şarukan, Atrak, Konçak⁵⁷ gibi önemli liderleri olmuştur (Pletněva, 1974: 20; Rasovskiy, 2004: 175).

Yerleşim açısından bakıldığında, Don-Doneç grubu gerek kışlak gerekse yazlık noktasında son derece elverişli koşullara sahiptir. Don'un aşağı kısmı ve Azak Denizi kıyısı, Özü boyunca Hortitsa Adası dolayları, Orel ile Samara arasındaki bölge ile Oskol boyu kışlık olarak kullanılmıştır⁵⁸. Orel'de Samara'ya nispeten daha az bir yerleşim söz konusudur. Ancak bu bölge de Kuman/Kıpçak bozkırıdır⁵⁹. Don-Doneç Kıpçaklarının bir diğer kışlağı, Samara'nın Voliçya ile birleştiği yerde ve bu iki nehir arasındaki bölgededir⁶⁰. Orta Don boyu ve güneyde bulunan Voronej'deki bazı dağlar, Kalitva ile Hopra Nehirlerinin ortasındaki saha kışlık alanlar olarak kullanılmıştır. Yazlık alanları ise Doneç ile Özü arasındaki Salnitsa ve Oskol Nehirleri boyu ile Samara ve Orel Nehirleri akışı boyunca olan 300 km'lik sahayı kapsamaktadır⁶¹. Don-Doneç grubu Kuman/Kıpçaklar, Samara, Orel ve Orta Doneç'deki başlıca yazlık bölgeler dışında Rus ve Fin halklarının imkân verdikleri yerlere kadar olan bölgeleri

⁵⁶ Pletněva, *Kamennie İzvayaniya*, s. 21. Rasovskiy tarafından "Don-Doneç" olarak adlandırılan grup, Pletněva tarafından "Özü", "Doneç" ve "Don" olmak üzere üç bölümde ele alınmıştır. Bkz. "Polovetskaya Zemliya", s. 260-299.

⁵⁷ Atrak'ın oğlu Konçak, XII. yüzyıl sonlarında Don-Doneç grubu Kuman/Kıpçaklarının en büyük hanlarından biri olmuştur. 1185 seferinde tüm Kuman/Kıpçakların Konçak'ın yanında yer alması ve Knez İgor'un mağlup edilmesi Konçak'ın daha da yükselmesini sağlamıştır. Bkz. Ahincanov, *Kıpçaklar*, s. 142-143; Feodorov-Davidov, *Koçevniki Vostoçnoy Evropı X-XIV vekah*, İzdatelstvo Moskovskogo Universiteta, 1966, s. 15.

⁵⁸ Zira Çernigov ve Novgorod-Seversk knezleri 1191 yılında Oskol'a da bir sefer yapmışlardır. Rasovskiy, "Kumanlar, Kuman Topraklarının Sınırları, s.178; Kudryaşov, *Polovetskaya Step*, s. 126-127.

⁵⁹ Pletněva, *Kamennie İzvayaniya*, s.21. Hatta Kudryaşov, Kuman/Kıpçakların ayrı bir Orel birliği olduğunu düşünmüştür. *Polovetskaya Step*, s. 127- 131.

⁶⁰ 1187 yılı seferinin coğrafi verileri, söz konusu kışlak alanının konumunu net olarak ortaya koymaktadır. Sefer kışın, bozkırda kar olduğu ve Kuman/ Kıpçakların yerleşim yerleri ile sürülerinin Sneporod'da (Samara'da) "mavi orman"ın yakınında bulunduğu sırada düzenlenmiştir. Kudryaşov bu ormanın Samara'nın Voliçya ile birleştiği noktada bulunduğunu belirtmiştir. Bkz. *Polovetskaya Step*, s. 100-102; Pletněva, *Kamennie İzvayaniya*, s.21.

⁶¹Bu durumda Kuman/Kıpçakların Don-Doneç grubu XII. yüzyılın ikinci yarısında Orel, Samara ve Nadporojye (Burçeviç) olmak üzere üç kısma ayrılmış durumdadır. Nadporojye (Burçeviç) kısmı, Özü ve Volçya Nehirleri arasındaki alanda bulunan Kıpçaklardır. Bkz Pletněva, *Kamennie İzvayaniya*, s.22; Rasovskiy, "Kumanlar, Kuman Topraklarının Sınırları, s.179

yazlık olarak kullanırlarken; kuzeybatıya doğru Pronya, Aşağı Tsna ve Orta Mokşa Bölgesi'ne kadar uzanmışlardır⁶².

Farklı Kuman/Kıpçak grupları içinde Rus knezlikleri ile en çok ilişki içinde olan Kuman/Kıpçak grubu Don-Doneç grubudur ve bu sayede onların sahip oldukları sınırlar Rus yıllıklarında verilen bilgilerle de kolaylıkla teyit edilebilmektedir. Daha XI. yüzyıl sonlarında Vladimir Monomah ile Don-Doneç Kuman/Kıpçakları arasında oldukça aktif bir mücadelenin varlığı söz konusudur (Pletněva, 1974: 20; Rasovskiy, 2004: 175; Vászary, 2007: 239). Örneğin; 1096 yılında Ruslarla yapılan mücadele kapsamında bu grubun iki ünlü hanından Tugorkan, Pereyaslav'a Bonyak ise Kiev'e saldırmıştır. Zira Bonyak'ın toprakları, İnhulets'e kadar uzanan ve Özü nehrinin her iki kıyısını içine alan en batıdaki Kuman/Kıpçak topraklarıdır ve buradan Kiev'e ulaşmak oldukça kolaydır. Hatta 1096 yılına ait yıllık kayıtlarında Svyatopolk'un, Bonyak'a Ros'un ötesindeki Bug Nehrine gittiğinin belirtilmesi, Kuman/Kıpçakların Bug nehrine kadar ulaşmış olduklarının göstergesidir (PSRL, I, 98-109; Yücel, 2007: 303-312). Ruslar 1103 yılında Kuman/Kıpçak bozkırının derinliklerine, önce Hortitsa sonra Suten Nehrine⁶³ doğru bir yön izlemiştir⁶⁴.

Doneç'in aşağı kesiminde ve kısmen Don'da Sarkel'de XII. yüzyıl ortalarına kadar Kuman/Kıpçakların kışlakları bulunmuştur⁶⁵. Kuman/Kıpçakların Sarkel'deki varlığı ile ilgili olarak Rus yıllıklarının 1116 yılı kayıtlarında Kuman/Kıpçakların Sarkel yakınlarında Uz ve Peçenekler ile savaşıp onları yenilgiye uğrattığı ve böylece Podonya'nın tek sahibi olduğu bilgisi yer almaktadır. Burada bulunan Rus kuvvetleri 1117 yılında Doneç'den ayrılmak durumunda kalmıştır (PSRL, II, s. 8; Pletněva, 1975: 294).

---

⁶² Bu bölgelerde Rusların yanı sıra Fin-Ugor kökenli Mordvinler ile Fin-Ugor ve İrani unsurları bünyesinde barındırması muhtemel karışık bir etnik grup olan Burtaslarla komşudurlar. Bkz. Rasovskiy, "Kumanlar, Kuman Topraklarının Sınırları, s.182; Vászary, *Eski İç Asya'nın Tarihi*, s. 239; Kurat, *Karadeniz Kuzeyindeki*, s. 74.

⁶³ Kudryaşov bu nehri Moloçnoy Nehri ile özdeşleştirir. Bkz *Polovetskaya Step*, s. 91-95.

⁶⁴ Suten'deki savaşta Urusaba, Koçiy, Kitanopa, Asupa gibi daha birçok Kuman/Kıpçak hanı ölmüştür. *PSRL, I*, s. 118-119; Yücel, *Rus Yıllıkları*, s. 318-320.

⁶⁵ Hatta Sarkel'in yakınında, Don'un aşağı kesiminde bulunan bölge Kuman/Kıpçak mezarları ile bilinmektedir. Bkz. Pletněva, *Kamennie İzvayaniya*, s. 23; Pletněva, "Polovetskaya Zemliya", s. 294.

Don-Doneç grubu Kuman/Kıpçakları, Kafkas Dağlarının kuzey eteklerinden Don'un aşağı akımlarına kadar olan sahada XIII. yüzyılın ilk çeyreğindeki Moğol istilâsına kadar etkinliklerini sürdürmüşlerdir (Ahincanov, 2009: 143).

XII. yüzyıl başlarından itibaren Rus kaynaklarında “Yabani Kuman/Kıpçaklar” adı ile anılmaya başlayan bir grubun varlığı söz konusudur ki, onları da Don-Doneç grubu içinde değerlendirmek gerekmektedir⁶⁶. Zira Don-Doneç Kuman/Kıpçakları, Vladimir Monomah'ın 1111-1116 yılları arasında üst üste indirdiği darbeler sonucunda etkisiz hale getirilince Kuman/Kıpçakların bir kısmı Atrak liderliğinde Kuzey Kafkasya'ya geçmiş, Gürcü topraklarına gitmiştir⁶⁷. Atrak'ın etrafında aileleri ile birlikte yüz binlerce kişiden oluşan kalabalık bir Kuman/Kıpçak kitlesi vardır⁶⁸ki, kaynaklara “Yabani Kuman/Kıpçaklar” olarak geçen grup, Atrak liderliğindeki bu Kuman/Kıpçaklardır (Pletnëva, 1974: 22; Pletnëva, 1975: 279). Bunlar birçok mücadelede etkin rol almışlardır⁶⁹.

Yabani Kuman/Kıpçaklar Özü'nün sol kıyısında, Podonye'de Rus knezliklerine özellikle de Ryazan knezliğine yakın yerlerde yaşamışlardır. Kiev knezliğinin batı topraklarında, Ros'un yukarılarında görülmüşlerdir. Bu, onların güney Bug'un yukarı taraflarına yerleşmiş olduklarının düşünülmesine imkân tanımaktadır (Golden, 1980: 298; Pletnëva, 1975: 280-282). Bug ve Turla dolaylarında yabani Kuman/Kıpçaklara ait olan bir mezarlık bulunmuştur (Pletnëva, 1975: 282; Pletnëva, 2010: 101).

---

⁶⁶ Rasovskiy, “Kumanlar, Kuman Topraklarının Sınırları”, s. 162-163. Rus kaynaklarında yabani Kuman/Kıpçaklar ifadesinin yer alması, Pritsak'ın “Yabani Olmayan Kuman/Kıpçaklar şeklinde bir adlandırma yapmasını beraberinde getirmiştir. Bkz. Türk-Slav Ortak Yaşamı: Güneydoğu Avrupa'nın Türk Göçebeleri”, (Çev. Osman Karatay), *Türkler*, C. 2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 519. Yabani Kuman/Kıpçak ifadesi Rusların kendileri ile anlaşma zemininde buluşmak yerine saldırgan bir tutum takınan Kuman/Kıpçakları ifade etmek için kullandıkları bir terimdir. Bkz. “The Polovci Dikii”, *Harvard Ukrainian Studies III/IV* (1979-1980), Part I, s. 296-309.

⁶⁷ Daha öncesinde Atrak'ın kızının Gürcü Kralı David II ile evlenmiş olması nedeniyle taraflar arasında akrabalık ilişkisinin sağladığı bir yakınlık söz konusudur. Hal böyle iken; Gürcü Kralının Büyük Selçuklu Devleti'nin baskısına karşı koyabilmek için Kuman/Kıpçakların askeri gücüne ihtiyaç duyması, onları kendi ülkesine davet etmesine sebep olurken Kuman/Kıpçakların da Rus knezi Vladimir Monomah karşısında yenilgiye uğramaları bu daveti kabul etmelerini sağlamıştır. Bkz. Guılı Alasania, “Gürcistan Kıpçakları”, *Türkler*, C. 2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 793; İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Neşriyat (31. Basım), İstanbul 2010, s. 179, 184; Fahrettin Kırzioğlu, *Yukarı-Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1992, s. 112 (Bundan sonra: *Yukarı-Kür ve Çoruk*); Ahincanov, *Kıpçaklar*, s. 140-141; Kurat, *Karadeniz Kuzeyindeki*, s. 74.

⁶⁸Pletnëva, *Kamennie İzvayaniya*, s. 24; Kırzioğlu, *Yukarı-Kür ve Çoruk*, s. 112. Kaynaklarda Gürcü topraklarına giden Kuman/Kıpçaklara atfen aileleri dışında kırk bin kişiden bahsedilmektedir. Bkz. Alasania, “Gürcistan Kıpçakları”, s. 794-795; Pletnëva, *Polovtsı*, s.107.

⁶⁹ Pletnëva, *Polovtsı*, s. 99-102.

Kuman/Kıpçakların bu grubu Kiev'in tüm batı bağlantılarını ele geçirerek oldukça geniş bir alanda varlık göstermiştir. Porosye ve Bug dolaylarında etkin olmuşlardır⁷⁰. Yıllıklar yabani Kuman/ Kıpçakların yaptıkları seferler hakkında bilgiler vermektedir. Örneğin 1195-1196 yılı kayıtlarında Kiev knezi Rurik'in müttefiki olarak anılmışlardır. 1173 ve 1190 yıllarında ise yaptıkları baskınlar konu edilmiştir (PSRL, II, 42, 144-150).

1.1.1.4. Lukomor Kuman/Kıpçakları

Lukomor Kuman/Kıpçakları,⁷¹ Özü Nehri'nin başlangıç kısmı ve Azak Denizi'nin kuzey kıyılarında yaşamış nispeten küçük bir gruptur. Bu grubun, Kuman/Kıpçakların güçlü Don-Donuç grubundan ayrılan Burçoğlu boyunun bir bölümü olması muhtemeldir⁷². Lukomor Kuman/Kıpçaklarının lideri olan Kobyak, Özü'nün aşağı taraflarında yaşamıştır (Pletnëva, 1975: 286). Zaten bu grup Özü nehrinin aşağısında kışladığı için "Lukomor" ya da "Azak Denizliler" olarak adlandırılmış ve bu adlandırma aslında Kırım bölgesindeki Kuman/Kıpçaklara işaret etmiştir (Yücel, 2001: 61). Güneyde Kırım Yarımadası ve bu adanın kuzeyindeki bozkırlar da Kuman/Kıpçakların yaşam alanlarından biri olmuştur (Rasovskiy, 2004: 166). W. Rubruk, Kuman/Kıpçakların Moğollar gelene kadar güneydeki dağlık Kırım dolaylarında bulduklarını belirtmiş; bu bölgede, Herson (Korsun) ile Sudak arasındaki sahada bulunan halkların Kuman/Kıpçaklara vergi verdiklerini kaydetmiştir (2001: 31).

Kırım'ın kuzey batı bölümünde bulunan "Kara-Kıpçak" ve yine büyük Karasu Nehrinin kuzey doğusunda bulunan "Kıpçak" yer adları Kuman/Kıpçakların Kırım'ın kuzeydoğu ve kuzeybatı bölümünde bulduklarına dair tanıklık etmektedir⁷³. Kuzey Kırım'daki bozkırlar, özellikle Kıpçakların yerleştiği bölgeler olmuştur.

---

⁷⁰ Yabani Kuman/Kıpçaklar hakkında daha geniş bilgi için bkz. Golden, "The Polovci Dikii", s. 296-309.

⁷¹ Bu Kuman/Kıpçak grubu İgor Bölüğü Destanında da "...Kâfir Kobyak'ı deniz körfezinin kıyısından, güçlü ve çevik Kuman ordularının içinden, bir kasırga gibi koparıp aldı..." şeklinde geçmektedir. Bkz. Yücel, "Kuman-Kıpçaklar'ın Tarihinde İgor Destanı'nın Yeri ve Önemi", s. 545.

⁷² Rasovskiy, "Kumanlar, Kuman Topraklarının Sınırları", s.182. Burçoğlu toprakları Konka nehrinden denize kadardır. Bkz. Pletnëva, *Kamennie İzvayaniya*, s.22.

⁷³ Marks'ın Büyük Dünya Atlası, Sank-Peterburg, 1905, tablo 28'den aktaran Rasovskiy, "Kumanlar, Kuman Topraklarının Sınırları", s. 168. Kuman/Kıpçakların Azak Denizi'nin doğu kıyıları yani Don Nehri ağızı ile Kerç Boğazı arasındaki alanda yaşayıp yaşamadıklarına dair farklı görüşler için bkz. Rasovskiy, "Kumanlar, Kuman Topraklarının Sınırları", s. 168-169.

Kudryaşov ve Feodorov-Davidov gibi Rus araştırmacılar, Lukomor Kuman/Kıpçaklarını Özü ve Turla bazen de Tuna Nehirleri arasına, Karadeniz kıyılarına yerleştirmişlerdir (Kudryaşov, 1948: 126, 131; Feodorov-Davidov, 1966: 147). Oysa Kuman/Kıpçaklar üzerine yaptığı çalışmalarını ile tanınan Rus tarihçi ve arkeolog Pletnëva bu bilgiye şüphle ile yaklaşmakta ve şüphesine gerekçe olarak da İnhulets'in batısında Kuman/Kıpçak heykeli bulunmayışı yani daimi göç yerleri olmayışı ile Lukomorye'nin belli başlı coğrafi noktalarının yıllık kayıtlarında bir kez bile anılmayışını göstermektedir. Ayrıca Kudryaşov'un Ruslar tarafından Tuna'ya kadar kovalanan Kıpçaklarla ilgili bir Rus yıllığı kaydından yola çıkarak Kıpçakların Tuna'ya kadar olan bölgede yaşadığını düşünmesi Pletnëva'ya göre çok sağlıklı bir düşünce değildir. Zira Vladimir Monomah Kıpçakları daha da ileriye, Yayık'ın ötesine, Abhazyaya çekmiştir ancak bu Yayık bozkırlarının ve Gürcistan'ın Kıpçak bozkırlarına dâhil olduğu anlamına gelmez. Bu nedenle Tuna, hiçbir şekilde Lukomorye'ye yakın bir nehir sayılamaz. Kuman/Kıpçakların Lukomor grubu, Karadeniz kıyılarından Kiev Rusyası sınırlarına kadar yani Bug Nehrinin yukarısı ile Vis ve Ros Nehirlerinin su ayırımına kadar uzanan sahada etki göstermişlerdir (Pletnëva, 1974: 22; Rasovskiy, 2004: 159).

1.1.1.5. Tuna Kuman/Kıpçakları

Kuman/Kıpçakların yaşam alanlarından biri de Tuna boyu havzasıdır ki, çoğu zaman yanlış bir biçimde Kuman/Kıpçakların Özü kıyıları ve Tuna bölgesine, sadece Bizans'a karşı yaptıkları akınlar vesilesi ile uğradıkları düşünülmüştür (Rasovskiy, 2004: 159). Oysa bu Tuna bölgesi ile irtibatın başladığı ilk dönem için geçerlidir. Nitekim Kuman/Kıpçaklar, Bizans'ın Tuna boyundaki sınırlarında ilk kez XI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren görünmeye başlamışlardır. Bu dönemde bölge hâkimiyetini elinde bulunduran Peçenekler, Kuman/Kıpçakların söz konusu sahaya daimi olarak göç etmesinin önündeki en büyük engeldir⁷⁴. Bu şekilde Kuman/Kıpçaklar Tuna bölgesine sadece Peçenek veya Bizans'ın daveti üzerine, onlara yardımcı kuvvet olarak gelmişlerdir⁷⁵. Ancak XII. yüzyıl ortalarından itibaren durum değişmiş;

⁷⁴ Kuman/Kıpçaklar, Peçeneklerin 1091 yılında Bizans tarafından etkisiz hale getirilmesinden sonraki dönemde Tuna bozkırlarında etkili olmuşlardır. Levunion'da Peçenekleri büyük bir bozguna uğrattıktan sonra Macaristan topraklarına yönelmişlerdir. Bkz. Rasovskiy, "Kumanlar, Kuman Topraklarının Sınırları", s. 162; Rásonyi, "Tuna Havzasında Kuman-Kıpçaklar", s. 405-406.

⁷⁵ Örneğin; Peçenek lideri Tatuş'un 1087'deki Bizans saldırısı üzerine Kuman/Kıpçaklardan yardım istemesi, onların verimli Balkan topraklarını görmeleri için bir vesile olmuştur. Peçenekler, Bizans

Tuna'ya doğru ardı ardına akınlar başlamıştır⁷⁶. Neticede Tuna grubu Kuman/Kıpçakları Tuna ile Özü arasındaki sahada yaşamışlar, Tuna'nın aşağısından güney Karpatlar ve Rus-Galiç sınırına kadar yayılmışlardır. Onlar batı yönünde Tuna'daki Demir Kapı'ya kadar ulaşmışlar, Vidin'e kadar gelmişlerdir. O kadar ki, Ugriya (Macaristan), ülkesini Kuman/Kıpçaklardan koruyabilmek için Transilvanya bölgesindeki sınırlarını kuvvetlendirmeye başlamıştır (Golubovskiy, 1889: 6; Yakubovskiy, 2000: 5; Rasovskiy, 2004: 163, 165, 183; Pletněva, 2010: 116).

Kuman/Kıpçakların Tuna bölgesindeki varlıklarının en büyük tanıkları Rus yıllık kayıtlarıdır. Örneğin; 1159 yılı kaydında Kuman/Kıpçak topraklarına sığınan Galiç Knezi İvan Rostislaviç'in emrindeki ordu ile Galiç knezliğinin Tuna boyundaki şehirlerini yağmaladığı bilgisi verilmektedir ki, bu, İvan ve emrindeki Kuman/Kıpçak ordusunun Tuna bölgesine yakın bir mevkiye bulduklarını göstermektedir (PSRL, I, 149-150; PSRL, II, 82-86; Rasovskiy, 2004: 163; Yücel, 2007: 389-395). Yine Karakalpaklı askerlerinin kendilerine karşı oldukça sık şekilde düzenlenen akınlar için Tuna boyundaki Kuman/Kıpçaklardan şüphelenmeleri 1190 yılı kayıtlarına geçmiştir ve Kuman/Kıpçakların Tuna bölgesindeki varlıklarına bir ispat niteliğindedir⁷⁷.

Kuman/Kıpçaklar konar-göçer yaşam kültürü gereği iklim koşullarına bağlı olarak kış aylarında güneye, dolayısıyla Tuna nehrine Bulgar ve Bizans sınırlarına doğru gitmişlerdir. Yaz aylarını ise daha çok Güney Karpat eteklerinde geçirmişlerdir ki, Macarları bu dönemlerde rahatsız etmiş olmaları muhtemeldir. Transilvanya'ya geçişleri de Karpat Dağları arkasına kadar sokularak yine bu yaz aylarında gerçekleşmiştir (Rasovskiy, 2004: 165; Pletněva, 2010: 116). Karpat Dağları boyunca günümüzdeki Bukovina'ya kadar ilerlemişlerdir. 1187'de II. Bulgar Krallığı'nı kuran

---

karşısında Kuman/Kıpçak desteğine başvurmuştur. Kuman/Kıpçakların, Peçenekler Bizans'ı istilâ edip yağmaladıktan ve büyük ganimetler elde ettikten sonra gelmeleri iki taraf arasında sorun yaşanmasına neden olmuştur. Bkz. Kurat, *Peçenek Tarihi*, Devlet Basımevi, İstanbul 1937, s. 175,190; Kurat, *Karadeniz'in Kuzeyindeki*, s. 73; Yücel, "Kumanlar (Kıpçaklar)", s.555; Rasovskiy, "Kumanlar, Kuman Topraklarının Sınırları", s. 161.

⁷⁶1148, 1154 ve 1160 yıllarında imparatorluğun Tuna boyu sınırlarına akınlar düzenlemişlerdir. Büyük Mstislav'ın (1132) ölmesinden sonra Olgoviç ve Monomah sülaleleri arasında başlayan mücadele Rusların yıpranmasına ve bozkırdaki üstünlüklerini kaybetmelerine neden olmuştur. Kuman/Kıpçaklar Kafkaslardaki Demir Kapının arkasından geçerek Karadeniz kıyılarına gelmişlerdir. Bkz. Rasovskiy, "Kumanlar, Kuman Topraklarının Sınırları", s. 162-163; *PSRL*, II, s. 334.

⁷⁷*PSRL*, II, s. 138-141; Yücel, *Rus Yıllıkları*, s. 451-454. Kuman Kıpçakların Tuna boyundaki varlıklarına dair dayanaklar için bkz. Rasovskiy, "Kumanlar, Kuman Topraklarının Sınırları", s.163-164.

Aseni-Osen (Asen-Aşena) hanedanının Tuna Kuman/Kıpçakları arasından çıktığı belirtilmiştir (Klyashorniy ve Sultanov, 2013: 148).

1.1.2. Deşt-i Kıpçak Coğrafyasının Kuman/Kıpçak Yaşamına Etkisi

Coğrafyanın toplumların gündelik yaşamına etkisi yadsınamaz bir gerçek olarak varlığını korumaktadır. Deşt-i Kıpçak sahasına bu açıdan bakıldığında yaz-kış bol otlaklara sahip bir arazi özelliği taşıdığı, sınırları dâhilinde deniz kenarları ve ırmak boyları bulunduğu, ormanların geniş yer tuttuğu ortadadır (İbnü'l Esîr 1987: 342). Nitekim Cengiz Han'ın büyük oğlu Cuci'nin Deşt-i Kıpçak topraklarını görür görmez havasına, suyuna, geniş çayırlarına hayran olması boşuna değildir (Cüzcani, 1864: 379). Bu açıdan bakıldığında Kuman/Kıpçakların hayvancılık için son derece müsait bir coğrafi ortama sahip oldukları rahatlıkla söylenebilir. Ormanlık alanlar düşman saldırıları karşısında korunaklı bir alan oluşturmakla birlikte bünyesinde barındırdığı vahşi hayvanlar sayesinde avcılığa dolayısıyla da kürk ticaretine imkân tanımış; marangozluk işleri ile ilgili hammadde teminini olanaklı hale getirmiştir. Karadeniz ve Hazar Denizi'ne kıyılarının yanı sıra İtil, Özü, Don gibi nehirlerin varlığı ticaretin gelişimi noktasında büyük katkı sunmuştur. Deşt-i Kıpçak sahasında bulunan demir, bakır, gümüş ve altın madenleri toplumun ekonomik olduğu kadar sosyal ve askeri yaşamını da yakından etkilemiştir (Aristov, 1877: 209; Ahincanov, 2009: 251; Golubovskiy, 2011: 14-15, 30; Kumru, 2016: 43, 61). Nitekim Kuman/Kıpçakların da yaşamış olduğu Kimek ülkesi demir ve altın yatakları bakımından oldukça zengindir. İslâm coğrafyacılardan günümüze ulaşan bilgilere göre Kimeklerin yaşadıkları sahilde deniz çok dalgalı olduğu zamanlarda altın tozları ortaya çıkmakta, hatta civardaki Türk boyları belli noktalara gelerek altın tozu çıkartmaktadır. Toplanan altın tozları temizlenip ayıklandıktan sonra civa ile birleştirilip sığır gübresinden kalıplara dökülmüş ve böylece fazla miktarda altın toplanmıştır (Şeşen, 2001: 106, 108, 110). Merkezi Kazakistan ve Deşt-i Kıpçak'ın diğer bölgelerinde demir filizi yoğun olarak çıkarılmıştır. Gümüş ve bakır gibi metallerin de Kuman/Kıpçak sahasından ihraç edilen ürünler arasında yer aldığı bilinmektedir (Safran, 1993: 154; Ahincanov, 2009: 51).

İklim, kültürel hayata en az coğrafya kadar etki eden bir diğer unsurdur. Bu noktada Kuman/Kıpçaklar için son derece soğuk geçen kışlar bir yandan daha ılık ve korunaklı bölgelere göçü zorunlu kılarken diğer yandan da toplum bireylerinin mücadelecisi bir

yapıya sahip olmalarını, hep canlı ve deyim yerinde ise uyanık kalmalarını sağlamıştır. Zorlu coğrafi ve iklimsel koşullar ile başa çıkma çabası, askeri yeteneklerin gelişmesine de katkıda bulunmuş olmalıdır (Rásonyi, 1971: 4-5).

Türk boylarının çok geniş sahalara yayılmış olmaları, yaşam tarzları ile yakından ilişkilidir (Şeşen, 2001: 21). Bu noktada Kuman/Kıpçak gruplarının sınırlarının son derece değişken olan yapısının, ağırlıklı olarak hayvancılığa dayanan ekonomilerinden kaynaklandığını söylemek yanlış olmayacaktır. Zira tüm konar-göçer boylar gibi Kuman/Kıpçaklar da hayvanları için otlak sıkıntısına düştükleri anda buldukları toprakları terk ederek daha sulak ve otlak arazilere göç etmişler; iklimsel koşullara bağlı olarak yazlık ve kışlık alanlarda konaklamışlardır (Pletnëva, 1974: 18-20; Pletnëva, 1975: 277). Konup-göçme olayının vatan anlayışına olumsuz bir etki etmediğini belirtmek gerekir ki, Gürcü topraklarına giden Kuman/Kıpçak hanı Atrak'ın yabancı bir ülkede yaşayıp meşhur olmaksansa kendi toprağında ölmeyi yeğ bulması bunun açık kanıtıdır (Pilipçuk, 2013: 139).

Kuman/Kıpçak toplumunda sınırlı da olsa yerleşikliğin izlerini görmek mümkündür. Aralarından bazılarının zaman içinde daimi yerleşim birimlerinde yaşamaya başladıkları düşünülmektedir. Ne var ki, evlerin ya da sürekli yerleşimlerin bulunması, Kuman/Kıpçakların yoğun bir şekilde yerleşik hayatı benimsemeleri için yeterli olmamıştır. Nitekim sınır boylarındaki şehirlere yalnızca toplumun zaman içinde yoksullaşan bireyleri ilgi göstermiş ve buralarda yerli halk ile kaynaşarak yaşamlarını devam ettirme yolunu seçmiştir (Ahincanov, 2009: 255-256).

Rus tarihçi ve etnograf Aristov'a göre Kuman/Kıpçaklar şehir kurma eylemine son derece uzaktır. O kadar ki, mücadele halinde oldukları halklara ait şehirleri ele geçirdiklerinde bile buna kayıtsız kalmış ve buraları hiçbir zaman sürekli bir yerleşim yeri olarak görmemişlerdir (1877: 220). Kuman/Kıpçakların herhangi bir şehir kurmadıkları düşüncesini paylaşan Golubovskiy bazı Kuman/Kıpçakların şehirlerde yaşamasını, karşılaştıkları yerleşik kültüre boyun eğme, ticaret ya da diğer çıkarların cezbediciliğine yenik düşme şeklinde değerlendirmiştir. Golubovskiy'e göre Kuman/Kıpçakların yaptığı, yeni bir şehir kurmaktan ziyade zaten orada yaşamakta olan şehir sakinleri ile bir araya gelerek karışık nüfuslu şehirlerin oluşmasını sağlamaktır (2011: 162; Kumru, 2016: 224). Oysa Türk boylarının en eski devirlerden

itibaren şehir kurma konusunda gösterdikleri olumlu tutum bilinmektedir. Kaldı ki, ticari hayatları, icra ettikleri meslekleri, tarım faaliyetleri düşünüldüğünde, Kuman/Kıpçakların şehir kurmaya çok da uzak olmadığı görülecektir. Bu noktada Şarukan, Sugrov ve Balin Kuman/Kıpçaklara ait olduğu bilinen şehirlerdir. Kuman/Kıpçaklar buralarda Alanlar ile birlikte yaşamışlardır (Ahincanov, 2009: 141; Pletnëva, 2010: 68).

Kuman/Kıpçaklarda yerleşimler genellikle kendilerini kuşatan hanların ya da kurucularının adını taşımış; söz konusu han öldüğü zaman şehrin adı da değişmiştir. Dolayısıyla Kuman/Kıpçaklarda aynı yerleşim yerinin zaman içinde değişen birçok farklı adı olabilmiştir. Örneğin; Kuman/Kıpçaklardan Osenlerin adı olan Oseneva⁷⁸ ya da Aseneva, Çeşuyeva⁷⁹ ve Şarukan⁸⁰, aynı şehre ait farklı isimler olarak ortaya çıkmıştır⁸¹.

Kuman/Kıpçak şehirlerinin tam olarak nerede buldukları sorusu araştırmacıları epeyce meşgul etmiştir. Yıllık kayıtlarına göre Şarukan, Sugrov ve Balin şehirleri 1116 yılında Rus knezleri tarafında ele geçirilmiştir (PSRL, I, 128; PSRL, II, 8, 291; PSRL, VII, 24; PSRL, IX, 149-150). Buradan yola çıkan Aristov Rus knezlerinin 1116 seferini detaylı şekilde inceleyerek Kuman/Kıpçak şehirlerinin yerini saptamaya çalışmıştır. Buna göre Rus knezler Mart ayının 14'ünde Şarukan'a gelmiş ve beş gün sonra 19 Mart'ta Kuman/Kıpçak topraklarının ilk şehri olan Şarukan'ı ele geçirmişlerdir (1877: 217). Aristov'a göre Rus yıllık kayıtlarında Monomah ve diğer knezlerin Doneç'ten Şarukan'a gittikleri belirtildiğine göre bu şehrin Doneç'te olmadığı açıktır. Bu durumda Şarukan şehrini Harkov ve Çuguyev bölgelerinde aramak gerekir. Yine Balin de Harkov bölgesinde olmalıdır (1877: 217, 220, 222). Rus knezleri Şarukan'dan sonra Sugrov'a⁸² yönelmişlerdir. Şarukan'dan Sugrov'a geçiş, üç günde tamamlanmış ve bu şehir de 22 Mart tarihinde ele geçirilmiştir. Sugrovluların Ruslara karşı olan tavrı Şarukanlılar kadar sıcak olmamış ve bunun sonucunda da şehir

---

⁷⁸ PSRL, I, s. 127'de "Oseneva" adı geçmektedir.

⁷⁹ PSRL, I, s. 128; PSRL, VII, s. 24 ve PSRL, IX, s.150'de "Çeşuyev" adı geçmektedir.

⁸⁰ PSRL, II, s.8, 291'de "Şarukan" adı geçmektedir.

⁸¹ Aristov, "O Zeml Polovetskoy" s. 218-219; Kudryaşov, *Polovetskaya Step*, s. 119; PSRL, I, s. 127'de "Oseneva" adı geçerken; PSRL, IX, s.150 ve PSRL, VII, s. 24'te "Çeşuyev" geçmektedir.

⁸² Şehir, 1107 yılında Ruslarca esir edilen Sugr'a nispetle bu adı taşıyor olmalıdır. Şarukan ve Sugrov şehirleri arasındaki mesafe çok kısadır (yaklaşık 40 km) ve iki şehrin sahiplerinin baba-oğul ya da kardeş gibi yakın akraba olmaları muhtemeldir. Bkz. Pletnëva, *Polovtsi*, s.67.

yakılıp yıkılmıştır (Pletnëva, 2010: 67). Aristov, Şarukan'ın Çuguyev'de olduğu düşüncesinden yola çıkılırsa ve Şarukan ile Sugrov arasındaki üç günlük mesafe göz önünde tutulursa Sugrov şehrini İzyum civarına yerleştirmek gerektiğini düşünmektedir. Zira Çuguyev, İzyum'dan yaklaşık 88 verst⁸³ uzaklıktadır (Aristov, 1877: 220).

Kuman/Kıpçak coğrafyası üzerine incelemelerde bulunan Kudryaşov da Şarukan ve Sugrov şehirlerinin İzyum'un aşağı taraflarında bulunduğu kanaatindedir (Kudryaşov, 1948: 119). Oysa Pletnëva'nın görüşüne göre İzyum'un aşağısındaki şehirler VIII-IX. yüzyıllara ve Saltov-Mayak kültürüne aittir ve söz konusu bölgede Kuman/Kıpçak şehri olması muhtemel başka bir yerleşim yoktur. Arkeolojik olarak XII. yüzyıla ait olan tek şehir kalıntısı Zmiyev şehri civarında Gaydar köyü yakınlarında bulunmuştur ki, bu belki de Balin şehrinin kalıntılarıdır. Bu durumda Kuman/Kıpçak şehirlerini Kudryaşov'un gösterdiği yerlerin 100 km kadar uzağında, Rus sınırlarına oldukça yakın bir bölgede aramak daha mantıklıdır (1975: 270; 2010: 69).

Şarukan, Sugrov ve Balin şehirleri gibi Kuman/Kıpçak şehri olarak değerlendirilemese de Sıgnak, Kerç, Kefe, Suğdak ve Azak şehirleri de Deşt-i Kıpçak'ın önemli ticaret, zanaat ve idare merkezleri olarak Kuman/Kıpçakların hayatlarındaki yerlerini almışlardır (Ahincanov, 2009: 256; Kurat, 1972: 91).

Deşt-i Kıpçak sahasının sınırlarının tespit edilmesi ve bu sınırlar dâhilinde bulunan yerleşim birimlerinin saptanabilmesi noktasında Rus yıllıklarının yazılı şahitliğinin yanı sıra arkeolojik kazı çalışmaları ve Kuman/Kıpçak taş heykelleri de son derece önemli katkılar sunmaktadır. Yapılan araştırmalar sonucunda elde edilen veriler Kuman/Kıpçakların İtil, Özü, Don-Donuç, Kuban ve Yayık dolaylarındaki varlığını ortaya koymuş durumdadır. Bu noktada yapılan arkeolojik araştırmalara kısaca göz atmak faydalı olacaktır.

1.2. Arkeolojik Kazı Çalışmaları ve Taş Heykel Buluntuları

Kuman/Kıpçakların XI-XIII. yüzyıllar arasında yaşadıkları Karadeniz'in kuzey bölgesinde gerçekleştirilen arkeolojik araştırma ve incelemeler, Rus bilim insanlarının özverili çalışmaları sayesinde büyük bir yol kat etmiştir. Rusya'nın güney bozkırında

---

⁸³ 1 verst=1,06 km'dir. Bkz. R. R. Yusipova, *Yeni Türkçe-Rusça Sözlük*, Multilingual Yabancı Dil Yayınları, İstanbul 2006, s. 51

X-XIV. yüzyıl dönemi konar-göçer toplumları ile ilgili arkeolojik araştırmalar XIX. yüzyıl sonunda başlamış ve XX. yüzyılın ilk on yılında yoğunluk kazanmıştır. Bu noktada N. E. Brandenburg, N. E. Makarenko, V. İ. Goşkeviç, V. A. Gorodtsov, A. A. Spitsın gibi arkeologların son derece önemli çalışmaları olmuştur (Feodorov-Davidov, 1966: 5; Pletněva, 2010: 7). Daha sonraki dönemde M. İ. Artamonov ve öğrencileri Doğu Avrupa ortaçağ konar- göçerleri ile ilgili kıymetli çalışmalar gerçekleştirmiştir. A. P. Smirnov, İtil Bölgesi'nde keşif seferleri düzenlemiştir. Pletněva, Saltovo-Mayak Kültürü eserlerine dair geniş bir alan çalışması yapmıştır. Feodorov-Davidov söz konusu coğrafyadaki konar-göçer eserlerini incelemiştir (2010: 8).

Yapılan arkeolojik araştırmalar silahlar, kılık-kıyafet, gündelik eşya gibi çok çeşitli malzemeyi bünyesinde barındıran birçok Kuman/Kıpçak mezarının ortaya çıkmasını sağlamıştır (Pletněva, 2010: 7; Yücel, 2002: 192).

1.2. 1. İtil Kazıları

X-XIII. yüzyıla ait yukarı İtil Höyükleri T. N. Nikolskaya'nın 1947 yılında hazırladığı doktora tezinde detaylı şekilde ele alınmıştır. Bölgede ortaya çıkarılan malzemeler arasında kadınlara özgü takı ve aksesuarlar dikkat çekmiştir. Erkek mezarlarının en önemli eşyası kemerlerdir (1948: 102-103). Kadın mezarlarının, erkek mezarlarına nispeten çeşitlilik açısından çok daha zengin olan eşyaları tek tek incelenmiş; genelde karşılaşılan eşyalar belirlenmiştir. Daha sonra belli eşyaların dönemleri saptanmaya çalışılmış ve böylelikle eşyalara göre bir tarihlendirme yapma yoluna gidilmiştir. Sonuç olarak ortaya çıkarılan mezarlar iki kronolojik aşamaya bölünmüştür. İlk aşama XI-XII. yüzyıl ortası, ikinci aşama XII. yüzyılının ikinci yarısı ve XIII. yüzyıl olarak belirlenmiştir (Nikolskaya, 1948: 103-104). Verilerin incelenmesi sonucunda, mezarların Kuman/Kıpçaklara ait olabileceği düşünülmüştür (Ögel, 1991: 293).

1949 yılında Saratov Devlet Üniversitesi ve bölgenin yerel tarih müzesi Aşağı İtil ve Batı Kazakistan sahasındaki tarihi anıtları araştırmak üzere arkeolojik sefer düzenlemiştir. Çalışmalar sonucunda VIII-XII. yüzyıl ve XIII-XV. yüzyıl dönemlerine ait olmak üzere iki farklı zamanlı konar-göçer mezarları ortaya çıkarılmıştır (Sinitsın, 1951: 103-104).

1952 yılında Rusya Bilimler Akademisi Arkeoloji Enstitüsü tarafından Aşağı İtil'de Stalingrad Bölgesi'nde arkeolojik araştırmalar yapılmıştır. Söz konusu bölgede

gerçekleşen on iki kazıda bronz çağından ortaçağa kadar farklı zamanlara ait 62 mezar bulunmuştur (Smirnov, 1954: 64). İlovatki köyü yakınlarında ortaya çıkarılan 7 numaralı kurgan XII-XIV. yüzyıl dönemi Kuman/Kıpçak askerlerine aittir (Pletněva, 2003: 8-9; Zyablin, 1952: 10-12).

1. 2. 2. Özü Kazıları

A.A. Spitsın, Kiev Şehri yakınlarında yaptığı arkeolojik araştırmalar sırasında ortaya çıkan konar-göçerlere ait taş mezarların Kuman/Kıpçaklara ait olduğunu düşünmüş ve bu düşüncesi Brandenburg tarafından da onaylanmıştır (1899: 170-189).

1952-1953 yıllarında B. N. Grakov öncülüğünde Özü Nehrinin Konki kolu kıyısındaki Kamenska kasabasında yapılan arkeolojik kazı çalışmaları sırasında Kuman/Kıpçaklara ait mezarlar bulunmuştur (Simonoviç, 1956: 99-105).

1975 yılında Ukrayna Ulusal Bilimler Akademisi Arkeoloji Enstitüsü tarafından Özü Nehri dolaylarındaki Dnepropetrovsk bölgesi Vıvodovo köyü'nde gerçekleştirilen arkeolojik araştırmalar sırasında Kuman/Kıpçak dönemine ait bir mabet bulunmuş; kurganın orta kısmında taş heykellere rastlanmıştır (Pustovalov, 1012: 85).

1990 yılında G. L. Yevdokimov öncülüğünde Özü Nehrinin sağ kıyısında Herson bölgesinde gerçekleştirilen arkeolojik incelemeler sırasında Kuman/Kıpçak mezarlarına ve taş heykel kalıntılarına rastlanmıştır (Yevglevskiy ve Danilko, 2012: 117).

1.2. 3. Don-Doneç Kazıları

Don-Doneç bölgesinde Holodny, Segvanski, Tuzlovski, Novıy, Koldiri, Pervomayski, Novoaleksandrovka höyüklerinde arkeolojik araştırmalar yapılmış ve Kuman/Kıpçaklar ile ilgili önemli verilere ulaşılmıştır. Örneğin Rostov sahasında Tuzlukov köyü yakınında ve Bagaev Bölgesi'ndeki Koldiri alanında yapılan araştırma ve kazılar sırasında Kuman/Kıpçak dönemine ait iki mabet bulunmuştur ki bu mabet ahşap heykel kalıntılarına ulaşılması açısından önem arz etmektedir (Gurkin, 1987: 100).

Harkov Bölgesi'ndeki İzyum'da yapılan kazı çalışmaları sonucunda ortaya çıkarılan mezarlarda çok sayıda at iskeleti ile karşılaşmıştır (Gorodtsov, 1905: 211-285). Yine

Slavyansk Bölgesi'nde de aynı durum söz konusudur. Kupiyansk Bölgesi'nde ise at mezarlarına ilaveten taş heykellere rastlanmıştır (Gorodtsov, 1910).

Doneç'in kollarından biri olan Kundryuçya Nehri'nin iki tarafında konumlanmış iki kurgandan ilki 2001 yılında Rostov Bölgesi araştırmaları kapsamında ortaya çıkarılmıştır. Diğeri ise aynı bölgede 2008 yılında gerçekleştirilen arkeolojik çalışmalar sırasında bulunmuştur. Kurganların üst kısımlarında rastlanan heykel kalıntılarının XII. yüzyıl sonları XIII. yüzyıl başına tarihlendiği düşünülmüştür (Prokofyev ve Prokofyeva, 2012: 95, 98, 100).

1.2. 4. Kuban Kazıları

Kuban çevresindeki arkeolojik incelemeler XIX. yüzyıl sonlarında başlamış ve yapılan çalışmalar sonucunda XII-XIV. yüzyıl dönemine ait Kuman/Kıpçak mezarları bulunmuştur. 1982 yılında Krasnodar'ın Dmitrievskoy köyü yakınlarında gerçekleştirilen arkeolojik araştırmaların ardından Kuman/Kıpçak askerlerine ait olan üç mezar incelenmiştir. Mezarlarda bulunan silah ve kıyafet detayları, Kuman/Kıpçaklara ait olan taş heykellerdeki silah ve kıyafet özellikleri ile örtüşmektedir (Koçkarov, 2004: 94, 96, 107).

1.2. 5. Yayık Kazıları

Ural (Yayık) Dağlarının güney bölgesinde gerçekleşen arkeolojik araştırmalar Kuman/Kıpçaklara ait kurganların varlığını ortaya çıkarmıştır. Çukur veya ağaçtan defin odası şeklinde hazırlanan mezarlar üzerinde bulunan kurganlar daha çok toprak ve taştan daire biçiminde bir tepecik görünümüne sahiptir (Çoruhlu, 2016: 276).

Orenburg Bölgesi'ndeki Çkalovsk'ta yapılan kazı çalışmaları sonucunda, ortaya çıkarılan kurganlarda Kuman/Kıpçak dönemine ait olduğu düşünülen at gemlerine ulaşılmıştır.

Deşt-i Kıpçak sahasının çeşitli bölgelerinde bulunan kurganlara ilaveten Kuman/Kıpçakların en karakteristik özellikleri, yaşadıkları coğrafya ile doğru orantılı bir dağılım izleyen taş heykellerdir (Pletněva, 2003: 151). Coğrafi sınırların belirlenmesi noktasında güvenilir sonuçlara ulaşabilmek için izlenecek yollardan biri, Kuman/Kıpçak taş heykellerinin dağılımından yola çıkmaktır. Zira söz konusu heykeller sadece Kuman/Kıpçak göç yerlerinin, kışlaklarının ve mezarlıklarının arasında yapılmıştır (Pletněva, 1974: 17; Pletněva, 1975: 271).

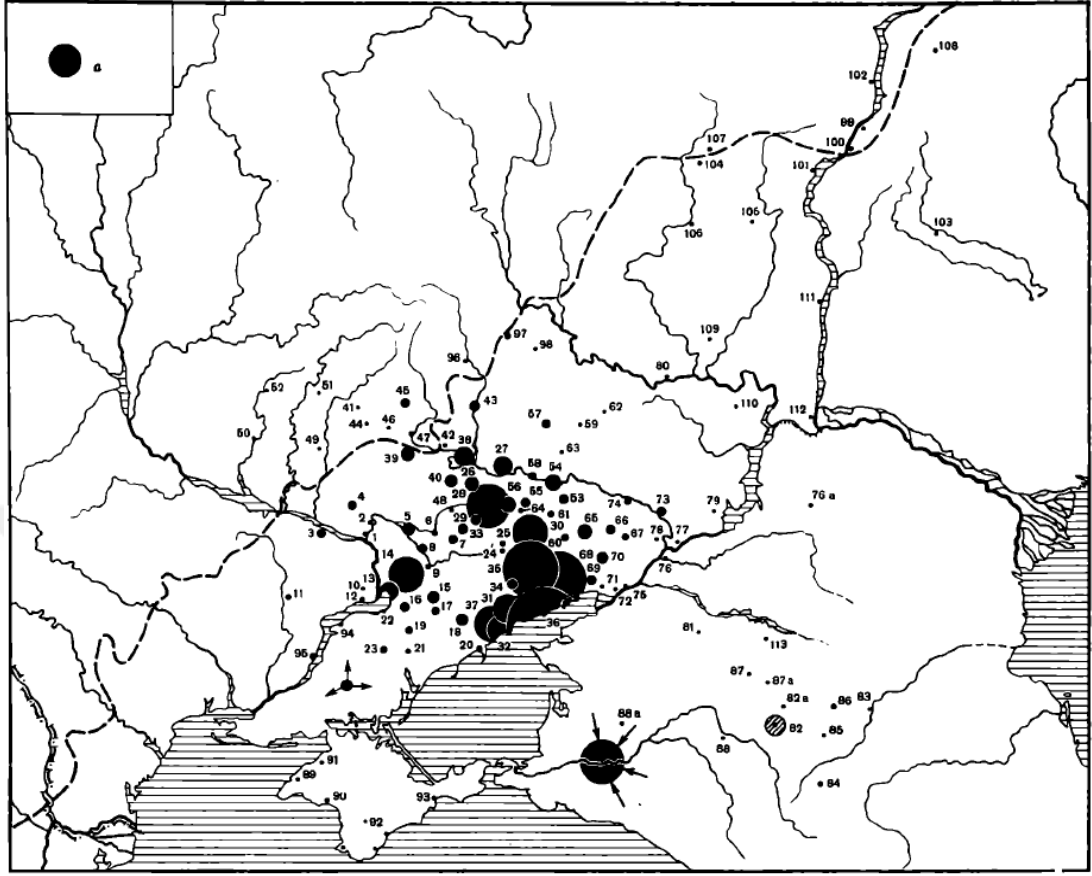

1.2.6. Kuman/Kıpçak Taş Heykel Buluntuları

Tüm ihtişamıyla Kuman/Kıpçakların yaşadıkları sahanın dört bir yanına dağılmış olan taş heykellerin haritalandırılması, yukarıda da belirttiğimiz gibi Kuman/Kıpçakların göç yollarının izlenebilmesi, yazlık ve kışlık noktalarının tespit edilebilmesi açısından son derece önemlidir (Golebiowska-Tobiasz, 2013: 55).

Kuman/Kıpçak taş heykellerinin yaşam alanları ile doğru orantılı olan dağılımına bakıldığında heykellerin genel olarak Ural Dağlarından Tuna Nehrine kadar olan bölgede bulunduğu tespit edilmiştir. Daha çok Kuzey Doneç dolayları, Özü, Azak ve Kafkasya civarında yoğunlaştığı görülmektedir. Az miktarda olmakla birlikte Tuna Nehri ağzında da bulunmuşlardır (Feodorov-Davidov, 1966: 188; Golebiowska-Tobiasz, 2013: 49; Krasilnikov ve Telnova, 2000: 231; Pletnëva, 1974: 13, 18). Özü ve Voliçya arasındaki topraklar, Voliçya'nın Samara'yla birleştiği yer, Orel'in aşağı ve yukarı kesimindeki belli başlı kışlak noktaları üzerinde bulunan heykeller özellikle Don-Doneç Kuman/Kıpçaklarının sınırlarının belirlenmesi noktasında bir rehber niteliğindedir. Kuman/Kıpçak taş heykelleri sağ kol olan Tor Nehri etrafı, sol kol olan Krasnaya ve Herebets Nehirleri olmak üzere Doneç'in her iki tarafında, Oskol'un ağız kısmı ile Aydar'ın aşağı kesimlerinde yoğunlaşmıştır (Pletnëva, 1974: 21).

Harita 7: Kuman/Kıpçak taş heykellerinin XII. yüzyıl dağılım alanı

(Pletněva, 1974: 16).

Heykel dağılım alanları incelendiğinde Kuman/Kıpçak yaşam alanları ile birebir örtüştüğü görülmektedir. Bu noktada Karadeniz'in kuzeyindeki sahada bulunan taş heykellerin sadece Kuman/Kıpçaklara ait olmadığı, Peçenek ve Uzlarda da bu geleneğin bulunduğu yönündeki kimi görüşler temelsiz kalmaktadır. Nitekim araştırmalar Doğu Avrupa taş heykellerinin ortaya çıkışı ile Kuman/Kıpçakların batıya doğru göçü arasında doğrudan bir ilişki olduğunu ortaya koymuştur (Feodorov-Davidov, 1966: 186; Golebiowska-Tobiasz, 2013: 54). Kaldı ki, heykellerin Kuman/Kıpçaklara ait olduğu Nizami ve Rubruk gibi döneme bizzat şahitlik etmiş kişiler tarafından da açık şekilde belirtilmiştir (2004: 316; 2001: 42-43).

Taş heykeller sahip oldukları sağlamlık sayesinde kültürel kimlik özelliklerine dair çok kıymetli verilerin geçmişten günümüze taşınmasına vesile olmuşlardır. Bu noktada Kuman/Kıpçakları daha yakından tanımak taş heykeller hakkında yeterince bilgi sahibi olmakla yakından ilişkilidir. Zira taş heykeller Kuman/Kıpçakların sadece

nerede yaşadıklarını değil aynı zamanda nasıl giyindikleri, ne gibi silahlar ile savaştıkları, hangi günlük eşyaları kullandıkları gibi meselelerin aydınlatılması noktasında da hayati bir öneme sahiptirler. Konunun daha iyi anlaşılabilmesi adına heykellerin özellikleri hakkında bilgi vermenin doğru olacağını düşünüyoruz.

İlim âlemi ilk olarak taş heykellerin nasıl adlandırılacağı meselesi ile meşgul olmuş konu ile ilgili olarak “balbal”, “baba” ya da “bediz” gibi farklı öneriler sunmuştur (Yılmaz, 2005: 206-214).

Çoğu zaman heykellerin de balballar ile aynı amaca hizmet ettiği dolayısıyla aynı şekilde adlandırılabilceği düşünülmüştür. Örneğin 1889 yılında Orhun Nehri dolaylarında ortaya çıkarılan Uygur dönemine ait Karabalgasun Yazıtları içindeki iki heykel bu duruma örnek olarak verilebilir. Nitekim heykellerden birinin üzerinde “*bu Tuli Şad’ın taş balbalıdır*”, diğesinde ise “*Sibir-Tarkan’ın balbalı*” yazılıdır (Veselovskiy, 1915: 20). Oysa balbal ve heykel arasındaki fark tartışmaya açık olamayacak kadar nettir. Zira balbal ölen kişinin mezarının üzerine yerleştirilen ve sağlığında öldürdüğü düşmanları temsil eden ağaç veya taştan yapılmış basit biçimli hatta şekilsiz kaba yontulardır (Belli, 2003: 35; İbn Fazlan, 1995: 115). Bu noktada balbalların ölünün de dâhil olduğu diğer dünyayı ifade ederken heykellerin ölünün geride bıraktığı dünyayı ifade ettiği zamanla anlaşılmıştır (Pilipçuk, 2013: 61).

Heykeller için yaygın biçimde kullanılan Taş baba ifadesinin tüm heykelleri kapsayacak biçimde kullanılması, ancak baba kelimesinin Türk dilindeki ata anlamında alınması ile mümkün olabilir (Golebiowska-Tobiasz, 2013: 34-35). Ancak heykel alanlarındaki araştırmaların daha çok Rus ilim adamlarınca yapılmış olduğu ve “baba” kelimesinin Rusçada kadın anlamına geldiği (Yusupova, 2003: 23) düşünüldüğünde, literatüre “Kamennie Baba” olarak yerleşmiş olan ifadenin heykellerin tamamını kapsayan bir terim olmadığı yorumunu yapmak mümkündür. Zira anlam açısından erkek heykeller bu adlandırmanın dışında kalmaktadır (Yılmaz, 2005: 209).

Eski Türk kaynaklarında heykel terimi yerine süs ve resim gibi anlamlar taşıyan bediz ya da figür, süsleme, bezek gibi terimlerin kullanıldığı görülmektedir (Kızlasov, 1964: 28; Orkun, 2011: 28; Tekin, 1998: 38). Peki ama Kuman/Kıpçakların kendileri heykelleri nasıl adlandırmıştır? Araştırmacıların bu konudaki görüşü onların heykel

tasvirlerini ölümlerin sureti anlamında “sın tas” biçiminde adlandırdığı yönündedir (Arslanova ve Çarikov, 1974: 232; Barthold, 1947: 519-520; Golebiowska-Tobiasz, 2013: 35).

Biz çalışmamızda daha doğru olduğunu düşündüğümüz için “taş baba”, “taş nine”, “balbal”, “bediz”, “insan biçimli heykel” (Belli, 2003; Veselovskiy, 1915: 17) gibi birçok adlandırma içinde “taş heykel” adlandırmasını kullandık.

Heykel yapımında temel malzeme, yumuşaklığı sayesinde kolay işlenebilen ince taneli ve gri renkli kumtaşıdır ki, bu Doğu Avrupa coğrafyasında oldukça sık rastlanan bir taş türüdür. Gözenekli kireç taşı da yoğun olarak kullanılmıştır. Heykeller dikildikleri bölgede ya da yakın çevresinde bulunan taş türlerinden yapılmaktadır. Bu doğrultuda Azak ve civarında granit malzemenin, Doneç ve Kafkasya sahasında tebeşirden yapılmış heykellere rastlanmıştır. Doneç’in aşağı kesimlerindeki heykellerin bir kısmının mavi-gri sağlam kireç taşından yapıldığı, bulunan heykel kalıntılarından anlaşılmıştır. Kumtaşı, kireç taşı ve tebeşir gibi kolay şekil alan taşlar, daha çok işçilik gerektiren detaylı hatların işlenmesinde tercih edilmiştir (Pletněva, 1974: 53, 55).

Heykellerin ağırlıkları ve kırılmaya elverişli hassas yapıları düşünüldüğünde onların uzak mesafelere taşınabilmelerinin ne denli zor olduğu anlaşılacaktır. Bu nedenle heykeller, büyük taş malzemenin çıkarıldığı ocakların etrafında şekillenmiştir. Heykel yapım atölyeleri ile taş ocakları arasındaki mesafenin en fazla 100 km olduğu söylenebilir (Pletněva, 1974: 53-54). Heybetli ve bir o kadar da ağır olan taş heykellerin yerleştirilecekleri yere taşınması ise at arabaları aracılığı ile gerçekleştirilmiştir (Pilipçuk, 2013: 59).

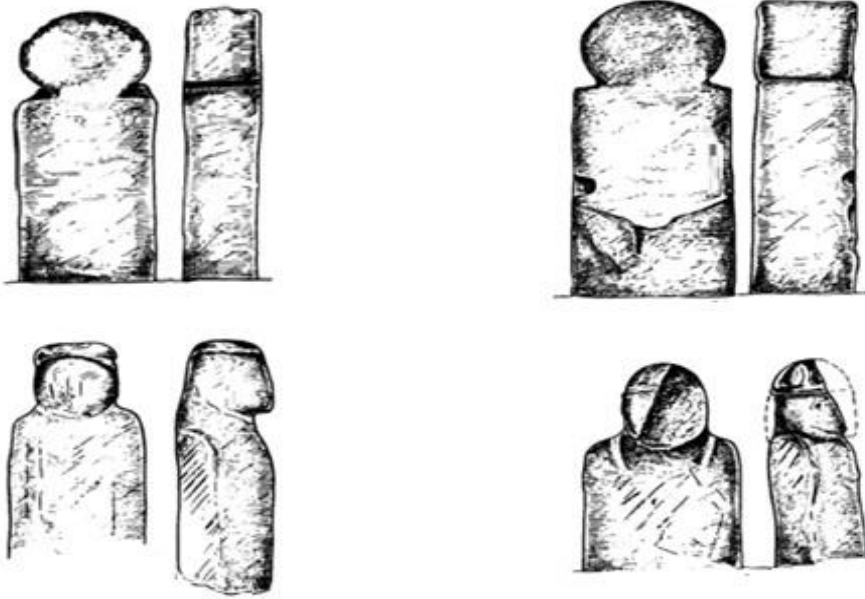
Kuman/Kıpçaklarda heykellerin tasvir edilmiş biçimi süreç içinde değişiklik göstermiştir. En erken biçim, hiçbir detaya sahip olmayan düz bir sütun şeklindeki heykellerdir ki, bu halleriyle günümüz mezar taşlarına benzerlikleri ile dikkat çekmektedirler⁸⁴. Sütunlara zaman içinde yüz ve vücut detayları eklenmiştir. Ardından

---

⁸⁴ N. İ. Veselovskiy Müslüman Türklerin mezarlarının ayak ve baş kısmında bulunan taşları özellikle de sarıktı olanları, heykellerin İslâm etkisi ile dönüşüme uğramış hali olarak değerlendirmiştir. Bkz. “*Sovremennoe Sostoyanie Voprosa o “Kamennih Babah” ili “Balbalah”*”, Zap. İmp. Odesskogo ob-va İstorii i Drevnostey, T. XXXII, Odessa 1915, s. 22 (Bundan sonra: “*Kamennih Babah” ili “Balbalah*) Kars ili ve çevresindeki mezar taşlarını inceleyen Altınkaynak, özellikle Arpaçay sahasında bulunan bazı mezar taşlarının ölünün cinsiyetini gösteren vücut şekilleri, takı, giysi, saç örgüsü, günlük kullanım eşyaları gibi detayları içerdiğini ortaya koymuştur. Söz konusu mezarlar ile Kuman/Kıpçak taş heykelleri arasındaki benzerlikler açık şekilde görülebilmektedir. Altınkaynak’ın açıklamaları ve

kişinin kılık-kıyafet ve aksesuarlarına ilişkin unsurlar ve nihayetinde gündelik yaşamda kullandığı çeşitli eşyalar da tasvirdeki yerini almıştır. Örneğin XI. yüzyıl heykelleri rozet, kayış, kap gibi unsurları içerse de henüz silah ya da günlük eşyaları içermemektedir. Bunlar ancak XII. yüzyılda heykellere dâhil olmuştur. Dolayısıyla XII. yüzyıl gerek tasvirlerdeki detaylar gerekse portredeki benzerlikler açısından Kuman/Kıpçak taş heykellerinin zirve dönemidir denilebilir (Krasilnikov ve Telnova, 2000: 230; Pletnëva, 2003: 153).

Resim 1: Erken heykel biçimleri

(Pletnëva, 1974: 170).

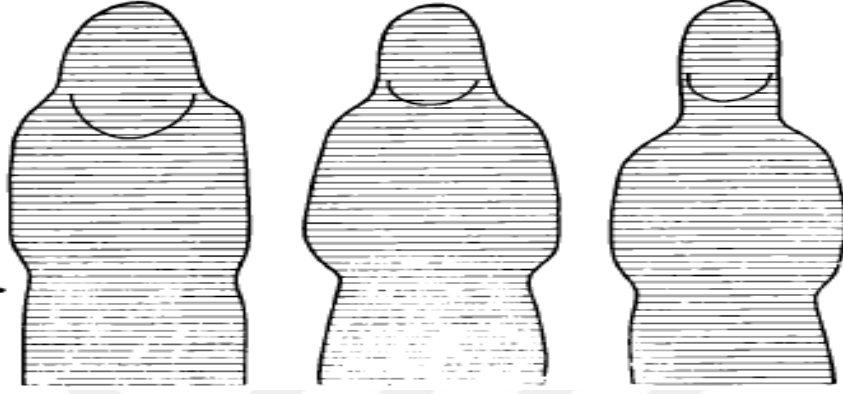
Hafif düşük omuzlar, karnın hemen üzerinde kap tutan eller ve kalkık çene Kuman/Kıpçak heykellerinin ilk bakışta dikkat çeken duruş özellikleridir. Heykeller biraz daha dikkatli incelendiğinde üç farklı duruş tasviri gözlemlenmektedir: Heykellerin ağırlıklı kısmı, göğüse kadar sarkmış ancak ucu yine de kalkık bir çeneye, neredeyse kulak hizasındaki omuzlara ve dolayısıyla boyunsuzmuş izlenimi veren kaba bir şekle sahiptir. Bu duruş tarzının çoğunluğu oluşturması, sert taşların işlenmesindeki zorluk ile yakından alakalıdır. Bir kısım heykel, omuzların çene

---

mezarların fotoğrafları için bkz. “Arpaçay Mezarları ve Mezar Şekilleri”, *Anayurttan Atayurda Türk Dünyası*, S. 18, Halk Kültürlerini Araştırma ve Geliştirme Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1999, s. 43-50. Yine Ardahan ve çevresinde fişeklik, tabanca ve hançer gibi tasvirleri içeren mezar taşları için bkz. Ali Murat Aktemur, *Ardahan ve Çevresindeki Soyut İnsan Heykeli Formlu Mezar Taşları*, Eser Ofset Matbaacılık, Erzurum 2012.

hizasında olduğu ve boynun belirginleştirildiği bir gorselliğe sahiptir. Dikkat çekecek kadar uzun bir boyuna sahip olan heykeller ise diğerlerine nispeten daha az sayıdadır (Pletnėva, 1974: 55).

Resim 2: Heykel ana hatları

(Pletnėva, 1974: 55).

Taş heykellerin konumlandıkları yerler göz önünde bulundurulduğunda, tümünün bozkırda yerleşimin yoğun olduğu ve yol ağının bulunduğu alanlardaki yüksek tepelerde yer aldıkları görülmektedir. Bu noktada heykellerin bacaklarının olması gerekenden kısa biçimde tasvir edilmesi bilinçli bir tercihtir. Zira heykellerin bacakları normal boyutlarında yapıldığında aşağıdan bakan, yukarıda duran heykellerin sadece bacak kısmını görecek; başını göremeyecektir (Golebiowska-Tobiasz, 2013: 39; Pletnėva, 1974: 55; Pletnėva, 2003: 156).

Kadın-erkekli neredeyse tüm heykellerin göğüse⁸⁵ sahip olması, (kadın heykellerinin erkek tasvirlerinden farklı olarak yuvarlak göğüslü olmasına rağmen) ilk bakışta cinsiyet ayrımı yapılamayacak izlenimi verse de yüz hatları tereddüte mahal bırakmayacak şekilde ayırt edicidir (Pletnėva, 2003: 154; Pletnėva, 2010: 36). Nitekim Kuman/Kıpçak taş heykelleri yüz figürleri açısından incelendiğinde erkek ve kadın yüzlerinin farklı biçimsel özelliklere sahip olduğu görülmektedir.

⁸⁵ Göğüs soyun beslenmesi anlamı taşımaktadır. Yaşamın sembolüdür. Erkeklerde de yenilmezlik ve gücü ifade etmek için tasvir edilmiş olmalıdır. Bkz. Pletnėva, *Koçevniki Yujnorusskih Stepey v Epohu Srednekovya IV-XIII veka*, İzdatelstvo Voronejskogo Gosudarstvennogo Universiteta, 2003, s. 154 (Bundan sonra: *Koçevniki Yujnorusskih Stepey*); Pletnėva, “Jenskaya Polovetskaya Statuya S Rebenkom”, SA, 1974/3, s. 258-263, s. 260; K. İ. Krasilnikov-L. İ. Telnova, “Polovetskie İzvayaniya Srednego Podontsovy: Tipologiya, Evolutsiya, Hronologiya (Po Materialam Kollektiy Luganskoy Oblastı)”, *Trudi Po Arheologii Stepi Yevropy Srednekovya, T. 1*, Donetskii Natsionalnyy Universitet, Donetsk Donnu, 2000, s. 231 (Bundan sonra: “Polovetskie İzvayaniya”).

Resim 3: Göğüslü olarak tasvir edilen Kuman/Kıpçak taş heykelleri

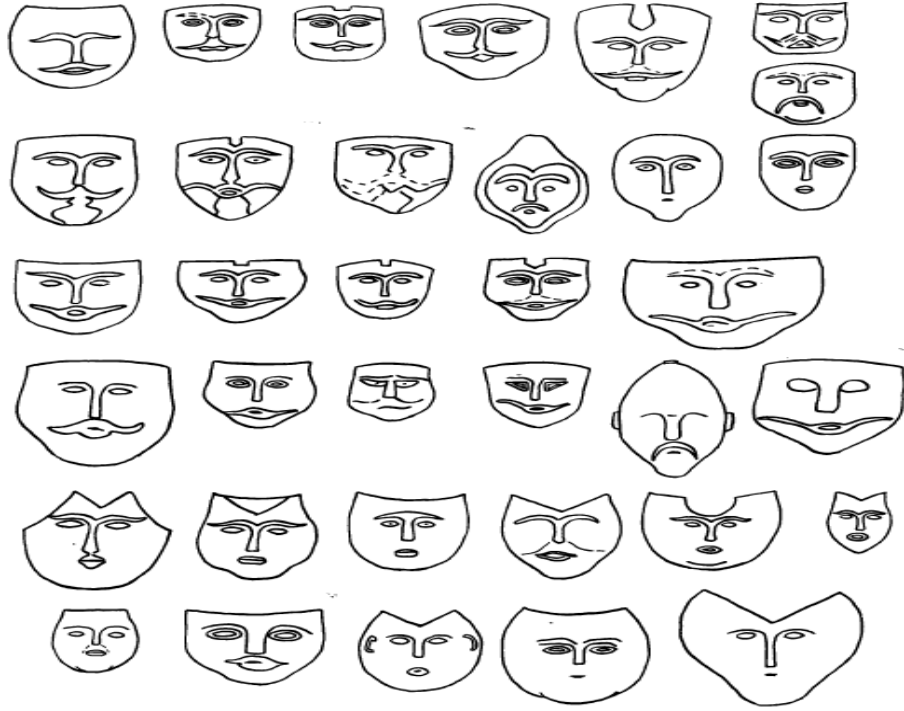

Harkivskiy Natsionalniy Universitet İmeni V. N. Karazina Muzey Prirodi; Odesskogo Literaturnogo Muzeya Sad Skulptur (Aslı Çandarlı Şahin Özel Arşivi).

Erkek yüzleri oval biçimli, büyük yanaklı, yuvarlak ya da sivri çenelidir. Kaş ve burun genellikle bombeli bir T biçiminde tasvir edilmiştir. Kaşların sivri uçları zaman zaman birleşir. Ancak yüzün kaşsız olarak tasvir edildiği heykeller de bulunmaktadır. Buruna yakın biçimde yerleştirilmiş olan gözlerin kapaklı biçimde tasvir edildiği de olmuştur. Bazı erkek heykellerinde gözler kısıkmiş izlenimi verecek şekilde üçgen biçimlidir. Erkek heykelleri Türklerdeki bıyık bırakma modası ile doğru orantılı olarak genellikle sakalsız ancak bıyıklı biçimde tasvir edilmiştir⁸⁶.

⁸⁶ Bıyık Eski Türk erkeklerinin o kadar belirgin bir özelliğidir ki, İbn Fazlan "...bütün Türkler sakallarını yolup bıyıklarını bırakırlar. Bazen onlar arasında sakalını yolmuş, çenesinin altında birkaç tüy bırakmış bir adam görürsünüz..." diyerek vurgulamıştır. Bkz. İbn Fazlan, *Seyahatnâme*, s. 28; Pletněva, *Kamenne İzvayaniya*, s. 56, 158, 177, 182, 167, 168, 171.

Resim 4: Taş heykellerde bulunan erkek ve kadın yüz tasvirleri

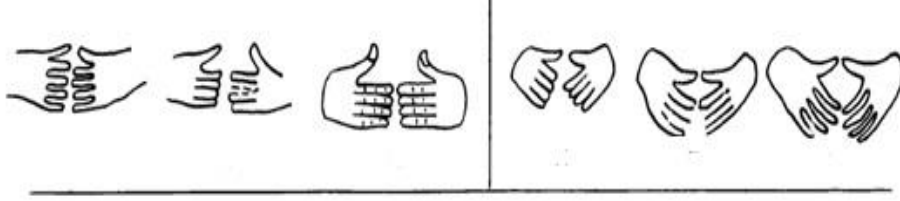
(Pletněva, 1974: 57).

Kadın heykellerinde yüz tasvirleri genellikle yuvarlak, büyük yanaklı ve tombul çenelidir. Bunun yanı sıra sivri çeneli heykellere de rastlanmaktadır. Kaş ve burunun iki çizgi ile belirtildiği kadın heykellerinde ağız, ortasında çukur olan küçük bir oval olarak gösterilmiştir. İki dudaklı heykeller elbette daha gerçekçi durmaktadır. Bu şekilde yüz detaylarının verildiği heykeller var olmakla birlikte Kuman/Kıpçak kadın heykellerinin neredeyse yarısı gibi fazla bir miktarında göz, kaş, ağız, burun gibi yüz detayları bulunmamaktadır ki, kadın yüzü peçeliymiş gibi düşünülerek tasvir edilmiştir. Bu durumu Kuman/Kıpçakların XII. yüzyıldan itibaren İslâm etkisi altına girmeye başlaması ile açıklayan görüşler mevcuttur. Buna karşın kimi heykellerde boya kalıntılarına rastlanmıştır; kaşların ya da dudakların boya ile belirginleştirildiği görülmüştür. Pletněva Kuman/Kıpçaklarda boyalı heykellerin varoluşunu, onların sanat zevklerinden kaynaklandığını söylerken; bazı heykellerde yüz çizgilerinin olmayışını da buna bağlamaktadır (1974: 56, 58, 62, 138, 147, 153, 156, 196; Krasilnikov-Telnova, 2000: 230).

Heykellerin önde kabı tutan elleri yere paralel duran ve neredeyse birbirine değen ya da yere doğru eğik duran dört parmak ve kabın ağız kısmına paralel olarak duran başparmaklar biçiminde tasvir edilir (Pletněva, 1974: 58).

Resim 5: Taş Heykellerde Elin Kabı Tutuş Biçimleri

(Pletněva, 1974: 50).

Taş heykel yapma geleneğinin Doğu Avrupa'nın yanı sıra Sibiryaya, Kazakistan ve Altay bölgesinde de görüldüğü bilinmektedir. Bu noktada Kuman/Kıpçak taş heykellerinin, VI-VII. yüzyıllarda Sibiryaya ve Altay topraklarında görülen heykellerin gelişmiş biçimleri şeklinde değerlendirildiğini belirtmek gerekir. Elbette tasvirlerde mekân ve zaman değişimi ile doğru orantılı bir dönüşüm yaşanmıştır (Golebiowska-Tobiasz, 2013: 35; Şvetskov, 1979: 199). Örneğin Yukarı İrtiş sahasında bulunan ve VII-VIII. yüzyıllar ile IX-X. yüzyıllar olmak üzere iki farklı döneme ait olduğu tespit edilen heykellerin özellikle erken tarihli olanlarında Kuman/Kıpçak taş heykellerinden farklı olarak kap sağ elde ve göğüs hizasında bulunmaktadır. Sol elde ise kılıç vardır. Bu duruş biçimi eski dönem taş heykeller için ağırlıklı olarak kullanılmıştır.

Ayrı coğrafi bölgelerde bulunan ancak Kuman/Kıpçaklara ait olan taş heykeller incelendiğinde farklılıkların yanı sıra benzerlikler de dikkat çekmektedir. Örneğin İrtiş dolaylarındaki Kuman/Kıpçak heykellerinin öne çıkan özelliği sadelikleri iken Doğu Avrupa sahasında bulunan Kuman/Kıpçak heykelleri ayrıntılı detaylar içermektedir. İrtiş bölgesindeki heykellerde kişiye benzerlik daha çok giysi ve aksesuarlar ile sağlanırken Doğu Avrupa heykellerinde bunlara ilaveten yüz ve diğer fiziki detaylar da ön plandadır. Buna karşın elde tutulan kapların biçimleri gibi benzerlikler farklı coğrafi sahalarda yaşasalar da Kuman/Kıpçak boyları arasındaki etnik ve kültürel bağları kanıtlar niteliktedir (Çarikov, 1979: 185-187). Yine de heykel tasvirlerinde hâkim unsurun aslında model alınan kişinin bireysel özellikleri olduğunu belirtmek gerekir. Nitekim heykellerin yaşlı ya da genç birine mi ait olduğunun ilk bakışta anlaşılabilmesi de bunun bir göstergesidir. Dahası bazı heykellere öfkellik ya da

kibirlik gibi soyut duruş ifadeleri başarılı bir şekilde yansıtılabilmektedir (Pletnëva, 1974: 56, 145, 166, 173, 179).

Kuman/Kıpçaklarda heykel yapım âdeti XIII. yüzyılda sona ermiş⁸⁷; mevcut heykeller amaçları dışında kullanılmaya başlanmıştır. Belki de en iyimser kullanım, bozkırda yolculara yardımcı olmak için heykellerden yön işareti olarak faydalanılması ya da dekoratif bir obje olarak çevre düzenlemesinde yararlanılmasıdır⁸⁸. Orijinal yerlerinden alınarak farklı bir bölgeye taşındığı düşünülen heykel kalıntılarında birine Devlet Tarih Müzesi'nin N. V. Panasyuk başkanlığındaki arkeoloji ekibi tarafından 2005 yılında Rostov Bölgesinde yapılan araştırmalar sırasında rastlanmıştır. Rassıpna Nehir yatağında üç farklı türden heykel kalıntısının bir arada bulunması, bunların yol işareti olarak kullanıldığı ihtimalini ortadan kaldırırken heykellerden avlu ya da kapı direği olarak faydalandığı düşüncesini güçlendirmiştir⁸⁹. Zamanla definecilerin tahribatına uğrayan heykeller yol ve köprü inşaatlarında yapı malzemesi olarak kullanılmaya başlanmıştır (Pletnëva, 1974: 58; Altınkaynak, 2008: 114-115).

XIX. yüzyılda bilim adamlarının gayretleri ile heykellerin toplatılıp koruma altına alınmasına yönelik çalışmalar başlatılmış; imha edilmeden kurtarılabilen heykellerin müze içi veya bahçelerine taşınması işlemi gerçekleştirilmiştir. Geçmişten günümüze kalan yaklaşık 1900 kadar heykelin muhafazası ancak bu şekilde mümkün olabilmektedir

---

⁸⁷ Bunun Moğol istilâsı nedeni ile gerçekleştiği ya da İslâm'ın Kuman/Kıpçaklara nüfûz edişi ile ilişkili olduğu düşünülmüştür. Bkz. Pilipçuk, "Polovetskie Babı Kak İstoçnik Po Sotsialnoy İstorii Kıpçakov", *Kazak Orkenietı Kazahskaya Tsivilizatsiya The Kazakh Sivilization*, No: 3(52), Almatı, s. 62 (Bundan sonra: "Polovetskie Babı"); Krasilnikov-Telnova, "Polovetskie İzvayaniya", s. 231; Oktay Belli, *Kırgızistan'da Taş Balbal ve İnsan Biçimli Heykeller*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2003, s. 35, 46 (Bundan sonra: *Kırgızistan'da Taş Balbal*).

⁸⁸ Dekoratif amaçlı kullanım o kadar çok beğenilmiş ve ünlenmiştir ki, orijinaleri yetersiz kalınca taklitlerinin yapılması gündeme gelmiştir. Ne var ki, bu tarzdaki heykeller incelendiğinde ana hatları itibari ile Kuman/Kıpçak taş heykellerini andırır da detaylara inildiğinde oldukça farklı teknikler kullanıldığı görülmüş; eksiklikler tespit edilmiştir ki bu, yapılan işin ne denli ince bir ustalık gerektirdiğini açıkça göstermiştir. Bkz. K. M. Serbinoy, *Kniga Bolşomu Çerçeju Kniga Bolşomu Çerçeju*, Moskva-Leningrad 1950, s. 64-65, 68, 86; Pletnëva, *Kamennie İzvayaniya*, s. 59-60; Golebiowska-Tobiasz, *Monumental Polovtsian Statues İn Eastern Europe: the Archaeology, Conservation and Protection*, Versita, London 2013, s. 39 (Bundan sonra: *Monumental Polovtsian Statues*).

⁸⁹ Heykellerin kasabadaki suçluların cezalandırılmasına da hizmet edebileceği, bazı at hırsızlarının heykellere bağlanarak bekletildiği üzerinde durulmuştur. Bkz. N. V. Panasuk- A. N. Usaçuk, "Nahodki Polovetskih Kamennih İzvayaniy V Severnoy Çasti Ergeney", *Trudi Po Arheologii Stepi Evropı V Epohu Srednevekovya, Tom 10 Polovetskoe Vremya*, Donetsk Natsionalny Universitet, Donetsk 2012, s. 149, 151-152.

(Altınkaynak, 2008: 116). Söz konusu heykellerin nerede buldukları, sayı ve cinsiyet bilgileri ile birlikte Ek 1’de gösterilmiştir.

Deşt-i Kıpçak’ın coğrafi ve arkeolojik haritasını bu şekilde çizdikten sonra artık tüm dikkatimizi söz konusu coğrafya üzerinde yaşayan halkı daha yakından tanımak için yoğunlaştırabiliriz. Kuman/Kıpçak toplumu nasıl bir yapı arz ediyordu? Bireyler arasında sosyal eşitsizlik ve statü farkı söz konusu muydu? Aileden boya uzanan süreç devlet olma ya da olamama ayırımına geldiğinde ne şekilde bir seyir izledi?

İKİNCİ BÖLÜM

TOPLUM YAPISI

2. 1. Aile

Türk toplumu “oguş”, “urug”, “bod”, “bodun” ve “il” şeklinde sıralanan bir sosyal yapıya sahiptir. Oguş, aile demektir. Urug aileler birliğini, bugünkü tabirle sülaleyi ifade etmektedir. Sülaleler bir araya gelerek boyları oluşturmuştur. Farklı boyların birliği ise bodunları ortaya çıkarmış ve son nokta olarak il’e ulaşılmıştır⁹⁰. Kuman/Kıpçaklar için de durum bundan farklı değildir. Zira toplumun en küçük birimi ailedir. Ancak üzümlere belirtmek gerekir ki, kaynaklar söz konusu meseleyi doğrudan aydınlatma noktasında yetersiz kalmaktadır. Ancak yine de elimizde var olan bölük pörçük ve kırıntılı şeklindeki bilgileri Kuman/Kıpçakların geleneksel yapıyı sürdürme konusundaki muhafazakârlığı ile birleştirdiğimizde Kuman/Kıpçak ailesinin hiç olmazsa genel bir görüntüsünü çizmek mümkün olabilecektir.

Genel anlamda Türk ailesi ile ilgili hafızamızı yokladığımızda ilk aklımıza gelen, ailenin, toplumu ayakta tutan en güçlü kurum olduğu ve kan akrabalığına dayandığıdır. Nitekim sayısız göç ve onca savaşa rağmen Türk boylarının dağılmadan “bir” kalabilmeleri, hiç kuşkusuz sosyal yaşamın en temel birimi olan aileye verdikleri önemle yakından ilgilidir⁹¹. Eski Türk ailesi, konar-göçerliğin ve hayvancılıkla uğraşılıyor olmasının etkisi ile olsa gerek çekirdek aile tipinde bir yapı sergilemiştir⁹².

Herhangi bir Kuman/Kıpçak ailesinin kurulabilmesi için izlenecek yol bellidir. Aile hayatı evlenme ile başlamaktadır. Sıradan insanların evliliklerinde gerek düşman saldırıları gerekse doğanın acımasızlığı karşısında hayati bir öneme sahip olan işbirliği ve dayanışma duygusu ön plandadır. Bu doğrultuda evlilik bağının kurulmasında dıştan evlilik (exogamie) yaygındır. Zira artan akraba sayısı ile doğru orantılı olarak

---

⁹⁰ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü* s. 219-223. Aile ve toplum hakkında geniş bilgi için bkz. Z. F. Fındıkoğlu, “Türk Aile Sosyolojisi”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, C. 11, S. 3 / 4, 1945, s. 252-282.

⁹¹ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 219; Orhan Türkoğan, *Türk Tarihinin Sosyolojisi*, IQ Kültürsanat Yayıncılık, İstanbul 2003, s. 118. Oguş kelimesi ile ilgili olarak bkz. Abdülkadir İnan, “Türk Etnolojisini İlgilendiren Birkaç Terim-Kelime Üzerine”, *Makaleler ve İncelemeler*, C. I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1998, s. 630-631.

⁹²Türk toplum yapısındaki küçük aile modelinin, daha hür bireyler yetişmesine katkıda bulunduğu düşünülmüştür. Bkz. Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 220; Gömeç, “Türk Ailesine Genel Bir Bakış”, *Türk Tarihinden İzler II*, Berikan Yayınevi, Ankara 2014, s.19 (Bundan sonra Türk Ailesi”).

sağlanan destek de artmaktadır. Farklı boylar arasında evlilikler yolu ile kurulan akrabalıklar boylar arasında meydana gelen yağma faaliyetlerinin önüne geçmektedir (Ögel, 2001: 237; Koca, 2002: 16; Divitçioğlu, 2005: 148; Kafesoğlu, 2010: 220; Gömeç, 2014: 23).

Babanın belki de en önemli sorumluluk ve görevi, evlenecek çağa gelmiş olan evladının kendi ailesini kurmasına yardımcı olmaktır (Ögel, 2001: 258-259). Evliliğin gerçekleşmesinde öncelikli olarak erkek, kız ve aileler etkin rol oynar⁹³. Bunun dışında taraflar arasındaki iletişimi sağlayan ve “arkuç”, “yorigçi” veya “sawçı” şeklinde adlandırılan araçlar vardır (DLT, I, 141; DLT, II, 51; DLT, III, 154; Ögel, 2001: 239). İki gencin evliliğinin gerçekleşebilmesi, birtakım hususlara bağlıdır ki, oğlarda aranan güç ve beceriklilik bunlardan biridir (İnan, 1998: 336).

Kuman/Kıpçaklarda evlenme kararının alınmasının ardından erkek tarafı ödeyeceği kalını hazırlamak durumundadır⁹⁴. Bu noktada erkek tarafının kız ailesine verdiği kalının kıza biçilen kıymetten ziyade, kızın aldığı aile terbiyesinin bir karşılığı olarak görüldüğünü belirtmek gerekir. Kalının miktarını ve içeriğinin ne olacağını belirleyen ise hiç şüphesiz kızın hangi aileden alındığı ve oğlan tarafının ekonomik durumudur. Bir bey kızına ödenen kalınla sıradan bir aile kızına ödenen kalın elbet bir değildir. Yine de yaygın uygulamanın, kalının taksitle ödenmesi şeklinde olduğunu düşünürsek miktarın her halükârda biraz fazla olduğu yorumunu yapabiliriz ki, aslında kalın aynı zamanda erkeğin, müstakbel eşine ve sonrasında çocuklarına bakabileceğinin bir göstergesi olarak algılanmıştır. Dolayısıyla karşılıklı güvenin ve toplum içindeki saygınlığın miktarla doğru orantılı olarak arttığı düşünülmüştür (Koca, 2002: 17; Gömeç, 2014: 24; Ögel, 2001: 256-263).

Evliliğin gerçekleşmesi için kız tarafına düşen ise çeyiz hazırlamaktır⁹⁵. Çeyiz kız evladın baba malından alacağı pay olarak görülmüştür. Bu bağlamda bir baba nasıl oğlu için kalın hazırlamak zorunda ise kızı için de çeyiz yapmak durumundadır. Eski

---

⁹³ Kuman/Kıpçaklarda “eşi” kaynana anlamında kullanılmıştır. Gelin adayı “kelin”, damat ise “küyegü”, “küyöv”, “küyev”, “küyevüv”dür. Bkz. Grönbech, *Kuman Lehçesi Sözlüğü* s. 69, 96, 129; Recep Toparlı, Hanifi Vural, Recep Karaatlı, *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları (2. Baskı), Ankara 2007, s. 137, 170.

⁹⁴ Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat*, s. 41. Kuman/Kıpçaklarda kalın anlamında “kalıng” kelimesi kullanılmıştır. Bkz. Grönbech, *Kuman Lehçesi Sözlüğü*, s. 87.

⁹⁵ Kuman/Kıpçaklar “iseb” kelimesini çeyiz için kullanmıştır. Bkz. Grönbech, *Kuman Lehçesi Sözlüğü*, s. 84.

Türk toplumlarında çeyiz bugün anlaşılan anlamından biraz uzak olarak daha çok hayvan sürüleri ve kıza yardımcı insanlar biçiminde olmuştur. Gelinin yeni evine gelirken yanında getirdiği çeyizinin, düğün öncesinde sergilenmesi âdettendir ki, bunu herkesin görmesi toplum içindeki saygınlığın artmasını sağlamaktadır (Ögel, 2001: 264-265; Koca, 2002: 17).

Kalın ve çeyiz miktarları konusunda karşılıklı olarak anlaşıldıktan sonra sıra söz kesmeye gelmiştir. Bu âdet kırgınlık ve sorunlara neden olan kız kaçırarak evlenme geleneğinin sona ermesi ile birlikte başlamış; herhangi bir anlaşmazlığa mahal vermemek adına kızın mensûp olduğu boyun bir üyesinden ya da kızın kendisinden bu işe rızası olduğunu gösteren bir nişan alma âdeti evlilik merasimine dâhil olmuştur⁹⁶. Yâkut el Hamavî, Kimeklerde evlenmek istenilen kızın başına bir örtü atılması âdetinin varlığından söz etmiş ve bunun gerçekleşmesi durumunda evliliği kimsenin engelleyemeyeceğini belirtmiştir (Şeşen, 2001: 137). Kuman/Kıpçaklarda da evlilik öncesinde nişan âdeti bulunmaktadır. Zira “küyegü”, “küyöv” kelimelerinin güvey dışındaki bir diğer anlamı nişanlıdır (Grönbech, 1992: 129).

Kuman/Kıpçaklarda evlilikler, ziyafet ve eğlenceden oluşan düğün merasimi ile gerçekleşmiştir. Düğün sırasında damadın en yakın arkadaşları arasından seçilen kişi, “sagtuç” sıfatı ile tüm işlere koşmuş ve gelen misafirlerle yakından ilgilenmiştir (Grönbech, 1992: 13; İnan, 1998: 300; Ögel, 2001: 269, 271; Toparlı ve Vural, 2007: 66, 223,234).

Düğün töreni yeni bir yuvanın kurulduğunu herkese müjdelerken ailenin babası, evlenen büyük oğlu için hazırladığı çadır ve ayırdığı bir miktar mal ile o yuvayı gerçek kılmaktadır⁹⁷. Kız bir at üzerinde çadıra getirilmekte ve yeni hayatına bir takım merasimlerle başlamaktadır. Oldukça önem verilen gelin indirme sırasında saç, kurban kesme ve eşiğe basmama âdetleri uygulanmıştır. Çadırın eşiğine kadar gelen gelinin burada durdurulup ailenin büyüklerinden biri tarafından başından tutularak

---

⁹⁶ Nişan Türklerde genellikle mendildir. Bkz. Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, (Genişletilmiş 4. Baskı). İstanbul 2001, s.265-266; İnan, “Türk Düğünlerinde Exogamie İzleri”, *Makaleler ve İncelemeler*, C. I, s. 348.

⁹⁷En küçük oğul ise baba evini almaktadır. O, ölümüne kadar anne ve babasının bakımı ile ilgilenecek, sonrasında da çadırın ve kalan malların sahibi olacaktır. Baba çadırının kapanmasını önlediği, onun ocağının tütmesinin sürekliliğini sağladığı için küçük oğula ateş prensi anlamında “ot tegin” denmiştir. Bkz. Ögel, *Türk Mitolojisi*, C. I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, (5. Baskı), Ankara 2010, s. 29; Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 220; Türkdoğan, *Türk Tarihinin Sosyolojisi*, s. 117.

eşiğe basmadan içeri sokulması söz konusudur. Ardından üç kez eşik öptürülür. Bu, eşiğin kutsal sayılması ve yabancı birinin eşiğe basarsa çarpılacağına inanılması ile alakâlı olmalıdır. Çadırın içine ve dolayısıyla aileye bu şekilde alınan gelin sonrasında ocağın yanına götürülmekte ve kendisine üç defa başını ocağa vurması söylenmektedir. Son olarak aile büyüğü birinin “evimizde kalacak” cümlesi ile merasim tamamlanmaktadır⁹⁸. Kuman/Kıpçaklarda gelin odası, ipekliler ve tüllerle süslenerek gelin ve damat için özel olarak hazırlanmıştır (Grönbech, 1992: 99; Ögel, 2001: 270).

Yeni evine gelen gelin yeni hayatına evli bir kadın olarak başlar ve bu manada daha öncesinde kendisi için kullanılan bakire anlamındaki “erdeng” sıfatı yerine “epçi” kelimesi kullanılır⁹⁹.

Evlenme ve düğün merasimi ile kurulan aile ancak bir çocukla tam olmaktadır. Kuman/Kıpçaklarda cinsiyeti her ne olursa olsun evlat, sevinç sebebi iken çocuksuz olmak tam aksidir ve çözüm kurban kesmede, çocuğunun olması temennisi ile taş heykellerin başına gidip onlara saygı göstermede ve böylelikle dileğini koruyucu ataya bildirmekte görülmüştür¹⁰⁰.

Kuman/Kıpçaklardan kalan dil malzemelerini günümüze aktaran sözlüklerde boşanmak kelimesinin bulunması (Grönbech, 1992: 38), evlilik akdinin bozulabilir olduğunun bir göstergesidir. Bunun kararını hem erkek hem de kadın verebilmektedir. Eğer evliliği bitirmek isteyen taraf kadın ise ve erkek buna yanaşmıyorsa kadın bazı

---

⁹⁸ Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 267-268, 271; Gömeç, “Türk Ailesi”, s. 20; Ziya Gökalp, *Türk Medeniyeti Tarihi*, (Haz. Yalçın Toker), Toker Yayınları, İstanbul, 1989, s. 255. Aileye yeni gelen gelinin ocağa saygı göstermek zorunda olması atalar kültü inancı ile alakâlı olmalıdır. Nitekim Kazak-Kırgızlarda gelinin çadırın ateş yakılan yerinden yukarı geçmesine müsaade edilmemektedir. Çünkü söz konusu çadır atadan mirastır ve burada atanın ruhunun bulunduğu inanılır. Ocağın, evin ve yuvanın sembolüdür. Ata ruhunun yeni gelen yabancıdan hazzetmeyeceği endişesi, bu tür önlemler alınması sonucunu doğurmuştur. Söz konusu önlemler hem gelin hem de damat için geçerlidir. Zira damat da eşinin ailesi için yabancıdır. Bkz. İnan, “Türk Mitolojisinde ve Halk Edebiyatında Kadın”, *Makaleler ve İncelemeler*, C. I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1998, s. 275; İnan, Göçebe Türk Boylarında Evlâtlık Müesseseleriyle ilgili Gelenekler”, *Makaleler ve İncelemeler*, C. I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1998, s.210; Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s.253.

⁹⁹ Grönbech, *Kuman Lehçesi Sözlüğü* s. 64; Toparlı, vd., *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, s. 74. Toplumda kız ve kadın arasında bu şekilde bir ayırımın yapılması, Kuman/Kıpçaklar için bekâret kavramının önemini göstermesi açısından önemlidir. Bkz. M. Safran, *Yaşadıkları Sahalarda Yazılan Lügâtlara Göre Kuman/Kıpçaklar'da Siyasi, İktisadi, Sosyal ve Kültürel Yaşayış*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1993, s. 51.

¹⁰⁰ Pilipçuk, “Polovetskie Babı”, s. 64. Kuman/Kıpçaklarda “aylı” ve “yükli”, “yükli” kelimeleri çocuk bekleyen hamile kadını ifade etmiştir. Bkz. Grönbech, *Kuman Lehçesi Sözlüğü*, s. 17; Toparlı, vd., *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, s. 332.

haklarından vazgeçerek, zamanında kendisi için ödenen kalını iade ederek evliliğini bitirebilir; eğer boşanmayı isteyen taraf erkek ise verdiği kalın yanmış olur. Bu durum kalını evliliğin güvencesi haline getirirken boşanmak isteyen tarafa göze alması gereken maddi bir zarar yüklemekte ve bu nedenle en başta aileler bu ayrılığa karşı çıkmaktadır. Dolayısıyla boşanmak hiç de kolay değildir (Gömeç, 2014: 24; Koca, 2002: 17; Ögel, 2001: 260). Ancak anlaşılan o ki, Kuman/Kıpçaklarda eşler anlaşamama, hastalık ya da çocukları olmaması gibi durumlarda boşanabilmiş ve sonrasında tekrar evlenebilmiştir. Üvey baba ifadesinin varlığı, bunu açık şekilde göstermektedir (Grönbech, 1992: 15).

Kuman/Kıpçak erkeklerinin ölen erkek kardeşlerinin dul kalan eşleri ile ya da dul kalan genç ve çocuksuz üvey anneleri ile evlenebildikleri malumdur (Carpini, 2014: 40; Rubruk, 2001: 41). “Leviratus” şeklinde adlandırılan bu uygulamanın temelinde sahip çıkma duygusu, aile ve malın parçalanmaması düşüncesi, “bana bir şey olursa eşim ya da çocuklarım ne olur” gibi bir kaygı yaşamama isteği yatmaktadır. Dolayısıyla bu uygulama ailenin her zaman ve her koşulda tam bir bütünlük göstermesi için alınan bir önlem olarak görünmektedir (Donuk, 1982: 163; Ögel, 2001: 241-242, 245; Kafesoğlu, 2010: 220). Aynı zamanda dıştan evlenme üsûlü ile boylar arasında sağlanan işbirliği ve barış leviratus yolu ile muhafaza edilmektedir (Divitçioğlu, 2005: 156). Belirtmek gerekir ki, araştırmalar eşi ölen kadının eğer dilerse evlenmeme hakkına sahip olduğu hatta dışarıdan bir evlilik yapabildiği yönünde bilgiler de aktarmışlardır. Bu durumda yeni eşin, kalını eski eşin ailesine vermesi gerekmiştir (Ögel, 2001: 257).

Kuman/Kıpçak ailesinde erkek, baba olarak ailesini koruyup kollamak ve her türlü ihtiyaçlarını sağlamakla görevlidir. Eşi tarafından “beg” olarak nitelenmiştir ki bu onun aile reisi olması ile ilgilidir (Grönbech, 1992: 28; DLT, III, 155). Kadın anne ve aynı zamanda erkeğin “hallal hatunu” yani eşidir (Grönbech, 1992: 74). Aile içinde ve aslında tüm toplum yaşamında iş bölümü esastır. Örneğin oğul daha çok babanın, kız evlat annenin sorumluluğunda yetişmektedir. Yemek pişiren, koyunları sağıp sütünü türlü gıdalara dönüştüren, kumaş dokuyup dikiş diken, çadırı kurup sökme, kocasının atını eyerleme işlerini üstlenen kadın ata binmiş, silah kullanmış, avcılık yapmış hatta güreş tutmuştur. Mücadelenin yaşam tarzı olduğu bir toplumda eşleri sefere çıkan kadınlar hayatın tüm zorluklarını kendi omuzlarında hissetmiş olmalıdır. Bu noktada

Kuman/Kıpçaklarda erkek-kadın ilişkileri açısından eşitlikçi bir yapının söz konusu olduğu rahatlıkla söylenebilir. Nitekim kadın atalar için de mabetler hazırlayıp heykeller dikmiş olmaları bunu açık şekilde göstermektedir (Pletnëva, 2010: 76; Rubruk, 2001: 40).

Kuman/Kıpçak aile yapısı içinde siyasi evliliklere yer verildiği görülmektedir. Ancak kaynaklarda Kuman/Kıpçak kızlarının güzelliğine özellikle vurgu yapılması,¹⁰¹ evlilikleri sadece siyasi nedenlerle açıklamanın haksızlık olacağını düşündürmektedir. Zira Kuman/Kıpçak kızlarının güzellikleri cezbedici ve zafiyet uyandırıcıdır. Öyle ki, Rus knezlerinin Kuman/Kıpçak hanlarının kızları ile evlenmek istemeleri sadece siyasi güce sahip olmak istemelerinden değil aynı zamanda onların güzelliklerinden de kaynaklanmıştır (Kurat, 1972: 70-71; Gökbel, 2002: 180; Kumekov, 2002: 779; Yücel, 2002: 191). Nitekim Rus yıllıkları Rus knezleri ile Kuman/Kıpçak hanlarının kızları arasında kurulan evlilik bağlarından sık sık bahsetmiştir. Örneğin 1094 yılında Kiev Knezi Svyatopolk ile Kuman/Kıpçak hanlarından Tugorkan'ın kızı evlenmiştir. Taraflar arasında Uzlar ve Torçesk şehri üzerine yaşanan mücadelenin ardından gerçekleşen ve Kuman/Kıpçakların en büyük hanı ile Rusların büyük knezini dönür yapan bu evlilik, hiç kuşkusuz iki taraf arasındaki barışı koruyup sürdürme amacı taşımaktadır. 1096 yılında yine karşılıklı yapılan bir barış ve evlilik söz konusudur ki, Rus knezi, Kuman/Kıpçaklardan Ayepa'nın kızı ile evlenmiştir. 1108, 1118, 1163 ve 1187 yıllarında da aynı şekilde Rus knezleri ile Kuman/Kıpçak hanlarının kızları arasında gerçekleşen evlilikler söz konusudur (PSRL, I, 96, 98, 120-121; Kurat, 1972: 80; Yücel, 2007: 301, 308, 321-322, 326, 400, 451). Evlilikler sadece barışı sürdürme isteğinin ürünü değildir. Ruslar açısından bakıldığında knezler kendi aralarında yaptıkları mücadeleler sırasında Kuman/Kıpçakların desteğini sağlamak amacıyla da bu tür evliliklere başvurabilmişlerdir. Çernigov knezi Oleg'in Kuman hanlarından Osoluk (Uzluk)'un kızı ile evliliği buna örnek olarak gösterilebilir. Çernigov knezi, Kiev knezine karşı üstünlük sağlayabilmek adına Kuman/Kıpçak desteğini arkasına alma yolunu seçmiştir. Kuman/Kıpçaklar açısından ise yapılan evlilikler, onların Rus topraklarında yaşanan iç meselelere de bir şekilde müdahil olabilmelerine zemin

---

¹⁰¹Nizami Gencevi, *İskendername-Şerefname*, (Çev. Abdulla Şaiq), Lider Neşriyyat, Bakı 2004, s. 314. Kaynaklar kadınların güzelliği kadar Kuman/Kıpçak erkeklerinin yakışıklılığından da bahsetmektedir. Bkz. El-Ömerî, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım*, (Çev. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2014, s. 117, 125; Kurat, *Karadeniz Kuzeyindeki*, s. 71.

hazırlamıştır ki, bu tür bir olay Vladimir Monomah'ın ölümünden sonra gerçekleşmiştir. Knezler arasında yaşanan karışıklıklar sırasında Kuman/Kıpçak kızları ile evli olan Çernigov ve Kiev knezleri bundan yararlanarak Kuman/Kıpçak hanlarının desteğini talep etmişlerdir (Rásonyi, 1971: 131; Kurat, 1972: 81, 84; Pletněva, 2010: 115).

Rus knezleri ya da askerleri ile Kuman/Kıpçak kızlarının evlilikleri ancak kızların din değiştirip Hıristiyan olmalarından sonra gerçekleşmiştir. Düğün, bozkır geleneklerine uygun şekilde yapılmıştır (Pletněva, 2010: 76). Söz konusu evliliklerin dikkat çeken tarafı, sürekli Rus knezlerinin asil Kuman/Kıpçak kızlarını aldığıdır. Yani knezler hiçbir zaman kendi kızlarını veya kız kardeşlerini Kuman/Kıpçak hanları ile evlendirmemişlerdir. Kaynaklar tarafından aktarılan tek bir kayıt vardır ki, buna göre Rus knez ailesi üyelerinden bir kadın, Kuman/Kıpçak Hanı Başkurt ile evlenmek için Kiev'den Deşt-i Kıpçak'a kaçmıştır. Yıllıklar bu kaçışın, konar-göçerlerle Ruslar arasında kurulan geleneksel ilişkinin ihlali olduğunu özellikle belirtmiştir (Pletněva, 2010: 115).

Siyasi evliliklerin sadece Rus knezleri ile yapılmadığını belirtmek gerekir. Zira XII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Harezmsahlarla Kuman/Kıpçaklar arasında yaşanan yakınlaşma, bir Kuman/Kıpçak Hanının kızı olan Terken Hatun¹⁰²'un Harezmsah Tekiş ile evlenmesiyle daha da güçlenmiştir. Yine Gürcü vakayinamelerinin verdiği bilgilere göre Gürcü David II'nin eşi de Kuman/Kıpçak menşelidir (Kurat, 1972: 71).

Eski Türklerde aileyi birbirine bağlayan ve akrabalık terimlerini belirleyen unsur kandır. Türk dilinde akrabalık bildiren kelimelerin çokluğu, aileye verilen önemin bir

---

¹⁰² Terken Hatun'un menşei konusunda onun Kanglı boyu mensubu olduğu, Kuman/Kıpçak liderlerinden Kadir Han'ın kızı ya da Yemek boyunun Bayavut sülalesinden Cenkşi adında bir beyin kızı olduğuna dair farklı görüşler bulunmaktadır. Bkz. Kafesoğlu, *Harezmsahlar Devleti Tarihi* (485-618/1092-1221), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000, s. 131, dipnot 21; Kafesoğlu, "Harezmsahlar Devleti", *Türk Dünyası El Kitabı, C. I*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, (2. Baskı), Ankara 1992, s. 339; Sümer, "Kimek", *DİA, C. 26*, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2002, s. 26; Ahincanov, *Kıpçaklar*, s. 206, 224.

göstergesi olarak değerlendirilmiştir ki¹⁰³ Kuman/Kıpçaklar için de aynı durum söz konusudur¹⁰⁴.

Genel olarak bakıldığında Kuman/Kıpçak ailesinde ahlakî unsurların ön planda olduğu görülmektedir. Zina kabul edilemeyecek ve cezasız bırakılamayacak bir suçtur (Carpini, 2014: 60-61; Rubruk, 2001: 42). Ancak yine de genelev, fahişe, meşru oğul gibi ifadeleri kullanan bir toplumun ahlakî kuralları hiçbir zaman zaafa uğratmadığını söylemek mümkün değildir (Grönbech, 1992: 68, 74-75).

Kuman/Kıpçaklarda başlangıç noktasını ailenin oluşturduğu nizami yapı, ailelerin işbirliği içinde hareket etmesi sayesinde farklı noktalara taşınmış; aileler birliği, boy ve boylar birliği şeklindeki gelişimini sürdürmüştür.

2. 2. Boy ve Boylar Birliği

Aileler bir araya gelerek “urug” yani aileler birliğini oluşturmuş ve bu noktadan sonra toplum siyasi bir karakter kazanmaya başlamıştır¹⁰⁵. Zira aileler birliğinden “boy”a geçiş süreci aslında siyasi yapılanmanın ilk aşamasını oluşturmaktadır (Kafesoğlu, 2010: 219).

Boy, çeşitli ailelerin bir bey liderliğinde bir araya gelmesiyle oluşmuştur. Dolayısıyla boy veya boy birliği idarecileri, “bey” unvanı taşımışlardır. Kuman/Kıpçak toplumunun boylardan oluşan yapısı düşünüldüğünde bu unvanı taşıyan kişiler ile toplumda ne kadar sık karşılaşıldığı kendiliğinden ortaya çıkmaktadır¹⁰⁶. Bilgili ve

¹⁰³ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 220-221. Türklerde akrabalık adları için bkz. Gömeç, “Kök Türkçe Belgelerdeki Bazı Akrabalık İsimleri”, *Türk Tarihinden İzler, II*, Berikan Yayınevi, Ankara 2014, s. 73-80; Gömeç, “Divanü Lugat-it-Türk’de Akrabalık Bildiren Terimler”, *Türk Tarihinden İzler, II*, s. 81-93.

¹⁰⁴ Kuman/Kıpçakların kullandığı akrabalık terimlerinin tek tek buraya yazılması gerekli görülmemiştir. Ancak meseleye ilgi duyanlar bkz. Grönbech, *Kuman Lehçesi Sözlüğü*, Toparlı vd., *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, Safran, *Lûgâtlara Göre Kuman/Kıpçaklar* s. 52-53, 55-56.

¹⁰⁵ Rus kaynakları Kuman/Kıpçakların toplum yapısından bahsederken “ail”, “koş” ve “kuren” gibi ifadeler kullanmaktadır. Buna göre ail ve koş büyük aile gruplarıdır. Ailler, birbirleri ile kan akrabalığı bulunan ailelerin yanı sıra akrabalık ilişkisi olmayan aileleri de içermektedir. “Koş”lar kendi topraklarına da sahip olan büyük varlıklı ailelerden oluşmuştur. Başlarında bulunan egemen soylar ise “kuren”dir. Bunlar Rus yıllıklarında “чадью”(çadyu) şeklinde adlandırılmışlarsa da konar-göçerlerin kendileri bunu muhtemelen “кош”, “коч” (кочевье) şeklinde ifade etmiştir. XII. yüzyıla geldiğinde ail-koş yapısı Kuman/Kıpçak toplumunun en temel birimi haline gelmiştir. Soy anlayışı (kuren) da ortadan kalkmamış, toplumdaki varlığını muhafaza edip sürdürmüştür. Bkz. Pletněva, *Polovtsı*, s. 58. Anlaşılan bizim urug yani aileler birliği olarak nitelediğimiz yapı için Ruslar ail ve koş ifadelerini kullanmış, boy için de kuren demişlerdir.

¹⁰⁶ Pletněva, *Polovtsı*, s. 141. Kağan ya da handan aşağı bir mevkiye bulunan bey unvanı hükümdar ailesi mensûpları ya da toplumun nüfûz sahibi olan üyeleri tarafından da kullanılmıştır. Bkz. Köprülü,

maddi gücü yerinde olan, iyi bir aileden gelmiş, cesurluğu ve doğruluğu ile ön plana çıkmış kişiler olarak tanınan beyler (Donuk, 1988: 6; Kafesoğlu, 2010: 222; Klyaştornıy ve Sultanov, 2013: 153) elbette bir takım yetki ve görevlerin sahibidirler. Nitekim Kaşgarlı Mahmud'un, beylerin idareleri altındaki bölgeyi "beg eli" olarak adlandırması (DLT, I, 48), boylarla ilgili tüm sorumluluğun beye ait olduğunun ve boyun da "il" in ilk tipi olarak görüldüğünün bir işaretidir. Her bey, idarecisi olduğu boyun iç düzenini sağlamak kadar, olası tehlike ve dış tehditlere karşı gerekli tedbirleri alıp boy için gerekli güvenli ortamı oluşturmakla görevlidir (Kafesoğlu, 2010: 221; Klyaştornıy ve Sultanov, 2013: 153).

Her bir boyun sahip olduğu hayvan sürüleri, diğer boy sahiplerininkinden ayırt edilebilmeleri için bir nevi imza niteliğinde belli bazı işaretler taşımaktadır. Damga olarak kullanılan bu işaretler başlangıçta koruyucu ruhların basit geometrik şekillerle ifade edilmesi biçiminde oluşturulmuş olmalıdır. Tâbi boyların damgaları, hâkim boyun damgası ile aynı değildir belki ama ona bazı eklemeler yapılması suretiyle oluşturulmuş ve dolayısıyla hangi boy birliğine dâhil olunduğu konusunda önemli ipuçları barındırmıştır. Aristov, Kuman/Kıpçak boylarının damgasının "ıı" biçiminde iki dik çizgiden oluştuğunu belirtmiştir. Yine Aristov'un aktardığına göre Smirnov, Altın Orda veya Kıpçak hanlarının damgasının üç dişli üzenkiye benzediğini bildirmiştir. Her boyun kendine özel damga kullanması, göç hareketleri ya da hayvanların otlatılması sırasında sahip olunan mülklerin karışmasını ve bu nedenle çıkabilecek anlaşmazlıkları önlemek adına hayati bir öneme sahiptir (2014: 27-28; Kafesoğlu, 2010: 221, 223).

Boyun bir il (devlet) yapılanması içinde yer alıp almadığı ya da yer alıyorsa il'e yaptığı katkı beyin sahip olduğu nitelikler ve sorumluluklarını yerine getirmede gösterdiği başarı ile doğrudan ilgilidir (Donuk, 1988: 6-7). Nitekim "...kağan bilge imiş, cesur imiş. Beyleri de tüz/uygun/doğru/imiş. Onun için il tutup, töre düzenlemiş..." ya da "...beyleri, kavmi asi olduğundan Çin kavmi de hilekâr, kurnaz olduğu için beylerle millet arasında nifak olduğu için Türk milleti il yaptığı ilini elden çıkarmış kağan yaptığı kağanını kaybedivermiş..." ifadeleri (Orkun, 2011: 30-32) bunun açık kanıtıdır. Konar-göçer Türk toplumlarında boyların boy birliği biçimine sokulması, bir bey için

---

"Bey", *DİA*, C. 6, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1992, s. 12; Abdülkadir Donuk, *İdarî-Askerî Unvan ve Terimler*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1988, s. 5.

en öncelikli meseledir. Zira mevcut olanaklardan en verimli şekilde faydalanmanın da dış tehditlerden korunmanın da yolu budur (Aristov, 2014: 24).

Konar-göçer yaşam bir anlamda işbirliği ve uyum üzerine kurulmuştur. Nitekim farklı boyların bir araya gelerek boylar birliğini oluşturabilmesi ancak bu şekilde mümkün olabilmıştır. Boy içinde veya mücadele edilen yabancı toplumların topraklarında pay edinebilme, daha fazla mülk sahibi olma ya da sahip olduklarını koruyabilme, kendini güvende hissetme gibi istekler bir arada hareket etmeyi gerekli kılmıştır. Boyların soy ve dil birliğine dayanan yapılarına karşın boy birlikleri farklı aile ve soyların dayanışma ve işbirliklerine dayanmaktadır ki, kan bağının zayıf oluşu dağılma ve parçalanmayı kolaylaştırıcı bir etkidir (Kafesoğlu, 2010: 223; Aristov, 2014: 25; Klyaştorıny ve Sultanov, 2013: 153). Ne var ki, geniş bir coğrafi sahada birçok farklı boyu layıkı ile idare edebilmek ancak merkeze bağlı ama kendi içinde nispeten özgür hareket edebilen teşkilatlarla mümkün olabilmıştır (Koca, 2002: 827).

Daha önce belirtildiği üzere Kuman/Kıpçaklar başlangıçta Kimek boy birliğine bağlı boylardan biridir (Hudûdü'l-Âlem, 2008: 54; Özergin, 1992: 169-170; Kumekov, 2002: 771; Şeşen, 2001: 73-74). Çok sağlam olmasa da Kıpçaklar ile Kimek Birliği arasında siyasi bir bağ söz konusudur. Örneğin; Kıpçak yöneticileri, Kimekler tarafından atanmaktadır (Hudûdü'l-Âlem, 2008: 56). Ne var ki, X. yüzyıla gelindiğinde Kimek Devleti iç kavgalar yüzünden giderek zayıflarken Kıpçak beyleri güçlenmiş ve Kimeklere olan bağlılıklarından kurtulmak istemişlerdir. Bu noktada Kimeklerin kendilerine olan bağımlılığı sürdürmek ve Kıpçakları nüfuzları altında tutmaya devam etmek yolu varken neden güçlü beyleri idareci olarak onadığı sorusu akla gelebilir. Belirtildiği üzere Kimekler geçen iki yüz yıl zarfında etkinliklerinden çok şey yitirmiş ve kendi iç çekişmeleri ile uğraşmaya başlamıştır. Boyların merkeze karşı başlangıçta nispeten daha güçlü olan bağları zaman içinde gevşeme göstermiş ve sadece sözde kalmış olmalıdır. Her geçen yıl genişleyen sürüleri otlatmak için yeni meralara ihtiyaç duyulması, toplumun zengin kesiminin otlakları ve göç yollarını sahiplenmesi gibi durumlar boy birliğinin sıradan mensûplarına çok fazla seçenek bırakmamıştır. Ya sıkıntı ve eziyet içerisinde esir olacaklar ya da kendilerinden daha zayıf olan komşularını yağmalayacaklardır. Merkezi yönetimin sorunları çözmede yetersiz kaldığını gören ve kendi güçlerinin farkına varan boylar bağımsız hareket

etme olanağı dururken bir üst kimlik altında hareket etmeyi elbette tercih etmeyecektir. Kaldı ki, doğal süreç de bu şekilde işlemektedir. Hâkim boy güç ve etkinliğini yitirir, boy birliği dağılır, birliğe dâhil olan boylar başka bir güç ve ad altında yeni bir birlik oluşturur. Hatta çoğu zaman henüz birlik dağılmadan önce birliğe dâhil olan her boy ilginç bir şekilde bir yandan birliği devam ettirmeye çalışırken diğer yandan bölünüp etkin boy olma yönünde bir eğilim gösterir. Yeni etnik oluşuma isim veren etnik grup mutlaka sayıca en kalabalık olan değildir. Birliğin oluşması, sayıdan ziyade tarihsel koşulların isabetli bir şekilde ortaya çıkması ve ilerlemenin başında etkin bir liderin bulunması ile alâkâlıdır (Pletnëva, 2003: 150; Pletnëva, 2010: 40, 47; Aristov, 2014: 25; Kumekov, 2013: 128-129; Adji, 2016: 79). Bu süreç sonunda Kimek siyasi hâkimiyeti Kıpçakların eline geçmiştir. Dolayısıyla Kimek boy birliği dağılmış ve Kıpçak önderliğinde yeniden bir araya gelmiştir. Kimekler diğer bağlı boylar ile birlikte Kıpçak adı altında anılmaya başlamıştır¹⁰⁷.

Belirli bir arazi ve askeri gücü elinde bulunduran boy yapılanması insanlara bir aidiyet duygusu ve kimlik kazandırmakta, “kimlerdensin” sorusuna verilen cevap aile adından önce boy adı olmaktadır. Bu noktada mevcut boy adının her ne olursa olsun muhafaza edilmesi oldukça önemlidir (Aristov, 2014: 26). Kuman/Kıpçak boy birliğini oluşturan boyların adları hakkında bilinenlerin çoğu Arap bilginleri Ahmet et-Tini (1235-1318) ve Dimaşki'nin (1301-1349) verdiği Altın Orda dönemine ait boylar listesine dayanmaktadır. Son derece geniş bir sahayı ihtiva eden Deşt-i Kıpçak'ta egemenliği elinde tutan güçler değişebilmiş; Kuman/Kıpçakların ardından Altın Orda hâkimiyeti yaşanmıştır belki ama görünen o ki, etnik yapı Moğolların ardından da çok fazla bir değişikliğe uğramamıştır (Kumekov, 2002: 783; Rásonyi, 2006: 130, 132). Kuman/Kıpçakların Moğol istilâsının sonrasında Macaristan ve Romanya gibi ülkelerin topraklarına gerçekleştirdikleri göç hareketleri, söz konusu ülkelerde de Kuman/Kıpçak boylarının izlerine rastlanmasına sebep olmuştur. Bunlar mevcut koşullar nedeniyle Kuman/Kıpçak boylarından ayrılan ve onların doğrudan uzantıları olan boy bakiyeleridir (Çoban, 2014: 138).

---

¹⁰⁷ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s.223. Sümer bu süreçte hâkimiyeti, İrtiş boylarında Yemeklerin, Tobol ve Yayık Irmakları kıyılarında ise Kıpçakların ele aldığını belirtmiştir. Bkz. Sümer, “Kimek”, s. 26; Golden, “Güney Rusya Bozkırlarının Halkları”, s. 376.

Kuman/Kıpçakların XI. yüzyıl başlarından itibaren batıya doğru genişlemelerinin, doğu ve batı biçiminde bir bölümlenmeyi de beraberinde getirdiğini daha önce belirtmiştik. Bu noktada Kuman/Kıpçak boy birliği içinde yer alan boyları bu bölümlenmeyi esas alarak da verebilirdik ancak gerek doğu gerekse batı bölümünü oluşturan boyların çoğu zaman ortak olması ve değişikliğin sadece boyun birlik içindeki statüsünde görülmesi nedeniyle konuyu bir bütün halinde ele almamızın daha doğru olacağı kanaatindeyiz. Kuman/Kıpçak boy birliğinin meydana gelmesinde Uz ve Peçenek gibi daha önce aynı bölgede yaşamış olan boyların bakiyelerinin rol oynadığı bilinmektedir. Ancak bunlar dışında daha birçok boy Kuman/Kıpçak çatısı altında toplanmıştır¹⁰⁸.

2. 2. 1. Elbörili/Elbori

Elbörili boy adı için neredeyse sayısız denilebilecek çoklukta okuma önerisinde bulunulmuştur¹⁰⁹. Macaristan'da “Alpar” ve “Olper” adıyla bilinmektedir (Rásonyi, 2006: 164). Anlam açısından cesur, kahraman manasındaki “alp-eri/alp-erli” arasında bir bağlantı kurulabileceğini düşünenler olduğu gibi bu boy adını kurt ile ilişkilendirenler de oldukça fazladır (Kumekov, 2001: 384-385).

Elbörili boyu Batı Deşt-i Kıpçakta dördüncü sırada yer almasına rağmen günümüz Kazakistan topraklarındaki Doğu Deşt-i Kıpçak boy birliğinin lider boyu olarak faaliyet göstermiştir (Kumekov, 1990: 120). Kuman/Kıpçakların doğu bölümü için hanedan boyu Elbörilidir ve Kuman/Kıpçak hanları bu boydan çıkmışlardır (Ahincanov, 1976: 89; Kumekov, 2001: 385). Kuman/Kıpçakların Hindistan sahasında etkin olmalarını sağlayan, Elbörili boyu XIII. yüzyılda Delhi Sultanlığının hâkim tabakasını oluşturmuştur (Golden, 1997: 117). O kadar ki, Cüzcani bu konu ile ilgili olarak Kıpçak Hanının Hindistan'daki Delhi Sultanlığında “Elböriler Hanı” ve “İmeklerin Şahı” sıfatlarını taşıdığını bildirmiştir (Cüzcani, 1343: 43, 45, 47; Kumekov, 1990: 120; Kumekov, 2002: 783).

¹⁰⁸ Bu konuda bkz. Özel, *Kıpçak Uruk ve Boyları Üzerine Bir İnceleme*, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Tarihi Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2017.

¹⁰⁹ Doğu Deşt-i Kıpçak boy birliğinin ilk sırasında yer almaktadır. Kumekov, “XII-XIII. Asrın Başında Batı Deşt-i Kıpçak'taki Kıpçak Boy Birliklerinin Etnonimleri Hakkında”, (Çev. Mehmet Kırdıroğlu-Çingiz Samuddinov), *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 2, Bişkek 2001, s. 384 (Bundan sonra: “Kıpçak Boy Birlikleri”).

Elbörli boyunun menşeyinin Moğol asıllı bir soya dayandığını belirten Golden, Elbörlielerin Toksoba ve muhtemelen Yimekler ile birlikte Yabani Kuman/Kıpçakların ağırlıklı kısmını oluşturduklarını düşünmüştür (Golden, 1986: 5-29; Golden, 1997: 117; Golden, 2006: 330).

2. 2. 2. Toksoba

Boy adının anlamı ile ilgili olarak Rásonyi'nin "tok+saba=tulum, kırba" (Rásonyi, 2006: 250) ya da Ahincanov'un "Toksob+oba" (Ahincanov, 1976: 93) biçimindeki önerileri bir yana genel kabul gören görüş Toks/Tokuz+oba=dokuz urug açıklamasıdır¹¹⁰.

Batı boy birliği içindeki sosyal ve siyasi durumları göz önünde bulundurulduğunda boylar listesinin ilk sırasında Toksoba boyu yer almaktadır. Dolayısıyla Kuman/Kıpçakların batı bölümünün yönetici sülalesi Toksobadır. Doğu birliğindeki hiyerarşik sıralamadaki yeri ise ikidir¹¹¹.

Toksoba boyu, Don-Donuç Irmaklarından Harezmi bozkırına uzanan sahada etkinlik göstermiştir. Ruslar ile en çok mücadele eden boylardan biri olmaları, Yabani Kuman/Kıpçak olarak anılmalarına neden olmuştur. Rus yıllıkları incelendiğinde Toksoba boy adının 1147 ve 1152 yıllarına ait bilgiler arasında "Toksobiçi" şeklinde geçtiği görülmektedir (PSRL, II, 29-37, 66-73). Kuman/Kıpçakların Şarukan, Atrak, Sırçan, Konçak, Yurgi gibi önde gelen hükümdarları Toksoba boyuna mensûptur (Golden, 2006: 330).

Kuman/Kıpçak boyları arasında zaman zaman iç kavgaların yaşandığı bilinmektedir ki, aslında bu kaçınılmaz ve bir o kadar da doğal bir durumdur. Zira boy beyleri ve önde gelen kişiler arasında birliğin başına geçmek, daha aktif hareket ederek daha çok fayda elde etmek gibi nedenlerden kaynaklı olarak yaşanan bir rekabet söz konusudur. Bu noktada bir yandan birliğin muhafazası için uğraşılırken diğer yandan aslında bölünüp parçalara ayrılması için ilginç bir çaba vardır (Aristov, 2014: 25; Kumekov,

---

¹¹⁰ Golden, "Kıpçak Kailelerinin Menşeyine Yeni Bir Bakış", *Uluslararası Türk Dili Kongresi (1988)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1996, s. 61; Kumekov, "Kıpçak Boy Birlikleri", s. 381. Aristov bu boy adının geç Özbek Hanlıkları döneminde bir zâdegan rütbesi olarak kullanıldığını belirtmiştir. Bkz. Aristov, *Türk Halklarının Etnik Yapısı*, (Çev. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2014, s. 129.

¹¹¹ Burçoğlu, İt-Oba ve Börili boyları da birliğin diğer önde gelen boyları olarak oldukça etkindir. Kumekov, "Kıpçak Boy Birlikleri", s. 381; Kumekov, "Kıpçak Hanlığı", 783; Kumekov, "Ob Etniçeskom", s. 120-121.

1990: 121). Bu boy mücadelelerinden biri XIII. yüzyılda Toksoba ile Durut boyları arasında yaşanmış ve Toksoba boyunun menşesine dair bir yorumlama yapılmasına neden olmuştur. Toksoba boyunun Moğollar ile birlikte hareket ederek Durut boyuna saldırmasından yola çıkan İbn Haldun, Toksoba boyunun Tatar, Durut boyunun Kıpçak kökenli olduğu sonucuna varmıştır (Kumekov, 2001: 382-383).

2. 2. 3. İt-oba/Yetioba

Kaynaklar boy adı için birçok farklı okuma biçimi önermiştir. Ancak ağırlık kazanan görüşlerden biri onun “ieti+oba”, “yeti+oba=yedi urug biçiminde anlaşılması gerektiğidir. Diğer yaygın görüş ise “itapa~itoba” biçimidir ki, bu durumda tıpkı “itlar” boy adı gibi “it (köpek)+oba” anlamına gelmektedir¹¹². Yaşam alanları Karadeniz ile orta Bug ırmağı dolayları olan boyun adını Rásonyi, Kuman/Kıpçakların “Etebiç” bey adı ile ilişkilendirmiştir (Rásonyi, 2006: 206).

Boyların sahip olduğu sosyal statüler dikkate alınarak yapılan boylar sıralamasında Kuman/Kıpçakların doğu bölümünde üçüncü, batı bölümünde ise ikinci sırada İt-oba boyu vardır. Dolayısıyla boyun boy birliği içinde öncelikli bir konuma sahip olduğu söylenebilir.

2. 2. 4. Burçoğlı

Burçoğlı boy adının anlamı ile ilgili olarak farklı görüşler ortaya atılmıştır. N. A. Baskakov’a göre yer bildirmekte ve “bu tarafta olan” anlamı taşımaktadır. Baskakov’un diğer önerileri ise “tespihi olan, “kıvırcık olan” ve “zinciri olan” şeklindedir (1984: 63-64). Rásonyi “karabiber” anlamını vermiştir (2006: 192). Süleyman Eliyarov, söz konusu boy adını “böri” ile ilişkilendirerek kelimenin “Kurdoğlu” anlamına geldiğini belirtmiştir (1990: 84).

Batı Deşt-i Kıpçak boylar birliği listesinin üçüncü sırasında yer alan Burçoğlı boyu, Rus yıllıklarında Burçeviç olarak geçmiştir (PSRL, I, 104). Boy, Ulaşoğlı, İtoğlı ve Urusoba boyları ile birlikte Yabani olmayan Kuman/Kıpçaklar olarak değerlendirilmişlerdir (Golden, 2006: 330).

---

¹¹² Kumekov, boy adı için yapılan tüm önerileri incelediğinde en doğru okuma olarak “ietioba=yedi urug sonucuna ulaştığını belirtmiştir. Kumekov, “Kıpçak Boy Birlikleri”, s. 383-384; Golden, “Cumanica IV: The Tribes Of The Cuman-Qıpcaqs”, *Archivum Eurasiae Medii Aevi, IX (1995-1997)*, Wiesbaden 1997, s.113(Bundan sonra: “Cumanica IV”).

Boyun yaşadığı coğrafi sahanın Özü'nün sol kolu kıyısı olduğu düşünülmüştür. Orel Nehri boyundaki Kara Orman yazlık, yukarı Doneç bölgesi ise kışlık alanlardır. Dolayısıyla Burçoğlı boyu günümüz Ukrayna topraklarında Orel ile Özü Irmakları arasındaki alanda yaşamıştır¹¹³. Burçoğlı boyunun izlerine Mısır sahasında da rastlanmıştır. Mısır Memlûk sultanı Seyfeddin Kalâvûn el-Elfi el-Mansûr'un ve bazı Mısır Memlûk sultanlarının menşeinin Burçoğlı boyuna dayandığı belirtilmektedir (Kumekov, 2001: 384; Kumekov, 2002: 783; Rásonyi, 1971: 144; Rásonyi, 2006: 192).

Rásonyi'nin bir Kun boyu olduğunu belirttiği Burçoğlı boyunun (2006: 146) önceleri İtil Bulgarları sonrasında ise Hazarlara dâhil boylardan biri olarak anılan “Barsula, Borşaliye, Borsul” boyu ile aynı boy olduğu düşünülmüştür (Togan, 1981: 172). Oysa Burçoğlı boyunun Ruslar tarafından “yabani olmayan Kuman/Kıpçaklar” şeklinde adlandırılmasından ve Hazarların Rus darbeleri sonucunda yıkılmasından yola çıkan H. Özel'e göre bir Hazar boyu iken Rusların düşmanı olan Barsılların, Burçoğlı şeklinde Kuman/Kıpçak boyu haline gelerek Ruslar ile iyi geçinmesi pek olası değildir ve dolayısıyla bu özdeşleştirme pek mümkün görünmemektedir (2009) Aristov, Burçoğlı boyunun Kazaklardan Argınların Borşi boyu ile özdeşleştirilebileceğini ifade etmiştir (2014: 129). Kırzioğlu ise Anadolu'da Diyarbakır taraflarında rastlanan Burçoğlı boyunun bugün Orta-Kür ırmağının sağında Tiflis-Revan arasındaki Borçalı sancağında “Borçalılar” ve “Karapapaklar” adı ile yaşamakta olduğunu belirtmiştir (1992: 42-43).

Aklan, Beglük, Gzak ve Osoluk gibi Kuman/Kıpçak beylerinin de bünyesinde bulunduğu Burçoğlı boyu Don Kuman/Kıpçak grubuna dâhil bir boydur (Yücel, 2004: 188). Kuman/Kıpçakların yönetici sülalesi, Toksoba boyu mensûplarının yanı sıra Burçoğlı boyu üyeleri arasından da çıkmıştır (Kumekov, 2002: 783).

Macaristan'da da “Borcsól” adı ile bilinen bu boy, Maros ve Temes Nehirleri arasında yerleşmiş durumdadır. Nagykunsag'a bağlı Temeş ilindeki Kun semtinin Borçol

---

¹¹³ Golden, “Kıpçak Kabilelerinin Menşesine Yeni Bir Bakış”, s.54; Golden, “Cumanica IV” s. 110; Pritsak, “Türk-Slav Ortak Yaşamı: Güneydoğu Avrupa'nın Türk Göçebeleri”, *Türkler*, C. 2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 519; Eliyarov, “Kurddan Türeyiş Efsanesinin Tarihi Coğrafyasına Dâir”, s. 84; Golden, “Cumanica IV” s. 110; Haşim Özel, “Kıpçak Araştırmaları: Burçoğlu Kabilesi”, *Eğitim Dergisi*, S. 22-Çocuk Edebiyatı, Mart 2009, http://www.egitim.gen.tr/tr/index.php/arsiv/21-30/sayi-22-cocuk-edebiyati-mart-2009/311_kipcak-arastirmalari-burcoglu-kabilesi (Erişim Tarihi: 22.03.2017).

hanedanınca oluşturulduğu belirtilmektedir. Bir kraliyet bağış belgesinden öğrenildiğine göre 1266 yılında Macaristan'daki boyun başındaki isim, Keyran adında biridir. Romanya'da ise "Borçula" biçiminde görülmüştür (Çoban, 2014: 138; Horváth, 1989: 56; Kongur, 1996: 18; Rásonyi, 2006: 131, 192).

2. 2. 5. B.r.t /Barat/ Beret/ Barak

Barak adı¹¹⁴ Rus Yıllıklarında 1185 yılı olaylarının anlatımı sırasında Kuman/Kıpçak liderlerinden biri olarak geçer (PSRL, I, 167). Barak boyu, Harezmi çevresindeki Kanlılara bağlı bir boydur (Golden, 1996: 53). Macaristan sahasında yaşayan Kuman/Kıpçakların bir kısmı da bu adı taşımıştır. Yine Romanya'da da nüfûz sahibi olmuşlardır (Rásonyi, 2006: 132, 176).

Doğu Deşt-i Kıpçak'taki boylar arasında sahip olduğu önem açısından dördüncü sırayı işgal eden Barak boyunun batı boy birliğinin yedinci sırasında yer alan Durut/Dört/Dörüt boyu ile aynı boy olduğu düşünülmüştür (Kumekov, 2001: 386-387; Kumekov, 2002: 783).

2. 2. 6. Durut/Dört/Dörüt

Boy adı ile ilgili olarak ağırlık kazanan görüş boya katılan urug sayısını gösterir şekilde "dört" olarak okunması gerektiğidir (Golden, 1996: 55; Kumekov, 2001: 387). Boylar birliği içindeki yerine bakıldığında öne çıkan boylar arasında görünmeyen Durut/Dört boyunun Toksoba boyu ile giriştiği mücadele belki de birlik içinde daha fazla aktif olmak ve nüfûzunu arttırmak için yapılmıştır (Kumekov, 2001: 387).

2. 2. 7. Arıs/As/Ars

Doğu Deşt-i Kıpçak boy birliğinin beşinci sırasında yer alan Arıs boyu ile İran kökenli olduğu ileri sürülen Alanlar arasında bir bağıntı kurulabileceği düşünülmüş ve Arısların, Alanlar ile akraba olan Aso boyu ile aynı boy olduğu iddia edilmiştir. Boy mensûplarının Aral Denizi civarında yaşayan kısmının Türkleşerek Kuman/Kıpçak boy birliğine dâhil olduğu varsayılmaktadır (Kumekov, 1990: 122; Kumekov, 2002: 783).

---

¹¹⁴ Bu konuda bkz. Mehmet Kıldıroğlu, *Kırgızlar ve Kıpçaklar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013, s. 104-111.

Macar topraklarında Jász adıyla bilinen İran menşeli Asların Kuman/Kıpçaklar ile aynı haklara sahip olarak yaşaması onların da Macaristan'a göç eden Kuman/Kıpçak boylarından biri olduğunu düşündürmüştür (Çoban, 2014: 140-141).

2. 2. 8. Yimek

Rus yıllıklarında “Kuman/Kıpçak Yemekleri” anlamında “Polovtsı Yemyakove” biçiminde geçen (PSRL, I, 164) boy ile ilgili olarak Kaşgarlı Mahmud, onların Türk olduklarını belirtmenin yanı sıra “*biz bunları Kıpçaklardan bir boy saydık ancak Kıpçaklar kendilerini ayrı bir bölük sayar*” demiştir (DLT, III, 29; DLT, I, 325) Yimekler, özellikle Harezmsahlar içinde olukça aktif bir rol oynamışlardır (Ahincanov, 2009: 206, 224; Golden, 2002: 762; Kafesoğlu, 2000: 131; Sümer, 2002: 26).

Doğu Deşt-i Kıpçak birliğinin en kalabalık boyu olan Yimekler Kimek boy birliğinde idareci boyu oluşturmuşlar ve birliğin dağılmasının ardından Kuman/Kıpçak idaresi altına girmişlerdir. Dolayısıyla Kuman/Kıpçak boy birliğinde de kurucu boylardan biri durumundadırlar¹¹⁵.

Mankuroğlu boyunun da Kuman/Kıpçak birliğine, Yimeklere bağlı bir boy olarak katıldıkları düşünülmektedir ki, bu varsayıma sebep, Kimek ülkesinde bulunan Mankur adlı dağdır (Kumekov, 2002: 783).

2. 2. 9. Kanglı

Kanglılar ile Yemekler (Kimekler) arasındaki ilişkiye dikkat çeken O. Yorulmaz Kanglıların Uygur Kağanlığı'nın yıkılması üzerine batı Moğolistan Bölgesi'nden ayrılarak Altaylar üzerinden İrtiş çevresine geldiklerini ve burada Yemekler ile birlikte hareket ettiklerini belirtmiştir (2012: 77). Sonrasında ağırlıklı olarak aşağı Sır-derya çevresi ve Aral bozkırında yaşayan Kanglıların Kuman/Kıpçak boy birliğine dâhil olmasıyla birlikte Deşt-i Kıpçak bölgesinin günümüz Kazakistan topraklarında yaşayan doğu birliğinin yapısı değişiklik göstermeye başlamıştır. Yalnız söz konusu

---

¹¹⁵ Yimek adı İmek ile ilişkilendirilmiştir. Bkz. Hasan Eren, “Kimek ve İmek Boy Adları Hakkında”, *Türk Dili Dergisi*, C. IV, S. 45, Haziran 1955, s. 541-543; Golden, “Kıpçak Kabilelerinin Menşesine Yeni Bir Bakış”, s.63; Golden, “Kıpçak Kabileleri Üzerine Notlar: Kimek ve Yemekler”, (Terc. Osman Karatay), *Türkler*, C. 2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 757; Rásonyi, “Tuna Havzasında Kumanlar”, s.132; Kumekov, “Kıpçak Hanlığı”, s. 783.

birleşmeye rağmen Kanglı boyunun izole bir yaşam sürdürdüğünü ve boy birliği ile tam bir kaynaşma içine girmediğini belirtmek gerekir¹¹⁶.

Oğuz Kağan Destanına göre Kanglılar, tıpkı Kıpçak, Uygur ve Karluklar gibi eski bir Türk boyudur. Oğuz Kağan'ın, savaş ganimetlerinin koyulması için bir kağrı arabası yapan erlerden birine Kanglı adını vermesi ile türemişlerdir (Kumekov, 2002: 123; Ögel, 2010a: 124, 169-170). Ahincanov ve S. P. Tolstov gibi bilim insanları Kanglıları Peçenekler ile ilişkilendirmişse de (1976: 85; Tolstov, 1947: 101) Rubruk, Kanglıların bir Kuman/Kıpçak boyu olduğunu belirtmiştir (2001: 61). Genellikle Kuman/Kıpçaklar ile yakın akrabalık ilişkileri içinde olduğu belirtilen Kanglıların menşei Aristov'a göre MÖ 130 yılında Sır-derya boyunda bulunan K'ang-chü halkına dayanmaktadır. Kanglılar ile Kuman/Kıpçakların damgalarının yakınlığına dikkat çeken Aristov, bağlı boyların kendi damgalarını, ana boy damgasına bazı ilaveler yaparak oluşturdukları düşüncesinden yola çıkarak Kuman/Kıpçakların Kanglılardan gelmiş olabileceğinin de düşünüldüğünü belirtmiştir. Bu fikre göre Çin kaynaklarının MÖ 130 yılında Hun hâkimiyetini kabul ettiklerini bildirdiği K'ang-chülerin doğu kolu Kıpçaklardır¹¹⁷. Kanglı adı Divan'-ı Lügati't Türk'te Kıpçaklara mensûp büyük bir adamın adı olarak açıklanmıştır¹¹⁸.

2. 2. 10. Konguroğlu

Batı Deşt-i Kıpçak boy listesinin beşinci boyu olan Kongur-oğlu boy adının doru anlamında at rengi ifade ettiği bildirilmiştir (Golden, 1996: 58). Bu boy adını Kanglı boyu ile ilişkilendirerek “Kanguoğlu” şeklinde okuyanlar olduğu gibi “Kangaroğlu” okumasını benimseyerek Peçenek boylarından biri olduğunu düşünenler de mevcuttur (Kumekov, 2001: 385-386). Kıldıroğlu, Kongur adının Moğol asıllı olduğu halde Kuman/Kıpçaklar içine dâhil olan bir boya ait olduğunu belirtmiştir (2013: 141). Kongur'un kişi adı olarak kullanılması da Türk boylarında yaygın görülen bir

¹¹⁶ Klyaştorny ve Sultanov, *Türkün Üç Bin Yılı*, s. 148. Kanglı adının yazılış biçimleri ve anlamına dair görüşler için bkz. Marquart, *Über das Volkstum der Komanen*, in *Osttürkische Dialektstudien*, C. 13/1, Berlin. s. 163-172.

¹¹⁷ Buna göre Kanglı damgası “I” şeklinde bir dik çizgi iken Kuman/Kıpçak damgası “II” biçimindedir. Bkz. Aristov, *Türk Halklarının Etnik Yapısı*, s. 27, 35, 57, 172, 130; A. Kylychev, “Svedeniya Vostochnih Avtorov O Plemeni “Kanglı”, *Scientific Review Abstract Journal*, No: 3 2016, s. 14.

¹¹⁸ Bir diğer anlamı da kağrı arabasıdır. Bkz. *DLT*, III, s.379.

durumdur. Bu ada, Macaristan Nagyunság'da (Büyük Kumanistan) bulunan Kartsag şehrine ait bir sicil defterinde aile adı olarak rastlanmıştır (Rásonyi, 2006: 132, 223).

2. 2. 11. Başkurt

Başkurt boyu Kuman/Kıpçakların göç hareketleri sırasında Yayık'dan güneye doğru sürüklenerek Kuman/Kıpçak boy birliğine dâhil olmuş olmalıdır. Başkurtların bir kısmı XI. yüzyılda Aral ve Hazar çevresini yurt tutmuştur (Kumekov, 2002: 783; Rásonyi, 2006: 132).

2. 2. 12. Karabörklü

Onuncu sıradaki boy genel olarak “karaborkli” ve “karabirкли” şekillerinde okunmuştur. Kuman/Kıpçaklardan önce Peçeneklere dâhil boylardan biridir (Kumekov, 2001: 387-388). Kiev Rus knezlerinin hizmetinde de bulunan Karabörklü boyunun Karakalpıklılarla ilişkileri henüz net olarak açıklanabilmiş değildir (Golden, 1996: 57).

2. 2. 13. Ulaşoğlı

Boylar listesinin altıncı boyu olan Ulaşoğlı boyu Rus yıllıklarında 1185 yılı olaylarının anlatımı sırasında “ulaşaviçi” biçiminde geçmektedir (PSRL, II, 131). Kuman/Kıpçak boy birliğinin en eski mensûplarından biri olan Ulaşoğlı boyunun erken yerleşimlerinin Samara Nehri boyunda olduğu belirtilmiştir (Golden, 1997: 120). Ulaşoğlılarının Macaristan'a göç eden kısmı “Olás” adı ile anılmıştır. Buradaki yaşam alanları Tisza Nehrinin sol kıyısı boyu, Tisza-Körös Nehirleri arası, Heves ve Külsö-Szolnok illeridir (Horváth, 1989: 56). Moğol istilâsının ardından 1240 yıllarında Türkiye'ye de göç ettikleri bilinmektedir ki, boy adına Tarsus, Çukurova ve Osmaniye çevresinde rastlanmıştır. Dede Korkut Kitabında kişi adı olarak kullanılan Ulaş, ülkemizde aynı biçimde kullanılmaya devam etmiştir (Rásonyi, 1971: 144; Rásonyi, 2006: 255-256).

2. 2. 14. Kol-oba/Kul-oba

Sekizinci sırada yer alan boy adı için “Karabaroglu” ve “Kara borkli” nin yanı sıra daha birçok okuma biçimi önerilmiştir ki, Kumekov'a göre en doğru okuma “Kulabaogli” biçiminde olmalıdır. Rus yıllıklarında “Kolobiçi/Kulobiçi” ve “Kulobalı” biçimlerinde geçmektedir (PSRL, II, 128; Golden, 1996: 58). Macar kaynaklarında Koor ve Kool biçiminde geçen boy adının Koloba boyu ile

özdeşleştirilebileceği düşünülmüştür. Bunlar Macar topraklarında Maros Nehri güneyi ve Csanád ili dolaylarını yurt tutmuştur (Çoban, 2014: 140; Horváth, 1989: 58).

2. 2. 15. Çortan

“Turna balığı” anlamına gelen “Çortan” adının Kuman/Kıpçakların Kimek asıllı bir boyuna ait olduğu düşünülmüştür (Kıldıroğlu, 2013: 115). Söz konusu boy Macaristan’da da “Csértán” adı ile anılmıştır. Yaşam alanları Tuna-Tisza Nehirleri arasındadır. Romanya’daki Slav belgelerinde ise XV, XVI ve hatta XVII. yüzyıl gibi daha geç dönemlerde geçmiştir (Horváth, 1989: 56; Kumekov, 2001: 387; Rásonyi, 1971: 144; Rásonyi, 2006: 199-200).

2. 2. 16. K.n.n

Batı Deşt-i Kıpçak boylar listesinin son sırasında on birinci boy olarak K.n.n boyu yer almaktadır. Kuman/Kıpçakların önde gelen hükümdarlarından birinin adı olan “Köten” şeklinde okunabileceği önerilen (Kumekov, 2001: 388) boy adı ile ilgili olarak Golden, Moğol öncesindeki dönemde Türkler arasında kişi adlarının boy adı olarak kullanılmasının pek yaygın olmadığını belirtmiş ve Köten okunuşuna şüphe ile yaklaşarak “keyit” okumasını önermiştir (Golden, 1996: 56).

Sayılan tüm bu boylar dışında Oğuz kökenli olan Tağ, Kuman boyunun batıya doğru göç etmeyip günümüz Kazakistan topraklarında kalan kısmı olması muhtemel Kumanlı gibi boylar da Kuman/Kıpçak boy birliği içinde yer almışlardır (Kumekov, 2002: 783).

Kuman/Kıpçak boy birliğini oluşturan boylar incelendiğinde Doğu Deşt-i Kıpçak birliğinde Peçenek, Uz, Başkurt, Yimek, Kanglı gibi daha önce siyasi etkinlik gösteren halkların varlığı dikkat çekmektedir ki, her biri farklı lehçelerle de olsa Türk dili konuşmaktadır. Kuman/Kıpçakların XI. yüzyıldan itibaren batıya doğru göç etmeye başlamalarıyla birlikte boy birliğinin yapısında bir takım değişiklikler meydana gelmiştir. En basitinden Doğu Deşt-i Kıpçak birliğinin yönetici boyu Elbörili boyu iken Batı Deşt-i Kıpçak birliğinde başa Toksoba boyu geçmiştir. Konar-göçer boy birliklerinin tarihsel süreç içinde yeni unsurları bünyelerine katarak yol almaları son derece doğaldır. Bu doğrultuda Kuman/Kıpçak boyları arasında Türk menşeinin yanı sıra Moğol ve İrani özellikler görmek mümkündür. Dolayısıyla Kuman/Kıpçak boy birliği etnik ortaklık ve akrabalıklar üzerine kurulu olmaktan uzaktır. Farklı dilli

boylarla da karışma söz konusudur (Ahincanov, 1976: 90-91; Golden, 1996: 63; Kumekov, 2001: 391).

Boy birliği içerisinde kıdem esastır. Bu doğrultuda birliğe yeni katılan boyların sınır bölgelerinde görevlendirilmeleri ya da savaşlar sırasında öncü birlik olarak kullanılmaları gibi uygulamalar söz konusudur. Örneğin Kuman/Kıpçakların Karadeniz ve Hazar Denizi'nin kuzeyindeki topraklara gelmesinden sonraki süreçte aynı bölgede daha önce varlık gösteren Hazar, Peçenek ve Oğuz bakiyeleri Kuman/Kıpçak idaresi altına girmiştir¹¹⁹. Kuman/Kıpçaklar açısından son derece olumlu olan bu gelişmede madalyonun öbür tarafından bakıldığında söz konusu halklar için hayat hiç de kolay değildir. Zira seferler sırasında ya en öne onlar sürülmekte ya da sahip oldukları daha iyi yerler ellerinden alınarak kendilerinden mutlak tabiiyet beklenmektedir. Bunun üzerine önemli sayıda Uz ve Peçenek grubu Kuman/Kıpçaklardan ayrılmış ve yerleşik devletlerin sınırlarına, onların koruması ve himayesi altına çekilmeye başlamıştır. Karşılık olarak da savaşlarda sınır muhafızlığı hizmeti sunmuştur (Pletnëva, 2010: 78). Ancak şunu da belirtmek gerekir ki, yeni boyların katılımı mevcut durumu hemen değiştirmekte ve söz konusu zorlu görevler devir daim etmektedir (aktaran Kafesoğlu, 2010: 235).

Türk toplumlarında boy birlikleri müstakil bir karakter taşıyabileceği gibi “il”e bağlı bir yapıya da sahip olabilmektedir. Bu noktada Kuman/Kıpçak boy birliğinin bir devlet oluşumu içine girip girmediği sorusu ortaya çıkmaktadır.

2. 3. İİ

Siyasi teşkilatlanmada boy birliğinden sonraki en son aşama elbette il yani devlet olma sürecidir ki, aileden başlayan dayanışma duygusu toplumu, nihayet bir devlet teşkilatı etrafında birleştirmektedir. Boy birliğine dâhil olan boyların sayısının artması, devlet olmaya doğru daha çok yaklaşılması anlamı taşır¹²⁰. Boy birliğini devlete götüren bu

---

¹¹⁹ Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, (Çev. Hasan Eren), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000, s. 4-5; Kurat, *Karadeniz Kuzeyindeki*, s. 104-105. Bu durum Kuman/Kıpçakların günlük hayatları ve yaşam tarzları üzerinde etkili olmuştur. Örneğin Aşağı Turla ve Doneç sahillerinde bulunan Kuman/Kıpçak halkı bir önceki Hazar çağında yaygın olarak kullanılan çanak-çömlek, ayna vb. eşyalar imal etmişlerdir ya da cenaze töreni âdetleri söz konusu halkların birliğe dâhil olması ile son derece çeşitlenmiş ve aslında birleşmiştir. Bkz. Pletnëva, *Polovtsı*, s. 45.

¹²⁰ Koca, “Eski Türklerde Devlet Geleneği ve Teşkilatı”, *Türkler*, C. 2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.827. Aslında boy sayısının çokluğu hem olumlu hem de olumsuz açıdan değerlendirilebilir. Şöyle ki, eğer birlik duygusu ile birbirine bağlanan boyların varlığı söz konusu ise sayı arttıkça topraklar genişleyecek daha güçlü bir yapılanma sağlanacaktır. Ancak gruplar arasında iş birliği yerine rekabet

dayanışmayı mümkün kılan en önemli unsur ortak bir kültüre sahip olunmasıdır. Bu noktada boy birliği içindeki etnik farklılıkların devlet olunması sürecine olumsuz bir katkı sunup sunmadığı sorusuna verilecek cevap boylar arasında görülen çekişmelerin konar-göçer yaşam kültürünün bir parçası, sıradan bir olayı olarak görülmesi gerektiğidir. Daha önce de belirtildiği gibi bu bağlamda İbn Haldun'un Kuman/Kıpçak boy birliğinde Tatar asıllı Toksoba boyu ile Kıpçak asıllı Durut boyu arasında yaşandığını bildirdiği mücadeleye şaşmamak gerekir (Golden, 1996: 51).

Kuman/Kıpçakların devlet olup olmadığı ile ilgili olarak ilim dünyasında ağırlık kazanan görüş, Güneydoğu Avrupa sahasında yaklaşık iki yüzyıl boyunca oldukça etkin bir şekilde varlık gösteren Kuman/Kıpçakların bir devlet kuramadıkları, büyük bir boy birliği şeklinde yaşadıkları, her boyun kendi idarecisine sahip olduğu yönündedir. Nispeten daha az olmakla birlikte devlet olduklarını düşünenler de mevcuttur (Kumekov, 2002: 776; Safran, 1993: 56; Yücel, 2014: 72). Bu mesele hakkında biraz düşünmemiz gerektiği kanaatindeyiz. Bir Kuman/Kıpçak devletinden söz etmek gerçekten mümkün değil midir?

Kuman/Kıpçakların ortak tehlikeler karşısındaki tutumları dışında siyasi bağları pek de sağlam olmayan bir boy birliği olmaktan öteye gidemediğini düşünen Golden, boy birliklerini devlet olmaya iten iki nedenden birinin dış tehditler, diğerinin ise çoğu zaman otlak darlığı gibi bir sebepten kaynaklanan iç sorunlar olduğunu belirtmiştir. Golden'a göre Kuman/Kıpçak boy birliğinin yerleşik komşuları askeri anlamda daha zayıf oldukları ya da kendi iç sorunları nedeniyle tam bir birlik oluşturamadıkları için gerçek bir dış tehdit olamamışlardır. Ayrıca Kuman/Kıpçakların üst düzey idarecileri yerleşik komşularıyla kurdukları evlilik bağları ya da sağladıkları askeri destekle söz konusu devletlerin iç işlerinde oldukça etkin bir güç olmuşlardır. İşte Kuman/Kıpçakların lehine gibi gözükse de bu durum aslında onların bir devlet olamama nedenlerinden biridir. Golden, konar-göçer hayatlarını en iyi şekilde sürdürebilecekleri bol otlaklı arazilere sahip olan ve bunun yanı sıra komşu ülkelere yağma akınları düzenlemek ya da ücretli asker olarak çeşitli devletlerin ordularında

---

hâkimse ve her bir boy kendinin en güçlü olduğunu düşünüyorsa devlet oluşumunun ortaya çıkması güçleşecektir. Bkz. İbn Haldun, *Devlet*, (Çev. Osman Arpaçukuru), İlke Yayıncılık, İstanbul 2003, s. 17, 21.

görev almak suretiyle ekonomik gelir elde edebilen boy birliklerinin devlet oluşumu içine girmeye gerek duymadıklarını ifade etmiştir (1996: 50-51).

Oysa devlet olduğu kabul edilen Hazarlar da pekâlâ bol otlaklara sahiptir ve ticaret sayesinde oldukça fazla gelir elde etmiştir. Başlangıçta askeri kimlikleri ve mücadelecilik özellikleri ile ön plana çıkmışlardır. Bir yandan Araplarla bir yandan da diğer konar-göçer toplumlarla yaptıkları başarılı mücadeleler onların hâkimiyetlerini oldukça genişletmiş ve Doğu Avrupa'nın en güçlü devleti durumuna gelmelerini sağlamıştır¹²¹. Bu noktada Kuman/Kıpçaklar devlet değildir tezini onların bol otlaklı arazilerine ya da ekonomik imkânlarına bağlamak pek sağlıklı bir açıklama olarak görünmemektedir. Üstelik madalyonun öbür tarafından bakıldığında büyük sürülere sahip olmanın belli bazı sorumlulukları vardır. Bu sürüler için geniş ve verimli otlaklar bulunması, göç yolculukları sırasında güvenli bir şekilde nakledilmesinin sağlanması gibi gereklilikler boy birliği üyelerine bir arada hareket edip yardımlaşma içinde olmayı kazandırmakla beraber idareciye hükmetme, idare edilene de hükme uymayı öğretmiş ve dolayısıyla toplumu bir devlet olmaya hazırlamıştır (Koca, 2002: 827).

Kaldı ki, Kuman/Kıpçakların askeri anlamda zayıf oldukları ve Kuman/Kıpçaklar için tam bir dış tehdit olmadıkları iddia edilen komşuları Rus, Bizans, Gürcü, Harezmşah gibi dönemin önde gelen güçleridir. Örneğin Harezmşahlar, Kuman/Kıpçakların hâkim olduğu Sır-derya bölgesindeki şehirleri, Güney Aral bozkırı ve Mangıldağ şehrini ele geçirmek için oldukça fazla baskı kurmuşlardır. Kuman/Kıpçak topraklarının XI. yüzyıldan itibaren genişlemeye başlamasıyla birlikte başta Sır-derya bölgesindeki Oğuz Yabguları olmak üzere Selçuklu, Harezmşah, Karahanlı gibi devletlerle karşı karşıya kalınmasının Kuman/Kıpçakları devlet olma konusunda motive ettiği ve Kuman/Kıpçak Devletinin söz konusu dış güçlere karşı verilen güvenliği sağlama çabasına borçlu olduğu da bir başka görüştür (Jumaşev, 2003: 230; Kumekov, 2002: 776, 782). Daha önce de belirtildiği gibi Kuman/Kıpçakların gerek doğu gerekse batı bölgesindeki yakın komşuları devlet oldukları genel kabul görmüş

---

¹²¹ Ancak güçlerinin altında yatan tek faktörün askeri başarılar olmadığını belirtmek gerekir. Zira İtil, Yayık, Kuban ve Don Nehirleri dolaylarında, Asya ve Avrupa yollarının birleştiği sahada bulunan Hazar Türkleri, söz konusu coğrafi avantajlardan en iyi derecede faydalanmayı bilmiştir. Zaman içinde ticarete olan ilginin artışı neticesinde ulaşılan refah ve yol güvenliğini sağlamanın karşılığı olarak alınan vergiler savaş ganimetinden çok daha yeğ duruma gelmiştir. Bkz. Kuzgun, *Türklerde Yahudilik ve Doğu Avrupa Yahudilerinin Menşei Meselesi Hazar ve Karay Türkleri*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2015, s. 33-34.

siyasi oluşumlardır. Bunun yanı sıra onların yine devlet oldukları kabul edilen Kimeklerden ayrılarak siyasi bağımsızlık kazanmış olmaları da Kuman/Kıpçakların Kimek Devletinin gerçek varisi olduklarının düşünülebileceğini akla getirmektedir¹²². Nitekim Türk devlet geleneğinin kendinden öncekileri model alma konusundaki eğilimi yadsınamaz bir gerçektir.

Kuman/Kıpçakların ve devlet oluşumu içine giremediği düşünülen diğer konar-göçer toplumların bu durumu sahip oldukları bağımsızlık duygusu ile ilişkilendirilmiştir. Türk toplumuna hâkim olan özgürlük duygusu aslında konar-göçer yaşam tarzı, dolayısıyla bir toprak parçasına ve onun sunduklarına mecbur olmamakla yakından alakâlı olarak gelişmiştir. Nitekim zorlu iklim koşulları ya da dış tehditlerle karşılaşıldığında bunlara sabır gösterip katlanmaktansa yerini değiştirip daha elverişli koşullara ulaşabilme olanağına sahip olan boy mensûplarının bağımsızlık duygusu elbette oldukça gelişmiştir. Toplumda var olan özel mülkiyet anlayışı da bağımsızlık duygusunu desteklenmiştir. Boy yapısı içinde fertlerin sahip oldukları taşınabilir mallar, at, koyun ve sığır sürüleri özel mülkiyet dâhilindedir. Söz konusu hayvanların otlatıldığı yaylaklar ise ortak mülkiyete girmekte ve hayvanların devletin malı olan arazide otlatılması karşılığında boydan belirli ölçüde vergi tahsili yapılmaktadır (Kafesoğlu, 2010: 229-230).

Dış tehditlere karşı kendini savunup korunma ihtiyacı ve ortak çıkarlar uğruna beraber hareket etme gerekliliği, liderlik vasıflarını üzerinde taşıyan bir idarecinin varlığı ile birleştiğinde il oluşumu gerçekleşmektedir (Genç, 1997: 84; Kafesoğlu, 2010: 282). Bilindiği üzere liderlik vasıflarından kasıt ilk olarak Kök Tanrı tarafından “kut” verilmiş bir aileye mensûp olmaktır ki, Kök Türklerde Aşına, Uygurlarda Yağlakar aileleri bu türdendir (Kafesoğlu, 2010: 224, 265; Koca, 2002: 828; Ögel, 1982: 190, 196). Yalnız “kut”tan yola çıkarak Türklerde hükümdarın Tanrı tarafından belirlendiğini varsaymanın son derece yanlış bir düşünce biçimi olduğunu belirtmek gerekir zira “kut” kişinin değil ailenindir ve söz konusu aileye mensûp olan kişilerin her birinin hükümdar olabileceğinin göstergesidir (Kumekov, 2002: 777; Ögel, 1982: 62-72). Hâkimiyet anlayışına bağlı olarak Türk devletleri daha çok konfederasyon şeklinde bir yapılanma içinde olmuşlardır. Hükümdar ailesinin önceden belli olması

---

¹²² Kimek devlet yapısı genel olarak Karahanlı devlet yapısı ile büyük benzerlikler arz etmiştir. Kumekov, “Kıpçak Hanlığı”, s. 777; Klyastorniy - Sultanov, *Türkün Üç Bin Yılı*, s. 139.

ve hükümdarlığın bu ailenin elinde bulunması uzun ömürlü hanedanların ortaya çıkmasını beraberinde getirmiştir. Sahip olunan unvan ve mevkiinin babadan oğula geçmediğini, bu geçişin yalnız hanedan ile sınırlı kaldığını belirtmek gerekir¹²³. Kuman/Kıpçaklarda da hanedan boyu daha önce belirtildiği üzere doğu bölümü için Elböri, batı bölümü için Toksoba'dır. Hanlar bu boy mensûpları arasından seçilmiştir (Kumekov, 2002: 777). İkili teşkilatın eski Türk boyları için geleneksel bir uygulama olduğu malumdur. Ancak burada Kuman/Kıpçakların devlet olup olmaması meselesini aleyhe çeviren nokta her iki bölümün hanedan boyunun farklı olmasıdır.

Kuman/Kıpçaklarda hükümdarın sahip olduğu yetkileri sınırlandıran ve devlet idaresinin temelini oluşturan bir unsur olarak kurultayın varlığı bilinmektedir (Grönbech, 1992: 125). Bir kere her şeyden önce hükümdarlık seçimleri ya da onayı kurultaylar sırasında yapılmakta, nüfuzlu beylerin desteğini sağlayan kişi hükümdar olmaktadır. Türk devletlerinde hükümdar tüm devlet işlerini kurultay üyelerinin bilgisi dâhilinde yapmak durumundadır. Tüm devlet ileri gelenlerinin yanı sıra devlete bağlı tüm boyların ve devlet meseleleri ile yakından ilgili olan halkın da kurultaylara katıldığı bilinmektedir. Sonrasında kurulan zengin ziyafet sofraları belki de ciddi devlet meselelerinin yarattığı gergin havayı yumuşatma vesilesi olmuştur (Ögel, 1982: 73-74; Ögel, 2002: 874-876,878; Kafesoğlu, 2010: 249). Ne var ki, Türk tarihinde görülen meclislerin tümünün devlet meclisi olarak kabul edilemeyeceğini belirten Kafesoğlu, Kuman/Kıpçaklarda var olan yapının tıpkı Asya Hun, Peçenek ve Bulgar meclislerinde olduğu gibi gerçek bir toy niteliği taşıdığını ifade etmiştir (Kafesoğlu, 2010: 251).

Deşt-i Kıpçak gibi geniş bir coğrafyanın idare edilebilmesi, haberleşme ağının çok sağlam olması ile yakından alakâlıdır ki, Kuman/Kıpçaklarda bu işin dönemin en gelişmiş teknik imkânları kullanılarak layığıyla yapıldığı belirtilmektedir. Kumekov, Kuman/Kıpçak toplumunda münşiliğin mevcudiyetinden, ulema sınıfının varlığından ve komşu devletlerle yapılan yazışmalardan bahsetmektedir (Kumekov, 2002: 777).

---

¹²³ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s.224,265; Koca, "Eski Türklerde Devlet Geleneği ve Teşkilatı", s.828-829. Söz konusu inanç nedeniyle hükümdar ailesine mensûp kişilerin kanlarının dökülmesi yasaktır. Bkz. Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 265; Köprülü, Türk ve Moğol sülalelerinde Hanedan Azasının idamında Kan Dökme Memnuiyeti, *Türk Hukuk Tarihi Dergisi*, S. 1, 1944, s. 1-9. Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı, (13. Yüzyıl Sonlarına Kadar)*, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1982, s. 57.

Elçi gönderilmesi ya da gönderilen elçinin kabul edilmesi, var olan devletin hukuken tanındığı ve diğer devletlerce de onaylandığı anlamı taşımıştır. Hele ki anlaşma yapılması ya da ittifak içine girilmesi mevcut devletlerin yeni devleti yalnız onaylayıp kabul etmekle kalmayıp kendi statülerine denk gördükleri, muhatap kabul ettikleri anlamına gelmektedir (Koca, 2002: 827). Nitekim söz konusu durumların her biri Kuman/Kıpçaklar için gerçekleşmiştir. Kuman/Kıpçakların Boluş önderliğinde Rus topraklarına ilk kez geldikleri 1054-1055 yıllarında Pereyaslavl knezi Vsevolod ile bir anlaşma yaptıkları bilinmektedir ki, knezin anlaşma gereğince Kuman/Kıpçaklara verdikleri hediyeler onların saldırgan bir tutum izlemelerini engellemiştir (PSRL, I, s. 70; Yücel, 2007: 293; Yücel, 2013: 547). Yine 1095 yılında bozulan ilişkileri düzenlemek adına yeni bir anlaşma yapmak amacıyla Kuman/Kıpçaklar İtler ve Kitan adlı iki elçiyi Kiev'e göndermiştir¹²⁴.

Kuman/Kıpçakların hazine sandığı için alınacak vergilerin toplanması ve tüm hesap işleri ile ilgili ayrı memurlar görevlendirmesi, işlemlerde mühür kullanılıyor olması Kuman/Kıpçakların vergi konusunda tam teşkilatlı bir yapıya sahip olduğunun göstergesidir (Grönbech, 1992: 26, 94, 134; Safran, 1993: 59).

Öte yandan çok geniş bir coğrafi alana yayılmış olmalarına rağmen Kuman/Kıpçaklarda Türk hükümdarları ve devletlerinde görülen cihan hâkimiyeti anlayışının (Turan, 2002: 845-856) var olduğunu söylemek oldukça güçtür. Zira Kuman/Kıpçaklar hiç bir mücadelelerinde karşı tarafı kendi egemenliklerine alma yoluna gitmemiştir. Örneğin; Pereyaslavl sahası ve Kiev civarı 1068 tarihinden itibaren hemen hemen iki üç yılda bir Kuman/Kıpçakların akınlarına maruz kalmıştır (Kurat, 1972: 78; Yücel, 2013: 547). Her ne sebeple olursa olsun Rus topraklarına giren Kuman/Kıpçakların hareketleri tamamen geçici ve belli bir çıkara hizmet eder nitelikte olmuştur. Ruslara oranla çok daha üstün bir askeri güce sahip olan Kuman/Kıpçaklar buna rağmen hiçbir zaman Rus knezliklerini ortadan kaldırmak ya da onlar üzerinde sürekli bir hâkimiyet kurmak yoluna gitmemişlerdir¹²⁵.

---

¹²⁴ Türk devlet geleneği gereğince dokunulmazlığa sahip olan elçilerin beraberindekilerle birlikte öldürülmesi Kuman-Kıpçaklar ile Ruslar arasında büyük bir mücadele başlatmıştır. *PSRL, I, 97*; Yücel, *Rus Yıllıkları*, s. 301-302.

¹²⁵ Kurat, *Karadeniz Kuzeyindeki*, s. 75,78; Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 182. A. Bruce Boswell Kuman/Kıpçakların bu türden bir girişim için gerekli örgütlenmeye ve yeterli askeri kaynaklara sahip olmadığını düşünmüştür. Bkz. "The Kipchak Turks", *The Slavonic Review, Volume 6*, No: 16, 1927, s. 73.

Eski Türk devletinde hükümdar, kut'un yanı sıra kağan, han, hakan gibi unvanlar, otağ, taht, tuğ, bayrak, davul, kotuz, kemer, kılıç, yay, kama, kamçı gibi çeşitli hâkimiyet sembollerinin de sahibidir (Kafesoğlu, 2010: 257; Koca, 2002: 829). Hükümdarın yönettiği halk için verdiği toylar da hükümdarlığın şanıdır. Bir yandan iktidarı ve maddi gücü gösterirken diğer yandan açları doyurma vasfının yerine getirildiği ve getirileceği mesajı vermektedir. Toya katılım iktidarın tanınması ve itaat göstergesi iken aksi isyan sayılmaktadır (Koca, 2002: 829; Ögel, 1982: 76). Kuman/Kıpçaklardaki idari yapıya hâkimiyet sembolleri açısından bakıldığında idarecilerin söz konusu sembollerin birçoğuna sahip olduğu görülmektedir. Yöneticiler “bey” ve “han” unvanlarını kullanmışlardır (Grönbech, 1992: 28,30, 75,88). Bu noktada Don- Doneç Kuman/Kıpçakları dâhilinde yer alan Toksoba boyu mensubu Şarukan'ı (Şârîlerin yöneticisi) özellikle belirtmek gerekir (Golden, 2006: 330). Yine Toksoba boyuna mensûp olan Konçak'ın XII. yüzyıl sonlarına doğru dağılık Kuman/Kıpçak boylarını bir araya toplayarak devlet olarak nitelenebilecek güçlü bir yapı oluşturduğu bilinmektedir. XIII. yüzyıl başlarında Konçak'ın oğlu Yuri Konçakoviç için kullanılan “en büyük Kıpçak” ifadesi önemlidir (Pletněva, 1974: 23). Moğol istilâsından sonra Macaristan'a göç eden Kuman/Kıpçak boyları için de aynı durum geçerlidir. Her bir boyun başında bir yönetici bulunmaktadır. Kral Béla'nın kabulü ile Macar topraklarına sığınan Köten, taç giymiş bir hükümdar olmamakla birlikte Macar Kroniklerinde “Kumanların Kralı” unvanı ile anılmıştır. Kuman hanlarından Sayhan'ın kızı olduğu düşünülen ve 1270 yılında Macar Kraliçesi olan Erzsébet kendine ait mühürde babası için kan ve han anlamına gelen “imperator” unvanını kullanmıştır. 1260 yılına ait Macar kroniğinde “dux Cumanorum” unvanı ile anılan Alpra için yazılan bir mektupta “Kumanların en büyüğü” ifadesi geçmektedir (aktaran Çoban, 2014: 142).

Resim 6: Kraliçe Erzsébet'in mührü

(Çoban, 2014: 163).

Eski Türk devletlerinde “bey”, boyların başında bulunan idarecileri ifade ederken Han/Kan (Khan), devlet başkanı için oldukça sık kullanılan bir unvandır (Donuk, 1982: 26). Tonyukuk Yazıtında “...*Türk milleti hansız olmasın diye Çin'den ayrıldı. Han sahibi oldu. (Fakat sonra) hanını koyup tekrar Çin'e teslim oldu... Hanını koyup hüküm altına girdi...*” ifadeleri (Orkun, 2011: 100) “han”ın hükümdar anlamında kullanıldığına örnek olarak gösterilebilir. Yine Kaşgarlı Mahmud da “han”ı Türklerin en büyük hükümdarı olarak tanımlamıştır (DLT, III, 157). Bir devlet olduğu kabul edilen Kimeklerde, Bulgarlarda ve Cengiz İmparatorluğunda hükümdar “han” unvanını kullanmıştır (Donuk, 1982: 27). Ne var ki, han unvanının hiyerarşik sıralamada “kağan”ın altında, ondan hemen sonra gelen bir unvan olduğuna ve boylar birliğinin başında bulunan kişiyi ifade ettiğine dair görüşler de bulunmaktadır (Donuk, 1982: 27).

Eğer Kuman/Kıpçak idarecilerinin yetkileri gerçekten sadece kendi boyları ile sınırlı kalmışsa ve onlar bir devleti değil de sadece boyu ya da boy birliğini idare etmişlerse “han” unvanını kullanmış olmaları ilginçtir. Kaldı ki, hükümdar eşlerinin kullandığı “kan katunu”(han hatunu) unvanının mevcudiyeti de söz konusu kadınların idare mekanizması içindeki ayrıcalıklı ve etkin konumlarına işaret etmektedir. İlk bakışta Mısır sahasındaki Kuman/Kıpçaklar için geçerli olduğu düşünülen “sultan” unvanı Karadeniz'in kuzeyinde yaşayan Kuman/Kıpçakların dil yadigârlarını aktaran Codex Cumanicus'ta da yer almaktadır (Grönbech, 1992: 92, 172).

Hükümdar çadırı olan otağ eski devirlerden itibaren hâkimiyet sembolü olmanın yanı sıra ihtişamın, gücün ve zenginliğin de en önemli sembolü olmuştur. Altın otağ, devletin sürekliliğinin sembolü olarak görülmüş ve yıkılması, egemenliğin sonu anlamı taşımıştır (Ögel, 1982: 90-91; Kafesoğlu, 2010: 258). Bunun yanı sıra Türk devletlerinde “orduğ” adı verilen kale-saray yapımı da tıpkı otağ gibi hükümdarlık âlâmetidir ve himaye altında olduğunu göstermek adına hâkimiyet altında bulunan en ücra köşelere bile yapılmasına büyük önem verilmiştir (Esin, 2002: 129-149; Kafesoğlu, 2010: 258). Kuman/Kıpçaklarda da ordu ve sarayın varlığı bilinmektedir (Grönbech, 1992: 147, 160). Safran’ın da belirttiği gibi Kuman/Kıpçak hanının bugün anladığımız anlamda bir saray binasına sahip olduğunu düşünmek elbette zordur (1993: 59). Ancak bu Türk boyunun “saray” kelimesini kullandığını bilmek hükümdarlarına tahsis edilmiş bir konutun ve görkemli bir çadırın bulunduğuna işaret etmesi açısından kıymetlidir.

Altından yapıldığı bilinen “taht” ve yine hükümdarın kullandığı düşünülen “taç”ın yanı sıra tuğ-sancak, bayrak ve davul gibi hâkimiyet sembolleri de Kuman/Kıpçaklarda mevcuttur (Grönbech, 1992: 175-176, 193, 4, 192).

Codex Cumanicus’ta “akça” ibaresinin yer alması (Grönbech, 1992: 4) Kuman/Kıpçakların ağırlıklı olarak gümüş para kullandıklarını düşündürmüştür. Kuman/Kıpçak sahasında altın ve gümüş madenlerinin bulunuyor olması da bu durumu onaylar niteliktedir (Grönbech, 1992: 7, 127; Safran, 1993: 143-145). Ancak arkeolojik kazılar sırasında daha çok Bizans paralarının bulunmuş olması Kuman/Kıpçakların akça tabirini kendi bastıkları paralar için değil başka milletlerin paraları için de kullanmış olabileceğini akla getirmektedir. Yalnız bir tür statü sembolü olarak kullanılan boyun halkalarının düzleştirilmesi vasıtasıyla elde edilen ve değerli madenlerden üretilmiş olan çubukların Kuman/Kıpçaklarda para yerine geçtiği ve bunların sadece toplumun üst düzey üyelerinde bulunduğu bilinmektedir (Potemkin, 2012: 8; Golebiowska-Tobiasz, 2013: 56). Bu durumda Kuman/Kıpçakların para kullandıkları bilirse de herhangi bir hükümdar adına para bastırılmış olduklarına dair bir iz henüz rastlanmamıştır.

Devlet olabilmek için sınırları belli bir arazi, halk, egemenlik ve teşkilata sahip olmak ile uluslararası bir anlaşma yapmış olmak gerekmektedir (Kafesoğlu, 2010: 225, 227;

Taneri, 1975: 11; Koca, 2002: 823). Kuman/Kıpçaklarda yurt ve halkın varlığı ortadadır. XI. yüzyıldan itibaren Kimek hâkimiyetinden kurtularak bağımsız oldukları bilinmektedir. Teşkilatlı bir yapıda hareket ettiklerine dair izler de görmezden gelinemeyecek kadar fazladır. Yine boy birliğinin devletleşme sürecine gidebilmesi için gerekli olan dış tehdit, iç sorun, bunlar karşısında ihtiyaç duyulan işbirliği, mücadele için gerekli olan üstün bir askeri güç... Hepsi Kuman/Kıpçaklarda mevcuttur. Bunun yanı sıra Türklerde hâkimiyet sembolü addedilen unsurların neredeyse tamamına sahip oldukları görülmektedir ki, bu onların Türk devlet geleneklerini muhafaza etme konusundaki hassasiyetlerini de göstermektedir (Safran, 1993: 58). Ancak devlet olabilecekleri lehindeki bunca unsura karşın daha önce de belirtildiği üzere tüm boy birliğini temsil eden ortak bir hanedan boyunun bulunmaması devlet olarak nitelenebilecek bir bütün oluşturmalarının önündeki en büyük engel olarak gözükmektedir. Kuman/Kıpçakların belki de en büyük şanssızlıkları tam anlamıyla devletleşme sürecine girdikleri dönemin Moğol istilâsına denk gelmesidir.

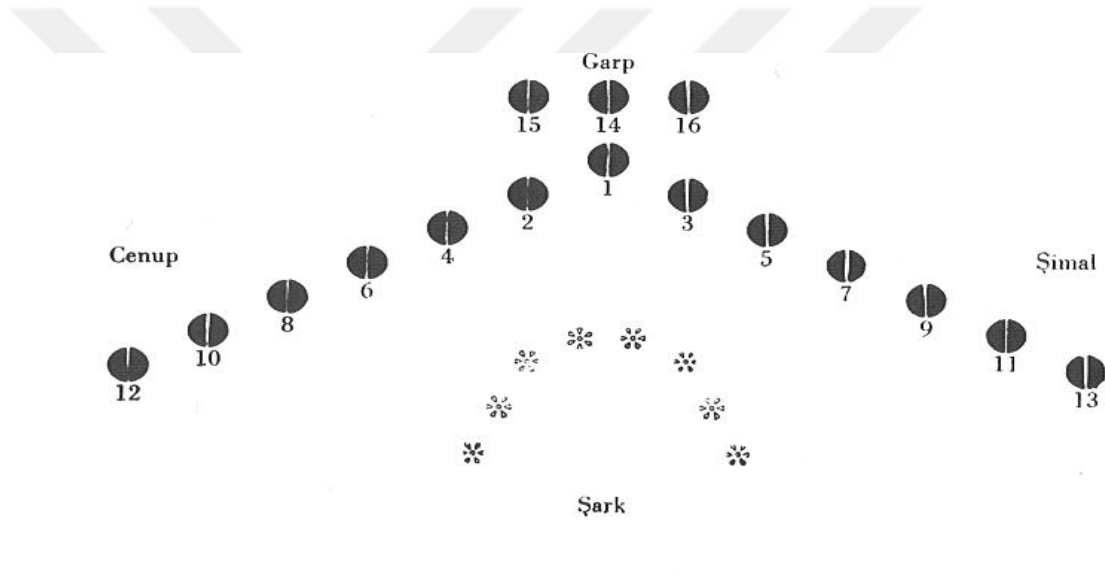
Devlet olup olmadıkları yönündeki tartışmalar süregelsin Kuman/Kıpçaklar için tartışmaya açık olamayacak konulardan biri, toplumdaki sosyal tabakalaşmadır. Özellikle ekonomik ve idari koşullara bağlı olarak gelişen hiyerarşik bir yapı söz konusudur.

2. 4. Hiyerarşik Yapı

Tarihin her döneminde yönetenler ile yönetilenler arasında bulunan statü farkı Kuman/Kıpçaklarda da açık şekilde görülmektedir (Pletnëva, 2010: 133). Hâkimiyetin kaynağı olarak Gök Tanrıyı gören Türk devlet anlayışında yukarıdan aşağıya doğru sıralanan mevkilerin sağa sola doğru yani doğu batı yönünde yayıldığı düşünülmüştür (Kafesoğlu, 2010: 243). Eski Türk devletlerindeki genel eğilim ülkenin doğu-batı, kuzey-güney, büyük-küçük ya da iç-dış biçiminde bölümlere ayrılarak idare edilmesi yönündedir. Bunlardan doğu yani sağ taraf her zaman diğerine göre daha üstün bir konuma sahiptir. Her iki kanadın başında bulunan idareciler aslında hükümdarın birer vekili durumundadır. Çok geniş bir coğrafyaya hükmediliyor olmasının bu sonucu doğurduğu söylenebilir. Daha önce de belirtildiği üzere Kuman/Kıpçakların sınırların genişlemesi ile birlikte doğu batı biçiminde bir bölümlenme içine girdiği bilinmektedir. Türklerde hâkimiyet ve tabiiyet belirtmek için bu tarz uygulamalara gidildiği

bilinmektedir (Kafesoğlu, 2010: 261, 264; Koca, 2002: 833). Çoğu zaman halk da ak-kara ya da sarı-kara şeklinde ikiye ayrılmış durumdadır ki, bunun Kuman/Kıpçaklar için de “Ak Kuman-Kara Kuman” ve “Ak Kıpçak-Kara Kıpçak” şeklinde uygulandığı gözlemlenmiştir. Söz konusu ayrımların birinin diğerine göre sahip olduğu farklılıkları ortaya koymak için yapıldığını düşünmek mümkündür ancak bunun sadece yönler ile ilgili coğrafi bir adlandırma olduğu ve herhangi bir statü belirtmediği de söylenebilir. Gerek devlet teşkilatı ve coğrafi yapı gerekse fiziki özelliklerden dolayı bu tür bölümlenmelere başvurulabilmiştir.

Resim 7: Oruna göre sıralanış(1-13: boyların mevkileri gereği oturacakları yerler, 14-16: hanların ahvadı, *:yeme-içme işleriyle uğraşan boylar)

(İnan, 1998: 248).

Türklerde tam ortasında otağın bulunduğu “ordu” devletin idare merkezidir ve doğuda yer almaktadır. Yüksek mevkili beyler sahip oldukları statüye göre hükümdar otağının güney ve kuzeyine konumlanmışlardır (Koca, 2002: 833). Kuman/Kıpçaklarda da aynı durumu görmek mümkündür. Han, tarkan, yugur, baskak ve beyler arasında tam bir hiyerarşik yapı söz konusudur ve aynı durum boylar arasında da geçerliliğini korumuş; birliği oluşturan boylar kendi aralarında sahip oldukları statülere göre mevki edinmişlerdir. Hiyerarşi, konar-göçer devletlerin günlük yaşamları ve devlet yapılarında son derece önemli bir unsur olarak yer almıştır (Kumekov, 2002: 777). Bu bağlamda orun ve ülüş meselesini hatırlamak yerinde olacaktır. Gerek göç yolculukları

gerek savaşlar gerekse tüm devlet ileri gelenleri ve halkın bir arada bulunduğu kurultay ya da toylarda herhangi istenmeyen bir durumla karşılaşmamak, herhangi bir kargaşaya mahal vermemek adına yukarıdan aşağıya herkes yerini bilmeli ve buna göre hareket etmelidir (Ögel 1982: 92-93). Her ailenin toplum içindeki yeri atalarının göstermiş olduğu yararlılığa göre belirlenmiştir. Toplumun önde gelen aile ve boylarının söz konusu statüleri halk tarafından da bilinen ve onaylanan bir durumdur (Ögel, 1982: 92; Klyashorniy ve Sultanov, 2013: 153). “Orun” ve “ülüş” kelimelerinin kullanımı, Türklerdeki geleneksel mevki ve pay ayrımının Kuman/Kıpçaklar tarafından da uygulandığını göstermektedir (Grönbech, 1992: 147, 211; Toparlı ve Vural, 2007: 206, 298). Kuman/Kıpçak birliğini oluşturan boyların Doğu Deşt-i Kıpçak ve Batı Deşt-i Kıpçak’taki yerlerinin farklı olması da orunları doğrultusunda olmalıdır. Mevkilerde görülen değişiklikler, boyu oluşturan urugların değişmesi ya da siyasi olaylar neticesinde dağılma ve yeniden birleşmelerin yaşanması doğrultusunda gerçekleşmektedir (İnan, 1998: 245).

Toplumdaki maddi eşitsizlik, bireylerin sahip olduğu özel mülkiyet hakkı ile doğrudan ilişkilidir. İnsanlar bir yerden diğerine göç ederken kendilerine ait eşyalarını da yanlarına alabilmişlerdir. Toplum üyelerinin sahip olduğu malların korunmasına yönelik ağır kurallar konulmuş ve uygulanmıştır. Örneğin; herhangi birinin atının çalınması durumunda çalan kişinin cezası, atın sahibine bu atın yanı sıra dokuz at daha vermektir. Kişinin maddi gücü yoksa yaptığı hırsızlığın bedeli çocuğu, eğer çocuğu da yoksa kendi canı olmaktadır (İbn Battûta, 2000: 466; Ahincanov, 2009: 248). Bu şekilde caydırıcı cezaların bulunması, toplum üyelerinin birbirlerinin haklarına saygı duymaları konusunda faydalı olmuştur. Ne var ki, özel mülkiyet hakkı bir yandan daha özgür hareket etme imkânı sağlarken bir yandan da toplumdaki dengeleri değiştirmiştir. Zira mülkiyetteki eşitsizlik varlıklı ile yoksul arasında ayrışmaların ortaya çıkmasına ve giderek derinleşmesine neden olmuştur. Kaynaklar han, bey gibi üst düzey kişilerin birkaç bin attan oluşan sürüleri bulunduğunu bildirmektedir. Bu noktada at toplum bireylerinin sosyal mevkilerini gösteren önemli sembollerden biridir (Ahincanov, 2009: 244-245, 266).

Kişilerin büyük sürü ve geniş otlak sahibi olmaya başlamaları, otlakların ortak mülkiyetten şahıs mülkiyetine dönüşmesi süreci aslında hayvan sayısının artması ve sürülerin mülkiyetinin beylerin elinde toplanması ile bağlantılıdır. Meralar hâlâ kamu

arazisi sayılmaktadır ancak bu arazide otlayacak olan hayvanlar fakirlerin değil üst tabakanın elindedir. Dolayısıyla otlakların kullanım hakkı kendiliğinden zengin sürü sahiplerine kalmıştır. Bu durumda Kuman/Kıpçak beyleri sadece büyük sürülerin değil aynı zamanda büyük otlakların da sahipleri durumuna gelmiştir. Bu, bir yandan toplumun tabakalaşmasına neden olup üretim sürecini etkilerken diğer yandan beylerin saygınlıklarını arttırmıştır. Nitekim her bey, sahibi olduğu iş gücü mera ve sürü sayısı ile doğru orantılı şekilde itibar sahibi olmuştur (Ahincanov, 2009: 248, 253).

Toplumdaki sosyal eşitlik ya da eşitsizliği anlamamanın en iyi yolu aslında mezarlara, dolayısıyla arkeolojik kazı sonuçlarına bakmaktır. Zira ölü ile birlikte gömülen eşyanın niceliği kadar niteliği de bu konuda büyük fayda sağlamakta, ölen kişinin toplumun hangi kesimine mensûp olduğunu anlamayı kolaylaştırmaktadır. Aslında bir hükümdar mezarı ile boy birliğinin sıradan bir üyesinin mezarından çıkan eşyalar benzerdir. Fark, nesnelere sayılarının çokluğu ve malzemesinin kalitesi noktasında oluşmaktadır (Potemkin, 2011: 287; Çoruhlu, 2016: 360-361). Bu noktada Feodorov-Davidov'a göre mezarlara bakılarak bir sosyal statü belirlenmesi yapılacak ise ayırt edici unsur kadınlar için altın, erkekler için ise silah olmalıdır (1966: 118-119). Erkek mezarları daha çok silah içerirken kadın mezarlarında ev eşyaları ve takılar ön plandadır (Çoruhlu, 2016: 364). Konar-göçerlere ait mezarlar ve bu mezarlarda ölüye eşlik eden eşyalar üzerinde yapılan incelemeler sonucunda toplumda yoksul, orta, zengin ve çok zengin olmak üzere dört grubun bulunduğu tespit edilmiştir (Potemkin, 2011: 289).

Resim 8: Statü simgesi olan kazan ve gerdanlıklar

(Koçkarov, 2004: 97; Pletnëva, 1974: 46).

Daha önce de belirtildiği üzere Kuman/Kıpçak toplumunda sosyal tabakanın en üst kısmında elbette hanlar ve aileleri vardır. Hiç kuşkusuz onlar da kendi içlerinde bir hiyerarşi takip etmişlerdir. Örneğin bu tabakadaki beylerin statü dereceleri ve buna bağlı olarak gördükleri itibar, temsilcisi oldukları boyların önemine ve asaletine göre değişiklik göstermiştir (Genç, 1997: 91, 97; Klyaşorniy ve Sultanov, 2013: 153). Aslında herkes tarafından statü simgesi olarak genel kabul görmüş bir takım eşyalar vardır. Örneğin Kuman/Kıpçak mezarlarında kazan ve gerdanlık bulunması, ölen kişinin sağlığında varlıklı ve toplumun üst düzey bireylerinden biri olduğunun göstergesidir. Söz konusu eşyalar bir kadın mezarında ise bu, o kişinin bir lider eşi, annesi, kızı veya kız kardeşi olduğuna delalettir. Bir kadının birkaç statü objesi ile birlikte gömülmesi, gücünün büyüklüğüne ve belki de ölen boy beylerinin eşleri olmaları nedeniyle bir süre boyu yönetmiş olduğuna işaret sayılmıştır. Kazan içeren erkek mezarları ise siyasi, ekonomik hatta dini açıdan önem arz eden toplum üyelerine ait olmalıdır. Bunların varlık dereceleri ise söz konusu eşyaların üretildikleri malzeme ve boyutları sayesinde anlaşılmaktadır. Gümüş, bakır, demir gibi metallere üretilmiş olan büyüklü küçüklü kazanlar aynı zamanda boy birliğini de sembolize etmektedir (Pletnëva, 2003: 163; Potemkin, 2011: 293).

Altın, gümüş, demir gibi çeşitli madenlerin bükülmesi veya düzleştirilmesi ile oluşturulan gerdanlıklar ve çubuklar aksesuar olarak kullanılmalarının yanında asli olarak asalet gösterme amacına hizmet etmiştir. Özellikle düzleştirilmiş olanları sadece Kuman/Kıpçak mezarlarında ve yine sadece toplumun en üst tabakasına mensûp bireylere, özellikle de asker ve asker eşlerine ait olarak bulunmuştur. Hatta gerdanlıklar hükümdarın hâkimiyet alâmetlerinden biri olan bir tür asanın süslemesinde de kullanılmıştır ki, bu hem statüye yaptığı vurgu hem de Kuman/Kıpçak hükümdarlarının hâkimiyet göstergelerinin birinin bilinmesi açısından önemlidir. Dolayısıyla aynı tabakaya mensûp bireyler arasında bulunan küçük nüansları ayırt edebilmenin yolu, ölüye mezarda eşlik eden eşyanın malzemesi ya da büyüklüğüne dikkat etmektir (Pletněva, 2003: 162; Potemkin, 2011: 292). Başka bir ifade ile varlıklı bireylerin mezarlarındaki çeşitlilik diğerlerine göre zaten dikkat çekici iken aslında fark yaratan bu çeşitlilik içindeki detaylardır. Örneğin silah içeren mezarlar ile silahsız mezarlar arasındaki fark açıktır. Ancak bünyesinde fazlaca silah barındıran mezarların kimisinde bulunan özel işlemler ve değerli metaller ayırt edici unsurlar olarak dikkat çekmektedir (Koçkarov, 2004: 99). Kazan ve gerdanlığın yanı sıra altın ve gümüş gibi değerli metallere üretilmiş takılar ya da günlük eşyalar, ipekten yapılmış giysi kalıntıları gibi malzemeler hep sosyal statü göstergeleridir ve sıradan insanların mezarlarında rastlayamayacağımız eşyalardır (Şvetsov, 1980: 201; Potemkin, 2011: 287-289, 291; Potemkin, 2012: 8; Golebiowska-Tobiasz, 2013: 56).

Kuman/Kıpçaklarda orta tabaka özgür ve geçimlerini sağlama konusunda herhangi bir sıkıntı yaşamayan bireylerden oluşur. Çeşitli zanaat ve meslek sahiplerinin yanı sıra “er”, “has er” veya “başına buyruk” olarak nitelenen bireyler de orta tabakanın mensubudur. Üst tabakaya dâhil olan bireyler arasında görülen hiyerarşik yapının orta sınıf için de söz konusu olduğu söylenebilir. Zira bu tabakada da bireyler mülkiyet ve sosyal ilişkiler konusunda aynı seviyede değildir. Örneğin has erler, işlerini gördürdükleri hizmetkârlara sahiptir. Yine zanaat erbabı toplumda ayrı bir saygı ve hürmet görmektedir. Çeşitli meslek sahiplerinden maddi durumu yerinde olanlar “varlıklı kişi” manasında “barlu”, “bay” veya “bey” şeklinde adlandırılmıştır (Grönbech, 1992: 25,27,30; Toparlı ve Vural, 2007: 24, 25, 29; Ahincanov, 2009: 267-268;).

Sosyal tabakanın en alt iki basamağından birini “çelyad”, diğerini “kolodnik” adı verilen toplum üyeleri oluşturmuştur. “Çelyad” yoksul ancak özgür bireyleri nitelemiştir. Bunlar ya varlıklı akrabalarının sürülerine çobanlık yapmış ya da beylerin günlük işlerinin yürütülmesinde muhafız ve hizmetçi olarak görev almışlardır ki, karşılıklı menfaate dayanan bir ilişki biçiminin varlığı söz konusudur. Zira beyin sahip olduğu saygınlığın korunması ve sürdürülmesi, yoksul bireylerin de geçimlerini idame ettirebilmeleri bunu gerekli kılmıştır (Klyaştorıy ve Sultanov, 2013: 157). Yoksulların dilencilik yaptıkları bilinmektedir (Grönbech, 1992: 89; Toparlı ve Vural, 2007: 237, 276). “Kolodnik” ise savaşlar sırasında esir edilen ve Kuman/Kıpçaklarca türlü ev işlerinde kullanılan bağımlı bireyleri ifade etmiştir (Pletněva, 2010: 53). Bu nedenle esirlerin kadın olması özellikle tercih edilmiştir. Nitekim kadınların günlük işlere katkısı erkeklere nispeten çok daha fazladır. Bunun yanı sıra güvenlik açısından düşünüldüğünde de aile ve yurt içine sokulacak, hayvanları emanet edecek insanların kadın olması esirlerin tehdit edici bir unsur olmasının önüne geçmektedir. Ancak bu, esirlerinin tamamının kadınlardan oluştuğu, hiç erkek esir bulunmadığı anlamına gelmez. Var olan az sayıdaki erkek esirlerin görevi koyun ve ineklere çobanlık yapmaktır. Ancak at sürüleri kendilerine asla emanet edilmez (Klyaştorıy ve Sultanov, 2013: 158-160). Savaş esirlerinin pazarlarda satılması karşılaşılan bir durumdur. Nitekim slavyan köleler, Kuman/Kıpçakların Harezmi pazarlarında satışa sundukları mallar arasında yer almıştır (Ahincanov, 2009: 267).

Aslına bakılırsa Kuman/Kıpçakların konar-göçer dünyasını aynı zamanda bir semboller dünyası olarak tanımlamak mümkündür. Nitekim giysilerin hazırlandığı kumaşlardan yaşanan çadırların biçimine, mezarlardan anma töreni dâhilinde dikilen heykellere kadar her unsur toplumdaki sosyal statü farkına işaret eden izler taşımıştır. Bunlar arasında belki de en çarpıcı olan, ölen atalar anısına dikilen heykeller meselesidir. Taş heykeller başlı başına bir zenginlik alâmetidir. Zira yapılan iş, oldukça maliyetlidir. Bu durumda taş heykel sayısının çokluğu, toplumdaki varlıklı üyelerin fazlalığına bir işarettir (Pletněva, 2003: 163).

Buna karşın Kuman/Kıpçaklar taş heykeller ile aynı mantıkta hazırlanan ahşap heykeller de yapmışlardır. Ahşap malzemenin uzun süre muhafazası zordur belki ama taşın işlenmesine oranla daha az maliyetlidir. Bu nedenle taş heykel yaptırmaya gücü

yetmeyenlerin ahşap olanları ile yetindikleri düşünülmüştür¹²⁶. Heykellerin malzemesi kadar duruş biçimleri ve üzerlerinde tasvir edilen eşyalar da statü göstergesidir. Aynı tabaka içindeki sosyal statü farklarına vurgu yapmaktadır (Altınkaynak, 2008: 113; Pletněva, 2010: 142). Peki toplumun ekonomik durumu daha da yetersiz olan üyelerinin atalarını ölümsüzleştirmeye hakkı yok mudur? Onlar eyer bezi veya keçeden yaptıkları suretlere manevi anlamlar yüklemişler ve bunları daha çok yurtlarında muhafaza etmişlerdir. Duvarlara asılan ya da deri torbalar içinde saklanan tasvirler önemli göç yolculukları ya da askeri mücadeleler öncesinde üzerlerine saç saçmak ya da ağızlarına yağ sürmek gibi uygulamalara marûz kalmıştır. Geride kalanlar, ölen yakınları için sembolik bir sûret hazırlayıp onu bu şekilde yaşatırken diğer yandan da bu surete koruyucu olduğuna dair bir anlam yüklemişlerdir. Kuman/Kıpçakların yurtlarında diğer Türk boylarında da âdet olduğu üzere ailenin beyi ve hanımının kardeşi olarak tanımlanan tasvirler asılıdır. Bunların üst kısmında ise koruyucu özelliği olduğuna inanılan başka bir tasvir bulunmaktadır. Yiyecek ve içeceklerin ilk önce bu tasvirlerle sunulması âdettir (Rubruk, 2001: 34; Gökalp, 1989: 255; İnan, 1995: 4-5, 42-44; Günay ve Güngör, 2009: 81; Golebiowska-Tobiasz, 2013: 39).

Yönetenler ile yönetilenler, varlıklı ile yoksul arasındaki olağan farklılıklar bir kenara bırakılarak kazanılan ya da verilen haklar anlamında bir değerlendirme yapıldığında Kuman/Kıpçak toplumunun eşitlikçi bir yapı arz ettiğini söylemek mümkün olmaktadır. Bunun en açık örneği daha önce de belirtildiği üzere kadın-erkek ilişkilerinde görülmektedir. Yine tüm bireylerin asker olarak görülmesi de başka bir örnektir. Kuman/Kıpçaklarda askerî mücadele günlük yaşamın bir parçasıdır ve sahip oldukları üstün askeri yetenekleri Kuman/Kıpçakların kimliklerinin en önemli unsurlarından biridir. Peki Kuman/Kıpçaklar askerî açıdan nasıl bir eğitimden

---

¹²⁶ Yapılan arkeolojik araştırmalar Kuman/Kıpçaklara ait ahşap heykellerin Don Nehrinin aşağı akıntısı çevresinde yoğunlaştığını göstermiştir. Ahşap heykellerin de tıpkı taş heykeller gibi farklı duruş biçimlerinin olduğu ve ellerinde kap bulundurduğu anlaşılmaktadır. Heykel çevresinde at kemikleri ve kafatasının bulunmuş olması, tüm uygulamaların aynı şekilde gerçekleştiğini farklı olan tek şeyin heykelin yapıldığı malzeme olduğunu göstermektedir. Bkz. Pletněva, *Koçevniki Yujnorusskih Stepey*, s. 155; Pletněva, *Polovtsi*, s. 137; Pletněva, *Kamennie İzvayaniya*, s. 73; Gurkin, “Polovetskie Svyatilişa S Derevyannimi İzvayaniyami Na Nijnem Donu”, *Sovetskaya Arheologiya*, 1987/1, İzdatelstvo Akademiyası Nauk SSSR, s. 100-101, 104.

geçmişler, ne gibi silahlar kullanmışlardır? Onları diğerlerinden ayıran ve birçok devletin ordusu için öncelikli olarak tercih edilir kılan nedir?

III. BÖLÜM

ORDU MİLLET

3. 1. Savaş Teknikleri

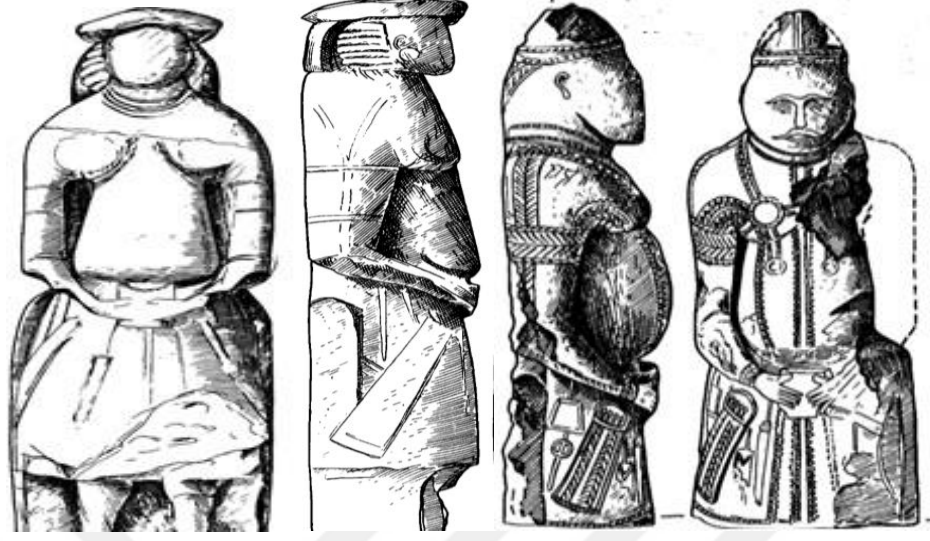
Askerliği ayrı bir meslek olarak görmeyen ve toplum bireylerini neredeyse doğuştan itibaren birer asker olarak yetiştiren Türklerde ata binmek ve ok atmak gibi eylemler ilk çocukluk çağından itibaren âdeta birer oyun biçiminde gündelik yaşam kültürüne dâhil olmaktadır. Yine süre avlarının, düzenlenen at ya da ok yarışlarının veya cirit oynama, gülle atma, güreş gibi sportif faaliyetlerin eğlenme ve toplumun dayanışma içinde bir arada olmasına vesile olma gibi işlevlerinin yanı sıra askeri eğitim niteliği taşıdığı bilinmektedir¹²⁷. Söz konusu uygulamalar Kuman/Kıpçaklar için de hiç değişmeden varlığını muhafaza etmiştir. Kaynaklar Kuman/Kıpçaklar ile yakından bağlantılı olan Kimeklerde büluğ çağına gelen erkek çocukların babaları tarafından ellerine yay ve ok verilmek suretiyle evden çıkarıldıklarını haber vermektedir (Şeşen, 2001: 136).

Türklerde askerlik meselesi sadece erkeklere özgü bir iş değildir. Kadınlar da atları ve silahları ile askeri mücadelelere bizzat katılabilmişlerdir (Gömeç, 2014: 67). Bu noktada Kuman/Kıpçaklarda kılıç, yay ve oklukla tasvir edilmiş olan kadın heykeli oldukça dikkat çekicidir (Pletněva, 2010: 76, 142). 2.8 metre yüksekliğinde bulunan heykel, başında yayvan bir şapka ile tasvir edilmiştir. Üzerinde göğüs zırhı görülen söz konusu savaşçı kadın heykelinin belinin sol tarafında kavisli Türk kılıcı, sağ tarafında ise iki kemerle asılmış uzun bir sadak bulunmaktadır. Bunun dışında üç kadın heykeli de kırbaçlı olarak tasvir edilmiştir (Pletněva, 1974: 47, 49; Pletněva, 1974b: 261). Kuman/Kıpçak-Rus ilişkileri hem bazı kelimelerin hem de imgelerin iki kültür arasında folklor ve yazılı dile geçmesine neden olmuştur. Örneğin Rus destanlarına bir Kuman/Kıpçak kadın savaşçı sembolü girmiştir (Pletněva, 2010: 75).

---

¹²⁷ Temel olarak itaat, çabuk karar verme, hedefi vurma gibi ilkelere dayanan askeri eğitimin bilinen ilk örneğinin, Büyük Hun hükümdarı Mete (MÖ 209-174) tarafından uygulandığı söylenebilir. Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1981, s. 212-214; Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s.270, 276; Koca, “Eski Türklerde Devlet Geleneği ve Teşkilatı”, s. 838; Klyastorniy ve Sultanov, *Türkün Üç Bin Yılı*, s. 153. Gömeç, “Eski Türk Ordusunun Genel Mahiyeti”, *Türk Tarihinden İzler I*, Berikan Yayınevi, Ankara 2014, s.69; W. Eberhard, “Çin Kaynaklarına Göre Türklerde ve Komşularında Spor”, (Çev. N. T. Uluğtuğ), *Ülkü Dergisi*, S. 14, s. 209-215.

Resim 9: Kuman/Kıpçakların savaşçı kadın ve erkek heykel tasvirleri

(Pletněva, 1974: 186, 187).

Kuman/Kıpçakların askeri yeteneklerini öne çıkaran unsur elbette dur durak bilmeden yaptıkları savaşlardır. İnsanları savaşmaya iten belki de en büyük nedenin tehdit altında olmak dolayısıyla kendini savunma ihtiyacı duymak olduğu bilinmektedir. Bunun yanı sıra ganimetler de oldukça ikna edici bir sebep olarak gözükmektedir. Kendi işaretlerini taşıyan ok ile vurdukları hedefleri savaş sonunda yağmalayabilecek olmaları, askerler için motivasyonu arttırıcı bir ikna ediciliğe sahiptir. Elde edilen mallar bir yana, ele geçirilen esirler de insan gücü anlamında ciddi bir katkı sunmaktadır (Yakubovskiy, 2000: 10; Gömeç, 2014: 69). Dahası savaşçının öldürdüğü düşmanların öldükten sonra kendisine hizmet edeceğine dair var olan inanç da başka bir motivasyon kaynağıdır (Roux, 1999: 84). Dolayısıyla söz konusu seferler mücadelenin kazanan tarafına maddi-manevi büyük katkı sunmaktadır. Savaş ganimetlerini “olça” biçiminde adlandıran (Grönbech, 1992: 146) Kuman/Kıpçakların insan ve mal biçiminde elde ettikleri ganimetler Rus yıllıklarında açık şekilde belirtilmektedir. Örneğin; 1154 yılında yaşanan mücadelede ele geçirdikleri Çernigov knezini salıvermenin karşılığı olarak çok yüksek bir fidyenin sahibi olmuşlardır (PSRL, I, 146-148; Yücel, 2007: 382-385).

Kuman/Kıpçaklarda ağırlıklı olarak süvari birliğinden oluşan ordu “çeri” veya “çeyri” biçimlerinde adlandırılmış ve Mete döneminden itibaren varlığı bilinen onlu sisteme

göre teşkilatlanmıştır¹²⁸ ki, böylelikle urug ya da boy ayrımı gözetilmeksizin toplumun tamamının askeri bir disiplinle ortak bir amaç için hareket edebilmesi sağlanmıştır (Grönbech, 1992: 49, 202). Kuman/Kıpçaklar geleneksel yapıya sadık kalarak sürdürdükleri askeri düzende idareyi, birlikleri kanatlara ayırmak suretiyle gerçekleştirmiştir (Kumekov, 2002: 777). Nitekim Türklerin savaş düzeninde tek bir hat üzerinden hareket etme diye bir durum söz konusu değildir. Zira bu, ordunun ve dolayısıyla savaşın kaderini tek bir harekete bağlamak olur. Kaldı ki tek hat halinde mevzi almak uzun bir mesafe oluşturacağından askerlerin bir kısmının savaş ile doğrudan alâkâlı olmayan noktalarda bulunmasına neden olacaktır. Ayrıca düşman ordusunun ani bir hareketi karşısında destek alınamamasına yol açacaktır. Bu durumda tercih edilen üsûl, iki hatta üç kola ayrılarak ilerlemektir ki aynı zamanda asker sayısının yeter derecede olduğunun göstergesidir. Gerekli durumlarda destek kuvvet ihtiyacının giderilmesi açısından son derece önemlidir. Bölünerek ilerlemenin bir diğer katkısı da ilk hattaki kuvvetlerin yandan ya da arkadan korunduklarını bilerek daha güvenli hareket edebilmeleridir. Mücadelenin ağır geçmesi ve ilk hattaki askerlerin yok edilmesi gibi en kötü durumda bile diğer kuvvetler devreye girecek ve savaşın henüz sona ermemiş olduğunu gösterecektir (Strategikon, 2011: . 46-49, 156). Bu doğrultuda 1097 yılında Macarlar üzerine düzenlenen sefer sırasında Bonyak'ın askerlerini üçe ayırdığı bilinmektedir. 1185 yılında Ruslara karşı harekete geçen Kuman/Kıpçaklar iki kola ayrılarak ilerlemişlerdir (PSRL, I, 109-116; PSRL, II, 129-134; Yücel, 2007: 312-318, 426-433).

Geleneksel yapı düşünüldüğünde Kuman/Kıpçak süvarilerinin savaş alanındaki konumlarının, âdet olduğu üzere atlarının rengine göre şekillendiği söylenebilir¹²⁹. Bunun yanı sıra askerlerin birliklerine göre değişen biçimlerde flamalar taşıdıkları, tepesinde bir tutam at ya da sığırkuyruğu bulunan tuğa sahip oldukları bilinmektedir¹³⁰.

---

¹²⁸ Mete'nin babası tarafından on bin atının başına görevlendirilmesi, onlu sistemin Mete'den öncesine dayandığını göstermektedir. Bkz. Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 271.

¹²⁹ Örneğin Büyük Hun hükümdarı Mete, emrindeki askerleri dört ayrı birliğe ayırmış; kır atlıları batıya, boz atlıları doğuya, yağız atlıları kuzeye, doru atlıları güneye yerleştirmiştir. Bkz. Gumilëv, *Hunlar*, s. 81; Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 274.

¹³⁰ Savaş birlikleri sadece asker ve silahtan ibaret değildir. Davul ve borazan gibi müzik aletleri de sefer alanındaki yerini almış durumdadır. Bunlardan askerlerin birbirinden haberdar olması ve gerektiğinde birlik olarak toplanabilmeleri gibi durumlarda faydalanılmıştır. Bkz. Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 274; Gömeç, "Eski Türk Ordusunun Genel Mahiyeti", s.77; Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, C. VI, (Türklerde Tuğ ve Bayrak), Kültür Bakanlığı Yayınları, (3. Baskı), Ankara 2000; Ögel, *Türk Kültür*

Ordunun asker sayısı devletin gücüne ve içinde bulunulan mevcut duruma göre zaman içinde değişiklik gösterebilmiştir (Taşağıl, 2008: 156). Kuman/Kıpçak ordusunun sayısı ile ilgili olarak kaynaklarda farklı zamanlarda farklı rakamlar geçmektedir. Örneğin 1093 yılına bakıldığında Rus knezi Svyatopolk ile Kuman/Kıpçaklar arasında geçen meseleler konu edilirken Rus yıllığı Kuman/Kıpçak askeri kuvveti için 8 binden daha fazla ifadesini kullanmıştır. 1128 yılına ait kayıtlarda Kuman/Kıpçak askerlerinin sayısı 7 bin olarak geçer. 1185 yılı olaylarında Kuman/Kıpçaklar tümünün savaş meydanlarında bulunduğunu düşündürecek kadar çok sayıdadır (PSRL, I, 93; PSRL, II, 10). Gumilëv, 3 bin kişilik Rusların karşısında Kuman/Kıpçakların 12 bin civarında olduğunu belirtmiştir (2006: 280). Aslında önemli olan, asker sayısından ziyade emir komuta zincirinin işlerliğidir. Bunun tarihteki en açık örneği Mete'nin babasına karşı kazandığı zaferde görülmektedir (Ögel, 1981: 216-218; Gömeç, 2014: 74). Yine bir diğer örnek, herhalde nüfusu 1 milyondan fazla olmayan Moğolların toplam nüfusu 100 milyon civarında olan birçok başka milleti hâkimiyetleri altına almış olmalarıdır (Vernadsky, 2007: 17).

Sahip oldukları konar-göçer kültürün bir gereği olarak mevcut şartlara göre hareket edip en iyi sonucu alma konusunda son derece usta olan Kuman/Kıpçaklara hız kazandıran etken sahip oldukları süratli atlar kadar gündelik yaşamlarının kendilerine kazandırdığı pratikliklerdir. Bu noktada başka milletler ordu mensûplarının ihtiyaç duyacağı silah nakli için yanlarında çok sayıda araba ya da yiyecekleri için hayvan sürüleri taşıırken Kuman/Kıpçaklar diğer tüm Türk askerlerinin yaptığı gibi silahlarını bizzat kendileri taşımışlar, acil yiyecek ihtiyaçlarına ise yanlarına aldıkları kurutulmuş etlerle çözüm üretmişlerdir. Bunun yanı sıra ihtiyaç duyulduğunda kesilmesi için sefer yolculuğunda bol miktarda koyun ve sığır sürüsü de askerleri geriden takip etmiştir (Kafesoğlu, 2010: 272-273; Koca, 2002: 837; Gömeç, 2014: 86-87).

Kuman/Kıpçaklar ok atmadaki ustalıkları sayesinde uzaktan savaş yöntemlerini benimsemiş ve başarı ile uygulamıştır. Atın sağladığı hız, ok ve yay kullanmadaki ustalık ile birleştiğinde sonuç zafer olmaktadır. Savaş planlarında okçular oldukça etkin bir role sahip olmuşlardır (Göksu, 2015: 103).

Tarihine Giriş, C. VIII, (Türklerde Devlet ve Ordu Mehteri), Kültür Bakanlığı Yayınları, (3. Baskı), Ankara 2000.

Zafer kazanmak tam bir strateji, plan ve program işidir. Aynı anda birçok ihtimali gözden geçirmek ve her birine karşı önlem almak gerekmektedir. Kuman/Kıpçakların savaş üsûlleri incelendiğinde girişilen mücadele ani bir saldırıya karşı verilmiyorsa ve önceden planlanmışsa ilk yapılanın, ilgili bölgenin uzak ya da yakın olmasına bakılmaksızın “yelme” adı verilen keşif birliği vasıtasıyla keşif seferleri düzenlemek olduğu görülmektedir. Örneğin Kuman/Kıpçaklar Karadeniz’in kuzeyine geldikten sonra birliğe dâhil olan Hazar, Peçenek ve Oğuz bakiyelerini başlangıçta öncü birlik olarak kullanmışlardır (Kurat, 1972: 104-105; Yakubovskiy, 2000: 4-5). Keşif seferlerinin ardından ani baskın ve kısa süreli muharebeler şeklinde cereyan eden askeri uygulamalar başarı ile gerçekleştirilmiştir. Düşman ordusunun hiç beklemediği bir anda şaşkınlığa ve paniğe neden olan ani baskın hareketi, düşmanı yıpratmaya yönelik küçük hamleler ve ok atışları ile devam etmiştir. Bu noktada sadece askeri yetenekler değil psikolojik bir baskı da devreye girmekte, düşman ordusu ortaya atılan söylentiler ya da çıkarılan gürültüler aracılığı ile yıpratılmaya çalışılmaktadır. Uzak mesafeden gerçekleşen bu ilk adımın amacı düşmana mümkün olduğunca çok kayıp verdirirken kendini en iyi şekilde korumaktır. Ardından kılıç ve mızrak gibi yakın mesafe silahları kullanılmak suretiyle göğüs göğüse başlayan mücadelenin amacı aslında bir yerde karşı tarafın gücünü test etmektir. Karşı koyma hareketinin dirençli bir şekilde devam etmesi durumunda hızlı bir şekilde geri çekilme taktiği uygulanmıştır ki, bunun amacı takibe başlayan düşmanın yorulmasını ve ordu düzeninin bozulmasını sağlamaktır. Bu arada çekilme sırasında geriye doğru atılan okların oldukça etkili olduğunu belirtmek gerekir. Düşman ordusunun imhası için uygun koşullara sahip bir mekâna ulaşıldığında geri çekilme hareketi son bulmuş ve düşman ordusu bir çember içine alınıp pusuya düşürülerek etkisiz hale getirilmiştir. Tarihe “Sahte Ricat”, “Kurt Kapanı” veya “Turan Taktiği” olarak geçen bu savaş taktiği Türk halklarının zaferlerinde oldukça büyük bir paya sahiptir (Horváth, 1989: 86; Koca, 2002: 836, 840-84; Baştav, 2005: 181-182; Gömeç, 2014: 82-83; Kafesoğlu, 2010: 275).

Kuman/Kıpçakların askeri seferlerinde geleneksel Türk savaş taktiğini başarılı bir şekilde uyguladıkları görülmektedir. Bizans ile yapılan 1187, 1190 ve 1195 yılı mücadeleleri buna örnek olarak gösterilebilir (Rásonyi, 1971: 153). Yine Ruslar ile ya da Macarlar ile yapılan mücadelelerde de aynı yöntem kullanılmış; karşı tarafın

önünden geriye ok atma yöntemiyle kaçılmış ve düşman askerleri uygun bir yere çekildiğinde pusuya düşürülerek imha edilmiştir (PSRL, I, 115-116; Yücel, 2007: 317-318).

Askeri anlamda belki de en çok tehlike arz eden dönemler yapılan zorlu mücadelelerin sonunda elde edilen ganimetler ile birlikte dönüş yoluna düşüldüğü zamanlardır. Zira hareketler ister istemez yavaşlamıştır ve olası bir tehditte yapılabilecek tek şey, arabaları daire biçimine getirmek suretiyle sağlam bir savunma hattı oluşturmaktır¹³¹. Karşı taraftan gelebilecek beklenmedik saldırılara karşı durabilmek için alınan bir takım önlemler de söz konusudur ki, etrafa gözcüler dikmek, belli bir yüksekliğe sahip uygun mevkilere ateş kuleleri (kargular) inşa etmek ve sınırlarda insansız-boş araziler bırakmak bunlar arasında sayılabilir (DLT, I, 426; DLT, III, 241; Kafesoğlu, 2010: 276). Kuman/Kıpçaklarda savunma amaçlı inşa edilen kalelerin varlığı bilinmektedir. Bunlar bugün anladığımızdan farklı olarak daha çok kalın ağaç ve çitlerden hazırlanan bir profilin üzerinin çamur ve toprakla sıvanması suretiyle oluşturulmuştur (Safran, 1993: 136).

Kuman/Kıpçaklar için mücadelenin zamanlamasını doğru planlamak da son derece önem arz etmektedir. Bu noktada harekete geçmek için seçilen zaman genellikle ayın ilk yarısıdır. İleri yürüyüşler için dolunaylı geceler tercih edilmiştir. Savaş zamanı olarak özellikle yağmur yağma ihtimali olmayan bulutsuz günler tercih edilmiştir. Zira yayların ıslanması, işlevselliği yok ettiğinden bu, hiç istenmeyen bir durumdur (Koca, 2002: 840).

Savaş mekânının doğru seçilmesi de aynı oranda stratejik bir harekettir. Düşman ordusunu pusuya düşürmek için sık ormanlar, vadiler, sarp tepeler, dar ve derin geçitler, dağlar, bataklıklar gibi hareket yetisini sınırlandıran yerler özellikle seçilmiştir. Savaş meydanında düşmandan daha önce mevzi almak sonucu doğrudan etkileyen bir husus olduğundan buna ayrı bir özen gösterilmiştir. Diğer milletlerin orduları Türkleri yenmek için çoğu kez bu zamansal taktikleri kullanmaktan başka çare bulamamışlardır. Nitekim Bizanslılar Türklere saldırmak için en doğru zamanın ağır geçen kış mevsiminin hemen sonrası olan şubat veya mart ayları olduğunu, kuvvetli

---

¹³¹ Jean-Paul Roux, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, (Çev. Lale Arslan Özcan), Kabalcı Yayıncılık, İstanbul 2014, s. 41. Tehlike anında Kuman/Kıpçakların arabalar ile oluşturdukları bu güvenli bölgeyi Hazarlar yanlarında bulunan kalkanları kazıklara takmak suretiyle oluşturmuşlardır. Bkz. Şeşen, *İslâm Coğrafyacıları*, s. 83, 94.

okçu birliklerine karşı başarılı olabilmenin yolunun nemli havaları beklemekten geçtiğini, yazdıkları strateji kitaplarında özellikle vurgulamışlardır (Strategikon, 2011: 80, 82, 94, 121). Ruslar da Kuman/Kıpçaklara karşı aynı tavrı sergilemiştir. Örneğin 1103 yılında Vladimir Monomah'ın isteği ile düzenlenen Suten Savaşı'nın zamanlaması oldukça önemlidir. Zira Vladimir Monomah ilkbaharın hemen öncesinde harekete geçerek Kuman/Kıpçakları oldukça zor bir durumda bırakmıştır. Nitekim kışın çok sert ve karlı geçtiği Özü çevresinde hayvan sürülerinin ihtiyaç duyduğu otlar ancak ilkbaharda sağlanabilir ve böylece kaybedilen güç geri kazanılır. Oysa Monomah kendi lehine olan zamanlamasıyla buna imkân tanımamıştır (PSRL, I, 118-119; Yücel, 2007: 318-320).

Başta hızı olmak üzere silah kullanmadaki ustalığı, zorlu iklim koşulları karşısındaki dayanıklılığı ve uyguladıkları askeri taktikler ile Türk ordusu hemen her devirde başka milletler tarafından örnek alınmış ve hatta taklit edilmiştir. Büyük Hun Devleti döneminde Chao devleti hükümdarı Wu-ling'in (MÖ 325-298) Hun askeri kıyafetlerinin Çin'de uygulanmasını sağlamaya çalıştığı, ordusunu Hun tarzında okçu süvarilerden oluşturma girişiminde bulunduğu bilinmektedir (Ligeti, 2011: 43). Roma ordusunun Avrupa Hunları ordusunu örnek aldığı ve hatta Hun yaylarını kullandığı (Rásonyi, 1971: 69; Baştav, 2005: 189) yine Bizans devletinin Türk savaş üsüllerinin etkisinde kalarak bunları uygulama eğilimi gösterdiği belirtilmektedir. İmparatorlarının bizzat kendileri tarafından yazılan ve Taktika adını taşıyan eserlerde Türklerin askeri uygulamaları uzun uzadıya anlatılmış ve Bizans ordusu için reform yolları gösterilmiştir (Kafesoğlu, 2010: 279). Konuya Kuman/Kıpçaklar açısından bakıldığında Karadeniz'in kuzeyinde yaklaşık iki yüz yıl komşuluk eden Kuman/Kıpçaklar ile Rusların birçok konuda etkileşim içinde olduğu bilinmektedir. Ruslar Kuman/Kıpçakların özellikle askeri teşkilatlarından fazlasıyla etkilenmişlerdir. Yine Macarların da Kuman/Kıpçakların etki alanı içinde bulunduğunu belirtmek gerekir (Kafesoğlu, 2010: 280; Yakubovskiy 2000: 220, 12).

3. 2. Ücretli Askerlik

Ordu millet anlayışına sahip olan Kuman/Kıpçakların tarihi aynı zamanda askeri mücadeleler tarihidir. Bundan kasıt Kuman/Kıpçakların sadece kendileri için yaptıkları savaşlar değildir. Zira Karadeniz'in kuzeyinde yaşayan Kuman/Kıpçaklar

birçok farklı milletin hayatında askeri kimlikleri ile ön plana çıkmışlardır. Üstün askeri yeteneklere sahip olmaları, bir yandan komşuları ile sürekli bir mücadele içinde olmalarına neden olurken diğer yandan çeşitli milletlerin ordularında destek kuvvet olarak yer almalarını, hatta bu sayede çoğu zaman yönlendirici bir güç olarak etkinlik göstermelerini sağlamıştır¹³².

1983 yılında Dnepropetrovsk Devlet Üniversitesi arkeoloji ekibi Pavlograd bölgesi höyüklerinde bir takım araştırmalar yapmıştır. Preobrazhenka sahasında bulunan Kuman/Kıpçak mezarı başka milletlerin ordularında görev alan Kuman/Kıpçak askerlerinin durumunu göstermesi açısından önemlidir. Kafesli tabut ile gömüldüğü anlaşılan erkek mezarından çıkarılan arkeolojik malzeme söz konusu savaşçının Ruslar için görevli bir asker olduğunu düşündürmektedir. Zira at dizgini süsleri, baş aksesuarları ve bazı ok türlerinin Rus menşeli olduğu düşünülmüştür (Bezverhiy, 1990: 119-124).

Öncelikli olarak Kuman/Kıpçak-Rus mücadelelerine bakıldığında söz konusu karşılaşmaların çoğu zaman Rus knezlerin talebi üzerine gerçekleştiği görülmektedir. Nitekim knezler yaşanan iç mücadeleler sırasında Kuman/Kıpçakları yardıma çağırılmışlardır (Kurat, 1972: 75; Yücel, 2013: 548-549, 551-552). Bu durumda askeri ittifak, Ruslarla ilişkilerin bir boyutu olmuştur. Kuman/Kıpçaklar Rusların kendi içlerinde yaşadıkları sorunlar noktasında belirleyici bir askeri güce sahiptir. Zira Kuman/Kıpçak desteğini sağlayan knezler diğerlerine karşı ezici bir üstünlük elde etmişlerdir (Pletněva, 2010: 51). Kuman/Kıpçaklar Rus knezlerinin iç sorunlarında destek vermek dışında dış güçlere karşı da zaman zaman Ruslar ile ittifak içine girebilmiştir ki, bunlardan biri Türkiye Selçuklu Devleti'nin ticaret şehri Suğdak'ı işgali üzerine yaşanmıştır (Kurat, 1972: 90-91; Yakubovskiy: 208-209). Diğerleri ise bilindiği üzere Moğollara karşı gerçekleşmiştir (Yücel, 2009a: 11-21; Yücel, 2009b: 74-83).

Bizans, XII. yüzyıldan itibaren sürekli mücadele halinde olduğu Kuman/Kıpçaklar ile ilişkilerini farklı bir boyuta taşımış; savaşçı özellikleri ile dikkat çeken bu Türk boyunun askeri yeteneklerinden faydalanma yoluna gitmiştir. Kuman/Kıpçak

---

¹³² Bu konuda geniş bilgi için bkz. Pilipçuk, "Kıpçakskie Naemniki Na Slujbe U Praviteley Yevrazii", *Trudi Po Arheologii Stepı Yevropı V Epohu Srednevekovya*, T. 10 (Polovetskoe Vremya), Donetsk Natsionalny Universitet, Donetsk 2012, s. 337-346.

mensûpları Bizans ordusunda ücretli asker olarak hizmet vermeye başlamıştır (Khoniates, 1995: 18-19; Kinnamos, 2001: 192). Öyle ki Bizans'ta kurulan ücretli ordunun esasını Kuman/Kıpçaklar oluşturmuştur (Ayönü, 2009: 65). Bizans, Peçenek ve Selçuklu karşısında Kuman/Kıpçaklar ile ittifak yapmıştır. Bununla birlikte Bizans topraklarına karşı yapılan Kuman/Kıpçak saldırıları bundan sonra da devam etmiştir (Khoniates, 1995: 63-64; Kinnamos, 2001: 73-75). Kuman/Kıpçaklar bireysel saldırılarının yanı sıra kimi zaman Bizans'a karşı Ulahlar ve Bulgarlar ile ittifak halinde hareket etmişlerdir (Ostrogorsky, 2011: 374; Vásáry, 2008: 57). Bulgarların XII. yüzyıl sonlarına doğru Bizans'a karşı giriştikleri bağımsızlık mücadelesinde ve II. Bulgar Devleti'nin kuruluşu sırasında Kuman/Kıpçakların Bulgarlara verdiği destek bilinmektedir (Ostrogorsky, 2011: 373-375). Kuman/Kıpçaklar zaman içinde Bulgar ordusunun vazgeçilmez unsuru haline gelmişlerdir (Khoniates, 1995: 123-125; Stoyanov, 2002: 802; Vásáry, 2000: 62-64; Ostrogorsky, 2011: 394).

Kuman/Kıpçaklar Macar ordusunda ücretli asker olarak görev almışlar ve süvari birliğini oluşturmuşlardır (Çoban, 2014: 80; Yücel, 2013: 565). Krallığın dış güçlere karşı savunulmasında birinci derecede etkili olmuşlardır. İçeride de mutlak egemenlik için Kuman/Kıpçak askeri mutlaka elde tutulmalıdır. Merkezi gücün ana dayanağı durumuna gelmişlerdir. Karşılığında da askeri ve siyasi açıdan önemli mevkiiler edinmişlerdir. Ülke topraklarının büyük bir kısmına sahip olmuşlardır (Rásonyi, 1971: 142; Horváth, 1989: 71-72; Rásonyi, 2006: 107; Çoban, 2014: 86-87,99).

Kuman/Kıpçakların askeri gücünden faydalanma yoluna giden bir diğer millet Gürcülerdir. Gürcü Kralı David II'nin (1088-1125) Kuman/Kıpçak hanı Atrak'ın kızı ile evlenerek sağladığı akrabalık ilişkileri taraflar arasında askeri ittifak gerçekleşmesini kolaylaştırmış olmalıdır¹³³. Kral David II'nin daveti üzerine Gürcü topraklarına giden Kuman/Kıpçaklar kral tarafından kurulan daimi ordunun üyeleri olmuşlar ve Gürcüler bu ordunun askeri gücünden faydalanarak Irak Selçuklularına karşı koyabilmiş; Azerbaycan'a, Karabağ'a (Erran), Şirvan'a ve Doğu Anadolu'ya başarılı seferler yapmışlardır¹³⁴. Kral David, oluşturduğu Kıpçak-Gürcü ordusu ile

¹³³ Bu davetin kabul edilmesinde akrabalık ilişkileri kadar Kuman/Kıpçakların Rus Knezi Vladimir Monomah karşısında üst üste aldığı yenilgilerin de etkisi olmuştur. Bkz. Gulı Alasania, "Gürcistan Kıpçakları", s. 793; Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 179, 184; Kırzioğlu, *Yukarı-Kür ve Çoruk*, s. 112.

¹³⁴ Kırzioğlu, *Yukarı-Kür ve Çoruk*, s. 112; Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 266-267; Kurat, *Karadeniz Kuzeyindeki*, s. 83-84. Rásonyi, *Tarihte Türklük*, s. 145. Kaynaklarda Gürcü topraklarına giden

1120 yılında Gürcistan'da kışlayan Türkmenlere saldırarak onların bölgeden uzaklaşmasını sağlamıştır. 1121 veya 1122'de Türk-İslâm medeniyet merkezlerinden biri haline gelen Tiflis'i zapt ederek burasını Gürcü Krallığı'nın başşehri yapmıştır (Turan, 2003: 267). Bu noktada Gürcü topraklarındaki Kuman/Kıpçak varlığının askeri başarılar kazanmada çok büyük katkı sağladığı açıktır. Zira Gürcü Kralı'nın mevcut kuvvetleri bir yandan kralı diğer yandan şehir ve kaleleri korurken bunların üstüne bir de yeni istilâlar yapmak için oldukça yetersiz kalmıştır (Alasania, 2002: 794; Pletnëva, 2010: 108). Gürcü Kralı beş bin kadar Kuman/Kıpçak çocuğunu Selçuklu örneğine göre saraya almış, bunları Hıristiyan terbiyesi ile eğiterek kendi muhafız kıtasını yetiştirmiştir (Turan, 2003: 266-267).

Kuman/Kıpçakların etkin bir askeri güç olduğunun farkına varan Harezmsahlar, XII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren iç ve dış sorunlarını çözmek adına onlardan faydalanma amacı gütmüştür. Bu amaca yönelik olarak da akrabalıklar kurulmuş, kendilerine askeri ve siyasi çeşitli görevler verilmiştir (Ahincanov, 2009: 213, 215). Türkistan'dan gelen Kuman/Kıpçak birlikleri Harzemşah hizmetine girmiş, Alaaddin Tekiş'in bir Kuman/Kıpçak kızı olan Terken Hatun ile evlenmesi ilişkilerin iyiden iyiye yakınlaşmasını sağlamıştır. Bu evliliğin ardından Kanglı-Kıpçak kitleleri akın akın Harezmsahlar ülkesine gelmişlerdir (Köprülü, 1943: 235-237; Barthold, 1990: 371; Kafesoğlu, 2000: 41; Turan, 2003: 266; Ahincanov, 2009: 202; Kafesoğlu, 2010: 180). Burada, Harezmsah ordusunun temelini oluşturarak önemli askeri görevlerde bulunmuşlardır. Ne var ki Kuman/Kıpçakların başlangıçta devletin güç aldığı unsurlardan biri konumundayken zamanla sahip oldukları nüfuzu kullanarak sivil idareyi yok sayan bir tavır almaları halkın hoşnutsuzluğuna sebep olmuştur. Diğer yandan Kuman/Kıpçakları arkasına alan Terken Hatunun da Alaaddin'e karşı bir rekabet siyaseti izlemesi idari sistemde sorunlar meydana getirmiştir (Köprülü, 1993: 279). Ancak Kuman/Kıpçaklar son hükümdar Celaleddin Harezmsah döneminde de askeri gücün önemli unsurları olarak yer almışlardır.

XIII. yüzyıldan itibaren Suriye ve Mısır'da Eyyübi ve Memlûk devletlerinin askeri gücünü oluşturan Türk Memlûklerin önemli bir kısmını Karadeniz'in kuzeyinden getirilen Kuman/Kıpçaklar karşılamıştır. Küçük yaşta ülkelerinden getirilerek belli bir

---

Kuman/Kıpçaklara atfen aileleri dışında kırk bin kişiden bahsedilmektedir. Bkz. Alasania, "Gürcistan Kıpçakları", s. 794-795; Pletnëva, *Polovtsi*, s. 107.

eğitime tabi tutulan memlûkler zamanla yetenekleri doğrultusunda nüfûz sahibi olmuşlar, hatta yönetimi ellerine almışlardır (Polat, 2009: 208).

Kuman/Kıpçakların başka devletlerin ordularında görev alıyor olması, zaman zaman bir takım olağanüstü durumların yaşanmasına neden olmuş ve Kuman/Kıpçakların mevcut koşulların dışına çıkmasına yol açmıştır. Örneğin; Harezmsah ordusunun hizmetine giren Kuman/Kıpçakların Uran boyuna mensûp askerler 1195 yılında yaşanan Kuman/Kıpçak Hanı Kair Buku ile Harezmsah Tekiş karşılaşmasında taraf değiştirerek Kair Buku yanında yer almış ve böylelikle savaşın kaderini değiştirmiştir (Kumekov, 2002: 779).

Üst düzey beyler savaş meydanlarında en güvenli bölgelede konumlanmalıdır. Zira çarpışma sırasında istenmeyen bir durum yaşanması, gerideki askerin moral olarak çökmesine yol açacak ve sonucu kötü etkileyecektir (Strategikon, 2011: 57). Kullanılan silahların belirleyicisi, askerlerin savaş meydanlarındaki konumlarıdır. Örneğin en öndeki hat mızrak taşımakta iken orta kısım, okçulardan oluşmaktadır (Strategikon, 2011: 53, 57). Askeri harekâtların başarıya ulaşmasında kullanılan silahlar kullanılan taktik kadar önemli bir role sahiptir. Dolayısıyla siz istediğiniz kadar taktik uygulayın eğer silahlarınız işlevsellikten uzaksa askeri faaliyetleri etkin bir şekilde sürdürebilmeniz elbette mümkün olmayacaktır. Karadeniz'in kuzeyinde yaşayan Kuman/Kıpçaklar dönemin en iyi donanımına sahip silahlarını yapıp kullanmışlardır.

3. 3. Silah ve Teçhizat

Girişilen bir mücadelenin kazanılmasına etki eden birçok faktör vardır. Asker sayısı, alınan eğitim, uygulanan taktikler, mücadelenin zamanı, mekânı vb. her biri oldukça önemli olan ve birbirini tamamlayan bu etkenler arasında kullanılan silahların çağın şartlarına uygun biçimde tasarlanmış olmasının ayrıca önemli olduğunu belirtmek gereksizdir. Silahlar insanlığın geçirdiği gelişimle doğru orantılı bir seyir izlemiştir. Nitekim taş, kemik, ağaç gibi malzemelerden üretilen silahlar zaman içinde çeşitli madenlerden üretilmeye başlanmış sonrasında ise ateşli silahlar ortaya çıkmıştır (Kafesoğlu, 2010: 273; Roux, 2014: 38; Göksu, 2015: 52, 54). Bu noktada madenciliğin gelişimi ve Deşt-i Kıpçak'ta çeşitli maden yataklarının bulunuyor olması, askeri gelişimi destekleyen bir unsur olarak tarihteki yerini almıştır. Söz

konusu madenler belki de en yaygın olarak ok, yay, kılıç, mızrak gibi askeri silahlar alanında kullanılmıştır.

Resim 10: Kuman/Kıpçaklara Ait Askeri Malzeme

(Pletněva, 2003: 184).

Eski Türk silahları yakın-uzak mesafe silahları, saldırı ve savunma silahları gibi farklı şekillerde tasnif edilebileceği gibi kabaca hafif ve ağır silahlar olarak da ayrılabilir. Bu noktada Türk ordusunun karakteristik özelliğinin gerek taşıma gerekse kullanma kolaylığına sahip hafif silahlar olduğu söylenebilir (Göksu, 2015: 112). Kuman/Kıpçaklar ok, yay, kılıç, mızrak gibi geleneksel Türk silahlarını komşu milletlerin, özellikle de Rusların örnek almasına neden olacak kadar büyük bir başarı ile kullanmışlardır (Yakubovskiy, 2000: 220,12).

1949 yılında Doğu Kazakistan sahasında yapılan arkeolojik kazılar sırasında ortaya çıkarılan demirden yapılmış yassı ok uçları, çift halkalı dizginler, yassı uçlu yay, yuvarlak şekilli üzengiler aslında Kuman/Kıpçak mezarlarının tipik malzemeleridir (Sinitsın, 1951: 104). Zira farklı alanlarda bulunan Kuman/Kıpçak mezarlarından çeşitli silahlar ve zengin at koşumları yoğun olarak çıkmıştır (Ahincanov, 2009: 25).

3. 2. 1. Ok ve Yay

Türklerin ok atmadaki ustalıkları karşılaştıkları her milletten halkın dikkatini çekmiştir. İslâm coğrafyacılardan Mesudi, bu konuya vurgu yaparak “Türkler

önlerine doğru ok attıkları gibi arkalarına doğru da ok atarlar. Âdeta enseleri yüzleri, yüzleri enseleri olur” demiştir (Şeşen, 2001: 55). Kuman/Kıpçaklar Türklerin ok ve yay kullanma ustalığı konusundaki ünlerine ün katacak türden büyük bir yeteneğe sahiptir (Kurat, 1972: 106). Okçuluk konusundaki maharetleri dörtnala giden at üzerindeyken bile isabetli atışlar yapabilmelerinden anlaşılmaktadır (Kafesoğlu, 2010: 273-274).

Bilindiği üzere ok, ağaçtan yapılmıştır. Kaşgarlı Mahmud cinsi ne olursa olsun ok yapımı için kesilip hazırlanan ağaçların “koğuş” olarak adlandırıldığını bildirmiş, ok yapımı için daha çok huş ağacının tercih edildiğini belirtmiştir (DLT I, 369). Bu ağaç çoğu zaman kayın ağacı ile özdeşleştirilmişse de Türk silahları konusundaki çalışmaları ile tanınan Göksu, huş ağacının aslında kayın değil bir tür akağaç olduğunu belirtmektedir (Göksu, 2015: 129). Bununla birlikte gerek ok gerekse yay yapımında huş ağacının yanı sıra kayın ağacının da yaygın olarak kullanıldığını söylemek gerekir (Sümer, 1999: 391). Kamış, söğüt, sarıçam, dişbudak, köknar, gürgen, çam, selvi, şeftali, gibi ağaçlardan da ok yapımında faydalanılmıştır (Göksu, 2015: 130-131). Ok yapımında malzeme seçimini etkileyen unsur, ağacın kırılmalara, eğilip bükülmelere karşı dayanıklı ve sağlam olmasıdır. Kullanılacağı yayın türüne göre çeşitli ebatlara sahip olabilen okların yay ile olan uyumunun sorunsuz olabilmesi için bir takım ince işçilik gördüğü düşünülebilir (Safran, 1993: 137).

Kullanılan farklı şekil ve büyüklüğe sahip birçok ok türü içinde belki de en meşhuru, Mete döneminden itibaren varlığı bilinen ıslık çalan oklardır. Daha çok işaret vermek ya da hedef göstermek için kullanılmıştır. Çıkarttıkları seslerin düşman üzerinde oluşturduğu baskı, seferler sırasında en az vuruculuğu kadar fayda sağlamıştır. ıslık çalan oklar temrenin üzerinde ortada birleşen delikler açılması suretiyle oluşturulmuştur (Ögel, 2010a: 7; Göksu, 2015: 132). Kaşgarlı Mahmud bu okların bir ağaç parçasının çam kozası şeklinde kesilip içinin oyulması suretiyle oluşturulduğunu belirtmiştir (DLT I, 397-398). Kuman/Kıpçakların dönüşlü birleşik bir ok kullandıkları bilinmektedir. Ebat olarak benzerlerine oranla nispeten küçük olmakla birlikte menzilin oldukça yeterli olduğu belirtilmektedir¹³⁵.

---

¹³⁵ Horváth, *Pechenegs, Cumans, Iasians*, s. 73. Okların atış mesafesi atan kişinin konumuna, duruş biçimine, okun atıldığı yayın gerginliğine bağlı olarak değişebileceği gibi Kafesoğlu Türk oklarının menzilin 1000-1281 gez (1 gez=66cm) yani 660-846 metre olarak belirtmiştir. Gumilëv’e göre ise

Resim 11: Ok uçları

Harkivskiy Istorichniy Muzei; Natsionalna Akademiya Nauk Ukraini Arheologichniy Muzei (Aslı Çandarlı Şahin Özel Arşivi).

Ağaçtan yapılan okun ucunda bulunan sivri demir parçası “demren”, “temren” veya “başak” gibi adlar almıştır (DLT, I, 378, 522; DLT, II, 14, 129; Toparlı ve Vural, 2007: 24, 58, 269). Bununla birlikte Türkler temrenli ve temrensiz olmak üzere iki tür ok kullanmışlardır ki, temrensiz oklar muhtemelen ok atmaya yeni başlayanların olası kazalarını önlemek adına daha çok eğitim amacıyla kullanılmışlardır (Genç, 1997: 287). Erken dönemlerde kemikten yapılan temrenlerin malzemesi, zaman içinde demir olmuştur. Düz, dilimli, yivli veya çengelli biçiminde türleri bulunan temrenlerin en yaygın kullanılanı, üç dilimli olsa da en yaralayıcı ve en çok tahribata yol açan çengelli temrenlerdir (Kafesoğlu, 2010: 274; Koca, 2002: 837). Yaşanan askeri yeniliklerle birlikte koruyucu zırhlarda görülen gelişim, Kuman/Kıpçaklar döneminde ok uçlarının bir dönüşüme uğramasını gerekli kılmıştır. Bu doğrultuda zırhları delici özelliğe sahip iğne uçlu veya mızrak biçiminde okların kullanıldığı gözlemlenmiştir (Horváth, 1989: 73). Temrenin ok ile olan bağlantısı, bir sıırım sarılması suretiyle sağlanmıştır (DLT, III, 233). Temrenin takıldığı ahşap çubuğun arkasına takılan ve “yelek”, “yüg”, “yülek” biçiminde adlandırılan kısım, hedefe doğru yol alan okun dengesini kaybetmemesi içindir ki, bu tür oklar “yüklüg ok” adını almıştır (DLT, III, 217; Toparlı ve Vural, 2007: 332).

Türk okları ortalama 700 metrelik bir menzile sahiptir. Bkz. Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s.273; Erkan Göksu, *Türk Kültüründe Silah*, Ötüken Neşriyat (2. Basım), İstanbul 2015, s. 115;

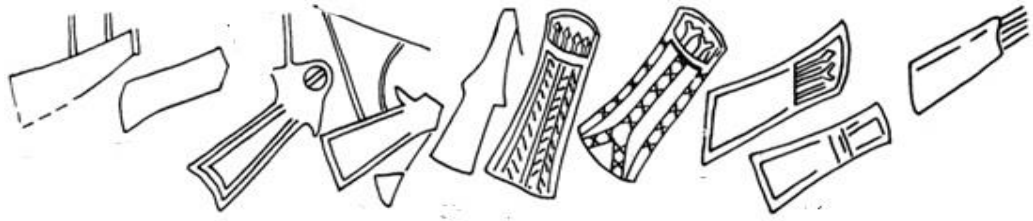
Resim 12: Kuman/Kıpçaklara ait ok uçları

(Koçkarov, 2004: 97, 102, 105).

Kuban bölgesindeki Krasnodar sahası Dmitrievskoy köyü yakınlarında gerçekleştirilen arkeolojik araştırmalar sırasında Kuman/Kıpçaklara ait çok sayıda mezara rastlanmıştır. İncelenen üç adet asker mezarı, biçimleri ince yaprak, defneyaprağı ya da ikiye ayrılmış şekilde değişen çok sayıda yelekli ok ucu içermektedir (Koçkarov, 2004: 98, 102-103, 105-106).

Resim 13: Kuman/Kıpçakların Oklukları

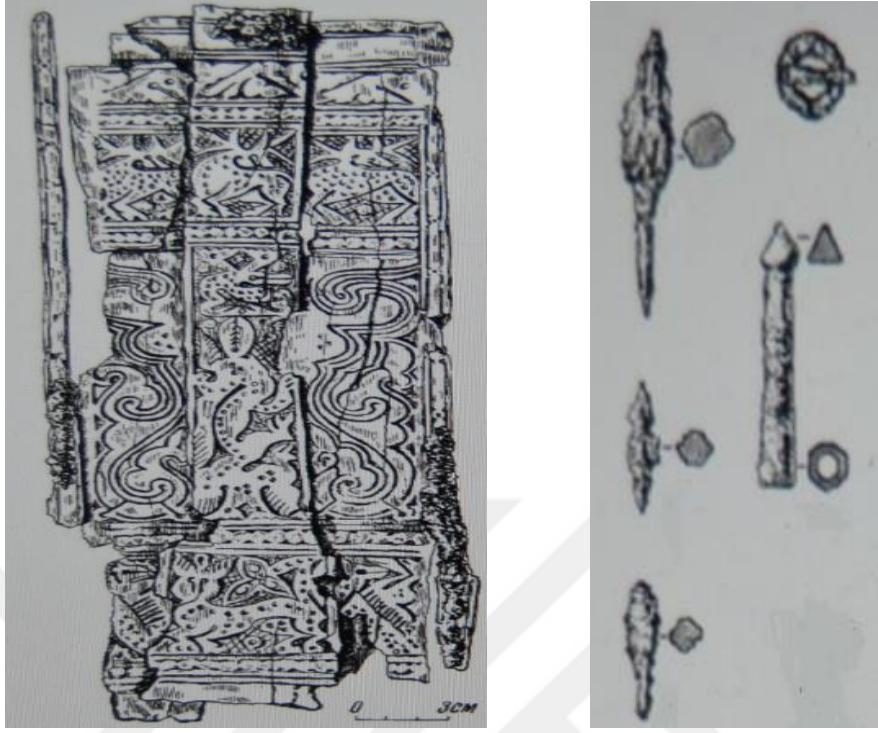

(Pletněva, 1974: 30).

Yana doğru açılan bir kapağa sahip olan Kuman/Kıpçak oklukları, kayın veya söğüt ağacı kabuğundan yapıldığı gibi üzeri süslenmiş kemiklerden de üretilebilmiştir (Horváth, 1989: 74-75; Ögel, 1991: 293). Aslında okluklar okların içine konuluş biçimine göre de çeşitlere ayrılabilir. Buna göre düz, kapalı ve uzun biçimdeki okluklara oklar uzunlamasına yerleştirilmiştir. Üst kısmı bir kanat gibi genişleyen ve kimi zaman püskül ve şeritler takılan okluklar üst ön kısmı arka kısmına oranla daha kısa olan ve bu nedenle okların ucu görünüp kolaylıkla çıkarılabilen türdendir ki, kenarlarının yüksek olması olası kazaları önleyici bir unsur olarak gözükmektedir. Belki de bu özelliğinden dolayı yaygın biçimde kullanılmıştır (Pletněva, 1974: 31; Feodorov-Davidov, 1966: 29-31).

Resim 14: Kamenska mezarlığında bulunan okluk ve ok uçları

(Simonoviç, 1956: 101, 104).

1952-1953 yıllarında Kamenska bölgesinde yapılan arkeolojik çalışmalar sonucunda önemli verilere rastlanmıştır. Bunlar arasında ağaçtan veya kabuktan aşağı doğru genişleyen şekilde yapılmış okluk önemlidir. İçinde uçları tamamen oksitlenmiş oklar ve ok uçları, beraberinde okluğun asılması için tokalar, halka ve demir zincir kalıntıları bulunmuştur. Okluk yüzeyi kemik oyma sanatının en güzel örneklerinden birini oluşturur. İncelikli bir tasarım ürünüdür. Üst kısımda bitki şeklinde çizgi ve birbirine bitişik daireler hemen altında başları arkaya dönük üç geyik tasvir edilmiştir. İki kenar bölümde bitki desenleri ortada yine bir geyik ve karşısında yüzü geyiğe dönük uzun ağızlı, büyük boynuzlu, tıpkı balığinki gibi ikiye ayrık bir kuyruğa sahip bir yaratık figürü bulunmaktadır. Alt bölümde de yine geyikler tasvir edilmiştir (Simonoviç, 1956: 104-105).

Resim 15: Kemerinin sağ tarafında okluk taşıyan Kuman/Kıpçak tasvirleri

(Pletněva, 1974: 187).

Kuman/Kıpçaklara ait taş heykel tasvirlerinde yer alan okluklar incelendiğinde bunların belin sağ tarafında bulunduğu görülmekte ve üzerlerindeki zengin desenler dikkat çekmektedir. Bu şekilde yoğun desenlerle süslenmiş kemik kaplı oklukların Kuman/Kıpçaklar ile özdeşleştirildiğini belirtmek gerekir (Simonoviç, 1956: 105).

Resim 16: Kuman/Kıpçaklara ait okluk sabitleme aparatları

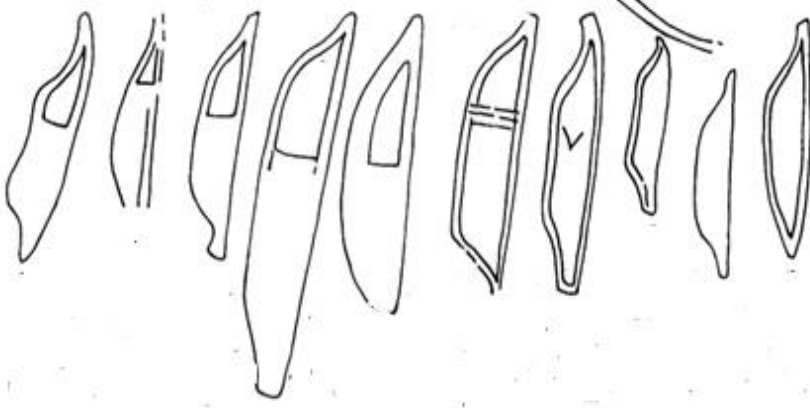

(Koçkarov, 2004: 102, 105).

Oklukların beldeki kemere takılabilmeleri ve sonrasında kayma ve düşmelere karşı sabit durabilmeleri için bazı aparatlar kullanılmıştır (Pletněva, 1974: 31). Krasnador

bölgesi kazılarında bulunan Kuman/Kıpçaklara ait okluk sabitleme detayları oldukça ilginçtir. Biri demirden yapılmış ortası kıvrık bir parça biçimindedir. Diğeri ise üç delikli biçimde kemikten yapılmıştır (Koçkarov, 2004: 102, 106).

Resim 17: Kuman/Kıpçaklara ait yay türleri

(Pletněva, 1974, 30).

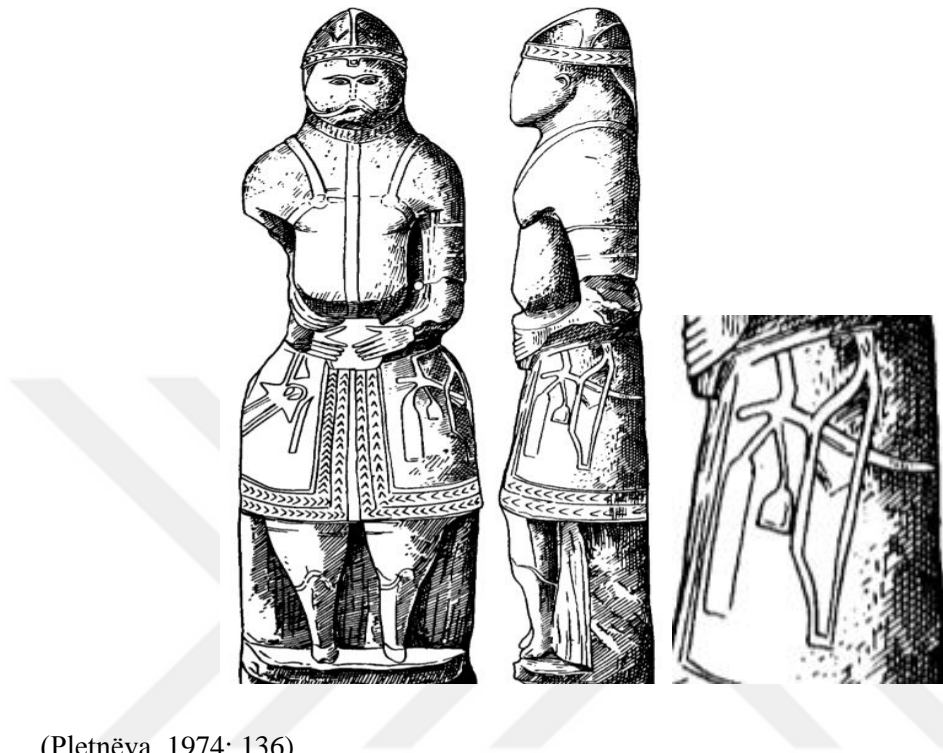
Okun kullanılabilmesi elbette yay ile mümkündür. Yayın sert kısmı için sağlamlığı dolayısıyla daha çok kayın ağacı tercih edilmiştir (DLT, I, 343). Gerilerek okun atıldığı kısım için ise hayvan siniri (öküz bacakları siniri) veya bağırsağı kullanılmıştır ki, bu kısım “kiriş” olarak adlandırılmıştır (DLT, III, 407). Yayın ahşap olan gövde kısmı daire biçimli, düz ve iç bükey olmak üzere üç farklı biçimde imal edilebilmiştir (Pletněva, 1974: 31).

Birçok yay türü içerisinde en etkin olanı şüphesiz tersine gerilerek kullanılan çift kavisli refleks yaylardır (Kafesoğlu, 2010: 274). Tek parça ağaç yaylardan farklı olarak kompozit yayların yüzeyleri esnekliği muhafaza etmek ve kurumayı önlemek adına ince deri parçası, boynuz veya sinir ile kaplanmaktadır (DLT, III, 123, 129). Aynı amaçla yayın üzerine zambak sürüldüğü de görülmüştür (Koca, 2002: 837). Yaylar bu sayede babadan oğula miras bırakılabilecek kadar uzun ömürlü olmuştur. Yay boylarının kısa oluşu, hareket yetisinin ve atış mesafesinin artmasına katkı sağlamıştır (Göksu, 2015: 113). Kuman/Kıpçakların dönüşlü birleşik oklarını atmak için kullandıkları yaylarının sert kısımları uzatılmış, esnek dış kısımları eskiye oranla güçlendirilmiş durumdadır (Horváth, 1989: 73).

Kuman/Kıpçaklar yay konulan kaba “kurman” demişler (DLT, I, 441) ve yaylarını deriden yapılmış bu özel taşıma kabı içinde telsiz biçimde muhafaza etmişlerdir

(Horváth, 1989: 73). Yay keselerini süslemek ve aynı zamanda dik tutmak için kemik malzemeden faydalanmışlardır (Horváth, 1989: 72).

Resim 18: Kemerinin sol tarafında yay taşıyan Kuman/Kıpçak tasviri

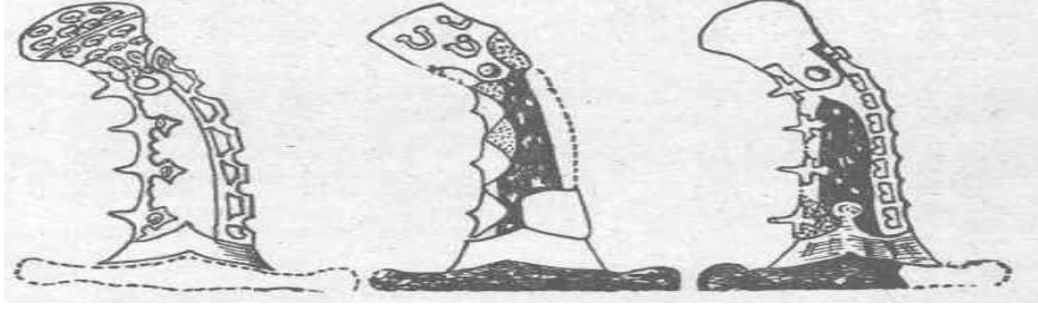
(Pletněva, 1974: 136).

Taş heykel tasvirleri incelendiğinde Kuman/Kıpçak askerlerinin yaylarını bele takılan kemerin sol tarafında ve genellikle aynı tarafta olan kılıcın hemen üstünde taşıdıkları görülmektedir (Pletněva, 1974: 31). Yayların herhangi bir kap kullanılmaksızın doğrudan omuza asıldığı da olmuştur (Koca, 2002: 837; Gömeç, 2014: 80).

3. 2. 2. Kılıç

Ok ve yaydan sonra belki de en sık tercih edilen silah kılıçtır. Yakın mesafe silahlarının başında gelmektedir (Göksu, 2015: 175-176). Altay menşeli olduğu düşünülen Türk kılıcı kendine özgü bir yapıya sahiptir (Ögel, 1948: 431, 459). Ucu hafif kavisli olan Türk kılıçlarının kabzaya yani kılıcın sapına yakın olan kısımları düz biçimdedir (Gumilëv, 2003: 51; Gömeç, 2014: 80). Kılıcın kullanımı sırasında tüm gücün kaviste yoğunlaşması, keskinliği arttıran bir fayda sağlamaktadır. Her iki tarafı keskin olan düz kılıçların aksine kavisli kılıçlar çoğu zaman tek tarafı keskin olarak hazırlanmıştır. Zamanla iki tarafı keskin olan kılıçlar daha çok tercih edilir olmuştur (Bozkurt, 2002: 406).

Resim 19: Karadeniz'in kuzeyinde yaşamış Türklere ait Kılıç sapları

(Ögel, 1948: 431-460, 457).

İnce bir yapıya sahip olan Türk kılıçları ve yine kabzaları üzerlerinde çeşitli motifler taşıyabilmişlerdir. Hayvan figürleri yaygın olarak kullanılmıştır (Ögel, 1948: 441-442; Diyarbakirli, 1972: 123; Kafesoğlu, 2010: 308). Kılıç kabzalarının kıymetli taşlar veya madenlerle süslenmesi de rastlanılan bir durumdur ki, sahibinin toplumdaki statüsü ile doğru orantılı bir şekilde süse sahip olduğu şüphesizdir (DLT, III, 134; Göksu, 2015: 182). Kılıç kabzalarının üzerindeki süsler bir yana kabzaların baş kısımlarının özenli bir işçilikle kurt başı biçiminde hazırlandığı da olmuştur (Koca, 2002: 838). Bu durum Türklerin estetik zevkini ve sanatsal becerilerini göstermesi bakımından son derece kıymet taşımaktadır. Sadece silah olarak kullanılacağı düşünülerek işlevsel özelliklerine odaklanmak yerine görsel etkinliğe de önem verilmiştir. Silahlar üzerlerinde taşıdıkları motif ve süslemelerle toplumun sanat zevki konusunda fikir vermektedir.

Kaşgarlı Mahmud kılıçların bıçak yardımıyla oyulan ve “kın” adı verilen bir kap içinde saklandığını belirtmiştir (DLT I, 125, 339; DLT III, 299) ki, bu durumda kının ağaçtan yapılmış olması muhtemeldir.

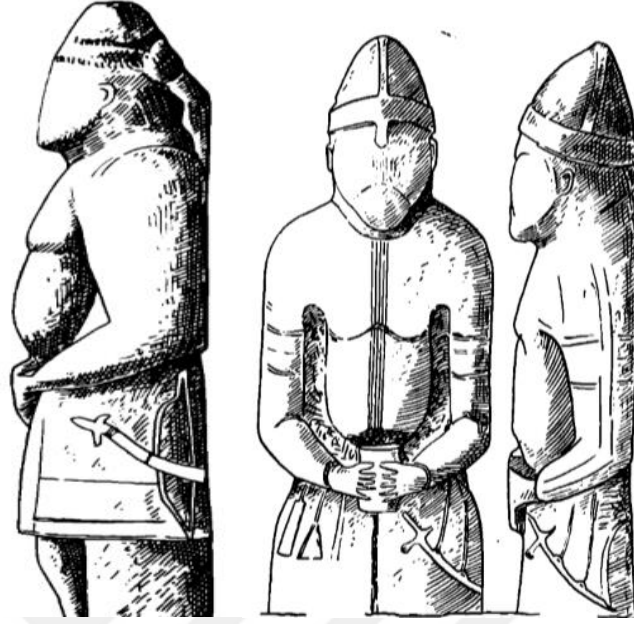
Resim 20: Kuman/Kıpçaklara ait kılıç örnekleri

Natsionalna Akademiya Nauk Ukraini Arheologičniy Muzey (Aslı Çandarlı Şahin Özel Arşivi); Koçkarov, “Pozdnepolovetskie Pogrebeniya Vsadnikov v Krasnodarskom Krae”, s. 97, 102.

Türklerin kullandıkları kılıçların boyları değişmekle birlikte kısa kılıçların yaya muharebeleri için daha uygun olduğu, atlı birliklerin ise uzun kılıçlar kullandıkları bilinmektedir (Göksu, 2015: 180). Kuman/Kıpçaklara ait kurganlardan çıkarılan kılıçların genellikle 1 m. uzunluğa sahip hafif kavisli ve geniş biçimli olduğu gözlemlenmiştir. Krasnodar bölgesinde bulunan Kuman/Kıpçak mezarlarından birinde ortaya çıkarılan demir malzemedен imal edilmiş dikdörtgen kalıntı kılıcın aslında bir kın içinde bulunduğunu göstermektedir. Söz konusu kılıçların balçakları çoğunlukla ağaçtan yapılmışsa da demirden yapıldığı da olmuştur (Kurat, 1972: 106; Koçkarov 2004: 98, 102).

Resim 21: Kılıç taşıyan heykel tasvirleri

(Pletněva, 1974: 137, 152).

Kuman/Kıpçak taş heykelleri incelendiğinde kılıçların, bele takılan iki ince kemerin üzerinde sol tarafa asılı olduğu, yay ile aynı tarafta taşındığı görülmektedir. Kemer, yarım daire şeklinde ve delikli iki metal parça arasından geçirilmekte ve kılıcın kemere bağlanması bu şekilde sağlanmaktadır. Kılıçlar bazı heykelerde gerçek boyutuna sadık kalınmadan sadece şekilsel olarak tasvir edilmiştir. Bu biçimleri ile kavisli küçük bıçakları andırmaktadırlar. Kılıçların saplarının orta kısımları düzdür. Uç kısımları ise aşağı doğru kıvrılır. Bazı kılıçların saplarında veya kabzalarında püsküller ya da kenarları süslü ince uzun şeritler, sivri uçlu nesnelere takılıdır (Pletněva, 1974: 29, 31).

3. 2. 3. Bıçak

Gerek gündelik yaşamda gerekse askeri harekâtlarda sıklıkla faydalanılan bıçağın farklı türleri bulunmaktadır. Silah olarak kullanılan türü “kama” veya “hançer” olarak adlandırılmış ve her iki tarafı keskin, ucu eğik olan hançerlerin ilk olarak Türkler tarafından kullanıldığı düşünülmüştür (Bozkurt, 2002: 405-406; Göksu, 2015: 220; Roux, 2014: 38).

Düz, yassı, eşkenar dörtgen gibi farklı şekillere sahip olan bıçakların keskin kısımlarının yapımında bakır, bronz, demir gibi malzemeler kullanılmış; sap kısımları

ise ahşap, kemik veya demirden üretilmiştir (Hudyakov, 2002: 472; Göksu, 2015: 221). Divan’-ı Lügati’t Türk’te bıçak saplarının, içine ince bir demir geçirilen dağ keçisi boynuzundan yapıldığı belirtilir (DLT, I, 117, 421).

Resim 22: Demir bıçak örnekleri

Harkivskih Natsionalniy Universitet Imeni V. N. Karazina Arheologii Muzey; Harkivskiy Istorichniy Muzey (Aslı Çandarlı Şahin Özel Arşivi).

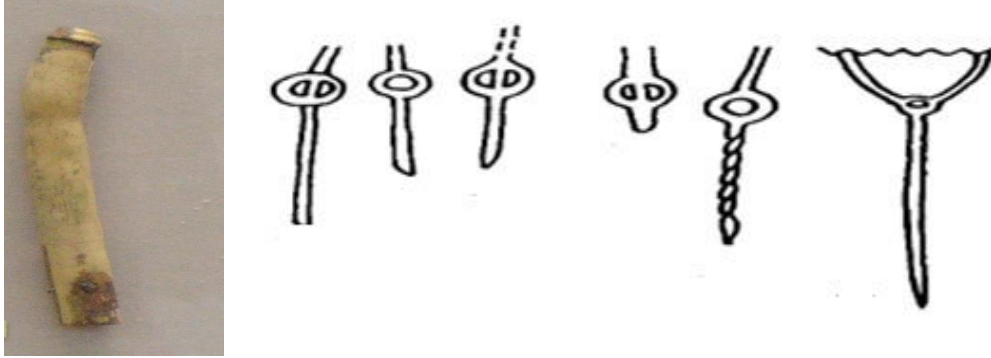
Bazı bıçak ve hançerler kınılıdır ki, kınların hazırlandığı malzeme, sahibinin gücü ve statüsü doğrultusunda bronz, gümüş, altın gibi çeşitli madenlerden oluşmuştur (Ögel, 1991: 18, 37, 38, 39, 75, 152, 172, 215, 220, 232, 325). Kuman/Kıpçaklarda bıçakların taşındığı kılıfların üst tarafında beldeki kemere rahat takılabilmelerini sağlayan kısa kemerler bulunmaktadır (Pletněva, 1974: 31).

Kuman/Kıpçak toplumunun tüm üyeleri, belki ekonomik açıdan en güçsüzleri bile mutlaka bıçak sahibidir. Nitekim kurganlarından çıkarılan çok sayıda bıçak vardır. Yapılış biçimine göre düz sırtlı ve ucu eğik kesimli (sivri uçlu), sırtı ve ağzı eğik kesimli, sırtı ve ağzı düz ve paralel, tek ya da çift tarafı sivri, sırtı dışarı doğru çıkıntılı ve içbükey ağızlı şeklinde çeşitlere sahiptir (Simonoviç, 1956: 100; Pletněva, 1974: 31).

3. 2. 4. Kırbaç

Resim 23: Kuman/Kıpçaklara ait kırbaç sapı örneği ve kırbaç çizimleri

Natsionalna Akademiya Nauk Ukraini Arheologičniy Muzei (Aslı Çandarlı Şahin Özel Arşivi); Pletnëva, *Kamenne İzvayaniya*, s. 30.

Kırbaçın askerler tarafından tam olarak nerede taşındığı ile ilgili net bir bilgi yoktur. Kırbaçlı olarak tasvir edilmiş on dört taş heykelin yedisinde sağda, altısında solda, birinde arkada belin aşağısında tasvir edilmiştir. Uzun ince çubuklar biçiminde görülen kırbaçların üst ucu düz ya da kavisli olabilmektedir (Pletnëva, 1974: 31).

3. 2. 5. Mızrak

Yakın mesafe silahlarından biri olan mızrak için Kuman/Kıpçaklar süngü kelimesini kullanmış ve birçok mücadelede bu silahtan faydalanmışlardır (Grönbech, 1992: 173).

Resim 24: Mızrak örnekleri

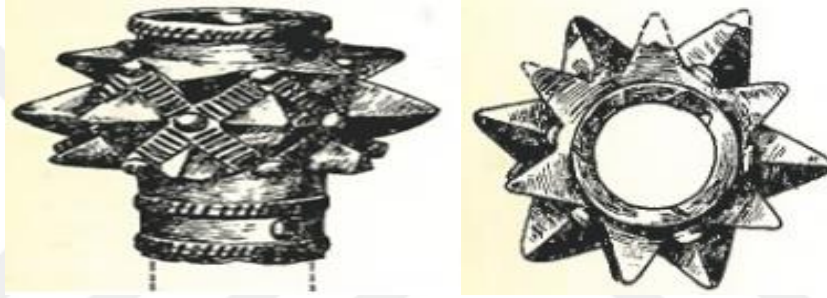
Harkıvskiy İstoriçniy Muzei; Natsionalna Akademiya Nauk Ukraini Arheologičniy Muzei (Aslı Çandarlı Şahin Özel Arşivi).

Kuman/Kıpçaklara ait mezarlarda mızraklara rastlanmıştır (Koçkarov, 2004: 100). Mızrakların ucuna kimi zaman tıpkı oklarda olduğu gibi temren kimi zaman ise “orpak” adı verilen bir tuğ takılmıştır (DLT, I, 497).

3. 2. 6. Gürz

Türklerin erken dönemlerden itibaren kullandıkları düşünülen gürz, madeni bir topuzdan oluşmuştur (Ögel, 1991: 248; Şeşen, 2001: 101). Tıpkı kılıç gibi gürz de önemli bir yakın mesafe silahıdır (Horváth, 1989: 76). Kuman/Kıpçakların kullandıkları yıldız şekilli gürzün yerini zamanla daha dayanıklı ve etki gücü daha yüksek olan çivili gürzler almıştır (Horváth, 1989: 84).

Resim 25: Macar sahasında bulunan Kuman/Kıpçak gürzü

(Horváth, 1989: 84).

Macaristan’da yapılan arkeolojik araştırmalar sırasında Kuman/Kıpçaklara ait on iki çivili gürz bulunmuştur. XII-XIII. yüzyıllara ait olduğu düşünülen ve tunçtan üretilen bu gürz oymalı süslerle bezenmiş durumdadır. 7,4 cm. yüksekliğe ve 6,9 cm.’lik bir çapa sahiptir (Horváth, 1989: 84).

3. 2. 7. Mancınık

Uzak mesafelere atışlar yapılabilmesini sağlayan mancınığın Kuman/Kıpçaklar tarafından kullanıldığı bilinmektedir. Rus yıllıklarının 1184 yılına dair anlatılarında Kuman/Kıpçak Hanı Konçak’ın ordusunda ateşli silah kullanabilen Müslümanların olduğu ve Kuman/Kıpçakların neredeyse elli askerin zorlukla gerebildiği bir yay ile canlı ateş attıkları bilgileri yer almaktadır (PSRL, II, 128; Yücel, 2007: 423). Yine İgor Bölüğü Destanı’nda geçen “...canlı birer alev oku gibi...” ifadeleri de yıllıklarda verilen bilgileri desteklemektedir (Yücel, 2006: 548).

Mancınıklar kolaylıkla tutuşup alev alabilen mermiler atmışlardır ve bu mermilerin esasının petrol yağı olabileceği üzerinde durulmuştur (Kurat, 1972: 86; Yakubovskiy, 2000: 9; Yücel, 2002: 192). Bu dönemde mancınıklar Türkistan, İran ve Kafkasya’da yaygın biçimde kullanılmaktadır. Kuman/Kıpçaklar petrolü Bakü’den temin etmiş olmalıdır. Ateşli silahlar konusunda uzmanlıklarından faydalanılan söz konusu Müslümanların Harezm veya Kafkasya’dan gelmiş olmaları muhtemeldir (Safran, 1993: 141, 149; Yakubovskiy, 2000: 9).

3. 2. 8. Kalkan

Kuman/Kıpçaklar değişen boyutlarda kalkanlar kullanmışlardır (Grönbech, 1992: 87). Başlıca savunma araçlarından biri olan kalkan ahşap, deri veya maden gibi farklı malzemelerden üretilmiştir (DLT, III, 221; Koca, 2002: 838).

Karadeniz’in kuzeyinde bulunan Kuman/Kıpçak taş heykellerinde tasvir edilen askeri malzemeler ile Güney Sibirya’da bulunanlar benzerlik taşımaktadır. Özellikle kılıç, zırh ve koruyucu metal plakalara Kazakistan coğrafyasında da rastlanmıştır. Bu durum da bize Kuman/Kıpçakların farklı coğrafi alanlara dağılmış olsalar bile aralarında yakın bağlar bulunduğunu göstermektedir (Savinov, 1984: 116, 118).

3. 2. 9. Diğer Silahlar

Resim 26: Balta örnekleri

Harkıvskiy İstoriçniy Muzey; Natsionalna Akademiya Nauk Ukraini Arheologiyi Muzey (Aslı Çandarlı Şahin Özel Arşivi).

Türklerde boyutlarına göre değişen türlerde baltaların gerek yaya birlikler gerekse atlı birlikler tarafından askeri bir silah olarak kullanıldığı bilinmektedir (Göksu, 2015: 229, 231-232). Diğer silahlar ile karşılaştırıldığında gerek kullanım sıklığı gerekse oluşturduğu etki açısından geri planda kalan sapan, askeri harekâtlarda daha çok

düşmanı şaşırtmak ve çıkarttığı ses sayesinde karşı taraf üzerinde psikolojik baskı oluşturmak gibi faydalar için kullanılmıştır (Göksu, 2015: 234). Avlar sırasında hayvanları etkisiz hale getirmek için kullanılan kement, aynı zamanda düşmanı yakalamak için de kullanılmıştır. At üzerindeki süvarileri düşürmede oldukça etkili olan kemendin ilk kez Türkler tarafından kullanıldığı yönünde bir görüş mevcuttur (Roux, 2014: 39). Söz konusu silahların Kuman/Kıpçaklar tarafından da kullanılmış olması muhtemeldir.

3. 2. 10. At Koşum Takımları

Kuman/Kıpçak ordusu ağırlıklı olarak atlı ve kısmen de yaya birliklerden oluşmuştur. Bu noktada sahip olduğu birçok özellik dolayısıyla konar-göçer yaşamın vazgeçilmez unsuru olan at, ordu için de aynı oranda vazgeçilmezdir. Küçük yapısı ve kaba kılları ile fiziki açıdan çok cazip görünmese de dayanıklı ve bir o kadar da süratli yapısı ile sadece Türklerin değil diğer milletlerin de hayran olduğu özellikler taşımaktadır. Herhangi bir atın, savaş ve binek hayvanı olabilmesi; daha bir yaşındayken sürüden ayrı otlaması, hareket halindeyken başı yukarıda bir biçimde sürünün başında yürümesi gibi özellikleri taşıyor olmasına bağlıdır. Üç yaşına kadar tay, bundan sonra beş yaşına kadar da at olarak iyi bir eğitimden geçirilir (Taşağıl, 2008: 158; Göksu, 2015: 79-80).

At, sağladığı hızla, mücadeleler sırasında paha biçilemez bir kıymete sahiptir. Bu noktada teçhizat açısından at koşum takımları meselesinin son derece önem arz ettiği açıktır ve bunların en önemli unsuru hiç kuşkusuz eyerdir. Eyerin içe doğru hafif kavisli yapısı, ön ve arkada bulunan çıkıntıları, binicinin rahatı ve at üzerinde mümkün olduğunca sabit durabilmesi için düşünülmüştür. Eyer tahtasının ata zarar ve rahatsızlık vermesini engellemek adına tahtanın altına üstü deri kaplı genişçe bir keçe yerleştirilmiştir. Bunun altında atın terini çekmesi için ayrı bir örtü ve tahtanın üst kısmında ise eyer yastığı ile yine eyer örtüsü bulunmaktadır (DLT, I, 81, 103, 435; Grönbech, 1992: 72; Taşağıl, 2008: 159). Eyerin ata bağlanması, kayışlar aracılığı ile gerçekleşmiştir (DLT, I, 518, 107, 530, 474). Krasnodar buluntuları arasında Kuman/Kıpçaklara ait eyerden arda kalan tahta parçaları ve hayvan kaburgasından yapılmış, üzeri daire desenli uzun kemik kaplama yer almıştır (Koçkarov, 2004: 103).

Resim 27: Üzengi örnekleri

Natsionalna Akademiya Nauk Ukraini Arheolohičniy Muzey; Harkivskiy Istorichniy Muzey (Aslı Çandarlı Şahin Özel Arşivi).

Ata kolaylıkla binilebilmesi ve atın üzerinde dengeli bir biçimde durulabilmesi için üzengi kullanılmıştır. XIII. yüzyıl Kuman/Kıpçak üzengileri geniş bir ayaklığa sahiptir. Binicinin her iki elinin de dolu olabileceği ya da geri dönüp ok atması gerekebileceği düşünüldüğünde bu, güvenlik açısından katkı sağlayıcı bir özelliktir¹³⁶.

Resim 28: Geme ait parçalar

Natsionalna Akademiya Nauk Ukraini Arheolohičniy Muzey; Harkivskiy Istorichniy Muzey (Aslı Çandarlı Şahin Özel Arşivi).

¹³⁶ Grönbech, *Kuman Lehçesi Sözlüğü*, s. 213; Taşağıl, “İslâm Öncesi Devirde Türk Ordusu”, Eskiçağ’dan Modern Çağ’a Ordular-Oluşum, Teşkilât ve İşlev- (Ed. Feridun M. Emecen), Kitabevi, İstanbul 2008, s.159; Horváth, *Pechenegs, Cumans, Iasians*, s. 89. Üzenginin ilk defa Türkler tarafından kullanıldığı düşünülmektedir. Gumilëv, *Hazar Çevresinde Bin Yıl*, s. 113.

Atın kontrollü bir biçimde sürülebilmesi için ise ağızlık, başlık ve dizginden oluşan gemin varlığı söz konusudur. Gemin yapımı biniş şekli ile yakından alakalıdır. Gelir düzeyi yüksek sınıfın ve kadınların sahip olduğu hassas ağızlı atlarda buna göre hafif, askerlerin atlarında ise asimetrik sert ağızlıklar kullanılmıştır. Bu özellik, biniciye daha hızlı bir biçimde değişiklik yapma imkânı tanımaktadır. Zira güçlü asimetri sol kontrole izin vermekte, bu sayede sağ tarafta kırbaç veya silah taşınabilmektedir (Grönbech, 1992: 3, 236; Horváth, 1989: 89).

Atın başında yular bulunmakta, ayağının korunması ise nal sayesinde sağlanmaktadır (Grönbech, 1992: 136, 182). Atın yeminin muhafaza edildiği bir yem torbası mevcuttur. Kuman/Kıpçakların yaşam alanlarında olduğu gibi atlarının üzerinde de heybe ve torbalara rastlanmıştır (Grönbech, 1992: 12). Atın idaresi sırasında yardımcı bir araç olarak kamçı kullanılmıştır ki kimi zaman silah olarak da kullanıldığı olmuştur (Grönbech, 1992: 206).

Resim 29: Atın boynuna takılan dekoratif parçalar

Natsionalna Akademiya Nauk Ukraini Arheologičniy Muzey (Aslı Çandarlı Şahin Özel Arşivi).

Atlar boyunlarında “monçuk” adı verilen değerli taş ya da arslan tırnağı türünden nesnelere taşımıştır (DLT, I, 475). Kuman/Kıpçaklar atın otlatılması sırasında kaçmasına engel olmak amacıyla ayaklarına “köstek” ya da “kişen” adı verilen ip takmışlardır (Safran, 1993: 134).

Arkeolojik kazılar at koşum takımları ile ilgili olarak zengin malzeme sunmuştur. Kuman/Kıpçak mezarlarından çıkarılan çok sayıda ağızlık, üzengi ve çeşitli türden halkalar mevcuttur. Öyle ki, mezarlardan elde edilen ağızlıklar Peçenek ve Kuman/Kıpçak ağızlıklarının farklı tiplerde olduğunu tespit etmeye imkân tanımıştır. Nitekim Kuman/Kıpçaklar iki halka biçiminde ağızlık kullanırken Peçeneklerinki tek çubuktan oluşmaktadır (Kurat, 1972: 106).

Resim 30: Krasnodar sahasında Kuman/Kıpçaklara ait olarak çıkarılan at koşum takımları

(Koçkarov, 2004: 102).

Kuban sahası Krasnodar bölgesinde ortaya çıkarılan mezarlarda Kuman/Kıpçaklara ait at takımları bulunmuştur. Yassı çemberli ve iki bileşenli gemplere, gemplere takılarak boynuz tutma görevini yerine getirmesi gereken ancak bulunan gemplerde bunu takacak yer olmamasından dolayı amacına hizmet etmediği anlaşılan boynuz tutucu aparatlara ve çift üzengiler ile oval biçimli eğri ayaklı ve üçgen çıkıntılı üzengilere rastlanmıştır. Bunun dışında sadece tahta parçaları ve üzeri dairesel desenlerle süslenmiş kemik kaplaması kalan eğer bulunmuştur ki, söz konusu kaplamalar eğer yüzeyine kemik çivilerle sabitlenmiş durumdadır (Koçkarov, 2004: 99-100, 103).

Askeri mücadelelerin başarı ile sonuçlanmasını sağlayan etkenler bir zincirin halkaları gibi birbirini tamamlayıcı özellik taşımaktadır. Bu noktada askeri kıyafetlerin de eğitim, silah ya da taktikler kadar önemli olduğunu vurgulamak gerekir. Nitekim

Kuman/Kıpçakların askeri kimlikleri ile öne çıkmalarında çok ağır ve hantal olmayan, hareket yetisini sınırlandırmayan, soğuğa ve açık alanda olmaya elverişli kıyafetler kullanmalarının rolü şüphesizdir.

3. 3. Askeri Kıyafetler

Diğer tüm Türk toplumlarında olduğu gibi Kuman/Kıpçaklarda da gerek askeri gerekse sivil kıyafet gömlek, pantolon, kaftan ve çizme biçiminde görülmektedir. Asker kıyafetleri ilaveten zırh, miğfer, kalkan gibi unsurlar içermişlerdir.

3. 3. 1. Zırh

Mücadeleler sırasında askerlerin silahların yanı sıra kendilerini korumak için bir takım araç ve gereçlere ihtiyaçları vardır ki bunlar içinde belki de en başta zırh gelmektedir. İlk bakışta Türkler gibi son derece hareketli bir yapıya sahip, daha çok at üzerinde savaşan ve hafif silahlar kullanan bir toplum için zırhın hareket kabiliyetini sınırlandıracağı, bu nedenle de tercih edilmeyeceği düşünülebilir. Ancak mücadele veren asker kendini darbelerden korumazsa ortada bir mücadele kalmayacaktır. Kaldı ki Türkler bu düşünülenin aksine kendileri için olduğu gibi atları için de zaman zaman zırh kullanabilmişlerdir ¹³⁷.

---

¹³⁷ Roux, *Orta Asya*, s. 38. Savaşa katılan tüm atlardan ziyade sadece önemli ve yüksek statülü kişilerin atlarının zırhlı olabileceği düşünülmektedir. *Strategion Bizans Kültüründe Strateji Sanatı*, (Haz. George T. Dennis), (Çev. Volkan Atmaca), Kırmızı Kedi Yayınevi, İstanbul 2011, s. 156; Göksu, *Türk Kültüründe Silah*, s. 239, 244.

Resim 31: Zırh Kalıntıları

Natsionalna Akademiya Nauk Ukraini Arheologičniy Muzey (Aslı Çandarlı Şahin Özel Arşivi). Kuman/Kıpçaklar için biçimlerine göre farklı özelliklere sahip olan iki farklı zırh türünden bahsetmek mümkündür ki, bunlardan “kübe” bir gömlek gibi giyilebilen ve tüm vücudu örten bir zırh iken; “butuluc” sadece göğüs kısmını örten bir zırh türüdür (DLT, III, 158, 217; Grönbech, 1992: 126). Zırhlar genel olarak kumaş veya deri üzerine metal parçalar işlenmesi suretiyle oluşturulmuştur. Bunun yanı sıra örme olarak hazırlanmış ya da ağaçtan yapılmış zırhlar da kullanılmıştır (Hudyakov, 2002: 470). Zırha “yarık” adını veren Kuman/Kıpçakların deri zırhları yaygın biçimde kullandığı bilinmektedir. Zaman içinde saldırı silahlarında meydana gelen gelişmeler korunma araçlarının geliştirilmesini zorunlu hale getirmiş ve zincir ya da tellerden yapılmış zırhlar ortaya çıkmıştır. Kuman/Kıpçakların da çağın gereklerine uygun biçimde bu gelişmeleri takip ettiği ve bu doğrultuda tellerden yapılan yırtmaçlı zırh kullandıkları görülmektedir (Horváth, 1989: 75; Kurat, 1972: 106).

Resim 32: Göğüs zırhı taşıyan Kuman/Kıpçak taş heykel örneği

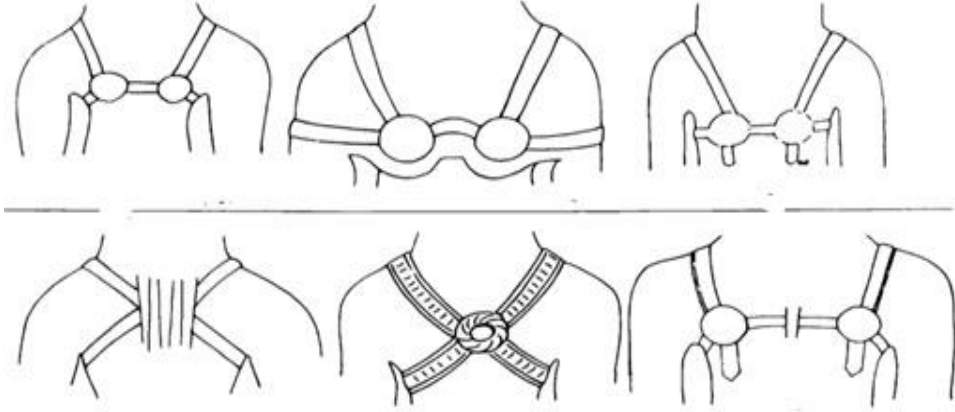

Odesskogo Literaturnogo Muzeya Sad Skulptur (Aslı Çandarlı Şahin Özel Arşivi).

Taş heykeller incelendiğinde Kuman/Kıpçakların genelde hafif bombeli ancak üzerleri düz biçimde hazırlanmış ya da üzerleri zengin süslemelerle bezenmiş göğüs kemerleri ve metal zırhları önemli koruyucu parçalar olarak kullandıkları görülmektedir. Söz konusu plakalar göğsün olası darbelerden korunması amacıyla hizmet ettiği için yeterli büyüklüğe sahip olarak imal edilmiştir. Kemerler, zırhın bedene sabitlenmesine yardımcı olmaları için kullanılmıştır (Feodorov-Davidov, 1966: 175).

Krasnador bölgesindeki Kuman/Kıpçak mezarlarında ortaya çıkarılan kol boyu uzunluğu dirsekte sonlanan, gömlek biçimli zırh boynu tutmakta ve kalça kemiklerinin yarısına kadar uzanmaktadır. Göğüs kısmına ve boyun omurlarının aşağı kısmına altın kaplama rozet biçiminde yuvarlak parçalar takılıdır ki, bunlar bir yandan askerin üzerindeki sabitlenmesini sağlarken, asıl diğer yandan kalp, akciğer, omurga gibi önemli organları darbelerden korumaktadır (Koçkarov, 2004: 96, 101).

Resim 33: Kuman/Kıpçaklara Ait Göğüs Kemerleri ve Zırhları

(Pletněva, 1974: 26).

Taş heykellerin incelenmesi sonucunda göğüs kemerlerinin bağlanma biçimlerinin birbirinden farklı olduğu görülmüştür. Omuzların üstünden koltukaltlarına doğru çekilen kemerler ve enine düz ya da çapraz şekilde bağlanan plakalar ilk türdür. Kemerleri kol altı yerine hareketi büyük oranda kısıtlayacak ve hatta rahatsızlık verecek biçimde kolun üst kısmından geçirildiği de olmuştur. Omuzların üzerine atılan ve koltuk altlarından geçirilen kemerler sırt kısmında çapraz şekilde dikilmiş ya da yuvarlak bir plaka veya figürlü bir toka ile tutturulmuştur. Tıpkı göğüsteki gibi sırtta da iki plakanın enlemesine bir kemerle birleştirilmesi nadir görülen bir durumdur (Pletněva, 1974: 26-27).

Resim 34: Macar sahasında bulunan Kuman/Kıpçak zırh parçaları

(Horváth, 1989: 76-77).

Macar sahasında yapılan arkeolojik araştırmalar sırasında Csolyospalos-Csolyospustza (Bacs-Kiskun yerleşimi)'da halkaların birbirine geçmeli üsülü ile hazırlanmış zincir bir Kuman/Kıpçak zırhına rastlanmıştır; ayrıca işlemeli demirden diz ve omzu koruma amaçlı tasarlanan zırh parçalarına ulaşılmıştır (Horváth, 1989: 76).

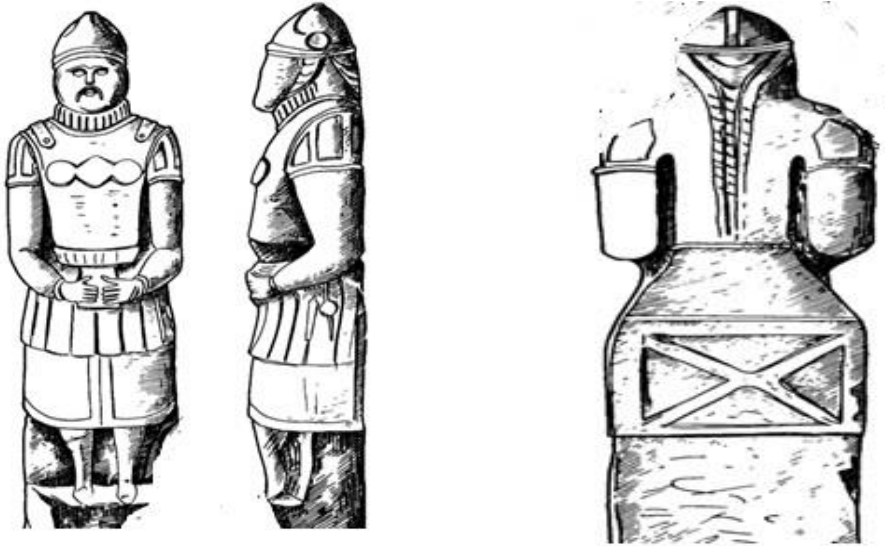
Resim 35: Krasnodar sahası el ve kol zırh kalıntıları

(Koçkarov, 2004: 97).

Omuz ve göğüs bölgesinin yanı sıra eller ve kolların korunmasına da aynı şekilde özen gösterildiği arkeolojik buluntulardan anlaşılmaktadır. Kalça kısmını da örten ayaklıklar yassılanmış yarım boru biçiminde iki parçadan hazırlanmıştır. Zırhın bazı kısımlarında altın işlemeli kumaş kalıntıları bulunmuştur (Koçkarov, 2004: 96). Bu durum zırhların üst düzey kişilerce kullanıldığı düşüncesini desteklemektedir.

Resim 36: Zırhlı heykel tasviri

(Pletnëva, 1974: 194).

Kuman/Kıpçaklar bütün ya da yarım örme zırhlar da kullanmışlardır. Zırh göğüslüğü kemer kıvrımıyla bütünlük oluşturmaktadır. Kemere tutturulan uzun metal şeritler,

karın ve göğüs bölgesinin korunmasına yardımcı olmaktadır. Yaka ve dirsekte biten kol, şeritlerle çevrilmiş, uzun levhalar ile sağlamlaştırılmıştır. Göğüslüğün hemen üzerine dekoratif amaçlı olması muhtemel dörtgen ve yuvarlak plakalar birleştirilerek eklenmiştir. Söz konusu örme zırhın arka kısmı bele kadar uzanmaktadır. Ön ve arka kısımların birleştirilmesi, kemerler ya da sırt kısmına sıkıca tutturulmuş bombeli metal levhalar ile sağlanır. Zırhın yakası boynun korunması için küçük metal levhalardan oluşmuştur. Söz konusu örme zırh, metal ve deri malzemenin karışımından oluşmuş olmalıdır. Küresel koni biçimli bir miğferle tamamlanmıştır (Pletněva, 1974: 29).

Madenciliğin gelişimi ve demir yataklarının bulunduğu bir coğrafya olması zırh yapımı ve kullanımının yaygın olabileceğini düşündürürken, ağırlığından dolayı taşımadaki zorluk ve işin maliyet kısmı göz önüne alındığında askerlerin tümünün zırh taşımadığını düşünmek daha olası gözükmektedir (Genç, 1997: 292). Özellikle hükümdarı korumakla görevli muhafız birliği mutlaka zırh giymiştir (Hudyakov, 2002: 472).

3. 3. 2. Miğfer

Arkeolojik araştırmalar Kuman/Kıpçakların başlarını darbelerden korumak amacıyla deri veya demir malzemedan imal edilmiş miğferler kullandıklarını göstermiştir (Kurat, 1972: 106).

Resim 37: Krasnodar sahası kazılarında çıkarılan Kuman/Kıpçak miğferleri

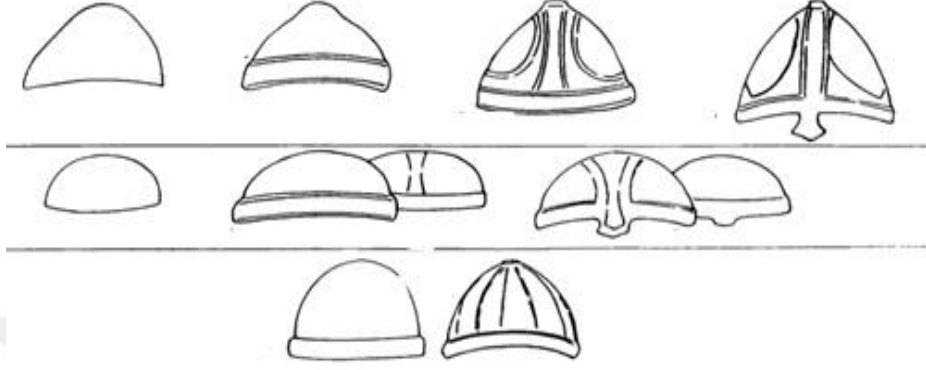

(Koçkarov, 2004: 97, 102).

Krasnodar bölgesi Dmitrievskoy köyü yakınlarında ortaya çıkarılan Kuman/Kıpçak askerlerine ait mezarda aşağı kısmı silindirik yukarısı ise koni biçiminde dövme miğfer bulunmuştur. İnce demir bir parça alt kısma doğru uzatılarak buraya yapıştırılmıştır. Yine koni şeklinde ve omuzlara kadar inen demir miğfere rastlanmıştır (Koçkarov, 2004: 96, 100, 104).

Macar sahası Csolyos bölgesinde ortaya çıkarılan arkeolojik buluntular arasında da Kuman/Kıpçaklara ait işlenmiş demirden imal edilmiş yarım küre biçiminde bir miğfer mevcuttur (Horváth, 1989: 76).

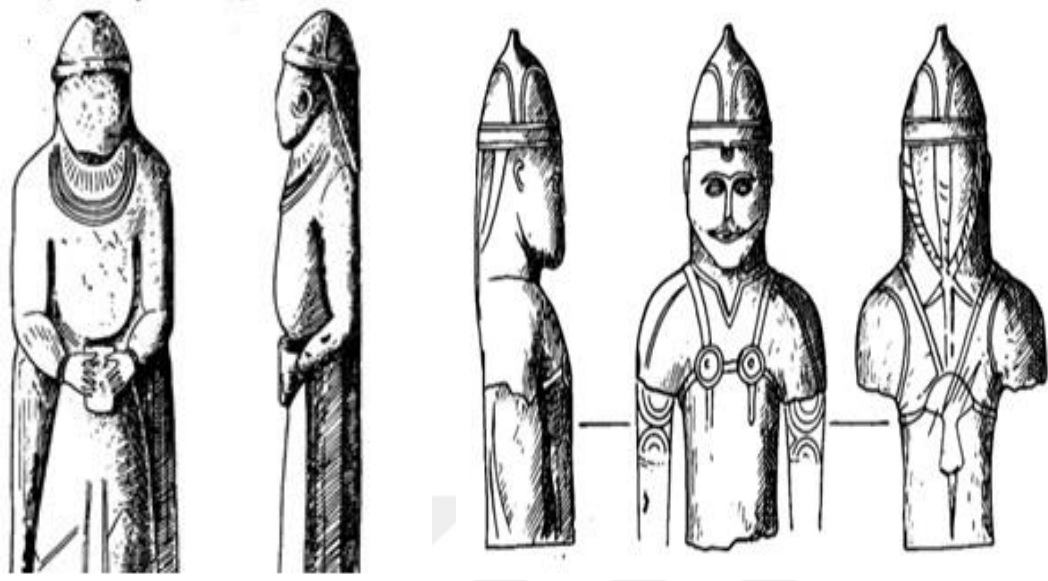
Resim 38: Kuman/Kıpçak miğfer çeşitleri

(Pletněva, 1974: 26).

Miğferler farklı biçimlere sahiptir. Mesela koni biçimli miğferler düz olabildikleri gibi genellikle gövde kısımları ve tepeleri süslü olarak imal edilmiştir. Bazılarında burun siperi bulunmaktadır. Küresel koni biçimli bu miğferler Kuman/Kıpçakların yanı sıra aynı dönemde Ruslar arasında da görülmüştür. Kuman/Kıpçaklar tarafından yaygın olarak kullanılan bir diğer miğfer türü yarım küre biçimindeki miğferlerdir. Düz, çemberli ya da burun siperi olan çeşitleri mevcuttur. Bu iki tür dışında yarım yumurta biçimli şekilde ifade edilebilecek olan miğfer türü Kuman/Kıpçaklar tarafından nadir de olsa kullanılmıştır (Veslovskiy, 1915: 31; Pletněva, 1974: 25).

Resim 39: Miğferli Kuman/Kıpçak tasvirleri

(Pletněva, 1974: 120, 179).

Kuman/Kıpçaklara ait taş heykeller incelendiğinde heykellerin büyük kısmının miğferli olarak tasvir edildiği göze çarpmaktadır. Yalnız iki heykelde miğferler ense koruyucu zincir ağ kısımları ile birlikte gösterilmiştir (Pletněva, 1974: 25).

Görüldüğü üzere Kuman/Kıpçak askeri silah, teçhizat ve giysi açısından tam bir donanımına sahiptir ki, bu donanım onların gerek komşuları ile girdikleri mücadelelerden başarı ile ayrılmasına gerekse birçok milletin ordusunda destek kuvvet olarak yer almalarına önemli bir katkı sunmuştur.

Askeri mücadeleleri gündelik yaşamın bir parçası olarak görmüş olan Kuman/Kıpçakların bu maddi kültür unsurları dışında nasıl bir manevi hayat yaşadıkları ile inanç dünyaları da merak uyandıran bir konudur. Neye inanmışlar? İnançlarını nasıl görünür kılmışlar? Kutsal ile ilişkilerinde hangi sembolleri kullanmışlardır? gibi sorular cevaplanmak için bir sonraki bölümü beklemektedir.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

SEMBOLLER DÜNYASI

4. 1. Eski Türk Dini

Kuman/Kıpçaklarda inanç ve uygulamaların gündelik yaşama yansması türlü simgeler aracılığı ile gerçekleşmiş ve bu noktada toplum bireylerinin iç dünyası bir anlamda semboller dünyası haline gelmiştir. Kuman/Kıpçakların inançlarını görünür kılmak için kullandıkları söz konusu sembollerin neler olduğu ve ne gibi anlamlar içerdikleri gibi konular bu bölümün meselesidir. Özellikle heykellerin Kuman/Kıpçakların dini düşüncelerinde nasıl bir anlama sahip olduğu sorusu önemlidir.

Kuman/Kıpçakların manevi hayatının ağırlıklı olarak Eski Türk Dini çerçevesinde şekillendiğini belirtmek gerekir. Gök Tanrı inancı, güneş, ay, yer-su, atalar ve ölümler kültü gibi inanmaların yer aldığı Eski Türk Dini¹³⁸ farklı coğrafi sahalarda, çok çeşitli kültürlerle temas içinde olursa dahi uzun süre muhafaza edilmiştir. Nitekim dış etkiler orijinal dini yapının değişmesi noktasında yetersiz kalmıştır¹³⁹.

Diğer eski Türk toplumlarında olduğu gibi Kuman/Kıpçaklarda da en yaygın ve köklü inanç “Gök Tanrı” inancı olmuştur. Codex Cumanicus’ta yer alan ve “Tanrı” anlamına gelen “Tengri”, “Tengeri”, Tengerni” gibi kelimelerin varlığı da bunu doğrular niteliktedir¹⁴⁰. İnanca göre insanın ve dolayısıyla da toplumun kaderi Tanrının tasarrufundadır. Bu nedenle hâkimiyetin kaynağı da Tanrıdır. Toplumun yaşadığı iyi şeyleri ödül, kötülükleri ise ceza şeklinde veren de tanrıdır. Tabii afetler de savaşlar sonunda kazanılan zaferler de bu bağlamda değerlendirilmiştir (Günay ve Güngör, 2009: 61-62, 66; Kocasavaş, 2002: 327; Pilipçuk, 2013: 130).

---

¹³⁸ Bu konuda geniş bilgi için bkz. İnan, *Eski Türk Dini Tarihi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1976; Hikmet Tanyu, *İslâmlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1980; Ünver Günay, Harun Güngör, *Başlangıçlarından Günümüze Türklerin Dini Tarihi*, Rağbet Yayınları, (5. Baskı), İstanbul 2009; Ögel, *Türk Mitolojisi I-II*.

¹³⁹Yevstigneev, Kıpçak/Polovtsı/Kumanı i İh Potomki K Probleme Etničeskoy Preemstvennosti http://www.ereading.club/chapter.php/1017224/52/Evstigneev_Kypchaki_polovcy_k_umany_i_ih_potomki_k_probleme_etnicheskoy_preemstvennosti.html(Erişim: 29.09.2016); Horváth, *Pechenegs, Cumans, Iasians*, s. 105; Günay-Güngör, *Türklerin Dini Tarihi*, s. 13, 24, 56, 146-147; İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, (4. Baskı), Ankara 1995, s. 1; Kurat, *Karadeniz Kuzeyindeki*, s. 104.

¹⁴⁰ Grönbech, *Kuman Lehçesi Sözlüğü*, s. 183. Türklerde Tanrı, Gök Tanrıyı ifade etmiştir. Bkz. Gökbel, *Kıpçak Türkleri*, s. 204; Ahincanov, *Kıpçaklar*, s. 272; Yücel, *Kuman-Kıpçaklarda Toplum*, s. 192.

Geleneksel Türk inanç sisteminin ayrılmaz bir parçası olan tabiat kuvvetleri inancı Kuman/Kıpçaklarda da varlığını göstermiştir. Onlar dağ, ağaç, su, kaya, güneş, ay, yıldız vs. gibi doğa güçlerine inanmış ve bunların her birinin bir ruhunun olduğunu düşünmüşlerdir (Ögel, 2010b: 187-205; Ahincanov, 2009: 268, 273; Günay ve Güngör, 2009: 70; Roux, 2011). Ruhlar dünyasına, iyi ve kötü ruhlara olan derin inançları Kuman/Kıpçakların hayatını yönlendirme noktasında oldukça etkilidir. Örneğin, herhangi bir sefere çıkmak için hilal veya dolunay zamanlarını beklemişlerdir (Carpini, 2014: 49; Rubruk, 2001: 123). Özellikle güneş ve ay kültü XII. yüzyıl Kuman/Kıpçaklarının hayatlarının önemli bir parçası olmuştur. Yine yıldızlar ve gezegenler de manevi hayatın, kendilerine derin anlamlar yüklenen unsurlarıdır (Gökbel, 2000: 212; Günay ve Güngör, 2009: 70-71). Kuman/Kıpçak taş heykellerinin, yüzleri doğuya dönük biçimde tasvir edilmiş olmaları da bu inançla ilgili olmalıdır¹⁴¹.

Eski Türk dininde yer alan “yer-su inancı” dağ, su, ırmak, göl, ağaç, orman, taş-kaya gibi yerlere kutsal bir anlam yüklemek şeklinde görülmüş ve zaman içinde vatan kültürüne dönüşmüştür (İnan, 1995: 48). Kıpçakların menşei ile ilgili olarak Oğuz Kağan’ın savaşta ölen askerlerden birinin ağaç kovuğunda doğan oğluna Kıpçak adını vermesi ya da İtil Nehrini geçmeye çalışırken ağaç dallarını keserek köprü oluşturan askerine Kıpçak adını vermesi şeklindeki anlatılarda ağaç kültürünün izlerini görmek mümkündür (Ebu’l Gazi Bahadır Han, 2011: 58; Oğuz Kağan Destanı, 1970: 9; Togan, 1982: 26). Bazı ağaçlar özellikle de kayın ağacı Türk boyları için kutsallık boyutunda önem taşımıştır. Kamların davulları üzerinde güneş, ay, yıldız, şimşek gibi sembollerin yanı sıra kayın ağacının da bulunması ya da kurban merasimlerinden sonra hayvanların kemiklerinin bir kap içine konularak kayın ağacına asılması gibi uygulamalar bunu açık şekilde göstermektedir¹⁴².

---

¹⁴¹ Ahincanov, *Kıpçaklar*, s. 272. Türk boylarında doğan güneş kültü ile ilişkili olan doğu kültürünün yaygınlığı bilinmektedir. Bkz. Barthold, “Türklerde ve Moğollarda Defin Meselesine Dair”, (Çev. Abdülkadir İnan), *Bellekten*, C. XI, S. 43, s. 536.

¹⁴² Günay-Güngör, *Türklerin Dini Tarihi*, s. 75, 98; İnan, *Şamanizm*, s. 54, 64. Kayın ağacının kutsallığı ile ilgili bkz. Özkul Çobanoğlu, “Batı Sibiryası Türk Kültürü Tetkiklerine Göre Kayın Ağacının Türk Mitolojisinde Kutsallaşmasının Maddi Kültürel Nedenleri”, *III. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu 26-29 Mayıs 2010 Bildiriler Kitabı*, C. I, (Ed. Ülkü Çelik Şavk), Hacettepe Üniversitesi Basımevi, Ankara 2011, s. 245-247; F. Simin Arat, *Türk Kültüründe Kamlık*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2017.

Eski Türk dininde mühim bir inanç unsuru olan su, Kuman/Kıpçaklar için de aynı önemi taşımış olmalıdır. Zira kaynaklar Kuman/Kıpçakların ilk dönemlerinin bir arada geçtiği Kimeklerde su kültürünün varlığını açık şekilde ortaya koymaktadır. Nitekim Gerdizi, Kimeklerin İrtiş Nehrini kutsal kabul ettiklerini bildirmiştir (Şeşen, 2001: 74).

Türk boylarında ateşin temizleyici özelliğine inanıldığı ve arındırıcı olarak görüldüğü bilinmektedir. Bu nedendir ki, yabancılar ile birlikte gelmesi muhtemel olan kötü ruhlarla karşı önlem amaçlı olarak elçiler iki ateş arasından geçirilmiştir (Carpini, 2014: 50). Yine ateş ile alâkâlı olarak baba ocağına kutsallık derecesinde kıymet verilmesi ve ateşinin söndürülmemesine dikkat edilmesi yönünde uygulamalar mevcuttur (İnan, 1995: 66, 68; Günay ve Güngör, 2009: 76). Geleneksel inancı sürdürdüklerine göre bunun Kuman/Kıpçaklar için de geçerliliğini koruduğu söylenebilir.

Yer-su inancına dâhil olarak bir takım taşlara çeşitli anlamlar yüklenmesi de söz konusudur. Bu noktada Türk boylarında yaygın olarak görülen yada taşı inancının Kuman/Kıpçaklarda da mevcut olduğunu belirtmek gerekir (Tanyu, 1968: 55-56; İnan, 1995: 160; Golden, 2000: 166; Gökbel, 2000: 242; Günay ve Güngör, 2009: 124).

Tabiat kuvvetlerine inanmanın yanı sıra Eski Türk dini inancının en önemli unsurlarından biri atalar kültürüdür ki, ölmüş olan ataların ruhlarına duyulan büyük saygı ve bu ruhların geride kalanların hayatına olumlu ya da olumsuz şekilde katkı sunacağı anlayışına dayalı bir inançtır (Kafesoğlu, 1980: 46; Günay ve Güngör, 2009: 59, 80). Kimeklerin dolayısıyla da Kuman/Kıpçakların atalara duydukları saygı X. yüzyılda yaşamış Türk halkları ile ilgili kıymetli bilgiler aktaran Ebu Dülel'in kayıtlarında mevcuttur (İbn Fazlan, 1995: 91). Kuman/Kıpçakların atalar kültürünü ne şekilde yaşadığını anlamak için öncelikle onların ölümü algılayış biçimi ve ölüm karşısındaki tavırlarına bakmak gerekir.

4. 1. 1. Ölüm

Ölümün çok çeşitli nedenleri arasında Kuman/Kıpçakların en çok ve aslında tek tercih ettikleri, savaşlar sırasında ölmektir. Bunun dışında âdeta bir zül sayılan hastalanmak, cinayet işlemek, zina yapmak ya da koşum takımı çalmak gibi durumlar da ölüme sebep olabilmıştır. Diğer tüm kötülüklerde olduğu gibi ölüm karşısında da “tanrının takdiri” anlayışı hâkim olmakla beraber hastalık ya da ölüm olayının gerçekleşmesinde

kötü ruhların son derece fazla pay sahibi olduğu inancı mevcuttur (Carpini, 2014: 60-61; Rubruk, 2001: 42; Roux, 1999: 99; Tryjarski, 2012: 95).

Kuman/Kıpçaklarda ölüm, bir son değil aksine yeni bir yaşamın başlangıcıdır. Ne var ki, toplumda hâkim olan bu bakış açısı bile ölümün yine de istenmeyen ve aslında çekinilen bir olay olma durumunu değiştirmeye yetmemiştir. Hasta birinin yaşadığı yere işaret konulması, tam da bu çekince ile ilgilidir. Belirtildiği üzere ölüm giden için yeni hayatının, geride kalan için ise törensel uygulamaların başlangıcıdır. Merasimlerin titizlikle gerçekleştirilmesi, ölünün ve geride kalanların bundan sonraki yaşamını doğrudan etkilemektedir. Başka bir ifade ile ölümlerin ruhlarının iyiliği ve geride kalanlara herhangi bir kötülükte bulunmaması, yaşayan yakınların cenaze ile ilgili törensel uygulamaları eksiksiz olarak yerine getirmesi ile doğrudan ilişkili görülmüştür. Toplumun önde gelen kişileri öldükten sonra da toplum yararına hareket etmeye devam etmiş; bolluk, bereket ve zenginlik sağlayıcı ruhlar olarak yaşatılmıştır (Horváth, 1989: 101; Roux, 1999: 70-71; Tryjarski, 2012: 104, 109, 138, 145). Başka bir ifade ile ölüm, ataları yok etmemiş ancak korumuş ve geride kalanların diğer dünyadaki temsilcileri haline getirmiştir. Bu nedenle ölümlerle temas kurarak, anma törenleri düzenleyerek onların hoşnut edilmesi önemlidir (Golebiowska-Tobiasz, 2013: 33).

Kuman/Kıpçakların ölü gömme âdetlerinin Hunlar, Kök Türkler ve Oğuzlar ile büyük benzerlikler taşıdığını (Kurat, 1972: 104; İnan, 1995: 179; Golden, 2006: 110) belirttikten sonra şimdi meseleyi daha iyi anlayabilmek için ölüm olayı ile birlikte başlayan uygulamalara göz atalım. Her şeyden önce tıpkı hastalarda olduğu gibi kişinin çadırının yakınına ya da etrafına bez parçası sarılmış bir direk veya mızrak dikilmesi suretiyle ölümün çevredekilerce de bilinmesi sağlanmıştır. Sonrasında ölen yakınına kaybetmekten dolayı duyulan büyük acı, ağıtlarla ya da saçın, yüzün hatta kulağın kesilmesi veya parçalanması gibi türlü yas alametleri ile dışa vurulmuş ve herkes tarafından görünür kılınmıştır (Tudela'lı Nenjamin ve Ratisbon'lu Petachia, 2013: 137; Günay ve Güngör, 2009: 108; Horváth, 1989: 101). Kuman/Kıpçak menşeli bir annenin kızı olan ve kraliçe unvanı taşıyan Tamar Hatun'un babasının, Gürcü Kralı III. Görgi'nin (1156-1184) ölüm haberini aldığı Kuman/Kıpçaklarda âdet olduğu üzere saçlarını ve yüzünü yolması, kanlı gözyaşları akıtması buna örnek olarak gösterilebilir (Kırzioğlu, 1992: 131). Bu arada ölü yakınlarının yaşadığı üzüntünün

diğerlerince de paylaşıldığını belirtmek gerekir. Nitekim ölüm acısı karşısında gerek Türkler gerekse yabancılar tarafından elçiler görevlendirildiği bilinmektedir (Tryjarski, 2012: 169-170).

Ölü asıl yerine gömülene kadar birkaç gün, bir ay, bir yıl ya da daha uzun zaman bekletilebilmiştir. Geçen sürenin artması, ölen kişinin sosyal statüsünün yüksekliği ile doğru orantılı olmalıdır. Zira özellikle yöneticilerin ölümlerinde mezar yerinin belirlenip hazırlanması oldukça fazla zaman almaktadır. Yazılı kaynaklar Türk boylarında gömülme zamanının daha çok coğrafi iklim şartları ile bağlantılı olarak belirlendiğini bildirmiştir. Buna göre sonbahar ya da kışın ölen biri için yaprakların yeşermesi ya da bitkilerin çiçek açması beklenirken ilkbaharda ölen birinin gömülmesi için ağaçların yapraklarının sararıp dökülmesi gerekmiştir (Günay ve Güngör, 2009: 110; Tryjarski, 2012: 188). Bu durum kışın toprağın sert olması nedeniyle kurganlı bir mezar yapmaya elverişli bir ortamın bulunmayışı gibi bir nedene bağlanmaya çalışılsa da bu, yazın ölen biri için sonbaharın beklenmesi durumunu anlama noktasında yetersiz bir bakış açısıdır. Gömme işlemi için mevsim değişikliklerinin beklenmesinin kozmik olaylar ile ilgili olması muhtemeldir (Çoruhlu, 2013: 74; Onay, 2013: 481-482). Roux, cenaze töreni tarihleri ile bitkisel biyolojik dönem arasında güçlü bir ilişki olduğuna dikkat çekmiştir (2011: 137). Anlaşılan kişinin yeni hayatı ve diğer dünyaya gönderilmesi için bu dünyada da bir dönüşüme ihtiyaç duyulmuş; mevcut durum ve an için yeni bir başlangıç beklenmiştir.

Ölünün gömüleceği güne kadar muhafaza edilmesi elbette oldukça mühim bir meseledir. Ölü, sağlığında yaşadığı çadırdan farklı olarak tahsis edilmiş bir ölü çadırında¹⁴³ veya aile çadırına yakın bir açık alanda bekletilmiştir. Ancak hiç kuşkusuz nerede beklediğinden çok nasıl beklediği önemlidir. Zira tabuta konsa dahi bir cesedin bozulmadan çok fazla süre korunamayacağı aşikârdır. Bu noktada bazı uygulamalar devreye girmekte, toprağa gömülecek esas kısım kemikler olmaktadır ki bu, yaşam

---

¹⁴³ Ölen kişinin ilk mezarı çadır olmuştur. Bkz. Günay-Güngör, *Türklerin Dini Tarihi*, s. 94, 101, 109; Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, (Çev. Aykut Kazancıgil), Kabalcı Yayınevi (2. Basım), İstanbul 2011, s. 280-281. Cenaze törenleri için önemli bir unsur olan çadır, şekilsel olarak da mezar anıtlarına etki etmiş gözükmektedir. Bkz. Çoruhlu, *Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar-Orta ve İç Asya'nın Erken Devir Türk Mezar Mimarisi Üzerine Bir Deneme*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016, s. 371.

gücünün kemiklerde bulunduğu ve kemiğin yeniden doğuşu sağlayabileceği inancı ile örtüşmektedir. Etlere ortadan kalkabilmesi için ise ölünün sehpa ya da bir ağaç üzerine bırakılarak yırtıcı hayvanlara terk edilmesi ya da yakılması gibi yöntemlere başvurulmuştur¹⁴⁴. Belki de Ebu'l Fida'nın Kuman/Kıpçakların ölümlerini ve onlarla birlikte ele geçirebildikleri yabancıları yaktıklarını belirtmesi bu yüzdendir (Roux, 1999: 232).

Aile üyeleri bir yandan ölü çadırının etrafında dönme, at ya da koyun kurban etme gibi törensel uygulamaları gerçekleştirmişlerdir. Bir yandan da mezar yerini belirlemeye çalışmışlardır. Mezarın yerleşim bölgeleri ve ulaşım yollarına uzak olması tercih sebebidir. Özellikle nehir kıyıları¹⁴⁵, yüksek dağ ya da tepe gibi yerler seçilmiştir¹⁴⁶.

Ölünün gömüleceği mezara götürülmesi, ya bir grup erkek tarafından ya da bir araba aracılığı ile taşınmak suretiyle sağlanmış olmalıdır (Günay ve Güngör, 2009: 114; Roux, 1999: 260; Tryjarski, 2012: 243, 246). Bu sırada ölü, muhtemelen bir tabut içindedir. Türk boylarının ölümleri kimi zaman tabutsuz olarak gömdükleri bilinmekle beraber ahşap ya da metal malzemedeki hazırlanan çok çeşitli tabutlar kullandıkları da bilinmektedir. Kimi zaman tabutlar gümüşle kaplanabilmiştir. Buna karşın kimi zaman da boş ağaç gövdeleri ya da oyulan ağaç kütükleri tabut görevi görmüştür (Günay ve Güngör, 2009: 109; Tryjarski, 2012: 192, 197, 199). Arkeolojik araştırmalar Doğu Avrupa konar-göçer Türk boyları için kütük ve tahtadan hazırlanmış iki tabut tipinin varlığını ortaya koymuştur. Sandal benzeri kütüklerin kullanıldığı ilk tipte düz bir kapak bulunmaktadır. Diğer tip ise birbirine çivilerle çakılan tahtalardan oluşmuş kafes tabutlardır ki, Kuman/Kıpçaklarda kafesli türde tabutlar kullanılmıştır. Macar

---

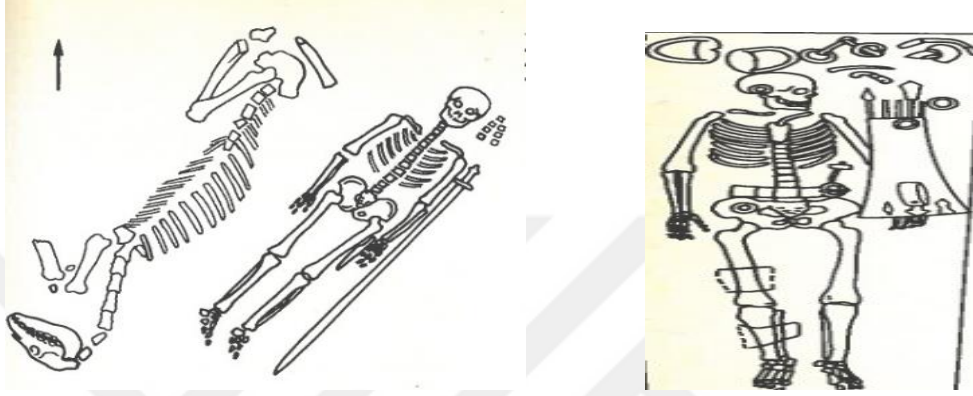
¹⁴⁴ Ölülerin muhafazası için başvurulabilecek yöntemlerden biri olan mumyalama oldukça zahmetli ve bir o kadar da masraflıdır. Bkz. Roux, *Altay Türklerinde Ölüm*, (Çev. Aykut Kazancıgil), Kabalcı Yayınevi, İstanbul 1999, s. 127, 258-259; Edward Tryjarski, *Türkler ve Ölüm*, (Çev. Hafize Er), Pinhan Yayıncılık, İstanbul 2012, s. 238.

¹⁴⁵ İnanışa göre nehirler, ölümlerin ruhları için diğer dünyaya giden bir yol oluşturmaktadır. Bkz. Golebiowska-Tobiasz, *Monumental Polovtsian Statues*, s. 44.

¹⁴⁶ Birçok Türk boyunda mezarın yerinin gizli tutulması âdeti vardır. Amaç, mezardaki değerli eşyaların olduğu kadar ölümlerin de korunması ve ayrıca bu kutsal mekânların düşman eline geçmemesidir. Bu nedenle at ve sığır sürüsünün mezar yeri üzerinden geçirilmesi, mezar yeri ile ilgili yanlış bilgilerin etrafa yayılması, birçok yer belirlenmesi sadece birinde ölü bulunan birçok tabut hazırlanması gibi önlemler alınmıştır. Kimi zaman da mezarın üzerine bir tümsek hatta evcik yapılmıştır. Bu durumda birbirine tamamen zıt iki uygulamanın varlığı söz konusudur. Ancak toplumun çok varlıklı bireylerinin ya da üst düzey üyelerinin gömüldüğü yerin gizlenmiş olması muhtemeldir. Bkz. İbn Fazlan, *Seyahatnâme*, s. 133-134; Roux, *Altay Türklerinde Ölüm*, s. 245, 248-249, 253-254, 299; Roux, Orta Asya'da Kutsal Bitkiler Ve Hayvanlar, s. 192; Tryjarski, *Türkler ve Ölüm*, s. 298, 406; Günay-Güngör, *Türklerin Dini Tarihi*, s. 114; Golebiowska-Tobiasz, *Monumental Polovtsian Statues*, s. 30.

sahasında yaşayan Kuman/Kıpçaklar tıpkı Macarlar gibi kutu şeklinde ya da ikizkenar yamuk biçiminde demir şeritleri bulunan tabutlara sahiptir (Feodorov-Davidov, 1966: 7; Horváth, 1989: 106; Pletněva, 2003: 173). Kimi mezarlarda kefen olarak kullanılmış oldukları düşünülen kumaş kalıntılara rastlanmıştır (Feodorov-Davidov, 1966: 129-130).

Resim 40: Ölünün mezardaki duruş biçimi

(Horváth, 1989: 101-102).

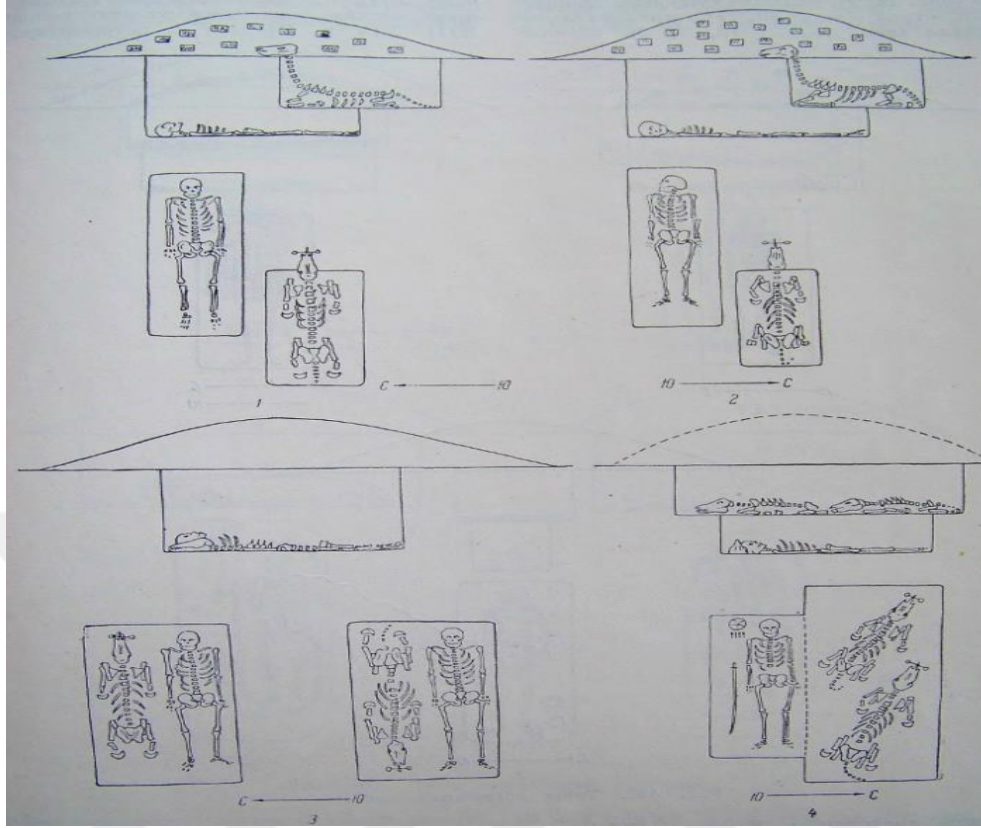
Ölü gömme töreni ile ilgili önemli meselelerden biri, ölünün mezar içindeki konumudur. Zira ölünün yeni yaşamına başlarken nasıl görüneceğinin bu konuma bağlı olduğuna inanılmaktadır. Ölülerin mezara konuş yönü doğu ve batı arasında değişiklik gösterebilmiştir. Çoğunlukla görülen batı yönelimi için ölüler genel olarak kolları bedenine yanına uzanmış biçimde sırt üstü, ayakları ve başı batıya gelecek şekilde yerleştirilir¹⁴⁷. Ne var ki, kaynaklar farklı biçimde gömülen Kuman/Kıpçak ölülerinin varlığını da bildirmiştir. Bunlardan belki de en ünlüsü VI. Haçlı seferine çıkan Fransız Kralı IX. Louis'in tarihini yazan Joinville'nin varlıklı bir emirin ölü gömme törenine dair yaptığı aktarımdır. Buna göre Kuman/Kıpçaklarda oldukça şık bir biçimde giydirilen ölü, sandalyeye oturtulmuş ve kazılan büyük bir çukurun içine yerleştirilmiştir (Joinville, 2016: 219).

¹⁴⁷Horváth, *Pechenegs, Cumans, Iasians*, s. 102; Kurat, *Karadeniz Kuzeyindeki*, s. 104; Tryjarski, *Türkler ve Ölüm*, s. 291, 293; Pletněva, 2003, s. 173; Günay-Güngör, *Türklerin Dini Tarihi*, s. 116; Simonoviç, "Pogrobeniya X-XII vv. Kamenskogo Mogilnika", KSİMK, Vıp LXV, 1956 god, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskva 1956, s.99. Doğu, gündeğümü, doğum ve ilkbahar ile; batı alacakaranlık, ölüm ve sonbahar ile özdeşleştirilmiştir. Bu doğrultuda ataların dünyasının batıda ya da kuzey batıda olduğu düşünülmüştür. Mezarlardaki batı yönelimi bu düşünce ile de ilişkili olmalıdır. Bkz. Golebiowska-Tobiasz, *Monumental Polovtsian Statues*, s. 31.

Kuman/Kıpçaklarda öbür dünya anlayışı diğer Türk boylarında da görüldüğü üzere bu dünyadaki yaşamın bir devamı niteliğindedir. Bu nedenle ölü, yaşarken ihtiyaç duyduğu her ne varsa hepsini beraberinde götürmelidir. Ölünün eşyaları ile birlikte gömülmesi, ihtiyaç olan bir şey için geri gelme olasılığını ortadan kaldırmak, yaşamakta olan yakınları kirlendiği düşünülen nesnelere kurtarmak gibi nedenlerle de az çok ilişkilidir. İşte bu noktada yakın akrabalar devreye girer ve gerekli eşyaların ölünün diğer dünyaya yaptığı yolculuk sırasında yanında olmasını sağlar. Mezarda ölüye at ve koşum takımı, giysi, silah, değerli madenler, gıda maddeleri, bir yaşam alanı için gerekli olan keçe yaygılar, örtüler ve hatta halılar kap kacak gibi türlü günlük kullanım eşyaları eşlik edebilmiştir (Çoruhlu, 2016: 397; Golden, 2000: 162; Günay ve Güngör, 2009: 105-106, 116; Roux, 1999: 290-292; Tryjarski, 2012: 10; Yücel, 2002: 192).

İnanışa göre tüm bu eşyalar ölünün yeni hayatına başlayabilmesini çabuklaştırmakta ve kolaylaştırmaktadır. Ancak ölen için en mühimi ve en öncelikli olanı, üzerine binerek gidebileceği atının yanında olmasıdır. Bu noktada at bütün somut özelliklerinin yanı sıra Kuman/Kıpçakların manevi dünyaları ve inanç yapıları içinde de özel bir kıymete sahiptir. Ölü ile ilgili türlü uygulamaların başkahramanıdır. Örneğin ölenin atının kuyruğunun kesilmesi veya bağlanması bir yas işaretidir. Ölenin en sadık arkadaşı olarak mezardaki yerini almak; onu öbür dünyada yalnız bırakmamak, hatta bizzat onu öbür dünyaya götürmek durumundadır. Dolayısıyla Kuman/Kıpçak mezarları için karakteristik olan at, ölüyü yürüyerek yapacağı bir yolculuktan kurtarmaktadır (İbn Fazlan, 1995: 40-41; Horváth, 1989: 102; Roux, 1999: 173, 285; Tryjarski, 2012: 107, 162, 300; Çoruhlu, 2016: 277, 394;).

Resim 41: Atın mezarda ölüye eşlik ediş biçimi

(Pletněva, 2003: 175).

Rubruk, Kuman/Kıpçaklarda ölen kişinin atının kurban edildikten sonra derisinin yüzülerek mezarın etrafındaki dört kazığa gerildiğini bildirmiştir (2001: 43). Görüldüğü üzere kurban atlarının derileri gelişigüzel konulmamış evrenin dört ana yönüne işaret edercesine dört gruba ayrılmıştır. Kurganlarda yalnız bacak ve kafa gibi at parçaları bulunabildiği gibi atın tüm iskeletine de rastlanabilmektedir. Yaygın uygulama atın bir bütün olarak gömülmesi şeklindedir. Ölen kişi ile birlikte başı batıya dönük biçimde gömülebildiği gibi çoğu zaman atlar için ayrı çukurlar açılmıştır. Bu ikisinin bulunduğu noktalar çoğu zaman yükselti farklılığı ile belirlenmiştir. Atın yanı sıra at koşum takımları da mezarda, ölünün kafatasının hemen yanında yerini almıştır (Horváth, 1989: 102; Pletněva, 2003: 173; Golden, 2000: 161; Uşnitskiy, 2012: 59; Çoruhlu, 2016: 277, 392-394).

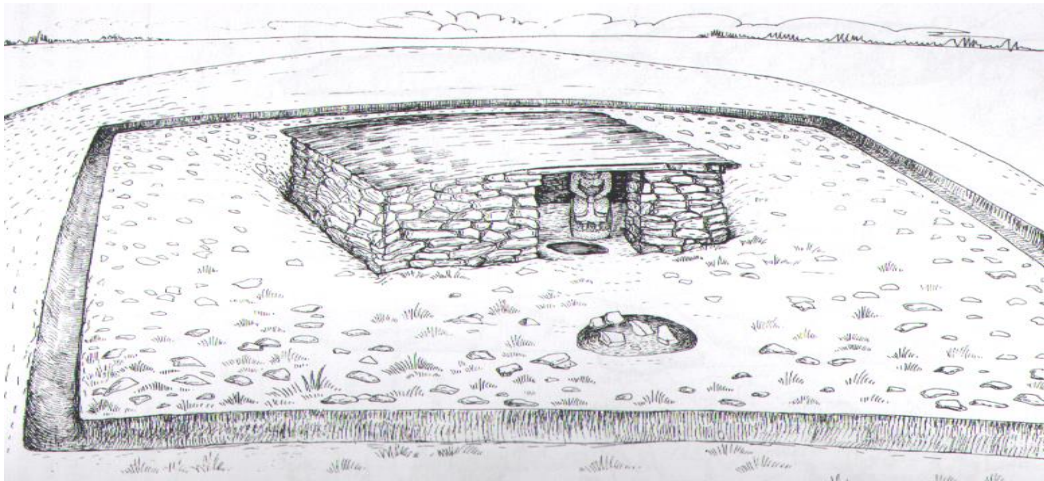
Ölüye eşlik eden at bu şekilde diğer dünyaya yapılacak yolculuğa hız ve kolaylık kazandıran bir sembolken mezarlara konulan yiyecekler ölünün acıkınca doyması ve bitkin düşmemesi içindir. Arkeolojik kazılar sırasında ölü için mezara konulan yemek

kalıntıları küçük masalar üzerindeki kaplarda ya da kazanlarda bulunmuş pişmiş et parçalarıdır (Tryjarski, 2012: 107; Çoruhlu, 2016: 396). Bunun yanı sıra ölülerle birlikte daha önce ölen kişilere hediyeler ya da kendileri için diğer dünyaya gittiklerinde geri almak üzere emanetler de gönderilebilmiştir. Örneğin bir kadın mezarında erkeğe ait bir tütün kesesinin bulunması, bununla alâkâlıdır (Joinville, 2016: 219; Roux, 1999: 279; Tryjarski, 2012: 107, 310-311). Aynanın yanı sıra bıçak gibi kesici aletlerin mezarlarda yer alma nedenlerinden biri kötü ruhları uzaklaştırmak olsa gerektir. Macar sahasında yer alan Kuman/Kıpçak kadın mezarlarında yumurtanın bulunmuş olması doğurganlık sihri inancı ile ilgili olmalıdır (Simonoviç, 1956: 102; Horváth, 1989: 107).

Konar-göçer Türk boyları ölüleri için farklı tipte mezarlar hazırlamıştır. Genelde yassı taşlar ile çevrelenmiş kare mezarlar, tüm yüzeyi ince bir katman şeklinde taşlarla örtülmüş mezarlar, çevresi veya üç tarafı dikdörtgen bir taş yığını ile çevrelenmiş mezarlar, kenarlarında köşe taşları bulunanlar, bir çerçeve içinde ve çok sayıda taşı olan mezarlar, bazı taşları mezar çerçevesinin dışında bulunanlar, diziler şeklinde taş yığılı mezarlar söz konusu türler arasındadır (Tryjarski, 2012: 402-403). Feodorov-Davidov, yedi farklı türde kurgan bulunduğunu tespit ederken (1966: 120-122) Pletněva'ya göre Güney Rusya bozkırlarında beş farklı tip mezar grubu bulunmaktadır ve Kuman/Kıpçaklara ait olan dördüncü tip mezarlar taş çerçevesidir (2003: 173).

Resim 42: Kuman/Kıpçak kutsal alanı

(Guguev, 2012: 78).

Özellikle İtil boylarında Kuman/Kıpçaklara ait çatılı mezar tipine rastlanmıştır (İnan, 1995: 182). Yayık bölgesinde ortaya çıkarılan Kuman/Kıpçak mezarları şekilsel olarak kare, dikdörtgen veya oval biçimlidir. Çukur duvarları düz veya basamaklı biçimde oluşmuştur (Çoruhlu, 2016: 277). Varlıklı kişilerin mezarlarında küçük bir evi andıran yapılar bulunmaktadır. Kuman/Kıpçaklarda mezarların üzerine küçük bir tepe¹⁴⁸ yapma âdetinin varlığı ve sıklıkla uygulandığı bilinmektedir (Rubruk, 2001: 42; Joinville, 2016: 219; Guguev, 2012: 65-73; Horváth, 1989: 103). Rubruk'un bildirdiğine göre Kuman/Kıpçak yurdunda yuvarlak ya da dört köşe biçimli, büyük ve merdivenli mezarlar da bulunmaktadır. Kimi mezarların dört tarafına dört taş sıralanmış durumdadır (2001: 43). Üzerlerinde toprak set bulunan mezarların yönünün doğuya doğru çevrili olması Kuman/Kıpçak mezarlarının belki de ilk net özelliği olarak ortaya çıkmıştır. Bunun yanı sıra taşlı mezarlar, at için farklı çukur, mezar tavanı, kafesli tabut gibi özellikler de yine Kuman/Kıpçaklar ile ilgili bulunmuştur¹⁴⁹. Aşağı İtil ve Batı Kazakistan bölgesinde VIII-XII. yüzyıl dönemine ait olarak bulunan konar-göçer mezarlarında net bir cenaze geleneği ve mezar eşyaları oluşmuştur. Buna göre mezar çukurları dikdörtgen, cenaze eller ve ayaklar yana uzatılmış sırt üstü yatar biçimdedir. Ölünün sağ yanında at kafatası, ön ve arka ayak kemikleri bulunmaktadır (Sinitsın, 1951: 104). Bu noktada Kuman/Kıpçakların ölü gömme âdetleri Türkistan bölgesinde de aynıdır. Doğu Avrupa sahasında da aynıdır. Nitekim Kuman/Kıpçakların özellikle ilk dönemlerinin geçtiği Doğu Kazakistan bölgesindeki mezarlarına bakıldığında at, at derisi veya at koşum takımları, anıt mezarlar ahşap tabutta gömüler görülür (Jumaşev, 2003: 243).

¹⁴⁸ Codex Cumanicus'ta kurgan kelimesi, mezar üzerine yapılan höyük, tepe olarak açıklanmıştır. Bkz. Grönbech, *Kuman Lehçesi Sözlüğü*, s. 125. Yığın, küme, tepe gibi anlamlara gelen kurgan kelimesi zaman içinde kale ve şehirle ilişkili bir anlama da sahip olmuştur. Aslında kurgan denince anlaşılması gereken, mezarın kendisi değil üzerindeki tepe olmalıdır. Bu noktada Y. Çoruhlu, yanlış kullanımı önlemek amaçlı doğrudan kurgan yerine kurganlı mezar ifadesini önermektedir. Burada belirleyici olan, mezarın biçimi değil üzerinde bir toprak ya da taş yığını bulunup bulunmadığıdır. Kuman/Kıpçaklarda kurganlar toprak ya da taş dolgulu olabilmektedir. Bkz. *Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar*, s. 29-30; Pletnëva, *Koçevniki Ujnorusskih Stepey v Epohu Srednevekova IV-XIII vekah*, s. 151.

¹⁴⁹Feodorov-Davidov, *Koçevniki Vostoçnoy Yevropı Pod Vlastyu Zolotoordinskih Hanov*, s. 7; E. N. Tarasenko, *Okrestnosti Rozovki Do Mongolskogo Naşestviya İstoriçeskiy Oçerok* http://papacoma.narod.ru/books/rozovka/rozovka_5.htm, (Erişim: 23.10.2015) Pletnëva, *Polovtsı*, s. 8. Doğu Kazakistan bölgesinde yapılan arkeolojik araştırmalarda da benzer sonuçlar ortaya çıkmıştır. Kimi zaman içinde heykel de bulunan ve çoğunlukla dikdörtgen biçimli olan taş çitler, basit veya basamak çıkıntılı mezar çukurları, ölüye eşlik eden at ve koşum takımları, tabutlar bölgenin ayırıcı özellikleri olarak dikkat çekmiştir. Bkz. D. G. Savinov, *Drevneturkskie Plemena v Zerkale Arheolohii, Stepnie İmperii Drevney Yevrazii* (S. G. Klyaştorımy-D. G. Savinov), Sankt-Peterburg 2005, s. 285-300.

Yapılan arkeolojik araştırmalar sonucunda üzerinde tümsek bulunan tüm mezarların içinde insan kalıntısına rastlanmamış olması ilginçtir. Bunların asıl yaşam alanından çok uzaklarda ölmüş, bedeni bulunamayan veya taşınamayan boy mensûpları anısına oluşturulmuş olması, ölüünün kemiklerinin düşman eline geçmesini engellemek adına alınan bir önlem ya da yol işareti veya sınır höyüğü görevi görmesi muhtemeldir (Tryjarski, 2012: 404, 437). Rubruk, Kuman/Kıpçakların akraba olanların hepsini aynı yere gömme âdetlerinden bahseder ve mezarların bu yüzden uzak mesafelerden bile fark edilebildiğini belirtir (2001: 49).

Resim 43: Kuman/Kıpçak dönemi mabet örneği

(Yermolenko, 2004).

Kuman/Kıpçaklar yönü genellikle doğuya bakan (Golden, 2000: 162; Horváth, 1989: 102) mezarların üzerine balbal dikme geleneğine sahiptir. Eserini XIII. yüzyıl başlarında yazdığı anlaşılan Nizami'nin, "...Kıpçak bozkırında toprağa saplanmış tahta oklar deniz kıyısındaki otlar kadar çoktur..." ifadesi (2004: 316-317) bunun en açık kanıtıdır. Balbalların mezarların üzerinde yer alma nedenleri, diğer dünyadaki hayatında ölüye hizmet edeceklerine inanılmasıdır (Kızlasov, 1964: 27-39).

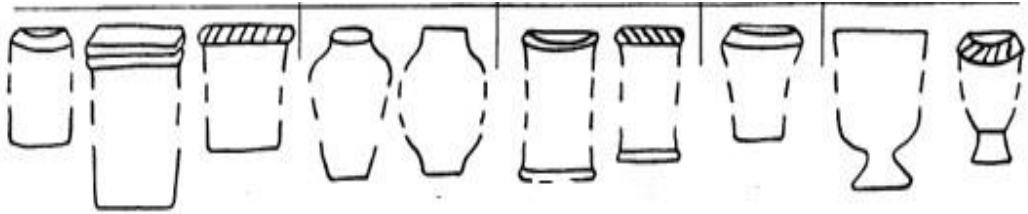
Balballar dışında Kuman/Kıpçaklarda en karakteristik özelliklerden biri hiç kuşkusuz heykellerdir. Özellikle XII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yapılan tař heykel tasvirlerinin, sipariş verenin ölen yakınına benzemek zorunda olması, heykellerin ölenin, ölümsüzleştirilmesi amacına hizmet ettiği, hatırlamak ve unutmamak adına, kişinin anısına duyulan saygıya atfen yapıldığını düşündürmektedir. Bu noktada heykellerin ata kültü ile ilişkilendirildiğini özellikle belirtmek gerekir (Roux, 1999: 311; Pletněva, 1974: 74; Belli, 2002: 913-914; Pletněva, 2003: 154; Golebiowska-Tobiasz, 2013: 43). Nizami'nin belirttiği tař heykellere büyük saygı duyulması,

yanlarına gidildiğinde okluğa ok bırakılması, koyun kurban edilmesi gibi uygulamalar (2004: 316-317) heykellerin atalar kültü ile olan ilişkisinden kaynaklanmaktadır (İnan, 1995: 179; Golebiowska-Tobiasz, 2013: 29). Dolayısıyla balballar ölünün de dâhil olduğu diğer dünyayı ifade ederken heykeller ölünün kendi dışında yer alan dünyayı ifade etmiştir (Pilipçuk, 2013: 61).

Heykeller müstakil şekilde bulunabildikleri gibi 2-20 arası değişen sayılarda gruplar halinde de dağılabilmektedir (Pletněva, 1974: 73). Özellikle kurganların üzerinde veya çevresindeki kült merkezlerinde konumlandıkları belirtilir (Barthold, 1947: 517-521; Horváth, 1989: 100; Belli, 2003: 44). XIII. yüzyıl gezgini Rubruk, Kuman/Kıpçakların yüzü doğuya bakan heykellerinin, ölümlerine üzerine yapılan tümsekler üzerine dikildiğini belirtmiştir (2001: 42-43). Daha çok anma töreninin gerçekleşeceği alanda bulunmaları doğrultusunda ilim insanları heykellerin cenazeler ile doğrudan bağlantılı olmadığını, dolayısıyla dikilen her heykelin altında bir cenaze bulunmadığı konusunda hemfikirdir (Feodorov-Davidov, 1966: 192; Horváth, 1989: 100).

Heykellerin tören alanlarına dikilmesi âdeti, coğrafi değişikliklerden etkilenmemiş gözükmektedir. Zira Yukarı İrtiş bölgesinde bulunan heykeller de, altında koyun ve at kemikleri bulunan yuvarlak bir yapının kenarında konumlanmıştır (Arslanova-Çarikov, 1974: 229).

Resim 44: Heykellerde tasvir edilen kaplar

(Pletněva, 1974: 50).

Kuman/Kıpçak taş heykellerinin bir kuralmışçasına karnın hemen üzerinde bulunan ellerinde, kap tutar şekilde tasvir edilmiş olmaları ilginçtir ve bu kabın önemli bir mana taşıdığı ya da özel bir amaca hizmet ettiği muhakkaktır¹⁵⁰.

¹⁵⁰ Kuman/Kıpçak heykellerinin her birinde mutlaka karnın hemen üzerinde görülen kaplar Sibiry ve Moğol heykellerinde ya bir elde ve göğüs üstündedir ya da bunun yerine bir doğan geçmiştir. Bkz. Veselovskiy, “Kamennih Babah” ili “Balbalah”, s. 27; Pilipçuk, “Polovetskie Babı”, s. 62-63; Golebiowska-Tobiasz, *Monumental Polovtsian Statues*, s. 38.

Resim 45: Elinde kap tutan Kuman/Kıpçak taş heykelleri

Harkovskiy Natsionalniy Universitet İmeni V. N. Karazina Muzey Prirodi; Natsionalniy Muzey Istorii Ukraini (Aslı Çandarlı Şahin Özel Arşivi).

İlim âlemi, söz konusu kabın ne anlam ifade ettiğine dair farklı önerilerde bulunmuştur. Örneğin kabın, ölümsüzlük suyunun kabını temsil ettiği düşünülmüştür. Yaşam ve ölüm döngüsünün sembolü ya da ailenin refahını sağlayan bir tılsım olarak değerlendirildiği olmuştur (Altınkaynak, 2008: 108; Golebiowska-Tobiasz, 2013: 37). Kült merkezlerinde gerçekleştirilen dini törenler sırasında su veya yemek için kullanılan bir eşya olarak heykel üzerinde yer aldığı şeklinde görüşler mevcuttur. Ölenin elinde kap tutar şekilde tasvir edilmesi, ölen kişinin de kendi anma törenine katıldığına inanılması ile alâkâlıdır. Diğer dünyaya sunulan kurbanın göstergesi olabileceği düşünülmüştür (Kızlasov, 1964: 36; Altınkaynak, 2008: 108). Erdoğan Altınkaynak, taş heykellerde tasvir edilen kaplar ile kalenderi dervişlerinin su içmek, yemek koymak ya da dilenmek gibi amaçlar doğrultusunda taşıdıkları kâseler arasında gerek işlevsel gerekse felsefi açıdan bir benzerlik ilişkisi kurulabileceğine dikkat çekmiştir (2008: 108).

Özenli bir ustalık eseri olan taş heykeller kişinin yüzünden kılık kıyafetine, taşıdığı silah ve kullandığı aksesuarlara kadar tüm ince detayları bünyesinde barındıran insan tasvirleridir (Pletnëva, 1974: 62). Yapılış amaçları ile ilgili olarak farklı görüşler ortaya atılmıştır. Heykellerin bizzat ölenin kendisini ifade ettiği Kızlasov tarafından Eski Türk heykelleri üzerindeki metin örnekleri ile açık bir şekilde ortaya konmuştur. Buna göre Kızlasov'un örnek olarak verdiği heykellerden biri üzerinde bulunan "*ben Karahan'daki Ezgeneyim. Yirmi altı yaşındaydım. Türgiş devlet sınırında öldüm*" ifadeleri heykelin ölen kişiye ait olduğunun ikna edici bir kanıtıdır (Kızlasov, 1964: 29-30, 33-34).

Taş heykellerin ölen kişinin kendisini ifade ettiğinin anlaşılmasından sonra üzerinde durulan mesele her ölen için heykel yapılıp yapılmadığı olmuştur. Heykellerin sadece meşhur ve zengin askerler için dikildiğini düşünenler kadar sipariş veren kişinin ölen herhangi bir akrabası adına yapıldığı görüşünde olanlar da bulunmaktadır (Pletnëva, , 1974: 72; Pilipçuk, 2013: 58).

Resim 46: Oturan ve ayakta duran biçimde tasvir edilen Kuman/Kıpçak heykelleri

Natsionalniy Muzei Istorii Ukraini; Odesskogo Literaturnogo Muzeia Sad Skulptur (Aslı Çandarlı Şahin Özel Arşivi).

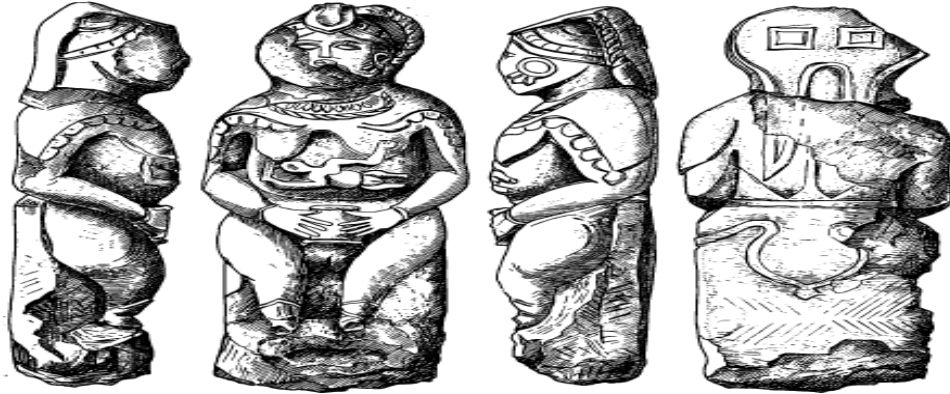
Kuman/Kıpçak coğrafyasının farklı noktalarına dağılmış olan taş heykeller cinsiyetlerine göre kadın ve erkek olarak ayrılırken¹⁵¹, duruş biçimlerine göre de oturur, ayakta durur ve yarı oturur biçimde gruplandırılmışlardır (Feodorov-Davidov, 1966: 167-186; Pletněva, 1974: 60). Üstelik çok sayıdaki Kuman/Kıpçak taş heykelinin incelenmesi sonucunda oturan heykellerin her zaman pantolon ile tasvir edildiği, ayakta duranların ise daima uzun etekli kaftan giydikleri tespit edilmiştir¹⁵². Bu noktada onları anlamlandırmanın hiç de kolay olmadığı ortadadır. Farklı duruş biçimlerine sahip olan heykellerin tam olarak neyi ifade ettiği sorusu ilim dünyasını epeyce meşgul etmiştir. Erkek heykellerinin yönetici ya da askerleri temsil ettiğini düşünerek işin içinden çıkmak mümkündür ancak kadın heykellerinin varlığı ve üstelik de farklı duruş biçimlerinde tasvir edilmiş olmaları meselenin çok da basit

¹⁵¹ Kimi zaman çocuk heykellerinin de bulunduğu düşünülmüştür. Ancak Veselovskiy'e göre bu, küçük heykel ölçeklerinden ve hatalı tekniklerden kaynaklı bir yanlış anlamadır. Bkz. "Kamennih Babah" ili "Balbalah", s. 32.

¹⁵² Prokofyev-Prokofyeva, "Dva Kompleksa", *Trudi Po Arheologii Stepi Yevropi V Epohu Srednevekoviya*, T. 10 (Polovetskoe Vremya), Donetsk National University, Donetsk 2012, s. 100; Feodorov-Davidov, *Zoloto Ordinskih Hanov*, s. 183. Veselovskiy, oturan heykellerin kaftansız tasvir edilmesinin duruş pozisyonu ile alakalı olduğunu, kaftanın detayları belirsiz hale getireceği düşünüldüğü için oturan heykellerde bulunmadığı kanaatindedir. Bkz. "Kamennih Babah" ili "Balbalah", s. 29;

olmadığını ortaya koymaktadır. Bu noktada ayakta duran kadın heykellerinin, eşlerini savaşta kaybetmiş olan kadınları; oturan kadın heykellerinin ise tam tersi eşleri savaşta ölmeyen kadınları ifade ettiğine dair bir önerme mevcuttur. Üst düzey askerlerin ayakta, zengin aile reislerinin ise oturur vaziyette tasvir edildiği düşüncesi de bulunmaktadır ve her iki önerme de ayakta duran heykellerin bellerindeki malzemenin çokluğuna dikkat çekilerek yapılmıştır. Nitekim ayakta duran tüm heykeller silahlı olarak tasvir edilirken oturan hiçbir heykelde silah bulunmaması oldukça ilginçtir (Prokofyev ve Prokofyeva, 2012: 101; Golebiowska-Tobiasz, 2013; 39; Pilipçuk, 2013: 59). Söz konusu heykellerin kadın tarafından gelen atayı, toplumda kazandığı saygınlıkla ön plana çıkmış kadınları ya da belli bir kahramanlık elde etmiş kişilerin anneleri, eşleri veya kardeşlerini temsil etmiş olabileceği düşünülmüştür (Altınkaynak, 2008: 111).

Resim 47: Bebekli kadın heykeli

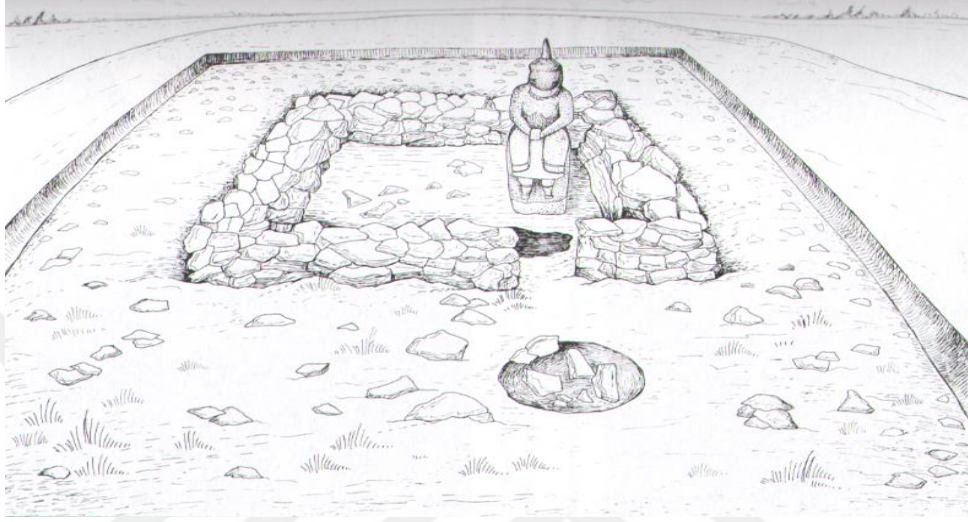
(Pletněva, 1974: 75).

Heykellerin özellikle de kadın heykellerinin ihtiva ettiği soyut anlamlar üzerinde de ayrıca durulması gerekmiştir. Bu noktada Kuman/Kıpçak kadın heykelleri arasında Lugansk Bölgesindeki Çernuhino köyünde bulunan, kucağında bir bebekle tasvir edilmiş kadın heykelinin oldukça özel bir yere sahip olduğunu belirtmek gerekir. O kadar ki Geraskova tarafından “Polovets Madonnası” olarak nitelenmiştir. Kadın heykelinin kucağında bulunan ve cinsiyeti açıkça kız olarak belirtilmiş olan bebeğin kafası sağ göğüse değmekte, sol eli sol göğsü tutmaktadır. Söz konusu heykel tasviri soyun devamına yapılan bir vurgu olarak değerlendirilmiştir. Bunun yanı sıra bebekli kadın heykelinin dini bir anlam taşıdığı ve atalar kültü ile yakın ilişkisinin bulunduğu da düşünülmüştür. Özellikle büyük çıplak göğüsler yaşamın ve gücün sembolü olarak

yorumlanmış ve heykelin ailenin koruyucu tasviri olduğu düşünülmüştür (Gereskova 1974: 257; Pletnëva, 1974b: 259-260, 262). Bebekli kadın heykelinin hamileyken ölen ya da evladını yitiren bir anneyi temsilen dikildiği yönünde bir öneri de mevcuttur (Altınkaynak, 2008: 113).

Resim 48: Kuman/Kıpçak kutsal alanı

(Guguev, 2012: 79).

Kuman/Kıpçakların dini merasimlerini gerçekleştirmek üzere bir ibadethaneye sahip olup olmadıkları net olarak bilinmemekle birlikte çadırların ya da abidevi mezarların kullanılmış olması muhtemeldir (Günay ve Güngör, 2009: 94). Mezarları çoğu zaman kurban ve tören alanı gibi kutsal mekânlar çevrelemiştir (Çoruhlu, 2016: 371). Sınırları netlikten uzak, farklı büyüklükteki alanları çevreleyen ve bir nevi taş çitler olarak adlandırabileceğimiz taş duvarlar cenaze geleneklerine dâhil unsurlardır. Daire, oval, kare ve dikdörtgen biçiminde değişebilen şekiller tamamen taşı döşeyenlerin o anki tercihleridir. Ancak daire veya oval biçimlerin bir çadır tasviri olduğu düşünülebilir. Bunun yanı sıra dörtgen ya da kare şeklinde geometrik biçimler oluşturan taş çitlerin dünyanın dört yönüne göre düzenlenmiş olduğu kanaati hâkimdir. Çitin yapımında kullanılan taşlar, doğal çevre ile ilişkili olarak farklı tür, şekil ve ölçülere sahiptir. Çerçeve alanın içi de bir taş tabakası ya da çoğu zaman basamak şeklinde katlı döşemelerle doldurulmuştur. İç kısımda yer alan tümsekçik, bir mezarın varlığını düşündürse de taş çitin içi çoğu zaman boştur. “Peki öyleyse bu çitler hangi amaca hizmet etmektedir” sorusuna cevaben farklı öneriler sunulmuştur: Bir kere her şeyden önce çitle çevrili alanın ölüye atıfta bulunduğu muhakkaktır. Söz konusu çitler ölü ile

yaşam arasında koruyucu bir set oluşturmakta; bir yandan ölenin ruhunu korurken diğer yandan ölünün ailesine istenmeyen ziyaretlerde bulunmasını engellemektedir. Bir anlamda ölünün ruhu buraya hapsedilmektedir. Çitler kurban sunma ve ölüyü anma törenlerinin yapılacağı mekânların belirleyicisi de olabilir ki, bu kuvvetle muhtemeldir. Zira Kuman/Kıpçak heykellerinin kare ya da dikdörtgen biçimli ve etrafı taşlarla çevrili alanlarda yer aldığı bilinmektedir. Bununla ilgili olarak Kuman/Kıpçak heykellerinin bulunduğu birkaç kurgan yüzeyinde kırık taş parçalarına rastlanmıştır. Alanın doğu kısmına doğru çoğu zaman çanak-çömlek, kül ve yanmış hayvan kemiği parçalarını içeren bir nevi kurban yeri veya çukuru bulunmaktadır. Yine at derili bağlama direkleri de aynı yöne, doğu tarafına yerleştirilmiştir ki söz konusu direklerin sembolik değeri oldukça fazladır. Bir kere misafirlerin karşılandığı ve uğurlandığı noktayı işaretlemiştir. Gerek ölü ruhu gerekse trans halindeki kamin ruhu için bir yol olarak kullanılmıştır. Dolayısıyla son yolculuk da dâhil olmak üzere bir yolculuğun başlangıç ve bitiş işaretidir. Bunca öneme haiz olan bağlama direklerinin mabet alanlarına yerleştirildikten sonra kaldırılması bâki değildir. Doğal biçimde çürüyene kadar yerlerinde kalmış ve muhtemelen anma törenlerinde bu dünya ile diğer dünyayı birbirine bağlayan bir kanal olarak görülmüştür. Ölü muhtemelen bu tören alanına yakın bir noktada gömülüdür (Kızlasov, 1964: 29; Feodorov-Davidov, 1966: 192; Belli, 2003: 48; Golebiowska-Tobiasz, 2013: 44- 45, 56).

Bu noktada taş duvarlar, balballar ve heykeller kutsal alanların önemli unsurları olarak öne çıkmaktadır (Kızlasov, 1964: 30). Aslında Kuman/Kıpçak heykellerini ve dolayısıyla kutsal alanlarını iki türe ayırmak mümkündür. İlki höyük üzerinde bulunan taş heykelli alanlardır. Genellikle yoğun nüfuslu sahalarda herkesin ulaşabileceği noktalarda, tümseklerin üzerinde yer alan taş heykellerin bu konumu, heykel çevresinden geçen ve onu gören herkesin kurban sunup ibadet etmek zorunda olması ile ilişkili olmalıdır (Gurkin, 1987: 107-108).

1975 yılında Donetsk şehrinde Kuman/Kıpçak heykel kalıntılarının da bulunduğu iki kurgan ortaya çıkarılmıştır. Kare şekline sahip olan kurganların etrafı tek sıra halinde taşlarla çevrilidir. Kurganlardan birinin kuzey-batı köşesi hasara uğrayarak yıkılmıştır. Merkezde iki büyük taş heykel bulunmuştur. At çenesi ve dişi, koyun kemikleri ortaya çıkarılan kalıntılardır (Şvetskov, 1979: 201-202).

2000 yılında Rostov Bölgesi Arkeoloji ekibi tarafından kuzey Doneç'teki Rostov bölgesinde bulunan Repniy I mezarlığında bazı kazı çalışmaları yapılmış; Kuman/Kıpçak heykel kalıntılarına rastlanmıştır. Buna göre kutsal alan killi toprağın harç olarak kullanıldığı taş duvarlarla oluşmuştur ve girişi doğu duvarındadır. Zemin yer yer küçük taşlarla örtülüdür. Kuzey duvarına yakın bir noktada geniş ancak sığ bir çukur bulunur. Hemen arkasında ise basamaklardan oluşan bir bölüm vardır. Yapının ortasında yüzü doğuya dönük heykel yer almaktadır. Alanda hayvan kemiklerine rastlanmıştır. Işığın geldiği yöne doğru çevrilen kare taş yapılar Orta ve Aşağı Don'un sağ kıyısında ve Kuzey Asya'da bulunan Kuman/Kıpçak kutsal yapıları için tipiktir. Bu yapının, girişi doğuya çevrili alçak bir taş ev olduğu düşünülmüştür. Evin içinde yüzü doğuya dönük bir taş heykel vardır (Gurkin, 1999: 16-17; Guguev, 2012: 65).

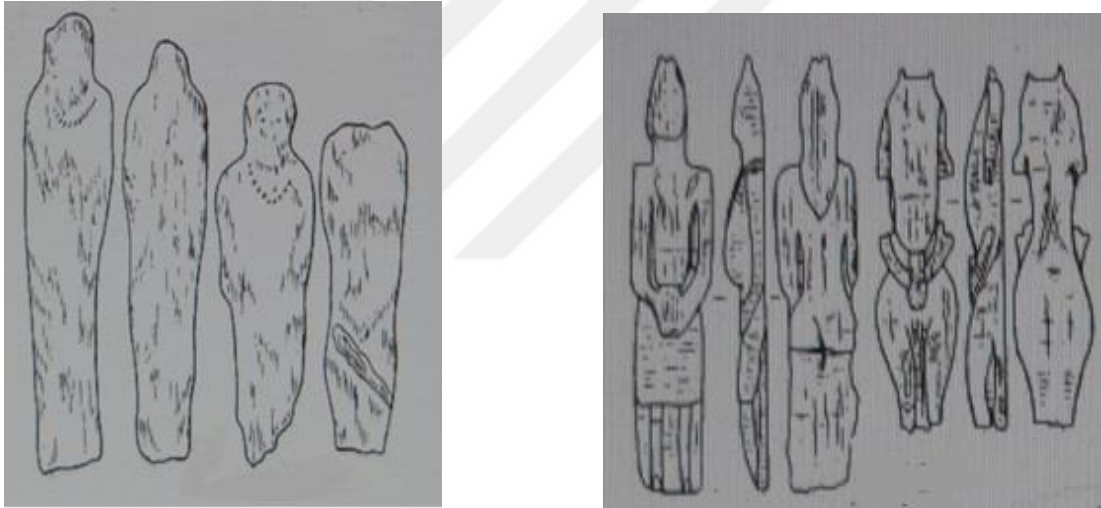
Doneç'in kollarından biri olan Kundryuçya nehrinin iki tarafında konumlanmış iki kurgan bulunmuştur. Bunlardan ilki 2001 yılında Rostov Bölgesi araştırmaları kapsamında ortaya çıkarılmıştır. Diğeri ise aynı bölgede 2008 yılında gerçekleştirilen arkeolojik çalışmalar sırasında bulunmuştur. Kurganların üst kısımlarında rastlanan heykel kalıntılarının XII. yüzyıl sonları XIII. yüzyıl başına tarihlendiği düşünülmüştür. Burada bulunan Kuman/Kıpçak kurganı toprak set ve taş örgüden oluşur. Kurganın tepe noktasında mabet inşası için dikdörtgen bir alan ayrılmıştır. Etrafı taş kafesle çevrilidir. Kurganın ortasında kireçtaşından yapılmış bir heykel kalıntısına rastlanmıştır (Prokofyev ve Prokofyeva, 2012: 95, 98, 100).

Kuman/Kıpçaklara ait olan kutsal alanların diğeri ise höyük içerisine yapılmış çukur içinde çoğunlukla ahşap ve nadir de olsa taş heykelli yapılardır (Gurkin, 1987: 107-108). Örneğin Özü dolaylarında bulunan Kuman/Kıpçak heykelleri dikdörtgen biçimli hendekler içine oturtulmuştur. Çukurun içi taşlarla örtülmüş ve yine taş duvarlar ile güçlendirilmiştir. Kurganlar derin çukurlara yapılmış içindeki heykeller de dökme duvarla kurgandan ayrı tutulmuştur (Yevglevskiy ve Danilko, 2012: 117, 130).

Peki ama kurban edilen hayvanlar ile birlikte çukurlar içinde yer alan ve üzeri örtülen heykellerin bulunduğu bu çukurlu mabetlerin durumu nasıl açıklanabilir? Gurkin bu konuyu ruh inancı ile ilişkilendirmiştir. Buna göre heykeller ölülerin ruhu için geçici sığınaklardır. Ancak inanca göre kişinin tek bir ruhu yoktur. Nefes ruh ölümden sonra rüzgâra dönüşür, gölge ruh ruhlar dünyasına gider, kader ruh ise bir nesneye dönüşüp

somutlaşarak kendi soyunun koruyucusu olur. Bu durumda ilk tür heykeller Kuman/Kıpçakların ölen koruyucu atalarının yansımasıdır. Diğer tür heykeller ise gölge ruh ile bağlantılıdır ve anma töreninin hemen ardından ruhun bu dünyayı tamamen terk etmesi ve ruhlar diyarına gitmesi nedeniyle ruhun bulunduğu heykel de gömülmüştür. Dolayısıyla Gurkin'e göre her insanın farklı ruhları olduğu düşüncesi doğrultusunda bir insana tek bir heykel değil de birkaç heykel adanmış olması muhtemeldir¹⁵³. Heykellerin gömülmesinin Moğol istilâsı ile ilişkilendirilebileceği, Moğolların, ibadet geleneklerini yok etmeleri üzerine Kuman/Kıpçakların geleneksel dini törenlerini gizlice gerçekleştirmiş olabilecekleri yönündeki düşünce her iki türdeki mabetlerin kronolojik olarak XI-XIII. yüzyıl dönemine ait olduğunun saptanması nedeniyle haksız çıkmaktadır (Gurkin, 1987: 108; Pletněva, 2003: 165).

Resim 49: Aşağı Don bölgesinde rastlanan ahşap heykel çizimleri

(Gurkin, 1987: 102, 106).

Yapılan arkeolojik araştırmalar Kuman/Kıpçaklara ait ahşap heykellerin Don Nehrinin aşağı akıntısı çevresinde yoğunlaştığını göstermiştir. Ne var ki ahşap malzemenin dayanıksızlığı geçmişten günümüze taşınmasının önündeki en büyük engeldir. Ahşap heykellerin de tıpkı taş heykeller gibi farklı duruş biçimlerinin olduğu ve ellerinde kap bulundurduğu anlaşılmaktadır. Yönleri de yine doğuya dönüktür. Heykel çevresinde at kemikleri ve kafatasının bulunmuş olması, tüm uygulamaların aynı şekilde

¹⁵³ S. V. Gurkin, “K Voprosu O Sematike Polovetskih Svyatiliş”, *İstoriko-Arheologičeskie Issledovaniya V. r. Azove İ Na Nijnem Donu V 1988 Godu* (Tezisi Dokladov K Seminaru) r. Azov 1989(http://Annales.info/life/iaand89-htm#_Toc132380708)

gerçekleştirdiğini farklı olan tek şeyin heykelin yapıldığı malzeme olduğunu göstermektedir. Ahşap heykellerin bazılarının yanında çocuk iskeleti ortaya çıkarılmış, çevrede koyun ve köpek kafatasları bulunmuştur (Gurkin, 1987: 100-101, 104-106).

Bulunan ahşap heykel kalıntılarının incelenmesi, bir takım genel değerlendirmelerin yapılabilmesine imkân tanımıştır. Buna göre dikdörtgen veya oval bir çukur içinde bulunan ahşap heykeller yüzleri doğuya dönük bir şekilde konumlanmıştır. Heykellerin bulunduğu çukurlarda kurban edilmiş hayvanların kalıntılarında rastlanmıştır ki, bunlar çoğu zaman koyun, at, dana, köpek kemikleridir. Kimi zaman çukurların etrafında cenaze töreni izleri taşıyan hendek bulunmuştur. Ahşap heykel kalıntılarının tüm dayanıksızlıklarına rağmen günümüze kadar ulaşabilmelerini sağlayan en önemli etken yüzeyden epey derine yerleştirilmiş olmalarıdır. Ahşap heykeller Don Nehrinin aşağısından Azak Denizi'ne ve Manıç'ın güneyindeki bozkırlara kadar uzanmakta ve taş heykel alanları ile bağlanmaktadır. Taş ve ahşap heykeller aynı tarzda yapılmıştır ve aynı etnik gruba ait oldukları konusunda herhangi bir şüphe yoktur. Aralarındaki tek fark, ahşap heykeller daima höyüğün içinde gömülü iken taş heykellerin höyüğün en tepesinde bulunmasıdır. V. A. Gorodtsov'un bildirdiğine göre gerek ahşap gerekse taş her iki tür heykel de ölen kişiye mezarında eşlik etmek için yapılmıştır. Heykelin konumunu belirleyen ise malzemesi olmuştur. Daha maliyetli olan taş heykeller ihtişam ve gösteriş için tepededir daha ucuz olan ahşaplar ise toprağa gömülüdür (1907: 251). Ancak Gurkin'e göre taş ve ahşap heykeller eş değerdir. Zira her ikisi de Kuman/Kıpçaklara ait türbeler için zaruri unsurlardır. Her ikisine de çok sayıda kurban getirilmiştir (1987: 107).

Resim 50: Heykellere günümüzde de gösterilen saygı¹⁵⁴

Harkıvskiy İstoriçniy Muzey (Aslı Çandarlı Şahin Özel Arşivi).

Türk boylarının dua gelenekleri henüz yeterince aydınlatılabilmiş değildir (Tryjarski, 2012: 319). Hun hakanının doğuya yönelerek her günün başlangıcında güneşi ve gecesinde ayı ululaması ya da Oğuzlardan herhangi birinin bir zorlukla karşılaştığında göğe bakarak “bir tanrı” demesi, Türklerde dini uygulamaların toplu olarak gerçekleştirildiği, bireysel ibadetin olmadığı yönündeki kanıyı haksız çıkararak örnekler olarak gözükmektedir (Günay ve Güngör, 2009: 95; İbn Fazlan, 1995: 35). Bu bağlamda Kuman/Kıpçaklar da bireysel dilekleri için dualarda bulunmuşlardır. Çocuk sahibi olmak isteyen Kuman/Kıpçak kadınlarının kutsal mekânlarda dolaşarak bunu diledikleri bilinmektedir. Yakıcı sıcakların yaşandığı yazlarda yağmur için heykellere bakıp yalvarmışlardır. İnsanları hastalıktan kurtarmak için heykeller düşünülmüştür (Pilipçuk, 2013: 64). Bazı heykellerin boynunda bağlanmış bir tutam saç veya kumaş şeritler bulunması, bunlara duyulan saygı ve bunlardan umulan beklenti ile alâkâlıdır (Şvetskov, 1979: 208).

Bu dünya ile öbür dünya arasındaki bağı, mezar yerleri ama daha da önemlisi kurganlar, taş heykeller ve kurban alanları somut hale getirmiştir. Söz konusu yerlerin

¹⁵⁴ Ukrayna Harkov Tarih Müzesi bahçesindeki heykelleri görüntülediğimiz sırada söz konusu heykellerin önünden geçmekte olan bir kadının tek tek önce heykeli sürdüğü elini ardından başına koyması oldukça ilginçti.

düzenli olarak ziyaret edilmesi ile atalar kültü inancının anlamını daha da güçlendirmesi sağlanmıştır¹⁵⁵.

Kuman/Kıpçak heykellerinin bir kısmı yüzeylerinde dikkat çekici bazı çizimler barındırmaktadır ki, bunlar en az heykellerin kendisi kadar dikkat çekicidir. XII. yüzyıl sonu XIII. yüzyıl başlarına ait olduğu düşünülen heykellerin arka kısımlarına yerleştirilmiş olan görüntülerin boyutu ve konumu, anma törenine katılanların görmesi amacıyla hizmet eder niteliktedir. Söz konusu heykeller için altı örnek bilinmektedir (Çurilova, 1990: 124, 126).

Resim 51: İnsan figürleri

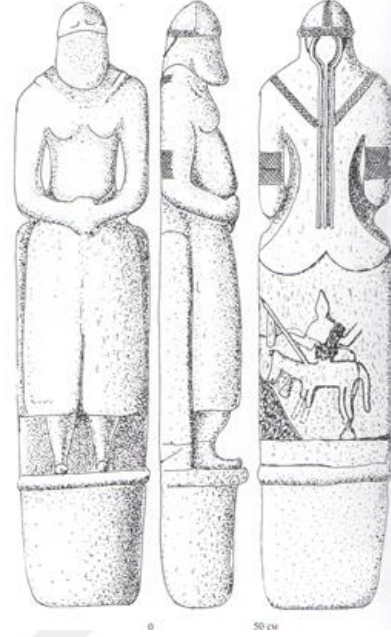

(Pletněva, 1974: 32).

Heykel arkasında yer alan ağlayan çıplak insan görüntüsü ilginçtir. Anlaşılan ellerini yukarı kaldırmış insan figürü kamın ruhlarla konuşarak kendinden geçme anını tasvir etmektedir (Çurilova, 1990: 131). Ortadaki insan figüründe sol elde kılıcı veya büyük bir bıçağı anımsatan yaprağa benzer bir eşya vardır. Ayakların ve kolların duruş biçimi burada da ritüel dansının tasvir edildiği izlenimi vermektedir. Bu ritüelin av ile ilgili olması muhtemeldir. Zira kamın toplum hayatına yaptığı katkıların en önemlilerinden biri avların başarısını ve dolayısıyla hayvan ruhlarının miktarını arttırmaktır (Çurilova, 1990: 133; Golebiowska-Tobiasz, 2013: 33; Perrin, 2016: 72-74).

¹⁵⁵ Golebiowska-Tobiasz, *Monumental Polovtsian Statues*, s.29, 31. Bunların yanı sıra ölen kişinin her yılın bir gününde ölmeden önce yaşadığı yeri ziyaret ederek “tiki” diye bir ses çıkaracağı ve gece vakti sesi duyan kim ise onun da öleceği inancı da yine ölü ve diri arasındaki bağı göstermesi açısından önemlidir. Bkz. *DLT, III*, s. 230.

Resim 52: Vıvodovo köyünde bulunan erkek heykelinin üzerindeki atlı tasviri

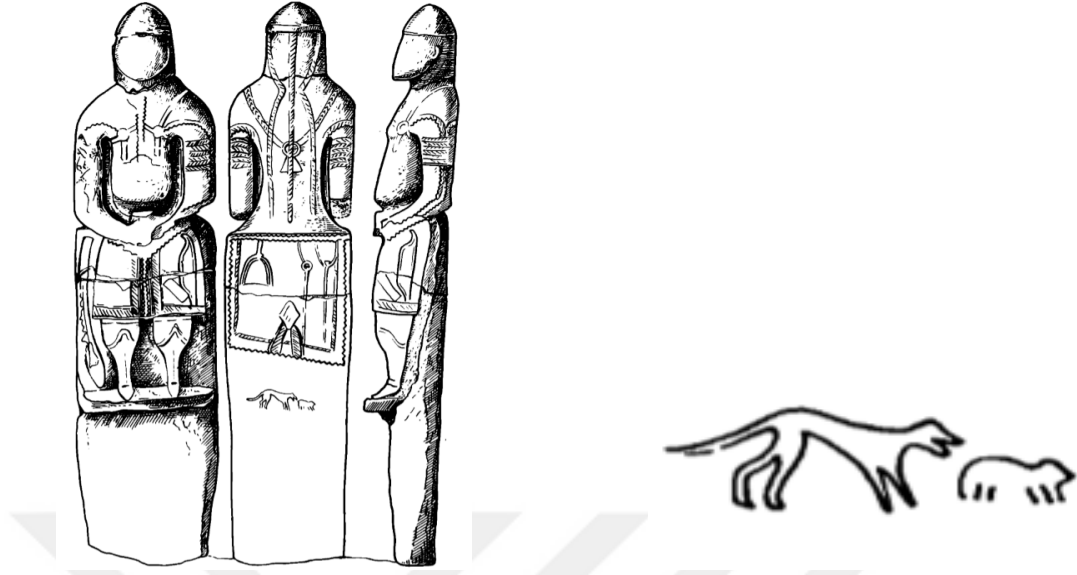

(Pustovalov, 2012: 89-90).

Özü Nehri dolaylarındaki Vıvodovo köyünde bulunan erkek heykelinin oturtulduğu kaidenin arka kısmında at üzerinde oturan, konik miğferli bir süvari tasviri bulunmakta ve bir elinde mızrağa benzer bir direğe takılı bayrak taşımaktadır. Atının boynunda üçgen biçimli bir nesne asılıdır ki bu nesnenin çan olması muhtemeldir (Pustovalov, 2012: 85-86).

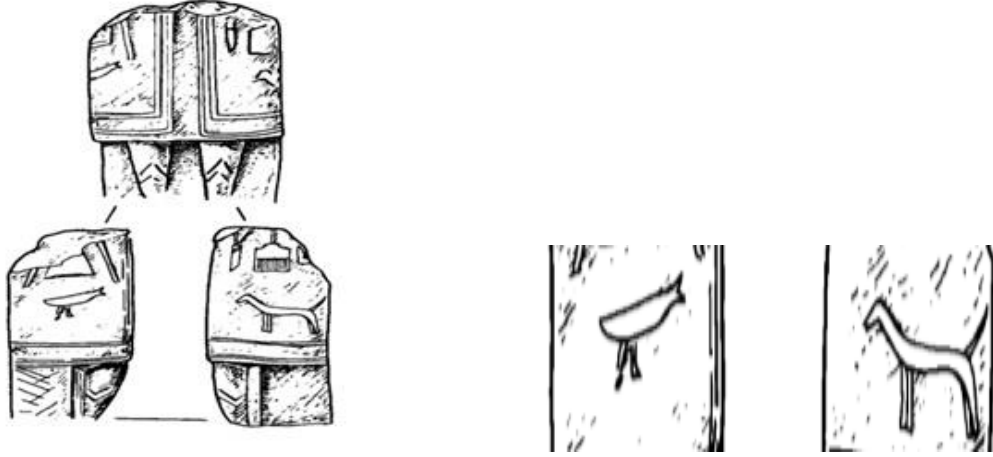
Resim 53: Heykel yüzeyindeki hayvan tasviri

(Pletnëva, 1974: 32, 181).

İki heykel üzerinde köpekler, dağ sıçanı, atlar ve geyik olmak üzere hayvan çizimleri bulunmakta; köpeğin küçük bir hayvanı takip ettiği görülmektedir. Bir av sahnesi olarak değerlendirilen bu çizimin bulunduğu heykelin kaidesinin ön tarafında da muhtemelen arkadaki çizimi anlaşılır kılacak bazı nesnelere tasvir edilmiştir ki, bunların çoğunlukla kam inancı ve büyücülükle özdeşleştirilen enstrüman izlenimi verdiği düşünülmüştür. Kimi zaman önemli avlara av ruhlarını memnun etmeleri ve böylece ava şans getirmeleri için müzisyenler ya da hikâye anlatıcılarının da götürüldüğü olmuştur. Dolayısıyla tasvirlerde bu tür bir av sahnesinin canlandırılmış olması muhtemeldir (Çurilova, 1990: 126).

Resim 54: Köpek ve kuş figürü

(Pletněva, 1974: 176).

Diğeri bir heykelin kaftanının kanatlarında sağda köpek solda kuş işlenmiştir. Pletněva'ya göre bunlar gerçek hayvanların, avcılarının yardımcılarının sembolik görüntüleri ya da ölenlerin hamisi kabul edilmelidir. Kuman/Kıpçak heykelleri üzerinde köpek ve kuş tesadüfi olarak tasvir edilmemiştir. Bu canlıların görüntüleri ölenin ruhu veya onun bekçisi ile ilgili cenaze kültürü ile bağlantılı olmalıdır. Başka bir yorum da mevcuttur. Sibiryalı halklarının mitlerinde kuş; özellikle su kuşları kaz, ördek dünyanın yaratıcıları olarak anılmıştır (Çurilova, 1990: 127).

Kuş, Türk boylarının diğeri dünyaya dair düşüncelerinde önemli bir semboldür. Özellikle ruh ile ilişkilendirilmiş; ölümden sonra ruhun kuşa geçtiği ve bu kuşun ölenin ruhunu diğeri dünyaya taşıdığına inanılmıştır (Günay ve Güngör, 2009: 104-105). Eski Türk Yazıtlarında Kültigin'in ölümünden uçtuğu şeklinde bahsedilmesi buna örnek olarak gösterilebilir. Söz konusu ifade ve inanış aynı zamanda ölümün bir son olarak görülmediğinin göstergelerinden biridir (Çoruhlu, 2016: 380). Türklerde kartal gibi yırtıcı kuşların yanı sıra su kuşlarına özellikle kuğuya, kaz ve ördeğe önem verilmiştir (Çurilova, 1990: 127).

Resim 55: Geyik Figürü

(Çurilova, 1990: 129).

Bir diğer heykel üzerindeki kaftanda iki geyik tasvir edilmiştir. Hemen yanlarında kesik koni biçimli şapkası ile bir adam ve sol elinde bir yanı dişli olan uzun bir eşya vardır ki bu, kalkan olarak değerlendirilmiştir. Bu görüntüler elbette bir av sahnesi olarak değerlendirilebilir. Ancak kaftan avcılıktan ziyade savaşın simgesidir. Ayrıca eldeki nesnenin bir sayım yaftası olabileceği de düşünülmüştür. Buna göre belki de tasvir edilen, hayvan sayısını çoğaltmaya yönelik bir ayindir (Çurilova, 1990: 130).

Genel olarak bakıldığında hemen hemen tüm çizimlerin hayvan kültüründen etkilendiği görülmektedir (Çurilova, 1990: 135). Nitekim Kuman/Kıpçakların inanç dünyasında çeşitli hayvanların oldukça önemli bir yer edindiğine hiç şüphe yoktur. Hatta Kuman/Kıpçaklar kimi kayıtlara “*sabah ilk hangi hayvanı görürlerse ona saygı gösterirler*” biçiminde geçmiştir (aktaran Golden, 2000: 165). Kamlık inancı dâhilinde hayvanlar, ruhlar dünyası ile iletişim kurmanın bir aracı olarak görülmüştür (Roux, 2005: 232-233).

Kuman/Kıpçaklar için bir takım manevi anlamlar taşıyan hayvanların başında kurt gelmektedir ki, aslında bunun tüm Türk boyları için geçerli olduğu malumdur. Kuman/Kıpçak hanı Bonyak 1097 yılında Macarlar ile girişecekleri bir savaş öncesinde gece yarısı bir kurt gibi ulumaya başlamış¹⁵⁶ ve birçok kurdun kendisine eşlik ettiğini görünce de bunu savaşı kazanacaklarına yormuştur. Sonuç itibari ile de Bonyak liderliğindeki Kuman/Kıpçak birliğinin Volin Knezi David ile yaptığı ittifak başarılı olmuştur (PSRL, I, 114-115; Yücel, 2007: 316-318; Golden, 2000: 153). Söz

¹⁵⁶ Şaman inancında büyücü-hekimin iletişim kurduğu hayvanın kimliğine bürünmesi, onun gibi hareket edip sesler çıkarması alışılmış bir durumdur. Bkz. Roux, *Orta Asya'da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar*, s. 232-234, 238-239.

konusu kayıtlarda kurt, Bonyak ve dolayısıyla Kuman/Kıpçaklar için bir rehber ve müjdeleyici durumundadır. Bonyak'ın Burçeviç boyu mensubu olması ve Burçeviç adının böri (=kurt) ile ilişkilendirilmesi doğrultusunda Bonyak'ın kutsal bir anlam attetikleri kutlar ile dolayısıyla ataları ile bir şekilde iletişim sağlayıp kalkışacakları önemli olay öncesi buna göre bir hüküm çıkarma durumu söz konusudur (Ahincanov, 2009: 274). Gordlevskiy, Bonyak'ın söz konusu hareketlerini Türklerin herhangi bir askeri mücadele öncesinde iki tarafın cinlerinin de çarpıştığının düşünülmesine yönelik inancı (DLT, III, 225) ile ilişkilendirmiştir (Gordlevskiy, 1961: 501). Golden, Türklerin kurttan türeme efsanelerine dikkat çekerek Kuman/Kıpçak yöneticilerinin atalarının ruhları ile iletişim kurabildiklerini düşündükleri yorumunda bulunmuştur (2000: 154).

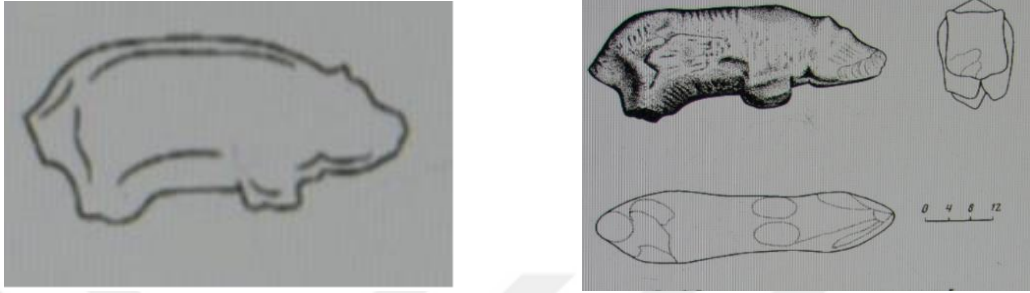
Türklerin türeyiş efsanelerinin başkahramanı kurt, yol gösterici özelliğine inanılan bir unsur olarak Kuman/Kıpçakların dini inançları içinde de kendine bir yer edinmiş gözükmektedir. Doğum olayı ile ilişkilendirilen ve bu konuda kolaylaştırıcı bir katkı sunduğu düşünülen kurdun kurutulmuş ciğerinin doğum yapacak kadına verilmesi âdeti söz konusudur (Ahincanov, 2009: 274; Golden, 1997: 88-93; Özkan, 2017).

Kuman/Kıpçakların inanç sisteminde önemli bir yeri olan diğer hayvan köpektir (Caferoğlu, 1961: 5)ki, ant içme törenlerinin vazgeçilmez unsuru ve yapılan sözleşmeye sadık kalınacağına en büyük göstergesi olarak kullanılmıştır. 1251-1252 yıllarında Latin İmparatoru ile yapılan ittifak töreninde bir köpeğin iki taraf mensûplarınca parçalanarak öldürülmesi ya da Moğollara karşı Macarların yanında olduklarının anlaşılması ve bağlılıklarından şüphe duyulmaması için Macar Kralı IV. Béla'nın oğlu V. İstvan'ın düğün töreninde yine köpek kurban etmeleri buna örnek olarak gösterilebilir (Joinville, 2016: 219; Rásonyi, 1971: 155; Golden, 1991: 368-369; Golden, 2000: 157).

Türk boylarında saygı duyulan, kutsal sayılan, gücüne inanılan nesnelere adlarını kullanmak yönünde bir eğilim söz konusudur (Gül, 2006: 185, 187). Bu doğrultuda Kuman/Kıpçak boylarından biri de İtoğlı adı taşımaktadır. İtoba ve İtlar adlarının yanı sıra Kobyak ve Konçak da köpek anlamı taşıyan isimlerdendir. Üst düzey devlet yöneticilerinin, boy birliğini oluşturan boyların bu adı taşıyor olmaları, köpeğe yüklenen anlamın bu şekilde pekiştirildiğinin göstergesidir. Köpek sadakatini timsali

olarak görülüp algılanmıştır (Caferoğlu, 1961: 5, 9; Golden, 1991: 45-46; Gül, 2006: 189-190). Rásonyi'ye göre Kuman/Kıpçak aile ve şahıs adlarının birçoğu adların inanç dünyasındaki anlamı ile alâkâlıdır. Hayvan adlarının insanlar ya da boylar için kullanılmasına X-XV. yüzyıllar arasında daha sık rastlanmaktadır (Roux, 2005: 250).

Resim 56: Kuman/Kıpçak kurganından çıkan ayı figürleri

(Şvetskov, 1979: 201-202).

Kuman/Kıpçaklar için önemli hayvanlardan biri de ayıdır. 1975 yılında açılan Kuman/Kıpçaklara ait Tekstilshchik kurganında kum taşından yapılmış ayı figürleri bulunmuştur. İki kulak, büyük alın ve çenenin yanı sıra genel hatları ile baş, gövde ve ayakta oluşan figürün tümüne uygulanan küçük darbe izleri ile hayvan derisi görünümü yakalanmaya çalışılmıştır. Ayı sembolü, Kuman/Kıpçaklar tarafından kültleştirilmiş nesnelere yeni yönlerini ortaya koymuştur. Ayı figürü Kuman/Kıpçakların Sibirya'da uzun süre kalmaları, Rus etkisi, o dönemki gelenekleri ve atalar kültü ile alâkâlı olmalıdır (Şvetskov, 1979: 201, 208).

4. 1. 2. Kurban

Türk boyları en eski devirlerden beri belli mevsimlerde gerçekleştirdikleri Gök Tanrıya ve atalara duydukları saygıyı törensel uygulamalarla ifade etmişler ve bunu her yıl tekrarlamışlardır¹⁵⁷ ki, Kuman/Kıpçaklarda da böyle olduğunu düşünmemek için hiçbir neden yoktur. Söz konusu törenlerin en temel unsuru hiç kuşkusuz kurban sunma uygulamasıdır (İnan, 1995: 97). Kurban özellikle cenaze törenleri için vazgeçilmezdir. Zira kesilen hayvanların ruhlarının diğer tarafa yapacağı yolculuk sırasında ölüye eşlik edeceğine inanılmış, etler ise törene katılanlara ölü aşı olarak

¹⁵⁷ Günay-Güngör, *Türklerin Dini Tarihi*, s. 94; İnan, *Şamanizm*, s. 97. Çin kaynakları eski Türklerin yılın beşinci ayında Kök Tanrı, atalar ve yer-sulara kurban sunduklarını belirtmektedir. Bkz. *Han Hanedanlığı Tarihi Hsiung-nu (Hun) Monografisi* (Ayşe Onat-Sema Orsoy-Konuralp Ercilasun), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2004, s. 8.

ikram edilmiştir (Günay ve Güngör, 2009: 109; Tryjarski, 2012: 161). Gök Tanrı ve atalara saygı dışında gelin alma, ad koyma, ilk av gibi gelişmeler önemli sayılmış ve kurban merasimlerine vesile olmuş gözükmetedir (Günay ve Güngör, 2009: 103; Roux, 2005: 193-194).

Kanlı kurban geleneğinin baş hayvanı attır. Hemen ardından koyun gelir (Feodorov-Davidov, 1966: 191-193; Golden, 2000: 158). Yazılı kaynakların yanı sıra arkeolojik kalıntılar Kuman/Kıpçakların köpek kurbanlarını da teyit eder niteliktedir. Nitekim tıpkı Kırım'ın Çokrak köyü yakınlarındaki kurganda olduğu gibi Kuman/Kıpçak dönemine ait mezarlarda ya da taş heykeller etrafında köpek iskeletlerine rastlanması sık karşılaşılan bir durumdur. Kurban edilen hayvanların cinsiyeti erkektir. Kanlarının akıtılmamasına, kemiklerinin kırılıp atılmamasına özellikle dikkat edilmiştir. Yakılması, gömülmesi ya da bir kap içinde kayın ağacına asılması âdettendir. Kuman/Kıpçaklar kurban ettikleri atların derilerini sırtına geçirip asmışlardır (Rubruk, 2001: 43; Gökbel, 2000: 251; Günay ve Güngör, 2009: 96).

Herhangi bir hayvan vasıtasıyla gerçekleştirilen kanlı kurbanlar dışında saç, çaput bağlama, sembollerin ağzını yağlama, ateşe yağ atma gibi kansız kurban uygulamaları da söz konusudur. Ruhlara hediye edilerek boş bırakılan, salıverilen hayvanlar da kansız kurbanlardandır¹⁵⁸. Kuman/Kıpçaklarda bu konuda da geleneksel yapının muhafaza edildiği ve bunun dışına çıkılmadığı rahatlıkla söylenebilir.

Kuman/Kıpçaklar için insan kurban ettiklerine dair bilgiler ileri sürülmektedir (Joinville, 2016: 219; Pletnëva, 1974: 73). Oysa Eberhard, konar-göçer Türk boyları için insan kurbanının söz konusu edilemeyeceğini, Türklerin bu âdeti Çinliler için bile uygulamadıklarını belirtmiştir (1964: 87).

4. 1. 3. Kan Kardeşliği

Kuman/Kıpçaklarda kan kardeşliği özellikle yolculuklar sırasında taraflar arasında gerekli bir güven ortamı sağlamak için gerçekleştirilen bir uygulamadır. İki şekilde gerçekleşir. İlk yöntem iğne yardımıyla kanatılan parmaklardan çıkan kanın karşılıklı emilmesidir. Diğer yöntem ise tarafların kafatası şeklindeki bakır renkli bir kabın içine doldurulan sudan içmesidir. Bu merasimlerden hangisi uygulanırsa uygulansın sonuçta

---

¹⁵⁸Süt, kırmızı, yağ, buğday, darı, şarap gibi türlü gıdalar saç olarak kullanılabilmiştir. Bkz. İnan, *Şamanizm*, s. 98, 100; Günay-Güngör, *Türklerin Dini Tarihi*, s. 96.

tarafklar artık öz kardeş gibidir (Tudelalı Benjamin ve Ratsbon’lu Petachia, 2013: 136-137). Hatta öz kardeşler arasında zaman zaman tatsızlıklar yaşanabilirken kan kardeşleri ilelebet sürecek bir dostluğa da imza atmış olmaktadır (Gökbel, 2000: 241).

4. 1. 4. Ant İçme

Joinville’nin aktarımı ile haberdar olduğumuz Kuman/Kıpçakların ant içme töreninde iki tarafın kanı şarap ve su ile karıştırılarak içilir. Kan kardeşi olduğu ilan edilir. Önce koşturulan köpek ardından iki taraf mensûplarınca paramparça edilir (Horváth, 1989: 105; Rásonyi, 1971: 155).

Ant içme törenlerinin belki de en can alıcı kısmı kılıcın çıkarılarak “*bu kök kirsün kızıl çıksun*” şeklinde verilen sözün tutulacağıının, tutulmaması durumunda ise kılıcın kana bulanacağıının ifade edilmesidir. Buradaki kılıç demir madenine verilen önemin bir göstergesidir (DLT, I, 362) ve aslında Türk boyları için önemli bir ant sembolüdür. Nitekim kılıcın Hunlardan itibaren kurban ile birlikte ant törenlerinin önemli bir figürü olduğu bilinmektedir (İnan, 1998: 317-318).

4. 1. 5. Falcılık ve Kehânet

Kehânet Kuman/Kıpçakların yaşamlarının bir parçasıdır ve bu durum ruhlara olan derin inanç ile doğrudan ilişkilidir. Kamların ruhlar âlemi ile kurdukları ilişki, kehânet güçlerini ortaya çıkarmış; rüyalarının ya da iletişim içinde oldukları ruhların yardımı ile bilinmeyene dair haberler verebilmelerini sağlamıştır (Kafesoğlu, 1980: 46; Kafesoğlu, 2002: 298; Perrin, 2016: 86). Boy mensûpları arasında falcılık ve kehânete dair farklı uygulamalar görülmüştür. Bunun en net örneği Bonyak’ın kurtların kendisiyle birlikte ulumasını ertesi gün girişecekleri mücadeleyi kazanacaklarına yormasıdır. Kuman/Kıpçakların yıldızlardan hüküm çıkardıkları da bilinmektedir. Codex Cumanicus’ta yer alan yıldız yorumlayıcısı (Grönbech, 1992: 235) ifadesinden de anlaşıldığı üzere herhangi bir işe başlamadan önce yıldızların ve ayın durumuna bakıp ona göre hareket etme, Kuman/Kıpçaklarda yaygınlık kazanan bir âdettir (Şeşen, 2001: 208). Bunun dışında kurban edilen hayvanların bağırsaklarına bakarak da bir takım uygulamalarda buldukları anlaşılmaktadır. Kürek kemiği, koyun tezekleri, ok ya da bağırsak gibi çok çeşitli nesnelere fal bakılabilmektedir. En yaygın fal kürek kemiği ile bakılandır. Öncelikle ateşte kızdırılan kemik üzerinde ortaya çıkan çizgilerden anlamlar çıkarılmaya çalışılmıştır. Çizginin düz olması, yolun açıklığına,

işlerin yolunda gideceğine; eğri veya delikli olması yolun kapalılığına ve sorunlara delalet etmiştir (İnan, 1995: 151-152, 155; Günay ve Güngör, 2009: 123).

Kamlar vasıtasıyla ruhlar ile iletişim kurup bilinmeyenle ilgili fikir sahibi olmak istemişler ve yaşamlarını buna göre düzenlemişlerdir (Carpini, 2014: 49; Grönbech, 1992: 87; Horváth, 1989: 97-98). Görülen rüyaları yorumlayarak günlük hayata dair anlamlar çıkarmak Kuman/Kıpçaklarda karşılaşılan bir uygulamadır (Grönbech, 1992: 232).

Ruhlar ile doğrudan temas kurabilme yetisine sahip olan kamların toplumun önemli bir figürü olduğu muhakkaktır. Kuman/Kıpçaklarda kamlar sihirbaz, kâhin ve şifacı¹⁵⁹ olarak işlev görmüştür (İnan, 1995: 75-76; Günay ve Güngör, 2009: 120; Horváth, 1989: 97-98). Aslında ruhlara olan derin inanç, iyiliğin de kötülüğün de onlardan geldiği algısı, ruhlarla iletişim kurabildiklerine inanılan kamlara ihtiyaç duyulmasına neden olmaktadır (Günay ve Güngör, 2009: 123).

4. 2. Semâvî Dinler

Çok geniş bir coğrafi alanda varlık göstermiş ve çeşitli toplumlarla gerek idari gerekse askeri açıdan yakın temaslar içinde bulunmuş olan Kuman/Kıpçakların dini hayatlarının bu doğrultuda bir zenginliğe sahip olduğunu belirtmek gerekir. Zira geleneksel Türk dininin yanı sıra Hıristiyanlık, İslâmiyet ve hatta Musevilik gibi semâvî dinler de toplum içinde kendine yer bulmuş gözükmektedir.

Kuman/Kıpçak boy birliğinde ilk dönemlerden itibaren Hıristiyan inancın varlığı bilinmektedir. Zira XI. yüzyılda gerçekleşen göç hareketi sırasında birliğe dâhil olan Kunlar Nesturî Hıristiyan'dır (Agacanova, 2010: 231-232; Golden, 2000: 170; İbn Fazlan, 1995: 101; Kumekov, 2013: 130). Ancak Kuman/Kıpçaklar arasında Hıristiyanlığın yaygın biçimde görülmesi Gürcü, Rus, Macar gibi komşu milletler vasıtasıyla ve özellikle XII. yüzyılda gerçekleşmiştir (Golden, 2000: 161; Golden, 2007: 332).

---

¹⁵⁹ Kamların şifa vericiliği ile ilgili olarak Kuman/Kıpçaklarda herhangi biri hastalandığında tüm toplum bireylerinin bundan haberdar olabilmeleri ve içeriye girmemeleri için yaşadığı yer işaretlenir. Buradaki amaç, hastalığın başkasına bulaşmasını önlemekten ziyade hastanın yanına gelen kişiler ile birlikte gelecek kötü ruhlar ya da yelden korunmaktır. Bu tür hastalık durumlarında şifa vericiliğine başvuru kişi kam olmuştur. Bkz. Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat*, s. 43.

Kuman/Kıpçakların bir kısmının Ruslar karşısında aldıkları yenilgiler ve Gürcü Kralı David II' nin daveti üzerine Atrak liderliğinde Gürcü topraklarına gitmeleri aslında bir anlamda Hıristiyanlıkla olan mesafelerinin kılmasına vesile olmuştur. Nitekim gün geçtikçe daha fazla sayıda Kuman/Kıpçak Hıristiyan olmuştur (Gürcistan Tarihi, 320). Tarihi kayıtlar incelendiğinde Kuman/Kıpçaklarda Hıristiyanlığın izleri açık şekilde görülmektedir. Örneğin 1116 yılında Rusların Kuman/Kıpçak şehirlerinden biri olan Şarukan' ı ele geçişi sırasında şehir halkının Rus ordusunun önünden gelen Hıristiyan din adamlarını gayet misafirperver bir şekilde karşılayıp onlara balık ve şarap ikram etmesi oldukça ilginçtir. Yine şehirde Hıristiyanlar ile karşılaşılması, Don dolaylarındaki Kuman/Kıpçaklar arasında dinî ya da siyasî nedenlerden dolayı Rus tarafına geçebilecek belli bir nüfusun bulunduğunu göstermesi açısından önemlidir. Kaldı ki Rusların dinî unsurları kullanarak hareket etmesi ve şehre yaklaştığında önce din adamlarını öne sürmesi zaten Şarukan'daki Hıristiyan nüfusun farkında olduklarını ve bu ortak noktaya vurgu yaparak şehir sakinlerini yanlarına çekmeye çalıştıklarını göstermektedir (Golubovskiy, 2011: 160-161; Kumru, 2016: 223; Pletněva, 2010: 67). Bazı Kuman/Kıpçak beylerinin bizzat Hıristiyan adı taşıdıkları bilinmektedir ki, Yurgi, Daniil, Gleb ve Roman' ı bunlar arasında saymak mümkündür (Golden, 2000: 171). Rus Yıllıklarının 1132, 1168 ve 1169 yılı kayıtlarında Kuman/Kıpçak beylerinden bazılarının Hıristiyanlığı benimsediği bilgisi ile karşılaşmaktadır (PSRL). Ancak Golden, söz konusu kişilerin Amurat ve Aydar biçiminde adlar taşımasına ve yıllık yazarlarının tarafgirliklerine dikkat çekerek bu bilgilere şüphe ile yaklaşılması gerektiğini belirtmiştir (2000: 171). Aslına bakılırsa Kuman/Kıpçakların Hıristiyanlığı benimsemelerinde Moğol baskısının da önemli bir payı vardır. Bu dönemde komşu milletlerle ittifak yapan ya da onlara sığınan Kuman/Kıpçaklar söz konusu milletlerin resmi dinlerini de kabul etmişlerdir (Çoban, 2014: 44). Nitekim Kuman/Kıpçak hükümdarlarından Bastı'nın 1223 yılında Moğollara karşı Ruslar ile kurulan ittifak üzerine Ortodoks Hıristiyanlığı kabul ettiği bildirilmektedir (Kurat, 1971: 93).

Belirtildiği üzere Hıristiyanlığın bir diğer kaynağı Macarlardır. Macarlar Kuman/Kıpçaklar arasında Hıristiyanlığı özellikle yaymak istemişlerdir. Zira bu sayede bozkır inançlarını terk ederek yerleşikliğe geçecek olan konar-göçer Kuman/Kıpçaklar Macar iktidar alanlarının genişlemesini ve dolayısıyla vergi

gelirlerinin artmasını sağlayacaklardır. Bu yolda Töton şövalyeleri ve Dominikan Tarikatları aracılığına başvurulmuştur. 1226-1227 yıllarında Kuman/Kıpçak hanlarından Bortz'un, oğlu liderliğindeki bir elçilik heyetini başpiskoposun huzuruna yollayarak Hıristiyanlığa geçme arzusunu dile getirdiği ve bunun üzerine önce elçilik heyetindeki kişilerin ardından da çok sayıda Kuman/Kıpçak'ın vaftiz edildiği belirtilmektedir (aktaran Çoban, 2014: 43, 45-47; Golden, 2000: 172). Sonrasında Macar Kralı IV. Bela tarafından Kuman/Kıpçakların yaşadıkları Romen topraklarında özel Kuman/Kıpçak piskoposluğu kurulmuştur ki, Kuman/Kıpçaklar arasında Katolik Hıristiyan nüfusunun arttığının açık kanıtıdır (Golden, 2009: 381; Kafesoğlu, 2010: 187; Spinei, 2008: 419, 425, 429, 444). Yine Moğol bozgununun ardından çok sayıda Kuman/Kıpçak üyesinin Köten liderliğinde Macar topraklarına gitmesi de Hıristiyanlığın yaygınlığını arttıran bir gelişmedir. Zira Kuman/Kıpçaklar ihtiyaç duyulan insan gücünü karşılamamanın yanı sıra Hıristiyan olma vaadinde bulunmuşlardır. Verilen sözün yerine getirilmediğini gören Macarlar daha önce de belirtildiği üzere çıkardıkları bir yasa ile Hıristiyan olmayanlara baskı yapılması kararı almışlardır (Rásonyi, 1971: 143; Kurat, 1972: 97; Horváth, 1989: 54, 79; Eckhart, 2010: 65, 71; Rásonyi, 2006: 108). Ne var ki, bu şekilde zor kullanılarak Hıristiyan yapılan Kuman/Kıpçakların kendi geleneksel uygulamalarını özellikle ölü gömme törenleri ile ilgili olanları bir süre daha devam ettirdiği bilinmektedir (Horváth, 1989: 105-106). Macar topraklarında vaftiz edilerek Hıristiyan dinini benimseyen Kuman/Kıpçakların varlığına ünlü gezgin Rubruk da şahitlik etmiştir (2001: 65).

Askeri ittifaklar ya da akrabalık bağlarının yanı sıra ticari ilişkiler de din değişimini kolaylaştıran bir etkiye sahiptir. Nitekim Kırım sahillerindeki ticaret merkezi durumundaki şehirlerde, mesela Suğdak'ta yaşayan Kuman/Kıpçakların, burada Rum tüccarların etkisi ile Ortodoks Hıristiyanlığı benimsediği bilinmektedir (Kurat, 1971: 105; Vásary, 1988: 270). Ayrıca Kırım'a gelen İtalyan misyonerlerin de Kuman/Kıpçakların Hıristiyanlığındaki etkileri göz ardı edilemez (Yücel, 2002: 192).

Resim 57: Haç figürü taşıyan nesne

(Simonoviç, 1956: 102).

Özü Nehri'nin Konki kolu dolaylarındaki Kamenka mezarlığında bulunan haç biçimindeki nesne de Kuman/Kıpçakların Hıristiyanlığına delalet eden kanıtlardan biri olarak değerlendirilmiştir (Yücel, 2002: 192).

Kuman/Kıpçaklar bu şekilde bir yandan yoğun bir Hıristiyan etkisine marûz kalırken Selçuklu ve Harezşah gibi Müslüman komşuları dolayısıyla da İslâmiyet'in etkisi altına girmişlerdir. Özellikle Harezşahlar ile kurulan gerek askerî temaslar gerekse akrabalık ilişkileri İslâmiyet'in Kuman/Kıpçaklara geçişini kolaylaştırmış olmalıdır¹⁶⁰. Ne var ki, XII. yüzyıl sonlarına kadar İslâmiyet'in kabulü ile ilgili ancak bireylerin müstakil hareketleri görülmektedir (Golden, 2000: 174; Golden, 2006: 327). Bunun dışında Deşt-i Kıpçak'tan Mısır sahasına askeri birer unsur olarak getirilen gençler de burada askeri eğitimin yanı sıra dinî eğitim almış ve İslâmiyet'i kabul etmiştir (Yücel, 2002: 192). İslâmiyet'in Kuman/Kıpçaklara nüfûz etmesinde ticaretin katkısı göz ardı edilemeyeceği gibi bunun en çok İtil Havzasında bulunan şehirlerde gerçekleştiği kabul edilmelidir. Örneğin Bulgar ve İtil gibi şehirlerin Müslümanlıkları ve bunun söz konusu şehirlere yoğun şekilde ilgi gösteren Müslüman tüccar ve esnaf sayesinde gerçekleştiği ortadadır (Safran, 1993: 71; Yakubovskiy, 2000: 9-10; Gökbel,

¹⁶⁰ Kumekov, Harzemşahların, Kuman/Kıpçak askerî vasıflarından faydalanmasını onları İslâm dinine sokak amacı ile ilişkilendirmiştir. Bkz. "Kıpçak Hanlığı", s. 779.

2000: 267). Kuman/Kıpçaklarda ilk olarak XII. yüzyılda Uran boyunun İslâmiyeti kabul ettiği bilinmektedir¹⁶¹.

İslâmiyet'in Kuman/Kıpçaklar içine tam olarak nüfûz etmesi Moğol istilâsından sonraki dönemde gerçekleşmiştir. XIII. yüzyılda Deşt-i Kıpçak sahasını ziyaret eden Carpini de Kumanca konuşan Müslüman bir halk ile karşılaştığını belirtmiştir (2014, 135). XIV. yüzyılda Özbek Han (1312-1341) döneminde ise Deşt-i Kıpçak bölgesinde hüküm süren resmi din İslâmiyet olmuştur (El-Ömerî, 2014: 115; Golden, 2000: 173; Rásonyi, 1971). Ne var ki, Hıristiyanlık da etkisini sürdürmektedir (İbn Battûta, 2000: 463).

Kuman/Kıpçaklar arasında Hazarlar etkisi ile Museviliğin bir kolu olan Karaim inancının da bir miktar görülmüş olması ihtimaller dâhilindedir (Kurat, 1972: 105; Golden, 2006: 332).

Kuman/Kıpçak toplumunda sadece dini konularda değil aynı zamanda geçim kaynakları meselesinde de tam bir çeşitlilik hâkimdir. Peki ama konar-göçer yaşam özellikleri doğrultusunda hayvancılıkla uğraşmaları beklenen Kuman/Kıpçaklar başka hangi ekonomik faaliyetleri gerçekleştirmişlerdir? Gelir kaynakları ve ticaretin bu kaynaklar içindeki yeri nedir?

---

¹⁶¹ Yevstigneev, *Kıpçaki/Polovtsı/Kumany i İh Potomki K Probleme Etničeskoj Preemstvennosti* http://www.ereading.club/chapter.php/1017224/52/Evstigneev_Kypchaki_polovcy_kumany_i_ih_potomki_k_probleme_etnicheskoy_premstvennosti.html (Erişim: 29.09.2016).

BEŞİNCİ BÖLÜM

ÜRETİM-TÜKETİM İLİŞKİLERİ

5. 1. Hayvancılık

Ağırlıklı olarak konar-göçer yaşam tarzını benimsemiş bir Türk boyu olan Kuman/Kıpçakların temel geçim kaynakları hayvancılıktır. Dolayısıyla bol otlu meralar ve su kaynakları meselesi onlar için hayati bir önem arz etmiştir. Onlar mevsim değişikliklerine göre yaylak ve kışlaklar arasında yer değiştirmişlerdir. Bu mekân değişiklikleri sırasında yaşanan tecrübelerin kuşaktan kuşağa aktarılması, bir göç güzergâhını ortaya çıkarmıştır. Nitekim Deşt-i Kıpçak sahasında farklı gruplar halinde yaşayan Kuman/Kıpçakların her biri mevsimlik göçlerin ne zaman, hangi yoldan, nereye yapılacağı gibi konularda önceden bilgi sahibidir. Konaklama yerlerinin değişimi sırasında ilk adımdan başlamak üzere tüm yolculuğun belli bir düzen ve sıkı kurallar dâhilinde gerçekleştiğini belirtmek gerekir. Her bir Kuman/Kıpçak grubunun izleyeceği güzergâh ve ulaşacağı nokta bellidir ve tüm bunlar ancak sosyal, siyasi ya da ekonomik olağanüstü koşulların ortaya çıkması durumunda değişebilir (Rubruk, 2001: 32; Feodorov-Davidov, 1966: 197; Kumekov, 2002: 777; Ahincanov, 2009: 247).

Zaman içinde nüfusun artması ve sürülerin genişlemesi, daha geniş otlaklara ihtiyaç duyulması sonucunu beraberinde getirmiş; bu noktada geniş ve verimli otlaklar için mücadeleler baş göstermiştir ki, XI. yüzyılda Kuman/Kıpçaklar ile Oğuzlar arasında yaşananlar bu duruma örnek olarak gösterilebilir. Kuman/Kıpçaklar XI. yüzyılda Sırderya'nın aşağı akımlarındaki Oğuz bozkırlarına göç etmişlerdir (Ahincanov, 2009: 247).

Deşt-i Kıpçak'ın oldukça besleyici özelliğe sahip olan otları ve sulak arazi yapısı, Kuman/Kıpçakların hayvancılıkla ilgili faaliyetlerini destekleyen ve kolaylaştıran bir ortam oluşturmuştur. O kadar ki, Carpini gördüğü bu manzara karşısında Deşt-i Kıpçak'ta hayvan sürüleri ve kısrakların dünyanın başka hiçbir yerinde olmadığı kadar çok olduğunu özellikle belirtmiştir (2014: 42; Kumekov, 2002: 780).

Tüm konar-göçer halklar için at, koyun, deve ve sığırın ekonominin temel unsurları olma özelliği Kuman/Kıpçaklar için de aynı şekilde geçerliliğini korumuştur (Ahincanov, 2009: 243). Kuman/Kıpçaklarda da at gündelik yaşamın her alanında

hayati bir öneme sahip olmuştur. Ordu-millet anlayışına sahip olan Kuman/Kıpçaklar için her şeyden önce askeri alanda hızına ve gücüne başvurulmuş bir unsurdur. Taşımacılıkta kullanılır. Sütünden, etinden ve derisinden faydalanılır. Ekonomik anlamda sahibi için büyük bir gelir kaynağı oluşturur. Özellikle otun son derece az olduğu çok soğuk geçen kış mevsiminde diğer hayvanlar yiyecek bulamazken at 40 cm. kadar derinlikteki bitki köklerine ulaşarak gerek kendisi gerekse diğer hayvanlar için besin temin etme becerisine sahiptir. Bu nedenle de kışın hayvanların otlatılması sırasında atlar, diğer tüm hayvanların da kolaylıkla beslenmesini sağlayacak bir önceliğe sahiptir¹⁶².

Atların renklerine ya da nerede kullanılacağına göre değişiklik gösteren cinsleri vardır. Örneğin sportif faaliyetler özellikle de at yarışları için kullanılan atlar Kuman/Kıpçaklarda “yelemçi” adını almıştır (Grönbech, 1992: 225). Kuman/Kıpçakların ani iklim değişikliklerine karşı son derece dayanıklı, bol sütlü ve bol etli olma gibi özelliklere sahip olarak yetiştirdiği cins atlar başka milletler tarafından da oldukça ilgi görmüştür. Bu noktada savaş ganimeti olarak elde edilmesi önemli sayılmıştır. Rus yıllıklarında Kuman/Kıpçaklar ile yapılan mücadeleler sonucunda ele geçirilen at ve diğer hayvan sürüleri ile ilgili bilgilere sıklıkla rastlanmaktadır. 1223 yılı olayları sırasında Cuci'nin Deşt-i Kıpçat'ta ele geçirdiği 20 bin beyaz Kuman/Kıpçak atını babası Cengiz Han'a armağan olarak sunduğu bilinmektedir (Kumekov, 2002: 780).

Kuman/Kıpçaklar ile ilgili olarak yapılan arkeolojik araştırmalar fiziki olarak iki farklı at türünün varlığını ortaya koymuştur. Bunlardan kafatası küçük ve ayakları ince olan türe toplumun üst düzey bireylerinin mezarlarında rastlanmıştır. Diğer tür atlar ise nispeten daha büyük bir kafatasına, kalın ve kısa bir boyuna sahiptir. Kuman/Kıpçaklarda boy mensûpları tarafından kullanılan atların, söz konusu boyun tanınmasına vesile olduğu da bilinmektedir. Örneğin, Batı Kıpçak boy birliğine dâhil

---

¹⁶² Tüm bu somut özelliklerinin yanı sıra Türklerin manevi dünyalarında ve inanç yapıları içinde de atın özel bir kıymeti vardır. Hükümdarların tahta çıkma törenleri ya da evlenmelerin yanı sıra özellikle ölü gömme ile ilgili törensel uygulamalarda at anlamlı bir yere sahiptir. Ölü çadırının etrafında at ile dönülmesinden kurban törenlerinde öncelikli tercih olmasına kadar ölü ve cenaze ile ilgili türlü uygulamaların başkahramanıdır. Bir kere her şeyden önce öleni öbür dünyaya götürmek durumundadır. Atın kafatası ve tırnağının koruyucu özelliğinin bulunduğu inanılmıştır. Ahincanov, *Kıpçaklar*, s. 242, 244.

boylardan biri olan Kulabaoğlu boy adı kula atlılar anlamına gelmektedir (Kumekov, 2002: 780).

Yapılan arkeolojik araştırmalar Kuman/Kıpçaklarda koyunun da en az at kadar yaygın olarak beslendiğini ortaya koymaktadır (Ahincanov, 2009: 245). Önemli bir ekonomik unsur olan koyunun (Hudûdü'l-Âlem, 2008: 54; Şeşen, 2001: 67) öncelikli olarak etinden faydalanılmıştır. Bunun yanı sıra derisi, yünü, sütü ve iç yağı Kuman/Kıpçakların gündelik yaşamının farklı alanlarında kullanılmıştır. Daha çok uzun göç yolculuklarına ve kış mevsimine dayanıklı olan kuyuksuz koyunların beslenmesi tercih edilmiştir ancak yine de kuyruklu koyunların varlığı da söz konusudur (Ahincanov, 2009: 243; Kumekov, 2002: 780).

Kuman/Kıpçakların koyun kadar fazla miktarda olmamakla birlikte keçi ve bunun yanı sıra inek ve öküz gibi büyükbaş hayvanlar da besledikleri bilinmektedir (Grönbech, 1992: 59, 83, 164, 166). Ne var ki, söz konusu hayvanların uzun göç yolculuklarına elverişli olmayan dayanıksız yapısı çok fazla tercih edilmemeleri sonucunu doğurmuştur. Bu tür hayvanlar daha çok toplumun yoksul bireyleri tarafından yetiştirilmişlerdir (Kafesoğlu, 2010: 305; Kumekov, 2002: 780). Açlık ve susuzluk gibi olumsuz koşullara uzun süre dayanabilme ve oldukça fazla miktardaki ağırlıkları taşıyabilme gibi özelliklere sahip olan deveye (Koca, 2002: 25) Deşt-i Kıpçak'ın soğuk kuzey bölgeleri dışındaki alanlarında rastlanmıştır. Örneğin Batı Kazakistan sahasında bulunan Kuman/Kıpçak gruplarının deve besledikleri bilinmektedir¹⁶³.

Kuman/Kıpçaklar yük ve belki binek hayvanları olan eşek ve katıra da sahiptir (Rubruk, 2001: 38; Grönbech, 1992: 69, 91; Safran, 1993: 172). Etinin yanı sıra yumurtasından faydalanılan tavuk, horoz, ördek ve kaz; bal üreten arı Deşt-i Kıpçak coğrafyasındaki hayvan çeşitliliği içindeki yerini almış durumdadır¹⁶⁴. Avlanmada ve hayvan sürülerinin güvenliklerinin sağlanmasında faydalanılan köpek Kuman/Kıpçakların inanç dünyasında da kendine özel bir yer edinmiştir. Yine kedi de

---

¹⁶³ Ahincanov, *Kıpçaklar*, s. 243; Kumekov, "Kıpçak Hanlığı", s. 780. Sahip oldukları özelliklere göre farklı türlerinin bulunduğu bilinen develerin Mısır-Suriye sahasında yük hayvanı olmanın yanı sıra binit olarak da kullanıldığı anlaşılmaktadır. Toparlı vd., *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, s. 40, 215.

¹⁶⁴ Grönbech, *Kuman Lehçesi Sözlüğü*, s. 181, 78; Safran, *Lûgatlaraya Göre Kuman/Kıpçaklar*, s. 173. İtil boyunda bulunan orman sahası arıcılık için elverişli bir ortam yaratmış balın gıda ve ticaret maddesi olarak kullanılabilmesini mümkün kılmıştır. Bkz. Kurat, "Kazan Hanlığı(1437-1556)", *ADTCF Dergisi*, XII/3-4, s. 241.

Kuman/Kıpçaklar tarafından beslendiği bilinen hayvanlardan biridir (Rubruk, 2001: 37; Grönbech, 1992: 85, 88, 131).

Resim 58: Olta kancaları

Harkivskih Natsionalniy Universitet İmeni V. N. Karazina Arheologii Muzey; Harkivskiy İstoriçniy Muzey (Aslı Çandarlı Şahin Özel Arşivi).

Birçok nehir ve denizi bünyesinde barındıran Deşt-i Kıpçak coğrafyasında balıkçılık da önemli sayılabilecek bir ekonomik uğraştır. Özellikle nehir kıyılarında yaşayan yoksul halk geçimini balıkçılık sayesinde sürdürebilmiştir (Kurat, 1954: 241; Grönbech, 1992: 22; Kumekov, 2002: 781; Ahincanov, 2009: 258). Kamenska'da ortaya çıkarılan bir erkek mezarında iri olta kancası bulunmuştur (Simonoviç, 1956: 100).

Hayvancılık başlığı altında değerlendirilebilecek bir diğer faaliyet avcılıktır. Bu noktada eski Türk boylarının vazgeçilmez âdetlerinden biri olan sürek avları Kuman/Kıpçakların da günlük yaşamının bir parçası durumundadır. Bunun yanı sıra toplum bireylerinin şahsi olarak ava çıkmaları da mümkündür. Zira avlanma; et, deri ve kürk ihtiyacının giderilmesi noktasında oldukça katkı sağlayıcı bir çözümdür (Rubruk, 2001: 38; Kumekov, 2002: 781; Ahincanov, 2009: 258). Kuman/Kıpçaklar özellikle bulan gibi vahşi hayvanlar avlamıştır. Bunun yanı sıra ceylan, antilop, ördek, dağ keçisi, yabani koyun, geyik ve mus en çok avlanan hayvanlar arasında sayılmaktadır. Yine tavşan ve tilki de av hayvanlarındandır. Geniş ormanlarla kaplı Deşt-i Kıpçak sahasında bol olarak bulunan kakım, zerdeva, samur, kunduz gibi hayvanların avlanması özellikle kürkleri açısından ekonomik hayata katkı sağlamıştır. Avlanma sırasında ok ve yay gibi silahların yanı sıra doğan, atmaca ve balıkçıl kuşu

gibi avcı kuşlar da kullanılabilmiştir (Rubruk, 2001: 37-38; Kurat, 1954: 241; Ahincanov, 2009: 258).

5. 2. Tarım

Zaman içinde Kuman/Kıpçakların bir kısmı yerleşik hayata geçiş yaparak konup göçmekten vazgeçmiştir. Aslına bakılırsa bu, doğal bir süreçtir. Aşağı İtil, Don, Kırım ile Özü Havzası ve Bulgar bölgesinin tarım alanları ile doğrudan temasta bulunan Kuman/Kıpçaklar yerleşik hayatı benimseme konusunda daha eğilimli olmuşlardır. Bir zamanlar Hazarların tarımla uğraştıkları Aşağı İtil sahası XII-XIII. yüzyıllarda Kuman/Kıpçakların yerleşikliğine ev sahipliği yapmıştır (Yakubovskiy, 2000: 4-5). Özellikle Vladimir Monomah'ın sürekli saldırıları nedeniyle 1118'de Atrak ve beraberinde Gürcistan'a giden Kuman/Kıpçak gruplarının çoğunun orada kalarak Gürcü topraklarında çeşitli yerlere yerleştirildiği bilinmektedir. Don boylarını ve Kuban bölgesini böylelikle boşaltmış olan Kuman/Kıpçaklardan Kırım Yarımadasında kalanlar da yine yerleşik bir yaşam tarzını benimsemişler ve yerleşik hayatın şartlarına uyum sağlayarak burada bahçe yapıp sebze yetiştirmişlerdir¹⁶⁵.

Resim 59: Pulluk demiri ve orak

Harkıvskiy İstoriçniy Muzey (Aslı Çandarlı Şahin Özel Arşivi).

¹⁶⁵ V. V. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, Ankara 1975, s. 157; Yücel, “Kuman-Kıpçaklarda Toplum ve Kültür Hayatı”, s. 191; Kurat, *Karadeniz Kuzeyindeki*, s. 90-91, 107; Gökbel, *Kıpçak Türkleri*, s. 199. Bu noktada konar-göçer halkların hayatında tarımın hiçbir zaman öncelikli bir uğraş olmadığı, tarımsal arazilerin yerleşimin yoğun olduğu alanlarda değil az sayıda insanın geçici olarak yerleştiği ve ekip biçtikten sonra göç hareketlerine devam ettiği gibi durumlardan yola çıkarak tarım faaliyetlerinin yerleşiklik ile olan ilişkisinin sorgulandığını belirtmek gerekir. Bkz. Ahincanov, *Kıpçaklar*, s. 254.

Kuman/Kıpçakların yetiştirdikleri ürünlerin belki de en başında mısır gelmektedir (Rubruk, 2001: 37). Az miktarda olmakla birlikte buğday ve arpa üretimi de yapılmıştır. Bunun dışında çeşitli meyve ağaçlarına sahiplerdir (El-Ömerî, 2014: 115; Ahincanov, 2009: 255; Kumru, 2016: 33).

5.3.Ticaret

Kuman/Kıpçaklar ticari faaliyetler noktasında oldukça elverişli bir coğrafi konuma sahiptir. Güneydoğu Avrupa'nın en önemli ticaret güzergâhı olan İtil ticaret yolunu etkin şekilde kullanmışlardır (Ögel, 1991: 291). İtil ticaret yolu 965 yılında İtil şehrinin Svyatoslav tarafından tahrip edilmesi sonucunda geçici bir süreliğine canlılığını yitirmişse de genel anlamda bakıldığında Hazarlar döneminden başlayıp Altın Orda Devleti'nin sona ermesine kadar geçen VIII-XV. yüzyıllar boyunca Güneydoğu Avrupa sahasında önemli bir ekonomik rol oynamıştır¹⁶⁶ (Ögel, 1990: 291).

İtil'den Don'a oradan da Karadeniz veya Hazar Denizi'ne ulaşan güzergâh ortaçağda oldukça canlı bir ticari hayata sahne olmuştur. İtil'den başlayan yol Kırım ve Trabzon üzerinden Hemedân ve Tebriz'e, Konstantinopolis'e (İstanbul) kadar uzanmıştır. Bu dönemde İtil kıyıları ile Türkistan-Harezm arasında yoğun ticari ilişkilerin varlığı söz konusudur. Harezmin başşehri Cürcaniye önemli bir ticaret merkezidir (Şamşidenova, 2004: 147; Kumru, 2016: 58).

Hazarların VII. yüzyıldan itibaren İtil Havzasında dinler ötesi bir etkinlik kurlmaları ve hoşgörülü bir tavır izlemeleri ticari ilişkiler açısından olumlu bir katkı sunmuştur. Bu dönemde İtil Şehri farklı milletlerden tüccarların âdeta buluşma noktası durumundadır. Ruslar ve Bulgarlar İtil Nehri, İranlılar Hazar Denizi üzerinden gemiler vasıtasıyla; Harezm ve diğer Türkistan şehirleri tüccarları ise kervanlar ile ticaret merkezi İtil'e yol almışlardır. Avrupalı tüccarların İtil'e ulaşımı Macar, Rus ve Bulgar toprakları üzerinden gerçekleşmiştir. Ermeni tüccarların da pazara mal getirdiği bilinmektedir.

---

¹⁶⁶ Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, s. 6. Her dönemde aynı bölgede bulunan farklı şehirler ticaret merkezi durumuna gelmiştir. Bu, onların coğrafi konumlarıyla, İtil Nehri boyunca kurulmalarıyla alakalıdır. Zira İtil, Saksın, Bulgar, Saray ve Kazan şehirlerinin ortak noktası coğrafi konumları ve ticari önemleridir. Bkz. Kurat, "Kazan Hanlığı (1437-1556)", s. 241.

¹⁶⁶Kumru, *Golubovskiy ve Eseri*, s. 58; Fakiya Meşvedenkızı Şamşidenova, "Kıpçakların Türk Halklarının Etnogenezindeki Rolü"(Çev. Almagül İsina), *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 153, Aralık 2004, s. 147.

Bu dönemde Arap tüccarların faaliyetleri¹⁶⁷ sadece İtil ile sınırlı kalmamış; onlar kürk ticareti yapmak amacıyla Rusya'ya kadar ilerlemiştir (Artamanov, 2008: 517; Heyd, 2000: 50, 54). Hazar ülkesi Yahudi tüccarlar tarafından da sık sık ziyaret edilmiştir¹⁶⁸. Hazarların sahip olduğu güç, Araplar ile yaptıkları mücadeleler sonucunda zayıflamış; X. yüzyılın ikinci yarısından itibaren iç ayaklanmaların yanı sıra diğer Türk boylarının ve Rusların saldırıları, Bizans'ın Hazarlara karşı cephe alması gibi gelişmeler Hazar Devleti'ni oldukça yıpratmıştır (Gökbel, 2000: 42; Yücel, 2002: 162). Kuman/Kıpçakların XI. yüzyıldan itibaren Aşağı İtil boyuna doğru ilerlemesi, iki taraf arasında bir komşuluk ilişkisi doğurmuştur (Kurat, 1972: 72). Kuman/Kıpçak ilerlemesi, Hazarların Harezim ve Türkistan ile olan ilişkilerinin kesilmesine ticari faaliyetlerinin durmasına sebep olmuştur (Yücel, 2007: 32). Kuman/Kıpçak hücumları, Hazar Devleti'nin yıkılmasında oldukça etkilidir. Ancak son darbe Rus knezi Svyatoslav tarafından vurulmuş; Hazar şehirleri özellikle de İtil yıkıcı bir şekilde tahrip edilmiştir ki, bu durum Hazarların ticari önemlerini yitirmelerine neden olmuştur. Siyasi kimliklerini ve etnik varlıklarını kaybeden Hazarlar Kuman/Kıpçak toplumu arasına karışmıştır (Artamanov, 2008: 572-573; Kumru, 2016: 48). Rusya'nın bölgedeki ticari faaliyetleri ele geçirme arzusuna karşın sonraki süreçte Hazarların hâkim olduğu saha, Moğol istilâsına kadar Kuman/Kıpçakların elindedir (Artamanov, 2008: 582-585; Kuzgun, 2015: 69). Kuman/Kıpçaklar birdenbire Hazarların zengin mirasçısı durumuna gelmişlerdir (Ögel, 1991: 291; Yakubovskiy, 2000: 5).

İtil yolu üzerinden gerçekleşen ticari faaliyetler Kuman/Kıpçaklar döneminde de aynı şekilde devam etmiş ancak İtil Şehrinin tahribata uğraması nedeni ile ticaret merkezi,

---

¹⁶⁷ Yapılan arkeolojik kazılar sonucunda İtil Havzası, Özü nehrinin yukarı mecrasında kalan sahada çok miktarda gümüş Arap paraları bulunmuştur. Üzerlerinde yazan tarihlerden anlaşıldığına göre söz konusu paralar VII-XI. yüzyılları arasındaki döneme aittir. Miktarı oldukça fazla olan bu paralar yüzyıllar öncesinde İtil ticaret yolu vasıtasıyla gerçekleştirilmiş olan ticari faaliyetlerin en büyük kanıtıdır. Çoğu ikiye bölünmüş olan paralar tüccarlar tarafından bu şekilde alınmıştır. Zira gümüşün tartılarak alınması âdeti, tartıyı tamamlamak için paraların bölünmesini gerekli kılmıştır. Bunun yanı sıra bir ürünün değerinin dirhem'in yarısı ya da çeyreği kadar olduğu durumlar da olmuştur. Tüm bu paraların Arapların eline geri dönmemiş olması, alım-satım ilişkilerinde ibrenin Doğu Avrupa halklarından yana olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla Araplar çok alıp, az satmışlardır. Bkz. W. Heyd, *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, (Çev. Enver Ziya Karal), Türk Tarih Kurumu Yayınları, (2. Baskı), Ankara 2000, s. 65, 67-68, 71, 73.

¹⁶⁸ Arapça, Farsça, Rumca, Endülüs ve Slav dili gibi birçok farklı dili konuşabilen Yahudi tüccarlar kara ve deniz yollarını kullanarak doğu ve batı arasında mal akışı sağlamıştır. Bkz. İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, s. 130. Golubovskiy'e göre Hazarlar döneminde ticaretin bu denli gelişmesinde Musevilerin önemli bir katkısı vardır. Nitekim Hazarların Museviliği kabul etmesinin ardından çok sayıda Yahudi bu ülkeye yerleşmiştir. Bkz. Kumru, *Golubovskiy Ve Eseri*, s. 57.

İtil Nehrinin denize döküldüğü alanda günümüz Ejderhan civarında bulunan Saksın şehri olmuştur¹⁶⁹.

Kuman/Kıpçaklar Kırım sahilindeki liman şehirlerinin etkin olduğu Karadeniz ticaret yolu vasıtasıyla da önemli ticari faaliyetlerde bulunmuşlardır (Kurat, 1972: Ögel, 1991: 291). Bu noktada Deşt-i Kıpçak coğrafyasında bulunan çeşitli şehirler Kuman/Kıpçakların ticari faaliyetlerinde konar-göçer/yerleşik ilişkilerinin kurulduğu, ihtiyaç duyulan malların alış-verişinin sağlandığı noktalar olarak öne çıkmıştır (Ahincanov, 2009: 259).

Kırım'ın güney sahillerinde bulunan Suğdak ile Kefe gibi şehirler Kuman/Kıpçakların önemli ticari merkezlerindedir. Özellikle Rum, Ermeni ve Yahudilerin yoğun olarak yaşadığı ve birçok farklı ülkeden tüccarın buluşma noktası olarak belirlediği Suğdak şehrinin elde tutulması Kuman/Kıpçaklar açısından büyük bir gelir kaynağıdır (Kurat, 1972: 90). Suğdak, Kuman/Kıpçaklar için giyim eşyası gibi her türlü ihtiyaçlarına kavuşabilecekleri bir nokta olmanın yanı sıra sahip oldukları kürk ve deri gibi malzemeler ile esirlerin satışını yaptıkları bir şehirdir (İbnü'l Esîr, 1987: 342). Şehrin 1221 yılında tüccarların çeşitli baskılara maruz kaldıkları sebep gösterilerek Türkiye Selçuklu Devleti tarafından zapt edilmesi o kadar büyük bir kayıp olarak görülmüştür ki, bu hareket karşısında Rus knezleri ile ittifak yapılmıştır¹⁷⁰.

Rubruk, Anadolu ile Doğu Avrupa arasındaki tüm tüccarların mutlaka Suğdak'a geldiğini gözlemlemiş; kakım ve sincap kürkleri ile pamuklu ya da ipekli kumaş ve baharatların bu yol üzerinde yer değiştirdiğini belirtmiştir (Heyd, 2000: 328; 2001: 28). Anadolu ile yapılan ticarete Malatya-Sivas-Tokat-Amasya-Samsun-Sinop-Suğdak ya da Trabzon-Samsun-Sinop-Amasra-Kefe biçiminde takip edilen güzergâhlar ile önemli mal akışı sağlanmıştır¹⁷¹.

---

¹⁶⁹ *Gırnâti Seyahatnamesi* (Haz. Fatih Sabuncu), Yeditepe, İstanbul 2011, s. 44; Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, s. 7. Artamanov Saksın şehrinin, Svyatoslav tarafından tahrip edilen itil'in XII. yüzyılda yeniden imar edilen hali olduğunu belirtmiştir. Bkz. *Hazar Tarihi*, s. 572.

¹⁷⁰ 1221'de Selçuklulara karşı gerçekleştirilen Kuman/Kıpçak-Rus ittifakı şehrin geri alınması noktasında başarıya ulaşamamıştır. Kurat, *Karadeniz Kuzeyindeki*, s. 90; Yakubovski, "İbn-i Bibi'nin XIII. Asır Başında Anadolu Türklerinin Sudak, Polovets (Kıpçak) ve Ruslara Karşı Yaptıkları Seferin Hikâyesi", (Terc. İ. Kaynak) *AÜDTCFD. C. XII, S. 1-2*, Mart-Haziran, s. 208-211; M. Ali Köymen, "Selçuklu Hükümdarı Büyük Alâeddin Keykubad ve Anadolu Savunması", *Belleter*, LIII/205, 1988, s. 1539-1547.

¹⁷¹ Safran, *Lûgatlaraya Göre Kuman/Kıpçaklar*, 150. Don Nehrinin aşağı kısmında bulunan Azak şehri de Kuman/Kıpçaklara önemli bir ekonomik kazanç sağlayan ticaret şehirlerinden biridir. Bkz. Kurat, *Karadeniz Kuzeyindeki*, s. 91. Sır-derya kıyılarındaki Savran ve Sığnak'ın da Türkistan

XIII. yüzyıldan itibaren Kırım sahillerinde Venedik ve Cenevizli tüccarların faaliyetleri başlamıştır. Söz konusu tüccarlar Kerç, Kefe, Suğdak ve Azak limanlarında ticareti faal şekilde ele almışlardır (Kafalı, 1976: 147; Kurat, 1972: 91).

Kuman/Kıpçakların ticari ilişkilerinde takas üsûlünün sıklıkla uygulanan yöntemlerden biri olduğunu söylemek mümkündür (Grönbech, 1992: 5). Söz konusu değişim sırasında para yerine geçen temel unsurun sığır ve koyun gibi hayvanlar olması, pazarlara ihtiyaçtan çok daha fazla hayvan getirilmesi sonucunu doğurmuştur. Samur derisi de madeni para yerini tutabilmiştir (Heyd, 2000: 69; Ahincanov, 2009: 260). Kuman/Kıpçaklar, özellikle de fakir olanlar tahıl ihtiyacı için takas üsûlünü kullanıp koyun ve deri vermek suretiyle Türkistan'ın yerleşik halklarına başvurmuşlardır (Rubruk, 2001: 37).

Değiş-tokuşun yanı sıra Kuman/Kıpçakların ticari ilişkilerinde para da kullandıkları bilinmektedir. Dolayısıyla konar-göçer ekonomisi para kullanılmasına engel değildir. Codex Cumanicus'ta "akça" ibaresinin yer alması Kuman/Kıpçakların ağırlıklı olarak gümüş para kullandıklarını düşündürmüştür (Grönbech, 1992: 4). Kuman/Kıpçak sahasında altın ve gümüş madenlerinin bulunuyor olması da kendi ürettikleri paraları kullanabilmiş oldukları düşüncesini destekleyen bir unsurdur (Grönbech, 1992: 7, 127; Safran, 1993: 143-145). Yine İbn Battûta'nın Kuman/Kıpçak atlarının fiyatını Arap dinar ve dirhemine göre verip kıyaslama yapması, Deşt-i Kıpçak'ta para ile yapılan ticaretin kanıtı olarak değerlendirilebilir (2000, s. 469)

Kırım sahasında XIII. yüzyıldan itibaren etkin olan Cenevizlilerin Kefe şehrinde para bastıkları; bir yüzünde Roma Tanrısı Janus'un diğer yüzünde Tatar hanının damgasının yer aldığı altın ve gümüş paraların Kefe dışındaki şehirlerde de kullanıldığı bilinmektedir¹⁷².

Kuman/Kıpçakların ticari hayatında zaman zaman nakit akışı sıkıntısının yaşandığı ve çözüm olarak tıpkı günümüzdeki gibi faizi ile geri ödemek koşuluyla borç para alındığı; alış-veriş ortamında gerekli güveni sağlamak amacıyla kaparo verme ya da

---

Kuman/Kıpçaklarının önemli ticaret merkezleridir. O kadar ki, Sıgnak bir satıcının 500 deve yükü malının tek bir günde satılabildiği bir hareketliliğe sahiptir. Bkz. Ahincanov, *Kıpçaklar*, s. 259.

¹⁷² Safran, *Lûgatlaraya Göre Kuman/Kıpçaklar*, s. 144-145. Mısır-Suriye sahasındaki Kuman/Kıpçakların da alış-verişlerinde para kullandıkları dil yadigârlarından anlaşılmaktadır. Bkz. Toparlı vd., *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, s. 4, 16, 313.

kefillik üsûlünün de uygulandığı anlaşılmaktadır. Kuman/Kıpçakların ucuz ve pahalı gibi kelimeleri kullanıyor olmaları, ürün fiyatlarının tıpkı günümüzde olduğu gibi toplum bireylerinin kendi ekonomik durumlarına göre algılandığını göstermektedir. Satışa sunulan ürünler şehir merkezlerinde kurulan pazarlarda ya da küçük dükkânlarda tüketici ile buluşmuştur (Grönbech, 1992: 14, 28, 156, 196, 236, 21, 204).

Belirtildiği üzere Deşt-i Kıpçak sahasında kullanılan ticaret yolları, farklı milletten halkların ihtiyaç duyduğu çok çeşitli ürünlerin akışını sağlamıştır. Deşt-i Kıpçak'tan Harezm ve Türkistan'a öncelikli olarak kürk, bunun yanı sıra deri, esir ve çeşitli hayvanlar sevk edilmiştir (Yakubovskiy, 2000: 6). Bu ürünleri detaylandırmak gerekirse; samur, sincap, kakım, tilki, kunduz, tavşan ve keçi kürkleri; ok, kılıç, zırh gibi askeri malzeme; ak kavak ağacı ve kayın ağacı kabuğu, işlenmiş at derileri, kalpaklar, mumlar, balık tutkalı, balık dişleri, kunduz yağı, amber gibi malzemeler; koyun, inek, doğan gibi hayvanlar; bal, ceviz içi gibi gıdalar ile Slav esirleri şeklinde bir liste vermek mümkündür (Barthold, 1990: 253).

İstanbul'a sığır, deri ve balık gibi ürünler gönderilmiştir. İtil ticaret yolunda rol oynayan aktörlerden biri de Ruslardır ki, çeşitli kürkler ve esirlerden oluşan ticari mallarını pazarlamışlardır. İgor Bölüğü Destanı'nda geçen "*ey büyük knez Vsevolod sen olsaydın esir kadın bir nogataya, erkek esir ise bir rezana'ya satılırdı*" ifadeleri Ruslardaki esir ticaretini ortaya koymaktadır (Yücel, 2006: 547-548). Rus tüccarların satmak üzere getirdikleri kunduz ve siyah tilki derileri İbn Hurdazbih tarafından özellikle belirtilmiştir (2008: 130). Rus ürünleri Azerbaycan, Ermenistan, İran, Horasan ve Bizans'a; Bağdat, Cürcaniye (Ürgenç), Merv, Buhara, İstanbul gibi şehirlere ulaştırılmıştır. İtil yolu vasıtasıyla Trabzon'a kürk, keten, esir ve Rus buğdayı götürüldüğü bilinmektedir (Heyd, 2000: 70; Yakubovskiy, 2000: 11; Artamanov, 2008: 518).

Atın ticari hayat içindeki önemi İbn Battûta tarafından ortaya konmuştur. Buna göre çokluğu ile doğru orantılı olarak fiyatları oldukça düşüktür (2000: 469). Deşt-i Kıpçak coğrafyasının tuz yatakları açısından zengin olması, tuzun da ticari bir unsur olması sonucunu doğurmuştur (Rubruk, 2001: 31).

Deşt-i Kıpçak'ta köle ticaretinin varlığı bilinmektedir. Kuman/Kıpçaklar savaş esirlerinin özellikle ayaklarına zarar vermiştir ki, bu onların kaçmalarını engellemek

için alınan bir önlemdir (Pletněva, 2010: 61). Savaşı kazanan tarafın ele geçirdiği esirleri tüccarlara satmasıyla başlayan süreç tüccarların söz konusu esirleri belli bir kâr karşılığında kervan güvenliğini sağlayan yerel idarecilere pazarlamasıyla sona ermektedir (Gumilëv, 2006: 369-370). Kuman/Kıpçaklarda alış-verişlerde bu şekilde aracı kullanılması, rastlanılan bir uygulamadır (Grönbech, 1992: 14). İran, Türkistan ve diğer doğu memleketlerine gitmek üzere yola çıkan esir grupları Bulgar ve İtil pazarlarından geçmek durumundadır. Memlûk ordusunu teşkil eden Kıpçak köleleri için de bu yol kullanılmış olmalıdır. Dolayısıyla esirler İtil ticaret yolunun öncelikli emtialarından birini oluşturmuştur (Yakubovskiy, 2000: 7).

Kuman/Kıpçakların tarımla ilgili uğraşı sınırlı ölçüde olduğu ve iklim koşullarına bağlı olarak gerçekleştiği için ihtiyaçlara tam olarak cevap verebilecek boyutlarda değildi. Bu nedenle Kuman/Kıpçakların satın aldığı ürünler arasında ilk sırada tarım ürünleri yer almaktadır. Toplumun varlıklı bireylerinin pahalı kumaşlara, çeşitli aksesuar ve silahlara, baharat ve egzotik meyvelere ilgisi vardı. Harezmli ve doğulu tüccarlar bu talepleri dikkate alarak hareket etmişlerdir. Bu doğrultuda Harezm ve Türkistan'dan Deşt-i Kıpçak'a nar, üzüm, susam gibi tarım ürünleri; peksimet, badem tatlısı, peynir mayası, ayran, balık gibi gıda ürünleri; halı, battaniye, yatak örtüleri, çizgili ve simli kumaşlar, pamuklular, renkli elbiselikler; kilit ve yay gibi eşyalar sevk edilmiştir (Barthold, 1990: 253; Ahincanov, 2009: 260).

Kuman/Kıpçaklar belki de en çok elbise imal edebilecekleri kumaşlara ihtiyaç duymuşlardır (İstahri, 2015: 200). Bu doğrultuda mümkün olan her ticaret noktasından aldıkları öncelikli ürün kumaş olmuştur. Eskiden beri Türk boyları için çok önemli olan altın ve gümüş sırmalı lüks Bizans kumaşları Kuman/Kıpçaklar için de oldukça ilgi çekicidir (Heyd, 2000: 54, 80, 328; Artamanov, 2008: 518). Kuman/Kıpçakların doğu ipeğine doğrudan ulaşmaları, 1280'lere kadar bozkırdaki ilişkileri sayesinde mümkün olabilmiştir. Kumaşlar Türkistan ve Çin'den Karadeniz kıyılarına kara üzerinden ipek yoluyla taşınmıştır. Bu kumaşlar Karadeniz kıyılarında İtalyanlar tarafından deniz yoluyla İtalya'ya götürülmüş oradan da Venedikli ve Cenevizli tacirler aracılığı ile Macar topraklarına aktarılmıştır (Horváth, 1989: 88).

Kuman/Kıpçaklar ile Rus knezlikleri arasında bolca ganimet elde edilen savaşların yanı sıra ticari ilişkiler söz konusudur ki, buğday ve keten¹⁷³ gibi ürünlerin Bulgar'ın yanı sıra Ruslar vasıtasıyla sağlandığı bilinmektedir. İki taraf arasında gerçekleşen askeri mücadeleler hiçbir zaman ticari ilişkiler için engel teşkil etmemiştir. Tüccarlar yolculukları sırasında herhangi bir güvenlik sorunu yaşamamıştır (Yakubovskiy, 2000: 10).

Altın, gümüş ve kehribar dışında¹⁷⁴ inci, yakut, elmas, zümrüt ve firuze gibi değerli maden ve taşlar Deşt-i Kıpçak sahasına Hindistan bölgesinden gelmiştir (Safran, 1993: 145-146).

Ticari faaliyetler sayesinde ulaşılan refah ve yol güvenliğini sağlamanın karşılığı olarak alınan vergiler Kuman/Kıpçaklar için en az savaş ganimetleri kadar önemlidir. Ticaret gemilerinden alınan vergilerin yanı sıra tıpkı kendilerinden önceki Hazarlar gibi Kuman/Kıpçaklar da tüccarların yanı sıra itaat altına aldıkları halkları ve zanaatkârları vergilerden sorumlu tutmuş olmalıdır. İgor Destanı'nda geçen *“Kumanlar zaferler kazanarak Rus topraklarında at koşturuyor ve her evden bir sincap kürkü vergi topluyordu”* (Yücel, 2006: 545) ifadesi bunun açık kanıtıdır. Ticari faaliyetlerin merkezi durumuna gelen şehirlerde “baskak” (Grönbech, 1998: 26) adı verilen görevliler aracılığı ile düzenli bir vergi sisteminin kurulmasına çalışılmıştır (Rásonyi, 1971: 140; Safran, 1993: 59; Yakubovskiy, 2000: 8; Artamanov, 2008: 519-520).

Deşt-i Kıpçak coğrafyasının avantajlı konumu sayesinde oldukça yoğun biçimde sürdürülen ticari faaliyetlerin yanı sıra üretim-tüketim ilişkileri açısından bakıldığında Kuman/Kıpçaklarda konar-göçerliğin ve hayvancılığın ağırlık merkezini oluşturduğu bir zanaatkâr grubun varlığı da dikkat çekmekte ve ekonomik yaşamın canlılık kazanmasına katkı sunmaktadır.

---

¹⁷³ Kuman/Kıpçaklarda ketenin; Şampanya keteni, Rus keteni, Alman keteni, Orleon Keteni, Lombardi Keteni, Asti? Keteni, Ostuni Keteni, Bergama keteni gibi türleri bulunmaktadır. Bkz. Grönbech, *Kuman Lehçesi Sözlüğü*, s. 100-101.

¹⁷⁴ Altın, gümüş ve kehribarın Deşt-i Kıpçak sahasında yeterince bulunduğu hatta ticaretinin yapıldığı bilinmektedir. Bkz. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, (Haz. Hakkı Dursun Yıldız), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1990, s. 253.

5. 4. Kuman/Kıpçaklarda Zanaat Faaliyetleri ve Meslekler

Zanaat; toplumun çeşitli ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik yapılan ve öğrenimin yanı sıra deneyim, beceri ve ustalık gerektiren iş anlamını taşımaktadır. Bu işi icra eden kişi ise zanaatkârdır¹⁷⁵. Sahip olunan becerinin ustalığa dönüşmesi için bir eğitim sürecinden geçmek ve deneyim kazanmak gerekmektedir. Nitekim Divan’-ı Lügati’t Türk’te zanaat çırağı için geçen “buşgut” kelimesi ya da “er uzlandı”, “er uzluk öğrendi” cümleleri Türklerdeki usta-çırak ilişkisini açık şekilde ifade etmektedir (DLT, I, 252-253, 451).

Toplum bireylerinin ihtiyaç duyduğu yaşamı kolaylaştırıcı günlük kullanım eşyalarının ortaya çıkışı ancak zanaatkârların sahip olduğu beceri ve çalışma disiplini sayesinde mümkün olabilmiştir. Toplumun orta tabakasını oluşturan zanaat ve meslek sahipleri yaptıkları işe karşılık olarak aldıkları ücretin yanı sıra toplumda ayrı bir saygı ve itibar görmüş olmalıdır. Arkeolojik kazılar sonucunda ortaya çıkarılan maddi kültür kalıntıları incelendiğinde Kuman/Kıpçakların işinin erbabı zanaat ustalarının (Grönbech, 1992: 148, 207) oldukça başarılı işlere imza attıkları görülmektedir. Kuman/Kıpçaklarda metal işlemeciliği, taş yontma, ahşap ve kemik oyma ya da değirmencilik gibi birçok zanaat ve mesleğin varlığı söz konusudur. Ana geçim kaynağı hayvancılık olduğu için üretim faaliyetleri de en çok bu alanda gelişmiştir. Her bir zanaat dalı kendi içinde farklı kollara ayrılmış, çeşitli uzmanlık alanları oluşturmuştur.

5. 4. 1. Dericilik

Derinin günlük hayattaki kullanım alanı oldukça geniştir. Pantolon, çizme, kemer gibi çeşitli kıyafet ve aksesuarların, zırh, eyer, koşum takımı, ok kılıfı gibi malzemelerin, çeşitli besin maddelerinin saklanması için hazırlanan kapların ana malzemesi hep deri olmuştur (Açıkel, 1990: 31). Bu noktada hammaddesi deri olan ancak farklı amaçlara hizmet eden birçok zanaat bulunmaktadır. Örneğin; deri çizme üreticileri “etikçi” adını almıştır. Kemer ustaları “hayış” adı verilen deri kemerler hazırlamışlardır. Derinin ağırlıklı olarak kullanıldığı ve ahşapla birleştiği eyerler “eyerçi” tarafından yapılmıştır. “Yügençi” gem, yular ve başlık takımları imal etmişlerdir (Grönbech, 1992: 64, 70, 76, 72 91, 236). Üretilecek malzemenin çeşidine göre kullanılacak deri de farklılık

¹⁷⁵ Güncel Türkçe Sözlük, Türk Dil Kurumu, http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&kelime=ZANAAT (Erişim Tarihi: 17.03.2016)

göstermiş; çizme yapılacak deri ile bir süt kabı yapılacak olan deri arasında her şeyden önce yumuşaklık sertlik yönünden bir fark olmuştur. Üretim aşamasında kaba deri bir sertleştirme işlemine tabi tutulmuş ve buna “sağrılama” denmiştir (DLT, III, 353).

5. 4. 2. Dokumacılık

Kuman/Kıpçaklarda “cuhalak” adı verilen el dokumacıları ve “çekmenci” denilen kumaş dokuyucuları tarafından üretilen yün, keçe, kürk, pamuklu, kadife, keten ve ipek gibi kumaşlar toplumun mevsim değişikliklerine göre ortaya çıkan ihtiyaçlarına çözüm olmuştur. Daha önce de belirtildiği üzere kürk ve deri üretimi ticari hayatta önemli gelir sağlayacak boyutlardadır. Buna karşın pamuklu ve ipekli kumaşların üretimi ise nispeten daha sınırlıdır. Söz konusu kumaşlara yönelik ihtiyaç daha çok dışarıdan satın alma yolu ile karşılanmıştır (Safran, 1993: 148, 152).

Yakûbî'nin Türkleri keçe üretimini en iyi bilen halk olarak tanımlaması boşa değildir (Şeşen, 2001: 189) ve Kuman/Kıpçaklar da bu bilgiden paylarını almış gözükmektedir. Nitekim düz, renkli ya da nakışlı birçok farklı türde keçe (DLT, I, 316, 490) üretebildikleri gibi aynı zamanda keçenin kullanım alanları konusunda da geniş bir yelpaze yaratmışlardır. Zira keçe çadırdan yaygı ve örtüye, başlıktan çarığa birçok günlük kullanım eşyasının vazgeçilmez malzemesidir.

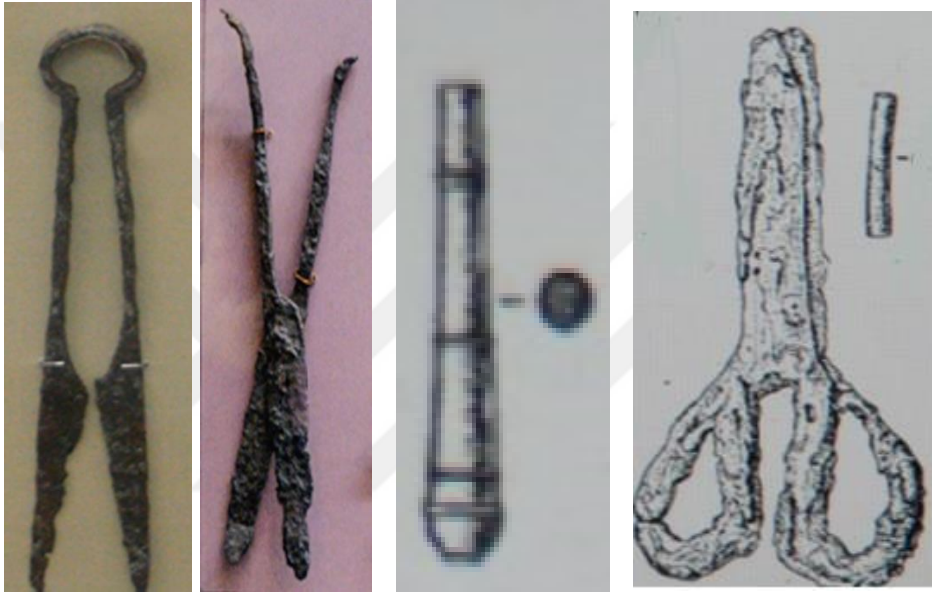
Yaygı konusunda keçeden sonraki süreç halıcılık olmalıdır ki, bunun için dokuma becerisinin yanı sıra boyalar konusunda da bilgi sahibi olmak gerekmektedir. Nitekim iplerin bitki ve böceklerden sağlanan doğal boyalar kullanılarak boyanması son derece önemli bir ayrıntıdır (Açıkel, 1990: 38). Kuman/Kıpçaklar büyüklükleri ihtiyaçlar doğrultusunda değişen halılar dokumuşlardır (Grönbech, 1992: 87). Göç yolculukları sırasında zahmet vermeyen hafiflikte ve pratiklikte olmaları halının konar-göçerler tarafından tercih edilirliliğini arttırmış olmalıdır.

Hasır örme ustalığı da dokumacılık içinde değerlendirilmesi mümkün bir zanaat koludur. Sepet ve yaygı gibi ürünler kamışların pamuk ipler ile örülmesi sureti ile ortaya çıkmıştır (Grönbech, 1992: 76, 88; Genç, 1997: 377).

5. 4. 3. Terzilik

Dokumacılık zanaatı ile bağlantılı olarak gelişen ve deyim yerinde ise dokunan kumaşlara bir kimlik kazandıran zanaat terziliktir. Toplumun içinde bulunduğu iklimsel ve coğrafi şartlar ile kişilerin zevkleri gibi birçok farklı unsuru göz önünde bulunduran terzilerin bir yandan ihtiyaçlara cevap verirken diğer yandan da görsellikten ödün vermeyen kıyafetler hazırlayabilmeleri yeteneklerinin açık kanıtıdır (Dode, 2001: 52).

Resim 60: Kuman/Kıpçaklara ait terzilik malzemeleri

Natsionalna Akademiya Nauk Ukraini Arheologičniy Muzey; Harkivskiy Istoričniy Muzey (Aslı Çandarlı Şahin Özel Arşivi); Simonoviç, 1956:101.

Kuman/Kıpçak mezarlarında yapılan arkeolojik araştırmalar sırasında terzilerinin kullandığı makas, iğnelik, kemik iğne sapı ve iğne kalıntıları gibi malzemelere rastlanmıştır (Simonoviç, 1956: 100). Bunlar dışında terzilerin yardımına en çok başvurdukları malzemeler çuvaldız, iplik ve yüksüktür (Grönbech, 1992: 53, 58, 83, 149, 213).

5. 4. 4. Metal İşlemciliği

Türkler madencilik özellikleri ile öne çıkmış bir millettir (Kafesoğlu, 2010: 307). Hunlarda demir işleme atölyeleri ve bronz dökümhanelerinin varlığı bilinmektedir. Kök Türkler Altaylarda demircilikle uğraşmışlardır. O kadar ki, Juan Juanlar Türklerin yaşadıkları bölgeleri ele geçirdikten sonra kendilerine verilecek verginin demir ürünleri ile ödenmesini istemişlerdir. Uygurlar bu konuda sadece kendi ihtiyaçlarını

karşılamanın da ötesine geçerek değerli madenleri Çin’le yaptıkları alış verişin bir parçası haline getirmişlerdir (Golden, 2006: 140; Ahincanov, 2009: 251; Klyastorniy ve Sultanov, 2013: 68; Taşağıl, 2014: 20-21).

Kuman/Kıpçaklar da demir, bakır, bronz, tunç ve altın işçiliği konusunda oldukça ileri gitmişlerdir. Demir ve benzeri metaller, mevcut madenlerin ocaklarda eritilmesi sureti ile elde edilmiştir. Eritilmiş maden anlamında “çoyun” kelimesi kullanılmıştır. Şekil verme işlemine geçmeden önce metallerin kömür ateşinde tavlanylıp dövülmesi şarttır (Grönbech, 1992: 7, 20, 51, 182; Safran, 1993: 181).

Metal işlemeciliği askeri malzemelerden kap kacağa, giyimden aksesuara kadar toplumun birçok ihtiyacına cevap veren bir üretim alanı olarak öne çıkmıştır. Kuman/Kıpçaklarda bazı zanaatlar özellikle de demircilik babadan oğula geçen bir süreklilik göstermiş olmalıdır (Ahincanov, 2009: 252). Metal işleri ile uğraşanlar genel anlamda “temirçi”, “bagırçı” “altınçu” biçiminde işledikleri malzemenin türüne göre adlandırılmışlar ancak kendi içlerinde farklı alanlarda uzmanlaşmışlardır (Grönbech, 1992: 7, 20, 182).

Metal işlemeciliği belki de en yaygın olarak ok, yay, kılıç, mızrak gibi askeri silahlar alanında görülmüştür. Kılıç ustaları, okçular ve yaycılar... Her bir silahın farklı bir usta tarafından yapılıyor olması, konuya verilen kıymeti göstermesi açısından önemlidir (Grönbech, 1992: 102, 143, 215). Silah ustalarının ne kadar büyük bir titizlikle çalıştığı, silahların askeri işlevlerinin yanı sıra görsel özelliklerine de son derece özen gösterilmiş olmasından anlaşılmaktadır. Hayvan figürleri ile süslenmiş, altın levhalar ile kaplanmış kılıç kabzalarını buna örnek olarak göstermek mümkündür (Kafesoğlu, 2010: 308).

Gerek kadın gerekse erkekler tarafından kullanılan ve giyilen kıyafetlerin tamamlayıcısı olma özelliğinin yanı sıra oldukça farklı anlamlar da taşıyan aksesuarlar metal işlemeciliğinin yaygın olarak kullanıldığı bir diğer alandır (İvanov, 2000: 56). Bronz ve gümüş yüzükler, tunç bilezikler ve yine gümüşten yapılmış boynuzlar Kuman/Kıpçakların metal işçiliğine örnek olarak en sık kullandıkları aksesuarlardır (Feodorov-Davidov, 1966: 41; Pletněva, 1974: 41-42; Horváth, 1989: 92). “Börçi” adı verilen şapkacıların ipek veya kadifeden diktikleri günlük şapka, başlık ve börk gibi aksesuarların süslenmesinde, deri kemerlerin tokalarında ve saç aksesuarlarında farklı

metaller tamamlayıcı unsur olarak kullanılmıştır (Horváth, 1989: 80-81; Grönbech, 1992: 28, 40, 76, 191; Potemkin, 2012: 291).

Kuman/Kıpçak toplumunda bulunan ustalar parlak bronzdan aynalar döküp cilalamışlardır (Simonoviç, 1956: 103; Feodorov-Davidov, 1966: 79-81; Berejinskiy, 2004: 41). Kamenka mezarlığında ortaya çıkarılan, 11 cm. çapa sahip olan yuvarlak biçimli ve arka kısmı kulplu ayna en bilinen örnektir. Hayvan bitki desenlerinin işlendiği ayna yüzeyinde üzüm salkımları ve birbiri ardında koşan dört hayvan figürü bulunmaktadır. Yalnız söz konusu aynanın birebir aynısının eski Çin aynaları arasında da bulunması, Kamenka’da bulunan aynanın Çin sanat eseri mi yoksa taklit bir ürün mü olduğu konusunda bir tereddüt oluşmasına neden olmuştur (Simonoviç, 1956: 102-103).

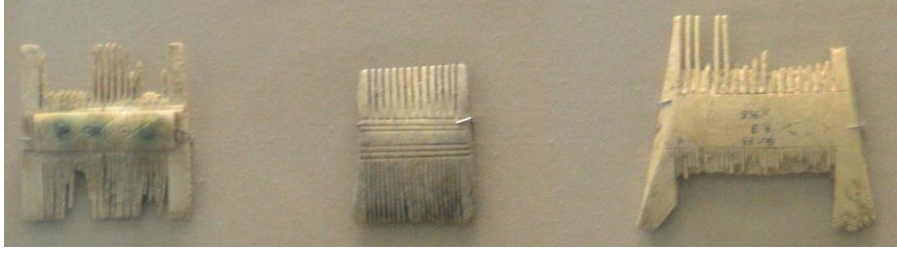
Resim 61: Kuman/Kıpçaklara ait bronz ayna örneği

(Simonoviç, 1956: 103)

Türk boylarında“Targakçı” adı verilen zanaat erbabı tarafından imal edilen taraklar da kimi zaman altın ve tunç gibi metallere üretilmiştir. Tek taraflı tarakların üst kısımları üçgen ya da yuvarlak, alt kısmı düz ve uzun dişlidir. Çift taraflı taraklar ikizkenar yamuk biçimindedir. Dişlerin sıklığı geniş tarafta seyrek, dar tarafta yoğundur. Tek taraflı olanlar genellikle ağaçtan yapıldıkları için günümüze kadar ulaşmamışlardır (Pletněva, 1974: 33; Esin, 1978: 14).

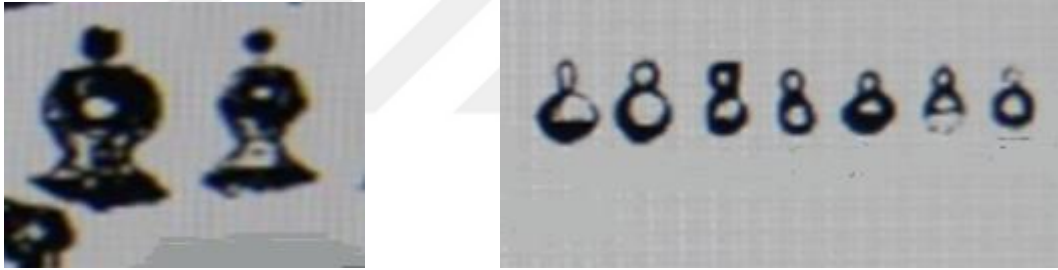
Resim 62: Kemik tarak örnekleri

Natsionalna Akademiya Nauk Ukraini Arheologičnij Muzey (Aslı Çandarlı Şahin Özel Arşivi).

Kuman/Kıpçaklarda “Yalçı” denilen düğmeci ve ilikçiler küçük ancak önemli bir giysi detayı olan düğmeleri kemik malzemenin yanı sıra altın, gümüş ve tunç gibi madenlerden hazırlamışlardır. “Tüvme” kelimesi ile ifade edilen düğmenin çan görünümünde ortadan bir veya iki delikli, üstten ilmikli, düz veya çapraz yarıklı biçimleri mevcuttur (Stepi Evrazii v Epohu Srednevekova, 1981: 217; Grönbech, 1992: 203, 216; Potemkin, 2012: 291).

Resim 63: Krasnodar bölgesinde bulunan Kuman/Kıpçak düğmeleri

(Koçkarov, 2004: 99, 102).

Çizmeler dekoratif gümüş ve bakır tokaların yanı sıra bel kemeri ile çizme arasında bağlantı sağlayacak metal kancaları da içermiştir (Berejinskiy, 1998: 41; Dode, 2001: 53).

Kuman/Kıpçak ustaları, metal malzemenin yoğun olarak kullanıldığı kap kacak yapımında oldukça başarılıdır. Gümüş kullanılarak üretilmiş tabak kenarları ya da bardaklar buna örnek olarak gösterilebilir. Bakır, tunç, gümüş gibi farklı malzemelerden üretilmiş olan kazanlar farklı ihtiyaçlara cevap verebilecek nitelikte değişen büyüklüklerde üretilmiştir (Potemkin, 2012: 288, 290-291).

Kuman/Kıpçaklar çanak çömlek ustalarına da sahiptir. Nitekim metal kap kacakların yanı sıra toprak kaplar da kullanılmıştır (Ahincanov, 2009: 251). Toprak kaplar iç

kısımları sırlı, dışları ise nakışlı şekilde üretilmiştir (Genç, 1997: 232, 377). Ancak ağır olmaları ve çabuk zarar gören yapıları nedeni ile çok fazla tercih edilmedikleri düşünülebilir. Çanak çömlek işi ile uğraşanlara “çanakçı”, kaşık yapanlara “kaşukşı” denmiştir (Ögel, 1985: 267-269; Safran, 1993: 61; Toparlı ve Vural, 2007: 131).

5. 4. 5. Kemik Oyma Ustalığı

Kuman/Kıpçakların ustalıkla icra ettiği zanaatlardan biri de kemik oymacılığıdır. Arkeolojik araştırmalarda sıklıkla karşılaşılan desenli kemik parçaları kimi zaman atın eyerini süslemiş kimi zaman düğme ya da iğne sapı kimi zaman ise okluk yapımında kullanılmıştır (Simonoviç, 1956: 105).

5. 4. 6. Taş Yontma ve Duvar Ustalığı

Taş heykeller Kuman/Kıpçakların taş yontuculuğu konusundaki hünelerinin açık delili niteliğindedir. Nitekim her biri fiziksel görünüşten ifadeye kadar birçok farklı detayı bünyesinde barındıran birer sanat eseridir (Altınkaynak, 2008: 107). Kuman/Kıpçaklar arasında heykeltıraşların yanı sıra duvar ustalarının da varlığı söz konusudur ki, bunlar özellikle mabetler ve yaşam alanları noktasında faaliyet göstermiş olmalıdır (Grönbech, 1992: 58, 207; Safran, 1993: 103-104; Genç, 1997: 204).

5. 4. 7. Marangozluk

Kuman/Kıpçaklarda gündelik yaşamın belki de en sık kullanılan malzemelerinin marangozların elinden çıktığını söylemek hiç de yanlış olmayacaktır. Zira eyer sehpa, sandık, sandalye, tabut gibi malzemeler; çadır direkleri, ip eğirme aletleri, halı dokuma tezgâhları, arabalar, yurt direkleri, et tabakları, kâseler ya da yayıklar varlıklarını marangozlara borçludur (Ahincanov, 2009: 250).

Taş heykellerin yanı sıra rastlanan ahşap heykeller de ahşap oyma sanatı ile ortaya konan ustalık eserleri olarak yerini almış durumdadır (Pletnëva, 1974: 73).

5. 4. 8. Berberlik

Kuman/Kıpçaklarda berber için “yülüçi” ve “sakal yülüçi” şeklinde iki farklı adlandırmanın bulunması, sakal traş yapan kişiler ile saç traş yapan kişilerin birbirinden ayrı olduğuna işaret etmekte, berberlerin de kendi içinde bir uzmanlaşmaya gittiklerini göstermektedir. “Yülüğüç” ya da “yülüngüç” denilen traş bıçağı bir berber

için elbette olmazsa olmaz malzemedir (Grönbech, 1992: 237). Türk halklarında erkeklerin de uzun saç bıraktıkları hatta saç örgüsü kullandıkları bilinmektedir. Bu uygulama Kuman/Kıpçaklarda da sürdürülmüş, erkekler saçlarının bir kısmını traş etseler de ense köklerinde bıraktıkları saçları ikili ya da üçlü saç örgüsü yapmışlar ve bu örgülere “tulum” adını vermişlerdir (Pletněva, 1974: 33; Grönbech, 1992: 196; Berejinskiy, 2004: 41). Kuman/Kıpçak erkekleri sakal bırakmamış sadece bıyık kullanmayı tercih etmişlerdir (Ögel, 1985: 305). Macaristan’a giden Kuman/Kıpçaklar için çıkarılan Kuman Yasaları dâhilinde saç ve sakal özgürlüğü konusunda bir maddenin bulunması, Kuman/Kıpçakların saç sakal traşı meselesini kültürel kimliklerinin önemli bir unsuru olarak algıladıklarını göstermektedir (Rásonyi, 2006: 108).

5. 4. 9. Kâtiplik ve Tercümanlık

Kuman/Kıpçak sahası yoğun ticari faaliyetlere ev sahipliği yapmıştır. Bu sırada gümrük, vergi gibi resmi konular ile ilgilenen görevliler kâtip ya da yazıcı anlamında “bitikçi” olarak adlandırılmışlardır. Birçok farklı dilli milletten tüccarlar için buluşma noktası durumunda olan Deşt-i Kıpçak’da iletişim “tolmaç/tılmaç” adı verilen tercümanlar sayesinde sağlanmıştır (Grönbech, 1992: 35, 192).

5. 4. 10. Diğer Meslekler

Kuman/Kıpçaklarda tarımsal faaliyetlerle ilgilenen çiftçiler, alım-satım faaliyetlerinin yoğun olarak yaşanması ile ilişkili olarak geçimini yük taşıyarak sağlayan hamallar, en temel besin maddesi et ile meşgul olan kasaplar, lezzet artırıcı baharatlar satan attarların yanı sıra sarraf, çerçi gibi çeşitli meslek sahiplerinin de varlığı bilinmektedir (Grönbech, 1992: 15, 75, 91, 157). Çoban, gündelikçi, pazarcı, boyacı ya da hekim, mübaşir, gibi meslek sahipleri de Kuman/Kıpçak toplumunda mevcuttur (Grönbech, 1992: 28, 35-36, 39, 49, 74, 129, 148, 160, 216). Kuman/Kıpçaklarda “teğirmençi”lerin değirmen taşlarında öğütüp un haline getirdiği tahıllar “ekmekçi”ler tarafından fırın ya da ocaklarda pişirilerek gıdaya dönüştürülmüştür (Grönbech, 1992: 60, 142, 155, 182; Kurat, 1972: 104).

Görüldüğü üzere birçok farklı zanaat kolu toplum ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik olarak büyük bir özen ve titizlikle faaliyet göstermiştir. Barınmadan yeme-içmeye, giyim-kuşama kadar her bir ihtiyaç içinde bulunan imkânlar ve gelen talepler

doğrultusunda karşılanmaya çalışılmıştır. Bu noktada Kuman/Kıpçakları daha yakından tanıma çabamızı, onların en temel ihtiyaçlarını nasıl karşıladıkları sorusu ile sürdürmek yerinde olacaktır. Nerede barınmışlar? Ne yiyip ne içmişler? Nasıl giyinmişlerdir?

ALTINCI BÖLÜM

TEMEL İHTİYAÇLAR

6. 1. Barınma

Barınma, beslenme ve giyinme yaşamın sürdürülebilirliği açısından en temel ihtiyaçlardır. Toplumlar arasında ilk bakışta göze çarpan çok sayıda benzerliğe rağmen aslında her biri herhangi bir milletin en kendine özgü unsurlarıdır. Dış etkilere karşı kendini güvende hissetme ihtiyacını karşılama yanısıra yeme-içme, giyinme gibi tüm gerekliliklerin yaşamsal bir mekânda gideriliyor olması, öncelikli olarak barınak meselesini ele almamızı gerektirmiştir. Barınak, ait olduğu dönemin yaşam tarzını yansıttığı gibi kültürel bir aktarımı da içermektedir (Çopuroğlu, 2003: 47). Gerek konar-göçer gerekse yerleşik kültürün izlerini bünyesinde barındıran Kuman/Kıpçaklar barınak olarak “yurt” adı verilen çadırlar, üzerinde yurt kurulu arabalar, toprak damlar, ahşap kulübeler ve evler kullanmışlardır (Pletněva, 2010: 63).

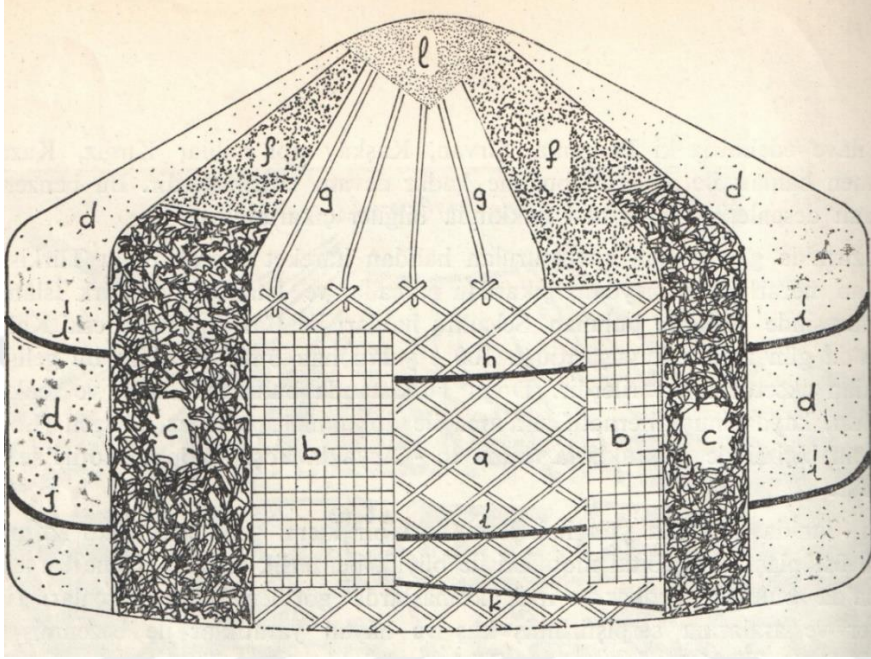
6. 1. 1. Derme ev- Çadır

Eski Türk toplumunun içinde bulunduğu coğrafi ve ekonomik koşullar gündelik yaşamın her alanında olduğu gibi barınak konusunda da etkili olmuştur. Kuman/Kıpçakların barınma ihtiyacı, konar-göçerlik esasına hareket eden esas kitle için öncelikli ve ağırlıklı olarak “derme evler” şeklinde de adlandırılan yurt tipi çadırlar aracılığı ile karşılanmıştır. Gerek kurup sökme gerekse taşıma açısından büyük kolaylık sağlayan söz konusu barınakların hayvan sırtında ya da arabalar üzerinde taşınabiliyor olmaları gündelik yaşama büyük bir pratiklik kazandırmıştır (Carpini, 2014: 41-42; Kurat, 1972: 103; Yücel, 2002: 191; Ahincanov, 2009: 243).

XIII. yüzyıl ortalarında Deşt-i Kıpçak sahasından geçen Carpini'nin tasvirine göre çadır biçimindeki evler ince kamış çubuklardan yapılmış, içeride yanan ocağın dumanının dışarı çıkmasını sağlamak ve içeriye ışık girmesine yardımcı olmak amacıyla üst orta kısımda yuvarlak bir delik bırakılmıştır. Çadırın içi tamamen keçe ile kaplıdır (2014: 41-42). Yine aynı dönemde Carpini'den kısa bir süre sonra bölgeye giden bir diğer seyyah Rubruk barınaklar konusunda daha detaylı bilgiler aktarmıştır. Buna göre ot örgülerden daire biçiminde yapılan yurtların çatısında kimi zaman siyah keçe kullanılmışsa da yaygın uygulama çatının beyaz keçe ile kaplanması olmuştur. Üstelik bu beyaz keçe daha da parlak ve göz alıcı görünmesi için çoğu zaman kireç,

beyaz toprak ve kemik unu gibi çeşitli malzemelerle sıvanmıştır. Duman bacasının etrafı ve yurdu girişi renkli nakışlarla işlenmiş¹⁷⁶ keçelerle süslüdür (2001: 32).

Resim 64: Yurdu meydana getiren unsurlar: a.kerege, b. çi kaplaması, c. turdok, d. Köşk, f. üzüük, g. uk, h. başkur kolanı veya ipi, i. kolan veya ip, j. arkan, l. Tümüldük-Yurt tipi çadır

(Diyarbakirli, 1972: 150).

Kuman/Kıpçaklar yurt tipi çadırlarını kurabilmek için ilk olarak daire biçiminde bir gövde ve üzerine bir tavan çatkısı oluşturmuşlardır (Rubruk, 2001: 32; Diyarbakirli, 1972: 49; Ögel, 1984: 20-21). Sonrasında örtme, dolayısıyla yurdu korunaklı ve yaşanabilir hale getirme işlemini gerçekleştirmişler; bu aşamada keçe örtüler ve hasırları kullanmışlardır (Bozkurt, 1993: 160). Yurt tipi barınaklar iklimsel koşullara göre şekil alabilmeleri açısından da Kuman/Kıpçaklar için tam bir pratiklik sağlamıştır. Nitekim zorlu geçen kış mevsiminde yurdu saran örtü sayısını arttırmak ya da yurt etrafına toprak veya kar yığmak hava akımlarına karşı muhafazalı bir yaşam alanı elde edilmesini sağlamıştır. Yazlık alanlara göç edildiğinde keçe örtüler yerini, kamış veya saz çitlere bırakmıştır (Diyarbakirli, 1972: 49-51).

Yurtların içi bir ailenin ihtiyaç duyacağı tüm özelliklere sahip biçimde düzenlenmiştir. Aile bireyleri ya da misafirlerin oturacakları yerlerden tutun da kap kacakların ve tüm

¹⁷⁶ İşlemlerde genellikle ağaçlar, kuşlar ve vahşi hayvan figürleri kullanılmıştır. Bkz. Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat*, s.32.

günlük kullanım eşyalarının yerleri kesin olarak belirlenmiş durumdadır (Arseven, 1970: 20-30; Diyarbekirli, 1972: 52-53; Küçükerman, 1985: 29; Bozkurt, 1993: 160; Onuk, 2005: 27). Bu netlik sınırlı bir mekândan en azami derecede fayda sağlama amacına yönelik olmalıdır.

6. 1. 2. Arabalı Çadırlar

Kuman/Kıpçaklar bir yerden diğerine göç ederken sadece ailelerini, hayvanlarını, eşyalarını değil barınaklarını ve aslında tüm yaşamlarını da yanlarında taşımışlardır (Küçükerman, 1985: 27, 39,79-80). Barınakların taşınması arabalar sayesinde gerçekleştirilmiştir¹⁷⁷.

Resim 65: Arabalı çadırlar

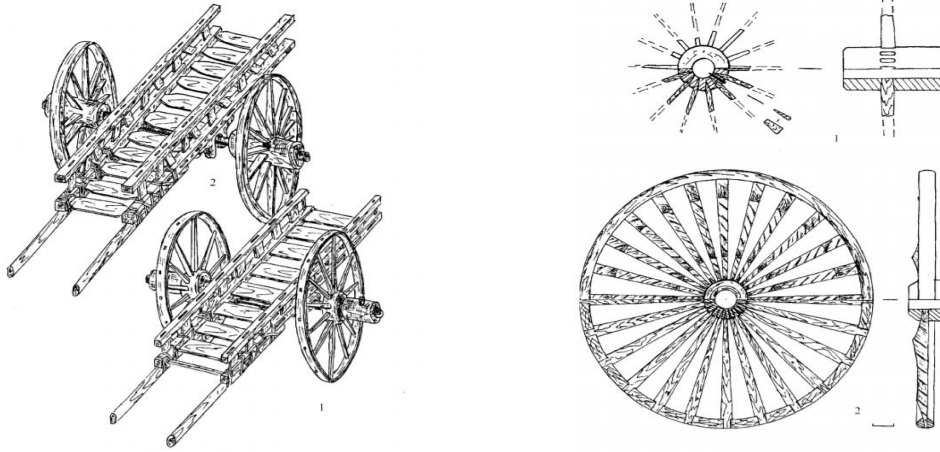

(Horváth, 1989: 110).

Arabalar bir barınak ve taşınma aracı olmanın yanı sıra savaşlar sırasında bir savunma ve korunma işlevi görmüştür. Ayrıca seferler sırasında hasta ya da yaralıların taşınması noktasında sunduğu kolaylıkla ordunun hareketlerinin yavaşlamasını engellemektedir (Şalobudov ve Lesniçiy, 2003: 193; Ahincanov, 2009: 249-250).

¹⁷⁷ Grönbech, *Kuman Lehçesi Sözlüğü*, s. 10. Çinlilerin Tinglinglere (Yüksek Arabalar) ait olduğunu belirttiği iki tekerlekli arabaların Hunlar tarafından kullanıldığı bilinmektedir. Bkz. Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, C. I, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, (2. Baskı), Ankara 1985, s. 391-393; Roux, *Türklerin Tarihi Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 Yıl* (Çev. Aykut Kazancıgil-Lale Arslan Özcan), Kabcacı Yayınevi, (8. Basım), İstanbul 2012, s. 119-120.

Resim 66: Kuman/Kıpçaklar tarafından kullanılan arabalar

(Şalobudov ve Lesniçiy, 2003: 197, 200).

Kuman/Kıpçaklarda iki tekerlekli, tek atlı, parmaklıklı bir kabine sahip ve genelde kadınlar tarafından sürülen arabaların kullanımı yaygındır. Arabaların yapımında sağlam ve dayanıklı sert ağaç türlerini kullanma zorunluluğu ve içerdiği detaylar araba imalatını zahmetli ve bir o kadar da maliyetli bir iş haline getirmiştir. Bu nedenle olsa gerek herhangi bir sorun yaşandığında ilk başvurulanan yol arabaların tamir edilmesidir. Yine mezarlara arabaların sadece kabin kısımlarının yerleştirilerek oldukça oyalayıcı olan tekerlek kısımlarının tekrar kullanılmak üzere alıkonulması da aynı nedenden kaynaklanmış olmalıdır. Tekerlekleri olası çatlaklardan korumak ve kullanım ömrünü uzatmak adına ağaç kabuğu sarılı çubuklar takılmıştır. Arabaların kabin kısmı 1.8-2 metre uzunluğa ve 0.5-0.8 metre genişliğe sahip dar bir dikdörtgen biçimindedir¹⁷⁸.

Deşt-i Kıpçak bölgesinde yolculukların araba vasıtası ile yapılması âdeti daha sonraki dönemlerde de devam etmiştir. Nitekim bölgeyi XIV. yüzyılda ziyaret eden İbn Battûta arabalar hakkında önemli bilgiler vermiştir. Battûta'nın bildirdiğine göre dört tekerleğe sahip olan arabaların çekilebilmesi için en az iki at gerekmektedir. Eğer arabanın taşıdığı ağırlık fazla ise koşum hayvanı olarak at yerine öküz veya deve¹⁷⁹ tercih edilmiştir. Arabayı çeken hayvanların yol boyunca yönlendirilmesi tamamen

¹⁷⁸ V. N. Şalobudov-P. P. Lesniçiy, “Opıt Rekonstruksii Pozdnekoçevniçeskih Povorok (Po Materialam Polovetskih Pogrobeniy Podneprovya)”, Trudi Po Arheologii Stepı Yevropı v Epohu Srednevekovya, Tom 3 Polovetsko-Zolotoordinskoe Vremya, Donetsk 2003, s. 193-194, 201. Roux’a göre 2. 15 metre çapında tekerlekleri bulunan arabaların yüksekliği 3 metre, genişliği ise 3.35 metredir. Bkz. *Türklerin Tarihi*, s. 119.

¹⁷⁹ Göçler sırasında genellikle Türkistan ya da Baktriyan devesi adı verilen iki hörgüçlü ve soğuğa dayanıklı develer kullanılmıştır. Bkz. Roux, *Türklerin Tarihi*, s. 119.

hayvanlardan birinin üzerinde oturan arabacının sorumluluğundadır. Arabanın üzerinde bulunan çadır, ince ağaç çubukların birbirine deri kayışlarla tutturulması sayesinde oluşturulmuştur. İlk bakışta dış görünüm itibari ile bir kubbe izlenimi veren bu arabalı çadırların üzeri keçe veya bez ile kaplanmıştır. Kafesli pencere detayı çadır sakinlerinin dışarıyı rahatça izleyebilmelerini sağlarken onların fark edilmemelerini mümkün kılmıştır. Arabalı çadırların içi yolculuk sırasında âdeti bir ev konforu sunmakta; yeme-içme, uyuma, kitap okuma gibi çeşitli aktiviteler için son derece elverişli bir ortam oluşturmaktadır (2000: 465; Roux, 2012: 120).

Kuman/Kıpçakların arabaların üzerine yerleştirdiği tek şey, çadırları değildir. Çadırların yanı sıra silah ve günlük kullanım eşyaları gibi yükler de arabalar vasıtasıyla taşınmıştır. Sandık biçiminde hazırladıkları bir gövdeye küçük bir giriş yapıp koruyucu bir tavan oturtmuşlar ve siyah keçe ile kaplamışlardır. Çeşitli figürler ile süslenen ve iç yağı veya koyun sütü ile sıvamak sureti ile yağmura karşı korunaklı hale getirilen söz konusu kulübecik kapısında asılı duran kilit dışında görüntü açısından arabaların üzerindeki çadırlara çok benzemektedir (İbn Battûta, 2000: 465; Rubruk, 2001: 33; Şalobudov ve Lesniçiy, 2003: 193).

Çadırların göçler sırasındaki durumu, varış noktasındaki konumu, yönü gibi detaylar belli kurallar dâhilinde tayin edilmiş durumdadır. Yolculuk esnasında öküz veya develer tarafından çekilen arabalar bir ipi andırırcasına tek sıra halinde yol almışlardır. Ancak göç yolunun geçilmesi zor olan kısımlarına gelindiğinde arabaların sırası bozulmuş ve her araba önündeki engeli kendi aşmıştır. Bu sırada arabalar kadar at ve koyun sürülerini de idare etmek gerektiğinden hareketler son derece yavaşlamıştır. Göçler belli bir düzen dâhilinde gerçekleşmiştir. En önde süvariler vardır. Sonrasında hayvan sürüleri ile insanlar yer almıştır. Hemen ardında hayvanlar tarafından çekilen ve içinde kadınlar ile çocukların bulunduğu “yurt”lar bulunmaktadır (Rubruk, 2001: 33-34; Roux, 2012: 119).

Hedeflenen noktaya ulaşıldığında çadırlar ve diğer eşyalar arabalardan indirilmekte ve kapıları güneye bakacak biçimde belli bir plan dâhilinde söz konusu alana yerleştirilmektedir. Çadırlar arasındaki mesafe çoğu zaman oldukça geniştir. Zira konar-göçerler tüm servetleri olan hayvanlarını yaşam alanlarının yakınlarında, gözlerinin önünde bulundurmaya istemektir. Her iki tarafa konulan arabalar, çadırın

iki duvar arasında duruyormuş gibi algılanmasını sağlamıştır. Toplumun en üst düzey üyesi olan hükümdardan sıradan sade vatandaşına kadar her bir toplum üyesinin çadırının konumu net şekilde bellidir. Çadır içinde bile kimin nereye oturacağını belli olduğu düşünüldüğünde buna şaşmamak gerekir (Rubruk, 2001: 33-34; Kafalı, 1976: 139; Pletněva, 2010: 89; Roux, 2012: 120).

Ortalama otuz ayak genişliğinde olan yurtların büyüklüğü yurt sahibinin toplumdaki statüsü ve ekonomik gücüne göre değişmektedir. Kimi yurtlar bir öküz tarafından rahatlıkla taşınabilirken kimileri için üç, dört hatta daha fazla öküze ihtiyaç duyulmuştur (Carpini, 2014: 41-42; Rubruk, 2001: 32-33; İbn Battûta, 2000: 465).

Kuman/Kıpçaklarda arabaların varlığı, aslında konar-göçer yaşam tarzından yarı yerleşikliğe doğru geçişin işaretlerinden biri olarak kabul edilir. Zira bu seyyar evler konak yerlerine varıldığında bir yerleşim birimine dönüşmektedir (Ahincanov, 2009: 252) ki, arabalı çadırların insan üzerinde bıraktığı intibâ Rubruk'un "kent" ya da daha sonraki dönemde bölgeyi ziyaret eden İbn Battûta'nın "yürüyen şehir" benzetmelerinden net şekilde anlaşılmaktadır (2001: 113; 2000: 473).

6. 1. 3. Kulübeler

Kuman/Kıpçaklar barınak olarak çadır ve ev dışında "alaçuk" denilen kulübe veya barakaları da kullanmışlardır (Grönbech, 1992: 4). Malzemesini tahta ve ağaç dallarının oluşturduğu bu kulübeler tamamen özelliksiz, derme çatma şekilde yapılmış ve toplumun yoksul kesimi tarafından tercih edilmiştir (Ögel, 1984: 300-301; Safran, 1993: 113).

6. 1. 4. Ev

Kuman/Kıpçaklar arasından yerleşik hayatı benimsemiş olanlar bu yaşam tarzına uygun olarak evlerde yaşamışlardır. Kuman/Kıpçaklarda ev, kazılan bir temel üzerine oturtulmuştur. Taş, kerpiç, tuğla gibi malzemeler, kireç ve kum karıştırılarak elde edilen harç ya da çamur vasıtasıyla duvar halini almıştır. Evin üst kısmında ve zemininde tahta kullanılmıştır. Tuğla yapmayı becerebilen bir halkın kiremit de yapmış olması muhtemeldir. Dolayısıyla evlerin çatısının toprak dam ya da kiremit ile kapatılmış olabileceği düşünülebilir (Grönbech, 1992: 71, 99, 114, 176, 180, 202; Safran, 1993: 104-105).

Dış yapı itibari ile bakıldığında evlerin kapı, pencere, baca, balkon gibi detaylara sahip olarak tasarlandığı görülmektedir (Grönbech, 1992: 69, 196). Bu noktada Kuman/Kıpçak evlerinin bugün anladığımız ev yapısına yakın bir anlayışla oluşturulmuş olduğunu söylemek mümkündür. Evin içi tıpkı bugün olduğu gibi odalardan oluşmuştur. Örneğin; mutfak için ayrı bir bölüm ayrılmıştır (Grönbech, 1992: 85, 71). Evde tuvalet kısmının bulunması ile (Grönbech, 1992: 16) Suriye-Mısır sahası sözlüklerinden banyo yaptıklarını öğrendiğimiz Kuman/Kıpçakların evlerinde banyo için de ayrı bir kısmın ayrılmış olması ihtimali onların sahip olduğu medeni seviyeyi ortaya koyması açısından anlam taşımaktadır (Safran, 1993: 107; Toparlı ve Vural, 2007: 51).

Resim 67: Kilit ve anahtar detayları

Harkivskih Natsionalniy Universitet İmeni V. N. Karazina Arheologii Muzey; Harkivskiy İstoriçniy Muzey (Aslı Çandarlı Şahin özel arşivi).

Kuman/Kıpçaklarda kapılar veya dolapların güvenli bir şekilde muhafazası için kilit ve elbette anahtar kullanımının mevcut olduğu bilinmektedir (Grönbech, 1992: 1; Safran, 1993: 105-106).

Temizliklerine önem verdikleri bilinen Kuman/Kıpçaklar evlerinin temizliğini sağlamak için süpürge kullanmışlardır (Grönbech, 1992: 166; Yücel, 2009: 344). Sabit evlerin içinin döşenmesi çadır tipi evler ile benzer şekilde halı, kilim, keçe ve hasır malzeme ile gerçekleşmiştir. Yastık, döşek, yorgan, sandalye, masa gibi eşyalar hemen

hemen her evde bulunan günlük kullanım eşyaları olarak göze çarpmaktadır. Evlerde yiyecek, giyecek ve türlü eşyaların muhafaza edildiği dolap, sandık ve kutular bulunmaktadır (Grönbech, 1992: 76, 87, 89, 105, 146, 172, 195, 196). Kuman/Kıpçaklar yaşam alanlarını şamdan veya kandiller, lambalar ve mumlar aracılığıyla aydınlatmışlardır (Grönbech, 1992: 72; Safran, 1993: 110). Isınma konusunda ise genellikle tezek kullanılmıştır (İbn Battûta, 2000: 463). XI. yüzyılda bazı sahalarda ısınmak için kullanıldığı bilinen kömürün Kuman/Kıpçaklar tarafından da bu amaca hizmet etmiş olması muhtemeldir (Grönbech, 1992: 117; Safran, 1993: 110).

Evlerin dış yapıları bulunulan coğrafyanın iklim şartlarına göre değişiklik gösterse de tüm bu iç düzen eşyaları Türk evinin ve kültürünün değişmeyen özellikleri olarak kuşaktan kuşağa muhafaza edilmiştir (Ögel, 1985: 65, 72). Eşyalar noktasında gözlemlenen geleneksel yapı yaşamsal mekânın içinde sürdürülen günlük yaşama da yansımış durumdadır. Bu noktada Kuman/Kıpçakların barınaklarında gerçekleştirdikleri en önemli yaşam faaliyeti hiç kuşkusuz yeme içmedir.

6. 2. Yeme-İçme

Temel geçim kaynakları, yaşanan coğrafyada yetişen bitki ve hayvanlar, sahip olunan dini inanç, geleneksel miras ve damak tadı beslenme kültürünün şekillenmesindeki ana etkenlerdir. Bu arada düğün, ölüm, sevinç ya da hüznün gibi her olayda bir yemek etrafında toplanılması da açık şekilde göstermektedir ki, yemek, toplumun birlik sembollerinden biridir. Toplumların beslenme kültürü askeri ya da ticari bir takım temaslar sonucunda oluşabilecek değişimlere açıktır (Duvarcı, 2002: 230).

Türk toplumlarının beslenme kültürleri incelendiğinde at ve koyun eti ile yapılan yemekler, süt ve süt ürünleri, buğday unundan hazırlanmış yağlı hamur işleri ve içecek olarak da kıymız tüketildiği görülür (Ögel, 1982: 15-18). Kuman/Kıpçaklar da beslenme ihtiyaçlarını, diğer Türk toplumları ile benzer şekilde ağırlıklı olarak hayvansal ve sınırlı ölçüde bitkisel gıdalar ile karşılamışlardır.

6. 2. 1. Hayvansal Gıdalar

Kuman/Kıpçakların yaşamlarının bel kemiğini hayvancılık oluşturmuştur. Buna bağlı olarak beslenme kültüründe de hayvani gıdaların ağırlıkta olduğu görülür. Temel besin maddesi ettir. Özellikle koyun ve at eti tercih edilir (Carpini, 2014: 59; Rubruk, 2001:

35-37; Kafesoğlu, 2010: 305). İnek ve keçi gibi büyük ve küçükbaş hayvanların yanı sıra ördek, tavuk, kaz gibi kümes hayvanlarının etinden de faydalanılmıştır. Av kuşları, tavşan ve balık, et elde edilen diğer hayvanlardır (Safran, 1993: 119; Yücel, 2007: 291).

Farklı hayvanlardan elde edilen et çeşitli hazırlama teknikleri ve pişirme yöntemleri kullanılarak yemeğe dönüştürülmüştür. Örneğin etin kurutulmuş olarak tüketilmesi oldukça yaygındır¹⁸⁰. Bunun dışında doğrudan ateşte çevirme yöntemiyle kızartılması, yağda kavrulması ya da kuşbaşı doğranıp şişlere takılarak kebab yapılması da diğer yöntemlerdir. Türkler etin kavurma yaptıkları kısmını kendi sürülerinden daha çok av hayvanlarından karşılamışlardır (Ögel, 1985: 349; Safran, 1993: 119; Kut, 2002: 215). Et, sucuk olarak hazırlanarak da tüketilebilmiştir (Grönbech, 1992: 120).

Hayatlarının her alanında sahip oldukları pratiklik yeme-içme konusunda da kendini göstermiş ve Kuman/Kıpçaklar seferler ya da göçler sırasında yiyecek ihtiyaçlarını eyerlerinin altına yerleştirdikleri ve atın sıcaklığı ile pişmesini sağladıkları ince dilimlenmiş etler vasıtası ile gidermişlerdir (Tudela'lı Benjamin ve Ratisbon'lu Petachia, 2013: 136). Bunun dışında etin kendisi kadar suyundan da faydalanılmış olmalıdır. Kuman/Kıpçaklar ince parçalara ayırdıkları koyun etini su ve tuz¹⁸¹ karışımı içine atıp bekleterek et suyu elde etmişlerdir (Rubruk, 2001: 36). Bu noktada et suyuna hamur parçaları atılması suretiyle hazırlanan geleneksel Türk yemeği “tutmaç”ın Kuman/Kıpçaklar tarafından da bilindiği düşünülebilir (Ögel, 1985: 403; Safran, 1993: 120). İçine un katılarak yapılan bir et yemeği olan köptelük Kuman/Kıpçaklar tarafından sevilerek tüketilmiştir (Grönbech, 1992: 120).

Hayvansal gıdalardan biri olan sütün¹⁸² kendisi bir içecek olarak kullanılmıştır. Ancak hiç şüphe yok ki, Kuman/Kıpçaklar için de başlıca içecek at ve kısrak sütünün bir tokmakla dövülerek yağından ayrıştırılması, buruk bir tat elde edilinceye kadar

---

¹⁸⁰ Küçük parçalar halinde kesilen etler güneş altında asılarak kurutulur. Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat*, s.36.

¹⁸¹ Kaynaklar Kuman/Kıpçakların çok gelişmiş oldukları görme yetilerini tuz yememeleri ile ilişkilendirmiştir. Bkz. Tudela'lı Benjamin ve Ratisbon'lu Petachia, *Ortaçağda İki Yahudi Seyyahın İslâm Dünyası Gözlemleri*, (Çev. Nuh Arslantaş), Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları, İstanbul 2013, s. 137. Türklerin yemeklerde tuz yerine çoğu zaman yoğurt kullandığı bilinmektedir. Bkz. Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, C. 4, s. 24.

¹⁸² İnek, koyun, keçi sütünün yanı sıra Mısır Kıpçak sahasında beslenen develerin de sütünden faydalanılmıştır. Bkz. Safran, *Lûgâtlara Göre Kuman/Kıpçaklar*, 120.

ekşitilip mayalanması yöntemiyle hazırlanan kımız olmuştur (Carpini, 2014: 59; Rubruk, 2001: 36-37; Kurat, 1972: 104). Pirinç, arpa, buğday ve darıdan üretilen boza, şalgam ve şıra Kuman/Kıpçakların içecekleri arasında yer almaktadır¹⁸³.

Süt, yoğurt ve ayran Kuman/Kıpçakların sık tükettikleri besinlerdir. Sütten sağlanan tereyağı ve peynir günübirlik tüketildiği gibi özel yapılmış torbalarda muhafaza edilerek kış için de saklanabilmiştir (Rubruk, 2001: 37; Koca, 2002: 31). Türklerde çökelek, keçi veya koyun sütünden elde edilen lor ve yağsız yoğurttan elde edilen lorun güneşte bekletilmesi yöntemi ile hazırlanan kurut gibi farklı peynir çeşitlerinin varlığı bilinmektedir. Torbalara konularak kış için hazır bekletilen kurutlar, kış mevsiminde sütün az olduğu dönemlerde bir tulum içine konulan sıcak su içinde bekletilerek ekşimsi bir sıvı elde edilmiş ve süt niyetine kullanılmıştır¹⁸⁴. Kuman/Kıpçaklar tereyağı dışında iç ve kuyruk yağı da kullanmışlar; sütün üzerinde oluşan kaymak tabakasından da besin maddesi olarak faydalanmışlardır (Safran, 1993: 122).

Yumurta, balık yumurtası ve bal Kuman/Kıpçakların tükettikleri hayvansal gıdalar arasında yer almaktadır (Grönbech, 1992: 22, 235, 149). Deşt-i Kıpçak coğrafyasının zengin bitki örtüsü bal elde etme konusunda kolaylık sağlamış olmalıdır (Tudela'lı Benjamin ve Ratisbon'lu Petachia, 2013: 137; Grönbech, 1992: 149; Safran, 1993: 122).

6. 2. 2. Bitkisel Gıdalar

Kuman/Kıpçaklar hayvancılık kadar yoğun olmasa da tarımsal faaliyetlerle de meşgul olmuşlardır. Bu sayede birçok besin maddesini kendileri üretebilmiştir. Kuman/Kıpçakların tükettikleri bitkisel gıdaların en başında darı gelmiştir (El Ömerî, 2014: 115; Rubruk, 2001: 37; Tudela'lı Benjamin ve Ratisbon'lu Petachia, 2013:136).

Kuman/Kıpçaklar darı, buğday, arpa, çavdar gibi çeşitli tahılları ağırlıklı olarak değirmenlerde öğütüp un haline getirmişlerdir ki, un Türkler için oldukça önemli bir besin maddesidir (Ögel, 1985: 17). Başlangıçta kendileri için zararlı olacağını düşündüklerinden dolayı ekmek tüketmeseler de zaman içinde bu kaygılarını bir

¹⁸³ Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat*, s. 35; Kenevirden yapılan esrarın varlığı söz konusudur (bengk); Grönbech, *Kuman Lehçesi Sözlüğü*, 174.

¹⁸⁴ Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat*, s. 37. Türk halkları için kurut ve çökelek daha çok göç ya da sefer yolculukları sırasında yanlarından ayırmadıkları azıklarıdır. Bkz. Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, C. 4, s. 29-30, 32.

kenara bırakıp ekmeği de beslenme kültürleri içine dâhil etmişlerdir (Kurat, 1972: 104). Başlangıçta ekmeğin tüketilmemesini, tarımsal faaliyetlerin oldukça sınırlı biçimde yapıyor olması ve tahıl üretiminin azlığı ile ilişkilendirmek mümkündür. Yerleşikliğin ve tarımsal üretimin artışı ekmeğin üretim ve tüketimini desteklemiş olmalıdır (Ögel, 1985: 36). Ekmeğin bireysel olarak evlerde üretilebildiği gibi halka açık fırınlarda da hazırlanabilmiştir.

Kuman/Kıpçaklar elde ettikleri unlardan ekmeğin dışında farklı türde besinler de hazırlamışlardır. Örneğin genellikle külden pişirilen ve şekerli bir börek türü olan kete, pirinç unundan yaptıkları pasta ve kurabiye tarzında bir besindir. Çirkama, içine kıyma konularak yağda kızartılmak suretiyle oluşturulan bir börektir. Kuman/Kıpçaklar bu şekilde çeşitli çörek, börek, kek ve pastalar hazırlayıp tüketmişlerdir¹⁸⁵. Buğday tanelerini kavurarak “gavurga” adı verilen bir gıda maddesi hazırlamışlardır (Safran, 1993: 124). Bulgur tanelerini etle karıştırıp pişirdikleri yemeği, üzerine yoğurt dökerek tükettikleri, yine küçük hamur parçalarını pişirdikten sonra da yoğurtla yedikleri söylenebilir (İbn Battûta, 2000: 466-467). Nane, zencefil, kimyon, tarçın, kehribar, safran, tuz, karabiber gibi baharatları kullanıyor olmaları (Grönbech, 1992: 46, 48, 56, 89, 229, 238), yemeklerin lezzeti konusundaki hassasiyetlerine ve damak tadına verdikleri öneme işaret eder. Maydonoz ve marul gibi yeşillikler limon ya da sirke kullanılarak tatlandırılmış olmalıdır (Grönbech, 1992: 130-132).

Kuman/Kıpçakların arpa, buğday, pirinç, mercimek, nohut, çavdar, bulgur, darı gibi tahılları tükettikleri bilinmektedir (Grönbech, 1992: 12, 15, 36, 40-41, 132, 141, 149, 201, 203; İbn Battûta, 2000: 466-467). Biber, kırmızı pancar, hıyar, ıspanak, kabak, lahana, sarımsak, soğan gibi sebzeler kullanmışlardır. Yaprığı fasulye yaprağını andıran sarmaşık türündeki bitkinin adı kumlaktır ki, bu bir takım manevi etkilerinin olduğuna inanılan bir ot türüdür (DLT, I, 475; Grönbech, 1992: 42, 53, 77, 80, 85, 130, 160, 167, 232).

Elma, armut, ayva, erik, hurma, incir, kavun, nar, portakal, üzüm, şeftali ve kayısı varlığı net olarak bilinen meyvelerdir (Grönbech, 1992: 6, 11, 28, 64, 77, 83, 115, 136,

---

¹⁸⁵ Grönbech, *Kuman Lehçesi Sözlüğü*, s. 22; Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, C. 4, s. 53-54. Mısır-Kıpçak sahasında hamura yinçi denmiş, hamurdan yapılan yiyecekler bişi adını almıştır. Şiş borak, kirde, kalaş, kuymak Mısır Kıpçak sahasında un ve süt ile bulamaç şeklinde karıştırılarak hazırlanan ve yağda pişirilen bir yiyecedir. Kabmak adlı bir çorba türünün varlığı bilinmektedir. Bkz. Safran, *Lûgâtlara Göre Kuman/Kıpçaklar*, s.125.

142, 159, 174, 238). Meyveler taze olarak tüketildiği gibi kurutulmak suretiyle de uzun süre saklanmış ya da suyu çıkarılarak içeceğe dönüştürülmüştür. Kuman/Kıpçaklar üzümü şarap ve sirke yapımında kullanmışlardır¹⁸⁶. Sirke yemeklere katılabildiği gibi doğrudan ekmeğin yanında da tüketilebilmiştir (Safran, 1993: 127).

Badem, kestane ve ceviz gibi kuruyemişlerin (Grönbech, 1992: 20, 91, 116) yanı sıra adaçayı ve zeytin gibi bitkisel ürünler de tüketmişlerdir (Grönbech, 1992: 116, 238). Pekmez ve pekmezin kavut ile karıştırılması sonucunda oluşturulan helvanın varlığı bilinmektedir. Yine pekmezin kurutulması ile elde edilen pestilin de Kuman/Kıpçaklar tarafından hazırlanıp tüketilmiş olması muhtemeldir (Safran, 1993: 126-127).

Yemek yeme adabı beslenme kültürünün bir parçasıdır. Türklerde ve dolayısıyla Kuman/Kıpçaklarda yemek yemek sadece doymak için yapılan sıradan bir eylem olmanın ötesinde belli kurallara tabidir. Yemekte öncelik, aile reisinindir. O pişen koyunun istediği kısmını alır. Ev sahibinin ikram ettiği et, başka hiç kimse ile paylaşılmadan bitirilmeli, bitirilemediyse de daha sonra yemek üzere saklanmalıdır. İsraf asla tasvip edilmeyen bir durumdur (Rubruk, 2001: 36).

Beslenme kültüründe gıda maddeleri kadar çeşitli kap kacak ve alet edevatın da gerekliliği söz konusudur.

6. 2. 3. Mutfak Eşyası

Kuman/Kıpçaklarda yemekler çadır hayatı içinde çadırın tam ortasında veya çadır önlerinde bulunan ocaklarda¹⁸⁷ pişirilmiştir. Evlerde mutfak kısmı bulunmaktadır.

Çeşitli büyüklükteki sandık, torba ve keseler gerek çadır gerekse evlerde tahıl gibi malzemelerin, çeşitli yiyecek ve içeceklerin sağlıklı bir şekilde muhafaza edilebilmesini mümkün kılarken yerden tasarruf edilebilmesi açısından da fayda sağlamıştır (Grönbech, 1992: 89, 193, 217). Bazı eşyalar ise doğrudan yurdun duvarlarına asılmıştır (Diyarbakirli, 1972: 52-53; Küçükerman, 1985: 29; Bozkurt,

¹⁸⁶ Grönbech, s. 38, 47, 167. Mısır-Suriye sahasında meyvelerin pekmez ve pestile dönüştürüldüğü de bilinmektedir. Rubruk “*uzak yerlerden şarap getirirler*” diyerek şarabı kendilerinin yapmadıklarına işaret etmiştir. Bkz. *Moğolların Büyük Hanına Seyahat*, s. 35

¹⁸⁷ Korkluk adı da verilen ocağın söndürülmeden yanması büyük önem taşımaktadır. Ocak yemek pişirme ya da ısınma amacına hizmet etmenin yanı sıra aile birliğinin devamlılık sembolü olarak görülmüştür. Bu nedendir ki, evlenerek baba ocağından ayrılan oğullar ocaktan aldıkları közleri kendi ocaklarına taşımışlardır. Bkz. Ögel, *Türk Mitolojisi*, C. II, s. 495-505, 510; Diyarbakirli, *Hun Sanatı*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1972, s. 54.

1993: 160; Onuk, 2005: 27). Mısır-Suriye sahası Kuman/Kıpçaklarının kaplarını, raflarda tuttıkları bilinmektedir (Toparlı ve Vural, 2007: 109).

Resim 68: Kemik saplı deri şişe

Natsionalna Akademiya Nauk Ukraini Arheologičnij Muzey (Aslı Çandarlı Şahin Özel Arşivi).

Kuman/Kıpçaklar kımız, su, yağ ya da süt gibi sıvı gıdaların saklanması için deriden yapılmış tulumlar kullanmışlardır (Rubruk, 2001: 36; Kurat, 1972: 107). Bunların çadır içindeki yeri girişin sağ tarafında etrafı nakışlı hasırlarla çevrilmiş kısımdır (Radloff, 1956: 282-283; Diyarbekirli, 1972: 53; Küçükerman, 1985: 29). Sıvı gıdalar için Mısır-Suriye sahasında kullanılan kovanın (Toparlı ve Vural, 2007: 155, 170), Karadeniz'in kuzeyindeki Kuman/Kıpçaklar tarafından da kullanılmış olması muhtemeldir. İçeceklerin tüketimi bardak, tas, kupa gibi eşyalar vasıtasıyla gerçekleşmiştir (Grönbech, 1992: 155, 161, 175, 179, 221).

Resim 69: Kap kacak

(Feodorov-Davidov, 1966: 88).

Yemeklerin gerek pişirilmesi gerekse sunumu esnasında kazan, çanak, çömlek, tava, tabak gibi çeşitli kap-kacaklardan yararlanılmıştır (Grönbech, 1992: 48, 52, 94, 175; Safran, 1993: 115). Kazanların büyüklükleri ve buna bağlı olarak kullanım alanları değişmektedir. Çok büyük kazanlar ordu ve toy yemeklerinin pişirilmesinde kullanılırken çadır ve evlerde elbette küçük kazanlar tercih edilmiştir. Göçler sırasında taşıma kolaylığı sağlaması amacıyla kazan kabı veya kazan torbası kullanılmıştır. Taşımak için özel bir kabın bulunması, kazanın mutfak eşyaları arasında sahip olduğu öneme işaret etmektedir. Zaten sefer ve göçler sırasında yemek pişirme ile görevli olan kişiler bulunmaktadır. Kazan her ailenin olmazsa olmaz eşyasıdır. Her ocağın üzerinde bir sacayak ve üzerine oturtulmuş bir kazan mutlaka bulunur. Kazanlar bakır, demir gibi farklı malzemeden imal edilmiştir (Ögel, 1985: 243, 251, 253, 270).

Resim 70: Kuman/Kıpçak heykellerinde tasvir edilen bıçak ve çatal örnekleri

(Savinov, 1984: 116).

Bıçak, kepçe, kaşık gibi malzemeler her mutfakta bulunan yardımcı araçlardır (Grönbech, 1992: 31, 91). Mutfak aletlerinin en önemlilerinden biri olan bıçağın farklı türleri ve buna bağlı olarak da oldukça geniş bir kullanım alanı bulunmaktadır. Meyve-sebze kesen bıçaklardan et bıçaklarına uzanan geniş bir yelpaze söz konusudur¹⁸⁸. Kaşıkların çoğu ağaç malzemeden yapılmış tahta kaşıklardır. Bunun dışında madenden de yapılabilmektedir (Ögel, 1985: 209, 211). Kuman/Kıpçaklar çatal da kullanmışlardır ki, Rubruk buna bizzat şahit olmuş ve gözlemlerini yemeğe katılanlar bir iki parça eti bıçak ucuyla ya da çatallarla alıp yerler” biçiminde aktarmıştır (2011: 36). Kuman/Kıpçak taş heykellerinde görülen çatal tasvirlerine Güney Sibirya bölgesinde de rastlanmıştır. Tunç ve demirden üretilmiş çatallar farklı biçimlere sahiptir (Savinov, 1984: 116).

Sofra olarak masa örtüsü ya da tepsi kullanmış olmaları (Grönbech, 1992: 160, 180, 184), Kuman/Kıpçakların sahip oldukları sofrada adabı ve temizlik anlayışları hakkında fikir vermesi açısından önemlidir (Yücel, 2009: 347).

Kuman/Kıpçaklar çeşitli tahıllardan ürettikleri unu, hamur işi gıdalara dönüştürmeden önce elek kullanarak elemişlerdir¹⁸⁹. Ceviz, badem ve belki sarımsak gibi gıdalar havan kullanılarak dövülmüştür (Grönbech, 1992: 20, 116, 160, 195). Çengel ve kancalar özellikle et asmak için kullanılmış olmalıdır (Ögel, 1985: 133). Gerek heykel

¹⁸⁸ Bıçak ayrıca hançer, pala ve kılıç gibi türleri ile askeri bir silah olma özelliğine sahiptir. Bkz. Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, C. 4, s. 79.

¹⁸⁹ Grönbech, *Kuman Lehçesi Sözlüğü*, s. 61. Mısır-Suriye çevresinde kullanılan kalbur ve süzgeç gibi malzemeler Kuman/Kıpçakların temizlik anlayışları ve yeme-içme mevzuu konusundaki hassasiyetleri ile alakalı olmalıdır. Yine hamur işleri ile ilgili olarak sac, hamur teknesi, oklava gibi malzemelerin kullanımı söz konusudur. Bkz. Toparlı vd., *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, s.45, 89.

tasvirlerinde gerekse Kuman/Kıpçak mezarlarında oldukça sık karşılaşılan bir günlük kullanım eşyası olan çakmak da mutfak eşyaları arasında değerlendirilebilir. Dikdörtgen biçimli çakmakların köşeleri oval ya da kavislidir. Mezarlarda ortaya çıkarılan çakmakların sıklıkla paslanmış yüzey üzerinde kumaş kalıntıları ile birlikte bulunması, çakmakların bele takılan keseler içinde taşınması ile alâkâlı olmalıdır. Söz konusu keseler üçgen, dörtgen, yarım daire gibi çok çeşitli biçimlere sahiptir. En çok tercih edilen keseler ikizkenar yamuk biçimlidir (Feodorov-Davıdov, 1966: 84; Pletnëva, 1974: 31).

Damak tatları ve mutfak kültürleri hakkında bu şekilde bilgi sahibi olduğumuz Kuman/Kıpçakların giyim-kuşam zevkleri ve bu zevkin kültürel ayırt edicilik noktasındaki etkisi oldukça ilginç bir konudur.

6.3. Giyim-Kuşam

Giyinmek, tıpkı yemek içmek gibi insanın en temel ihtiyaçlarından biridir ve belki de her şeyden önce dış çevrenin olumsuz etkilerinden korunmak için gereklidir. Zira iklimsel koşullarla baş etmenin en basit çözümü hiç kuşkusuz giyinmektir. Kişinin nasıl giyineceğini ya da kimin ne giyeceğini belirleyen birçok unsur vardır. Bulunulan coğrafya, iklim şartları, dini inanışlar, sahip olunan sosyal ve kültürel değerler giyim şeklinin belirlenmesinde doğrudan etkili olmaktadır. Bu noktada giyim kuşam konusundaki tercihler kişinin sadece zevkini ortaya koymanın çok ötesindedir. Kıyafetin yanı sıra saç, baş, makyaj, aksesuar gibi birçok unsuru bünyesinde barındıran giyim-kuşam bir toplumun ayırt edici özelliklerinden biridir.

Kuman/Kıpçakların kıyafetleri, aksesuar ve saç detayları ile ilgili olarak kadın ve erkeklerin tasvir edildiği taş heykeller kıymetli birer ana kaynak durumundadır (Pletnëva, 1974: 25; Stepi Evrazii v Epohu Srednevekovya, 1981: 88-89; Dode, 2001: 52). Giyilen kaftanın yakasından çizmenin koncuna kadar birçok giysi detayını heykel tasvirlerinde izleyebilmek mümkündür (Berejinskiy, 2004: 34). Yine kurganlardan çıkan kumaş kalıntıları, düğmeler, takı parçaları gibi arkeolojik malzemeler de giyim kuşam konusunda önemli bilgiler edinmemizi sağlamıştır.

Kuman/Kıpçak halkı giysi, elbise ve kıyafet anlamlarında “keyit”, “oprak” ve “ton” kelimelerini kullanmıştır (Grönbech, 1992: 101, 147, 192). Onların giyim kuşamlarına ilişkin özelliklere bakıldığında konar-göçer yaşam biçiminin giysilerin

şekillenmesinde son derece önemli olduğu görülmektedir (Dode, 2001: 53). Örneğin bazı erkek ve kadınların kaftan üzerine giyerek kullandığı kısa etek, tamamen Kuman/Kıpçakların konar-göçerliği ve sürekli at üzerinde bulunmaları ile ilgili olsa gerektir. Zira söz konusu eteğin, uzun süren binicilik sırasında bel bölgesi ısını korumak için kullanılmış olması muhtemeldir (Dode, 2001: 52).

Yaşam tarzı, giysiler için kullanılan kumaşlar üzerinde de etkili olmuştur. Tıpkı diğer konar-göçer Türk toplumlarında olduğu gibi Kuman/Kıpçaklarda da ağırlıklı olarak hayvan yünü ve derisi kullanılmıştır. Pamuklu, yün, keçe, kürk, kadife, keten, ipek olmak üzere her biri farklı amaçlara hitap eden birçok kumaş türünün varlığı söz konusudur. Örneğin “çek” pamuklu bir dokumadır. Kaşgarlı Mahmud Yimek Türklerinin bu kumaştan giyindiklerini belirtmiştir (DLT, II, 155). “Kemek” çubuklu ve nakışlı bir kumaştır ki, Kuman/Kıpçaklar bundan yağmurluk yapmışlardır (DLT, I, 392). Bunların yanı sıra Bizans’tan ve Ruslardan da ipekli ve işlemeli türden kıymetli kumaş satın almış olmaları, kıyafetin toplumsal yaşamdaki önemine ve aslında toplumdaki farklı tabakaların kıyafetlerinin de farklı olduğuna işaret etmektedir (Kurat, 1972: 103-104; Pletněva, 1974: 36). Kuman/Kıpçaklarda sıradan insanlarla toplumun varlıklı üyeleri arasında kıyafetlerin dikildiği kumaşlardan başlayan bir ayırım söz konusudur. Toplumun sıradan üyeleri daha çok yün ve deriden hazırlanan giysiler giyerlerken varlıklı üyeleri daha süslemeli ve ipek türünden kumaşları tercih etmiştir. Çok değerli ve pahalı bir ipek dokuma olan “çuz” ya da altın sırmalı ve incili bir kumaş türü olan “naşiç” bunlara örnek olarak gösterilebilir (Grönbech, 1992: 53, 130, 136).

Kullanılacak kumaşın türünün belirlenmesinde sosyal statünün yanı sıra mevsimsel değişiklikler de etkili olmuştur. Kışlık giysiler için yün, deri, keçe ve kürk kullanılırken yazlıklar için daha hafif olan pamuklu ve keten kumaşlar tercih edilmiştir.

Resim 71: Kuman/Kıpçaklara ait kumaş kalıntıları

(Krupa, 2012: 308, 311).

Arkeolojik araştırmaların bu konuda sessiz kalmamış olması çok büyük bir şanstır. 1972 yılında Harkov bölgesinde Bliznyukov yakınlarındaki Berestov köyünde bulunan 4 metre yüksekliğindeki kurgan bir çiftçinin tarımsal faaliyetleri sırasında zarar görmüş; ancak XII. yüzyıldan kalma iki adet Kuman/Kıpçak mezarından bazı parçalar kurtarılabilmektedir ki, bunlar arasında kumaş gibi çok dayanıklı olmayan bir tekstil malzemesinin bulunması son derece kıymetlidir. Söz konusu parçalar aplike ve altın işlemeli kumaştan oluşmuş bir giysiye, muhtemelen bir gömleğe aittir. Bir takım özel teknik ve malzemeler aracılığı ile yapılan incelemeler, buluntuların işlenmiş ipek parçaları olduğu konusunda herhangi bir şüphe bırakmamıştır. Bazı kısımlarında kırmızı boya izleri bulunan doğal bir ışıltıya sahip açık kahverengi kumaş, hayvandan elde edilmiş bir boya ile renklendirilmiş olmalıdır. Kumaş üzerinde eşkenar, kare gibi geometrik desenler, iç içe geçirilmiş sembol ve bitki desenleri bulunmaktadır (Krupa, 2012: 299-302).

Resim 72: İplik ve dokuma detayları

(Krupa, 2012: 305-306).

Kumaşın işlenmesi, altın ve gümüş karışımından oluşan ve günümüz altın kalitesi belirleme ölçütlerine göre 15 ayar olduğu saptanan bir tür ip ile yapılmıştır. Altınlarla süsleme modası giysiler için karakteristik bir özelliktir. Kuman/Kıpçak mezarlarında rastlanan altın dikişler muhtemelen Bizans'tan alınmıştır. Zira bu tür model ve motiflere özellikle Bizans'ta rastlanmıştır. Giysinin ipek kısımları ile esas parçalarını birleştiren dikişler günümüze kadar gelmemişse de ne tür bir teknik uygulandığını tahmin etmek mümkündür. Dikmeye başlamadan önce kenarlar iki kez ters tarafa doğru kıvrılmıştır. Kenar dikişleri sağdan sola, gizli dikiş tekniği uygulanarak gerçekleştirilmiştir (Krupa, 2012: 301, 304).

Kuman/Kıpçakların kullandıkları kumaşlar ve giysilerine dair izler İgor Bölüğü Destanı'na, “...Rus evlatları Kuman birliklerini ezip geçti.....güzel Kuman kızlarını kaçırdılar, ve onlarla birlikte altın, ipekli kumaşlar ve kadifeler götürdüler. Örtmeler, harmaniler, gocuklar ve deriden yapılan kışlık giyecekler ve herhangi bir Kumana ait diğer nakışlı giysilerle...” şeklinde yansımıştır (Yücel, 2006: 541).

Daha önce de belirtildiği üzere Kuman/Kıpçak giysileri genel görünüm itibari ile hem kadınlar hem de erkekler için kaftan, iç gömleği, pantolon ve çizmeden oluşmuştur. Cinsiyetler arasındaki fark; bazı giysi detaylarında, özellikle de başlık ve aksesuar kısmında ortaya çıkmaktadır (Pletněva, 1974: 34, 49-50; Dode, 2001: 52)

6. 3. 1. Kaftan

Kuman/Kıpçak kaftanları, atlı bir süvarinin hareket yetisini sınırlandırmayacak şekilde gövdeye sıkıca yapışmış ve etekleri belden dize doğru genişleyerek açılan biçimdedir. Kaftanlar çoğunlukla uzun kolludur ancak kimi zaman kısa kollu olanlara da rastlanmıştır. Etek ve yaka kısımları sırma şeritlerle süslenmiştir (Horváth, 1989: 87-88; Dode, 2001: 52). Önleri sola doğru iliklenerek kapanmıştır (Pletněva, 1974: 34; Dode, 2001: 52). Genelde tek renkli kumaşlar tercih edilmişse de kimi zaman çizgili ve dairesel şekilli kumaşlar da kullanılmıştır (Horváth, 1989: 88).

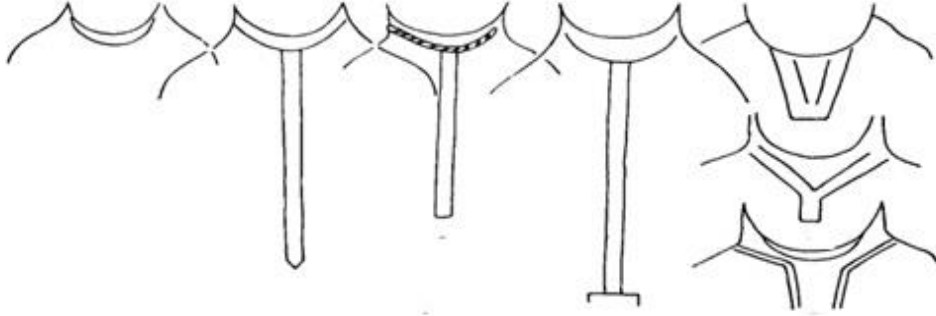
Resim 73: Kuman/Kıpçaklarda erkek ve kadın kaftan örnekleri

(Dode, 2001: 19-20)

Kaftanların yakaları düz, yuvarlak, boyundan kesik ancak oldukça uzun şeritli, göğüste üçgen kesilmiş ya da üst kısmı birleşmeyen kavisli kenarlı geniş açık yaka şeklinde çeşitlenmiş durumdadır. Kuman/Kıpçak kadınlarına ait kaftanlar değirmi ya da dik yakalı şekildedir. Sivri yakalara hiç rastlanmaz. Yuvarlak kesim yakaların kenarları genellikle tırtıklı desenlerle süslenmiştir. Yakalar çoğunlukla tokasızdır ancak kimi zaman boynun etrafında dikilmiş, ucunda tokası olan bükümlü bir kordon kullanılabilmiş ya da yaka geniş bir kurdela dikilerek oluşturulabilmıştır. Yaka üzerinde kullanılan süsleme ve kakmalar zengin bir görünüm elde edilmesini sağlamıştır (Pletněva, 1974: 34).

Resim 74: Kuman/Kıpçak kaftanlarının yakaları

(Pletněva, 1974: 36).

Erkek kaftanlarına nispeten daha zengin bir süslemeye sahip olan kadın kaftanlarının yakaları, omuzları, kolları ve etek altları işlemelidir veya kimi zaman süsleme dikişi ile kapatılmıştır. Süslemede nakışlı ve aplikalı ipek işlemeli kumaşlar kullanılmıştır (Pletněva, 1974: 49; Dode, 2001: 53). Erkek kaftanlarında süsleme şeridi boğazdan başlayıp doğrudan yaka ile birleştiği halde kadın kaftanlarında şerit hiçbir şekilde yaka ile temas etmemekte, göğüsten başlayıp bele kadar inmektedir. Aslında bu, kadın bedeninin üst kısmının açık yani dekolte olması ile alakalıdır. Omuzlar süs şeritleri ile bezenmiş şekilde kapalı, kollar manşetlidir (Pletněva, 1974: 50-51).

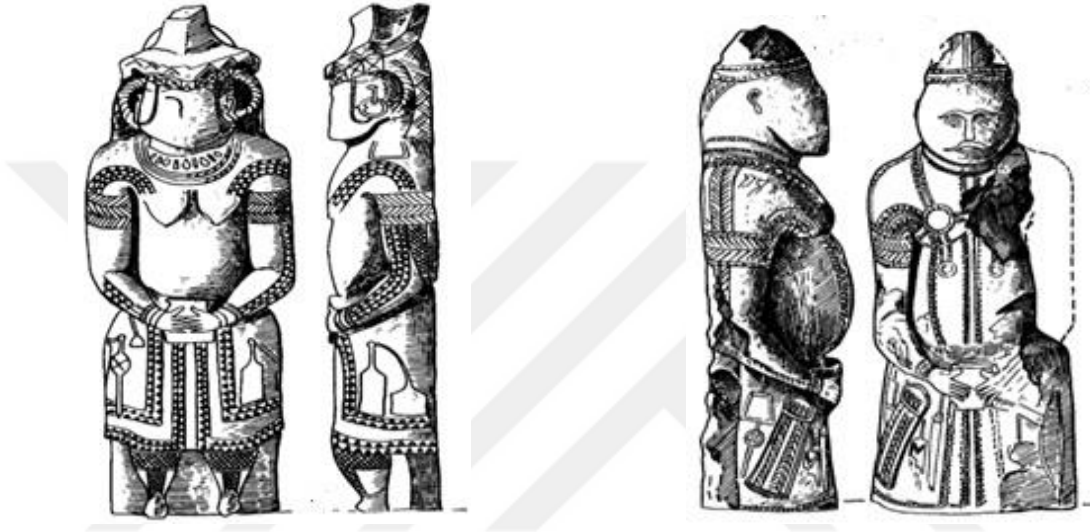
Resim 75: Kaftan süslemelerinin Kuman/Kıpçak taş heykellerine yansıması

Natsionalniy Muzey Istorii Ukraini (Aslı Çandarlı Şahin Özel Arşivi).

Kollar vücudu saran şekilde dar ve düz, bilekler yine düz veya burmalı/örgülü kordon sarılmış şekilde manşetlidir (Berejinskiy, 2004: 34). Yakadan manşete ya da sadece dirseğe kadar uzanan sırma şerit veya kurdele bulunmaktadır. Bazı kaftanların ön kolunda boyuna şeritlerin dışında bir de süslemelerle kaplanmış enine şeritler mevcuttur (Pletněva, 1974: 34-35).

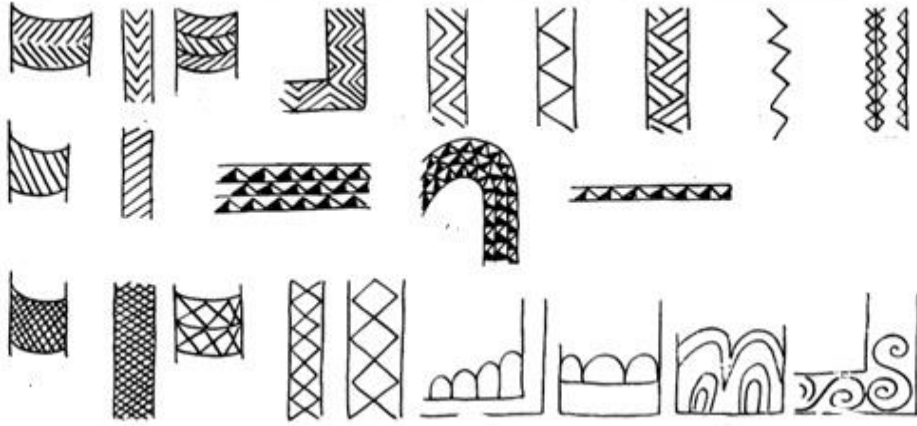
Resim 76: Kadın ve erkek kaftanları kol süsleme detayları

(Pletněva, 1974: 130, 187).

Kaftanlarda yer alan işlemlerin yoğunluğu konusunda belirleyici olan, Kuman/Kıpçakların coğrafi dağılımıdır. Nitekim özel süslemeler ile bezenmiş giysilerin en çok kullanıldığı saha Aşağı Özü ve Lukomor bölgesidir. Buna karşın Azak'ın kuzeydoğusunda oldukça az, Kafkasya dolaylarında karşılaşılan giysilerde ise tam bir sadelik hâkimdir. Dolayısıyla kaftanları işleme ve şeritlerle süsleme geleneği yakın-batıdan ya da konar-göçerlerin kuzey batıdaki komşularından alınmıştır. Örneğin aslında Bizans askerleri ve asilleri için bir tür nişan anlamı taşıyan ve sadece üst düzey saray memurları ile zengin aristokratlara verilen bu kol şeritleri Kuman/Kıpçaklara da onlardan geçmiştir. Orta ve sıradan askerlerin ayırt edilmesini sağlayan şeritli kollara daha çok coğrafi ve siyasi açıdan Bizans İmparatorluğu'na yakın olan Özü, Lukomor ve Kırım Kuman/Kıpçaklarında rastlanması da bunu doğrular niteliktedir (Pletněva, 1974: 35; Pletněva, 1991: 102-103; Yevglevskiy ve Danilko, 2012: 128).

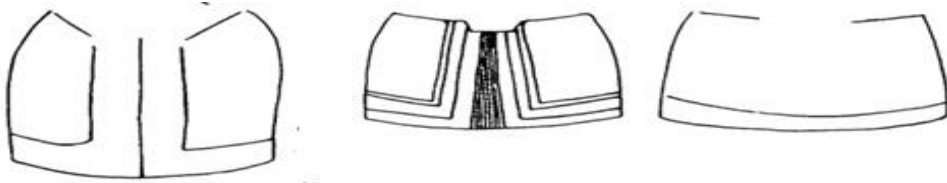
Resim 77: Kuman/Kıpçak giysilerinde yer alan süslemeler

(Pletnëva, 1974: 50).

Pletnëva, kaftanların eteklerini yırtmaçlı, yırtmaçsız ve açık yırtmaçlı şeklinde üç türe ayırmanın mümkün olduğunu belirtmiş, ancak yırtmaçsız kıyafetlerin kol şeritlerinin de bulunmadığına dikkat çekerek bunların kaftan değil de gömlek olabileceği üzerinde durmuştur (1974: 35). Bu durumda kaftanları düz yırtmaçlı ve açık yırtmaçlı şeklinde ayırmak daha doğru olacaktır.

Resim 78: Kaftan etekleri

(Pletnëva, 1974: 36).

6. 3. 2. Gömlek

Kuman/Kıpçaklar tarafından “kövlek” (Grönbech, 1992: 123) olarak adlandırılan gömlekler ipek veya keten kumaştan yapılmıştır. Neredeyse dizlere kadar uzun ve manşetli kolları vardır (Pletnëva, 1974: 51; Stepi Evrazii v Epohu Srednevekovya, 1981: 217). Farklı motif ve desenler taşıyabilmişlerdir. Örneğin; Tirospol

yakınlarındaki Ploskoe mezarından çıkarılan ipek gömlek paralel sıralar halinde çapraz işaretli motiflere sahiptir¹⁹⁰.

6. 3. 3. Pantolon

Nerede ise tüm yaşamları at üzerinde geçen konar-göçer toplumlar için pantolon giymek âdeta bir zorunluluktur. Zira bacaklarda oluşabilecek yaraları önlemenin en basit yolu budur (Ögel, 1985: 2). Kuman/Kıpçak toplumunda “könçek” (Grönbech, 1992: 117) olarak adlandırılan pantolonun iki farklı türü mevcuttur. Bunlardan ilki, Hunların da kullandığı alttan üste doğru genişleyerek uzanan şalvar tipli pantolon diğeri, topuk ve ayak bileği kemiğinden kasıklara kadar giyilen ve âdeta bir çorabı andıran dar pantolondur. Demir çağına ait Türk mezarlarında da dar paçalı pantolonlara rastlanmıştır. Dar paçalı pantolonlar çizme ve dizlik giyebilmek için daha uygun olmasından dolayı daha çok tercih edilmiş olmalıdır (Rubruk, 2001: 99; Pletněva, 1974: 37; Ögel, 1985: 12, 102-103; Dode, 2001: 53).

Diğer Türk toplumları ve Kuman/Kıpçaklar üzerlerine uzun bir kaftan giydikleri için pantolonlar dıştan kapanmış ve âdeta bir iç don yani iç giyim şeklinde görünmüşlerdir. Yine çizmeler de pantolonu dizlere kadar örtmüş durumdadır (Ögel, 1985: 101).

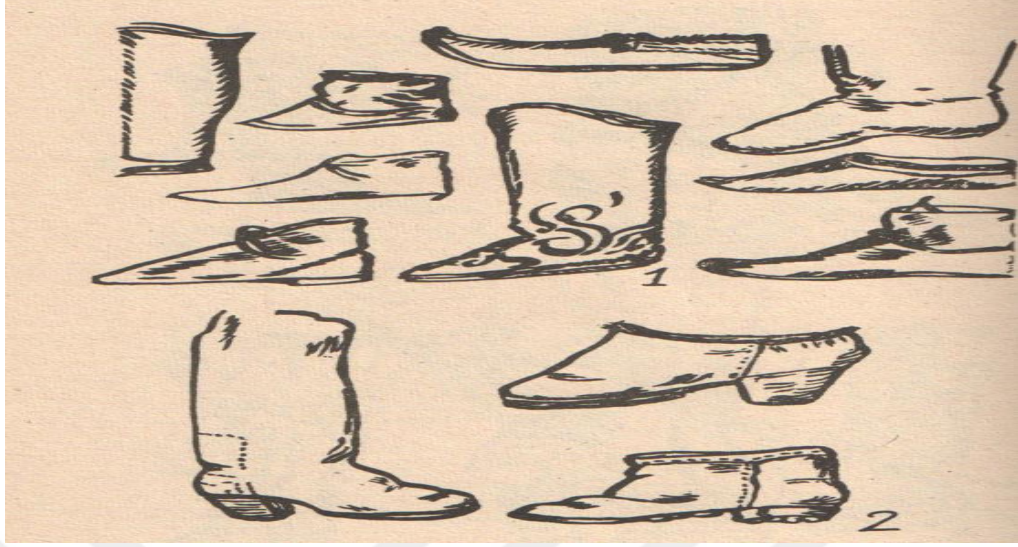
6. 3. 4. Çizme

“Etik” olarak adlandırılan Kuman/Kıpçak çizmeleri benzer özelliklere sahiptir (Grönbech, 1992: 70). Yumuşak deriden yapılmışlardır. Dizin yukarısında olacak şekilde uzundur ve yarım daire görünümünde ya da sivri dizlikleri bulunmaktadır. Çizmelerin kenarları, kimi zaman da ön ve yanları dekoratif şerit dikişle kaplıdır. Gümüş veya bakır tokalarla süslendikleri de olmuştur (Berejinskiy, 2004: 41).

---

¹⁹⁰ E. N. Tarasenko, *Okrestnosti Rozovki do Mongolskogo Naşestviya*, İstorişeskiy http://papacoma.narod.ru/books/rozovka/rozovka_5.htm (23. 10. 2015).

Resim 79: Çizme ve ayakkabılar

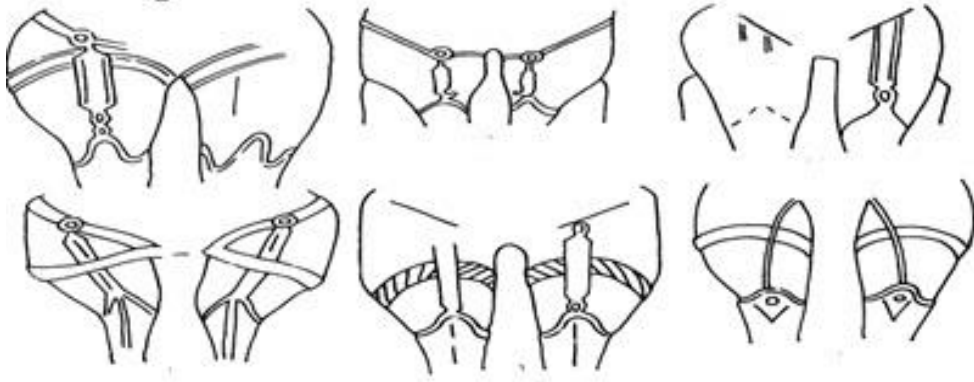

(Ögel, 1985: 130).

Çizmelerin yumuşak konçlarının bacağa sıkıca geçirilmesini ve aşağı kaymamasını sağlayan askılar vardır¹⁹¹. Bir ucu sıkıca halka şeklindeki toka ile bele tutturulur, diğer ucu da yine toka ile ya da çengelle çizmelerin diz çıkıntısına takılır. Genelde geniş ve kimi zaman süslemeli olan bu askılar dışında bele ve konçlara takılmış ince kemerler de bulunmaktadır (Pletněva, 1974: 36). Çizmeler bir kanca yardımı ile ön bel kemerine tutturulmuştur ki, kurganlardan çıkan çok sayıdaki kanca kalıntısı da bu durumu onaylamaktadır (Dode, 2001: 53). Kadın çizmeleri de erkeklerinki ile aynı şekildedir ve yine sabitleyici çizme konçları ve askılara sahiptir (Pletněva, 1974: 51).

¹⁹¹ Pletněva, *Kamennie İzvayaniya*, s. 25; E. N. Tarasenko, *Okrestnosti Rozovki do Mongolskogo Naşestviya*, İstoriçeskiy http://papacoma.narod.ru/books/rozovka/rozovka_5.htm (23. 10. 2015)

Resim 80: Kuman/Kıpçakların kullandıkları bacak askıları

(Pletněva, 1974: 32).

Hem kadınlar hem de erkekler çizme dışında normal ayakkabılar da kullanmışlardır. Bunlar “başmak” olarak adlandırılmış ve mevsimsel özellikler dikkate alınarak farklı malzemelerden üretilebilmiştir. Örneğin “vat” adı verilen keten ayakkabıların varlığı bilinmektedir (Grönbech, 1992: 27, 213).

Kuman/Kıpçakların çorap bağı anlamında “tizge” kelimesini kullanmış olmaları, çizmelerin içine yünden örüldüğü muhtemel olan ve ayak bileklerine bağcıklarla sabitlenen çoraplar giydiklerini düşündürmektedir (Grönbech, 1992: 190; Safran, 1993: 97).

Giyim-Kuşam ifadesi giysilerin yanı sıra saç, baş, makyaj ve türlü aksesuarlar gibi unsurları da bünyesinde barındırmaktadır. Bunların her biri giysiyi tamamlayıcı özellikleri ile ön plana çıkmakta ve bütünlük arz eden bir görüntü ortaya çıkarmaktadır. Süslenme ve aksesuar kullanımı ilkçağlardan günümüze uzanan bir süreklilik göstermiştir. İnsanlar ve özellikle de kadınlar yaşadıkları coğrafi çevreden temin edebildikleri malzemeleri kendi zevk, inanç ve âdetleri ile birleştirerek oluşturdukları çok çeşitli aksesuarlar kullanmışlardır. Bunların çoğu sadece görsel bir amaca hizmet etmenin çok ötesinde, işlevsel özelliklere sahiptir. Kuman/Kıpçakların bozkırdaki yerleşimleri ve komşuları ile olan ilişkileri giyim-kuşam ve özellikle aksesuarlar üzerinde etkili olmuş; kültürel yakınlaşmayı desteklemiştir. Bu noktada coğrafi olarak Ruslara yakın olan bölgelerde daha çok Rusların küresel koni biçimli miğferleri kullanılmış ya da abartılı boncuk dizimli küpeler yine Ruslardan alınmıştır. Daha önce de belirtildiği üzere kollardaki görkemli şeritler ise Bizans etkisi altında ortaya çıkmıştır (Pletněva, 1974: 53; Şalobudov, 1990: 110).

6. 3. 5. Kemer

Kemer Kuman/Kıpçakların vazgeçilmez giyim unsurlarından biridir ve pratiklik üzerine kurulu konar-göçer yaşam kültüründe anlaşılan sadece bir aksesuar olmanın ötesine geçmiştir (Horváth, 1989: 90; İvanov, 2000: 56). Zira pantolonun vücutta sabit durmasını sağlamanın yanı sıra günlük hayatta ihtiyaç duyulan birçok eşyayı da taşıma görevi görmüştür. Kalçaya kadar çekilen pantolonu tutmakla görevli olan kemer bu nedenle olsa gerek bel kısmında değil kalça üzerinde kullanılmıştır (Pletněva, 1974: 36).

Resim 81: Kuman/Kıpçaklardan kalma kemer tokası parçaları

Natsionalna Akademiya Nauk Ukraini Arheologičnij Muzej (Aslı Çandarlı Şahin Özel Arşivi).

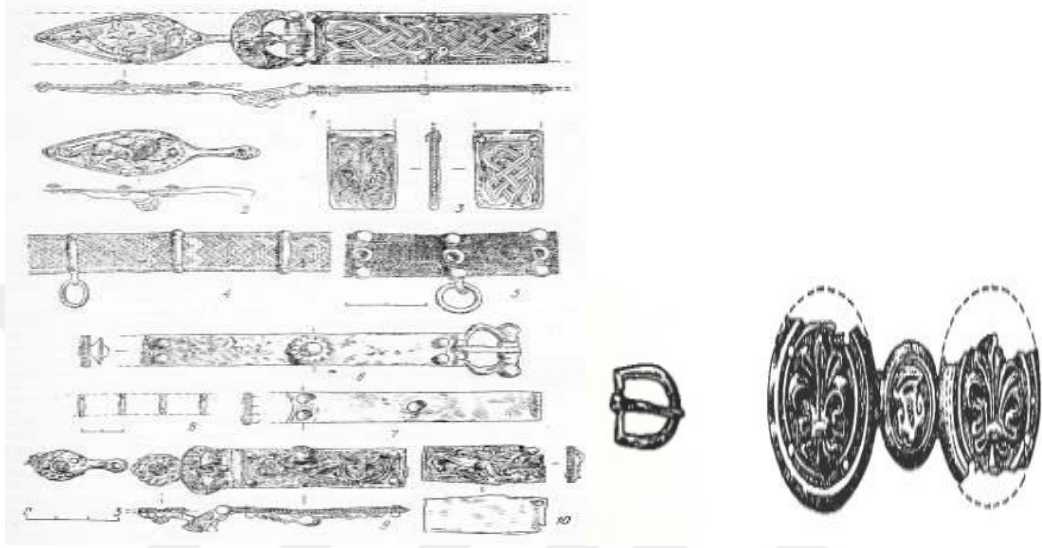
Kuman/Kıpçaklarda kemerle ilgili farklı türler ve dolayısıyla adlandırmalar söz konusudur. Örneğin; uçkur-kemer anlamında “ayl” ve “ıçkır” kelimeleri kullanılmıştır (Grönbech, 1992: 17, 79). “Altın kur” altın kemer anlamındadır¹⁹². “Beligab” kelimesi kuşak-kemeri ifade etmiştir. “Hayış” adı verilen deri kemerler, gümüş veya bronzdan yapılmış tokalarla süslenmiştir¹⁹³. Genel kullanımda sadelik ön plandadır ancak kimi zaman paralel birkaç ince çizgi ya da zikzak ve kakmalarla süslendiği de olmuştur (Pletněva, 1974: 36). Deri kemer kullanımı ve ayrıca bu kemere çeşitli günlük eşyaların asılması en eski devirlerden itibaren konar-göçer Türk boyları için karakteristiktir. Dahası kemerler gerek üzerindeki tokalar gerekse taşıdıkları eşyalar açısından birer rütbe sembolü olarak kullanılmıştır (Horváth, 1989: 90; Baykuzu, 2013: 222, 238). Metal süsler ortaçağ göçebelerinin gelişme dinamiklerindedir.

¹⁹² Grönbech, *Kuman Lehçesi Sözlüğü*, s. 124. Altın kemer Türk toplumlarında bir hükümdarlık sembolü olarak kullanılmıştır. Bkz. Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, C. V, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları (2. Bakı), 1985, s. 75.

¹⁹³ Grönbech, *Kuman Lehçesi Sözlüğü*, s. 28, 76, 191. “Toga tili” tabirinin kullanılıyor olması, kemer tokalarının bugünkü şekline yakın olduğunu düşündürmektedir. Bkz. Safran, *Lûgâtlara Göre Kuman/Kıpçaklar*, s. 99.

Kullanılan altın, gümüş ve bronzun kalitesi ve sayısı, kişinin rütbesi ve sosyal statüsü ile doğru orantılıdır. Mezar buluntularından anlaşıldığına göre toplumun üst düzey üyeleri altın ve gümüş kaplı dizlere doğru sallanan kemerler kullanmışlardır (Horváth, 1989: 90; İvanov, 2000: 56).

Resim 82: Kemer örnekleri

(Horváth, 1989: 88, 95; Otroşenko ve Rassamakin, 1986: 23).

Zaporozye Bölgesi'nde ortaya çıkarılan Kuman/Kıpçak mezarında üç adet kemer takımı bulunmuştur ki, bunlar işçilik ve süsleme açısından dikkat çekici özelliklere sahiptir. İlk takımda toka başı kıvrımlı çerçevesi olan koruyucu bir parçadan oluşmuştur. Bu koruyucu parça açmış çiçek görünümünde gümüş kaplamayla süslenmiş bir bağlantı elemanı (vida) ile kemere bağlıdır. İkinci takımda kemer ucu dışarıdan bakıldığında boru şeklinde kabartma hatla süslenmiştir. Kemerin koruyucu parçasına yüksek kabartmalı aslan figürü yerleştirilmiş ve yaprak sitilinde kenarla sağlamlaştırılmıştır. Oval bir şekle sahip olan yanlar küçük dil deseniyle süslenmiştir. Üçüncü takımın kemer ucunda dış taraf çiçek motifleri ile dekore edilmiş, iç taraf geniş hasır örgü ile bezenmiştir (Otroşenko ve Rassamakin, 1986: 20-24). İç içe geçmiş yaldızlı kafes oyması kemerin daha da zengin bir görünüme kavuşmasını sağlamıştır (Otroşenko ve Rassamakin, 1986: 24; Berejinskiy, 2004: 39).

Macaristan'daki Kuman/Kıpçak mezarlarında bulunan kemer setleri XIII. yüzyıl ortalarına aittir. Bu kemerler o dönemin şövalye ya da zengin insanlarıninki gibi parlaktır. Kemer tokaları silahlarla savaşan şövalyelerin savaş sahnelerini

içermektedir. Pálóczi-Horváth, şövalye kemerlerinin Kuman/Kıpçaklara yüksek Frenk asilzadelerle evli Latin akrabalarından gelen hediyeler olduğunu düşünmüştür (1989: 90-91). Bu tür evlilikler Kuman/Kıpçak gruplarının Bulgaristan'da bulunduğu zamanlarda, 1241-1246 yıllarında gerçekleşmiştir (Otroşenko, 1986:86).

Resim 83: Kuman/Kıpçak taş heykellerinde kemere asılan nesne tasvirleri

(Pletněva, 1974: 119, 127, 141).

Kuman/Kıpçak kemerlerinde çakmaktaşı, tarak, ayna, çanta, bıçak, bileği taşı, çeşitli müzik aletleri ve silah gibi çok çeşitli nesnelere asılıdır (Dode, 2001: 53).

Resim 84: Bileği taşı ve çakmaktaşı örnekleri

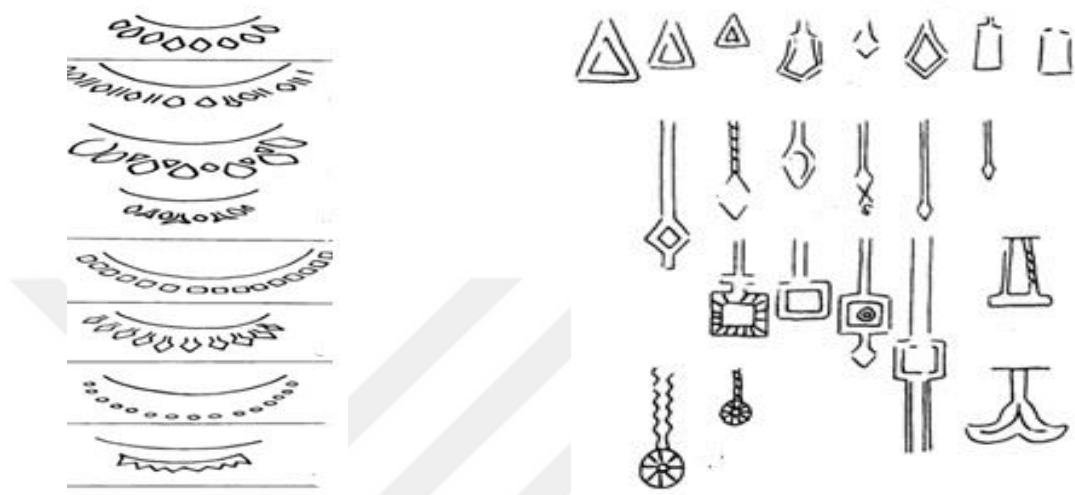

Harkivskiy Natsionalniy Universitet İmeni V. N. Karazina Arheologii Muzey; Harkivskiy İstoriçniy Muzey (Aslı Çandarlı Şahin Özel Arşivi).

6. 3. 6. Göğüs Takıları

Kuman/Kıpçak kadınları kolye, gerdanlık ve karnın ortasına kadar sarkan türde büyük göğüs takıları kullanmışlardır. Bu onların süse ve görünümüne ne kadar önem verdiklerinin de bir göstergesidir.

Resim 85: Kolye tipleri

(Pletněva, 1974: 42, 46).

Kolyeler elbette ki, tek tip değildir. Kendilerini oluşturan boncuk ya da parçalar üçgen, dörtgen, kare gibi geometrik şekillerde olabileceği gibi çift boynuz biçimli-güvercin kuyruğu biçiminde iğneli pandantiflerden oluşan ya da sıradan büyük boncuklarla yapılan kolyeler de mevcuttur (Pletněva, 1974: 45; Horváth, 1989: 92). Kordon ya da kurdeleye takılı şekilde soyun en zengin üyelerini süsleyen kutu biçimindeki göğüs süsleri muhtemelen tılsımları muhafaza etmek için kullanılmış; muska görevi görmüştür (Veselovskiy, 1915: 30; Pletněva, 1974: 47; Horváth, 1989: 93; Pletněva, 2010: 134).

Gökyüzünü temsil eden mavi renk ortaçağ konar-göçerleri için özel bir yere sahip olmuş; yapılan arkeolojik araştırmalar sırasında çok sayıda gök mavisi kolye bulunmuştur. Üçgen, damlacık görünümlü ya da eşkenar dörtgen gibi çeşitli parçalardan oluşan kolyelerin üzeri ya çizgi şeklinde geometrik bezekler ya da daha çok hayvan tasvirleri ile süslenmiştir. Biçimlerin cinsiyetle ilgili olduğu; dörtgen olanların erkekler, üçgen şekillilerin ise kadınlar için hazırlandığı düşünülmüştür. Söz konusu parçalar asılabilmeleri için birer delik içermektedir. Takılar kadınların toplum içindeki yerini göstermesi açısından önemlidir. Nitekim bluğ çağından itibaren takı

kullanmaya başlayan bir kız çocuğunun aksesuarları yaşının ve toplum içindeki rolünün değişmesi ile doğru orantılı bir değişim içinde olmuştur. Dolayısıyla genç bir kızın kullandığı aksesuarlar ile bir annenin hatta herhangi bir anne ile çocuk emziren bir annenin takıları farklılıklar göstermektedir. Bu durumda kadınlar erkeklere oranla çok daha fazla ve çeşitli takılara sahiptir. Kolyelerin mezarlıklar içinde buldukları konumlara bakılarak kullanım alanları hakkında bir fikir sahibi olmak mümkündür. Örneğin kafatası çevresinde bulunan kolyelerin başlıklara takılan süsler oldukları varsayılabilir. Gök mavisi kolyeler en çok boyun ve göğüs bölgesinde bulunmuştur. Leğen kemiği yanında ya da sol uyluk kemiği altında bulunan kolyelerin kuşak ya da korunma için kullanılmış süs tarzı eşyalar olmaları muhtemeldir. Gök mavisi kolye yapma geleneğini Avrupa'ya getirenler Kuman/Kıpçaklar olmalıdır (Polyakova, 2012: 287, 290).

Resim 86: Kuman/Kıpçak taş heykellerinde gerdanlık tasvirleri

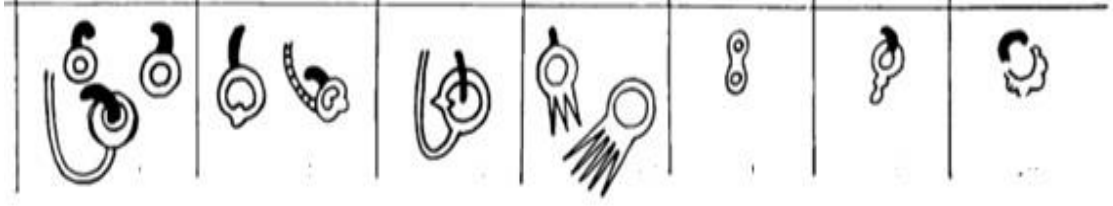
Natsionalniy Muzei Istorii Ukraini (Aslı Çandarlı Şahin Özel Arşivi); Guraç, “2012: 182.

Kolye takma modası her yerde yaygın değildir. Kuman/Kıpçak kadınları arasında en sık kullanılan takı aslında gerdanlıktır. Gerdanlıklar ya düz tellerden ya da kare biçimli bir veya birkaç telin bükülmesiyle oluşmuştur. Zincire takılı olan çeşitli geometrik şekillerden ilaveler vardır. Varlıklı Kuman/Kıpçak kadınları bu takıyı ikili ya da üçlü biçimde kullanmışlardır (Pletněva, 1974: 45; Horváth, 1989: 92). Daha önce de belirtildiği üzere gerdanlıklar Kuman/Kıpçaklar için statü vurgulayan sembollerden biridir.

6. 3. 7. Küpe

Küpe, Avrasya bozkırı Ortaçağ konar-göçerlerinin tümünde sadece kadınların değil aynı zamanda erkeklerin de kullandığı bir aksesuardır (İvanov, 2000: 57-58). Bozkırda ayırıcı özelliği orijinalliği olan, abartılı bikonik veya sivri boynuzlu sallanan gümüş küpeler Kuman/Kıpçakların yanı sıra Karakalpaklılar tarafından da oldukça sık kullanılmıştır (Pletněva, 2010: 135). Düz, boncuklu, çift konili, aşağı yönelimli üç-beş ışınlı halka küpelerin yanı sıra damla ya da ilmek görünümlü veya altı kanatlı küpeler de Kuman/Kıpçaklar tarafından kullanılmış durumdadır. Şekilsel detaylar ve kullanılan malzeme açısından yedi farklı türe ayırmak mümkün olsa da en yaygın kullanım yuvarlak halkalı küpelerdedir (Feodorov-Davidov, 1966: 39; Pletněva, 1974: 44).

Resim 87: Taş heykellerde karşılaşılan küpe tasvirleri

(Pletněva, 1974: 39).

Macaristan'da bulunan Kuman/Kıpçak yerleşim alanlarında yapılan kazı çalışmalarında ise en yaygın olarak bir veya üç delikli ve boncuklarla bezenmiş küpeler ortaya çıkarılmıştır (Horváth, 1989: 92). Mısır sahasında yaşayan Kuman/Kıpçakların küpeye “sızga, sırğa, ısırgak, ısırka, ısraga” gibi adlar verdikleri bilinmektedir (Toparlı ve Vural, 2007: 102, 235-236).

6. 3. 8. Bilezik

XII. yüzyıla ait konar-göçer mezarlarında burmalı bileziklere çok sık rastlanmıştır (Feodorov-Davidov, 1966: 41).

Resim 88: Bilezik örnekleri

Harkıvskiy İstoriçniy Muzey (Aslı Çandarlı Şahin Özel Arşivi).

Bilezik erkek olsun kadın olsun herkes tarafından çok sevilen süs eşyalarından biridir (Ögel, 1985: 257).

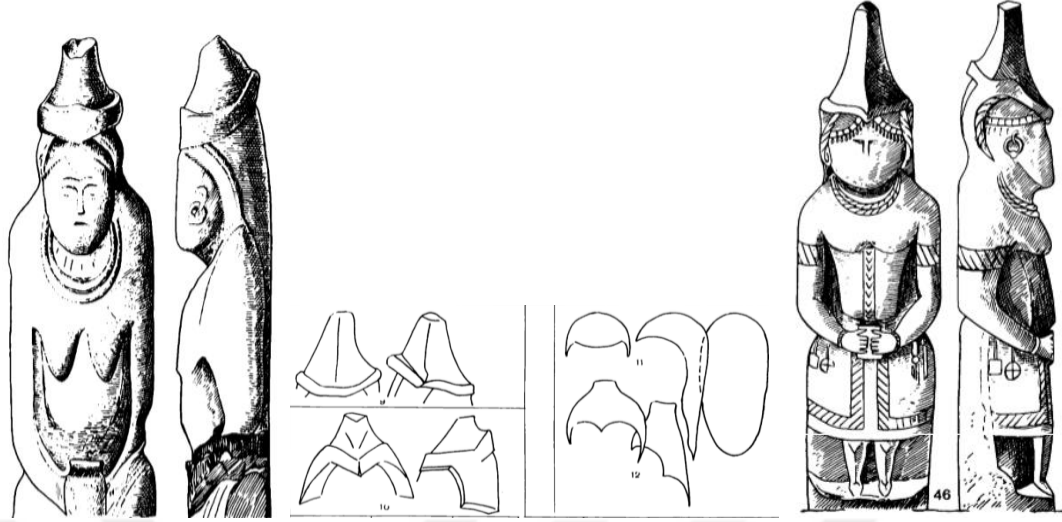
6. 3. 9. Yüzük

Değerli taşlı yüzükler Oğuz-Peçenek dönemi kompleksleri için çok karakteristikken Kuman/Kıpçaklar için nadir rastlanan bir aksesuardır (İvanov, 2000: 56). Bildiğimiz şekli ile yani “yüzük” olarak ifade edilmiştir. Bunun dışında “halka” sözü de yine yüzük anlamı taşımıştır (Grönbech, 1992: 74, 238). Genellikle bronz ve gümüş kullanılarak yapılmıştır (Horváth, 1989: 92).

6. 3. 10. Başlık ve Saç

Kuman/Kıpçaklar gibi mücadeleciler bir toplumda erkeklere ait başlık denince ilk akla gelen hiç kuşkusuz miğfer olmaktadır ki, bu konu askeri kıyafetler başlığı altında ele alınmıştır. Erkekler savaş dönemleri dışında da çeşitli görünüme sahip başlık kullanmışlardır. Baş sıkıca saran, ucu altına düşen ve sivri tepeli bir görünüme sahip olan başlık türü bunlar arasında belki de en bilinenidir (Pletněva, 1974: 34). Kuman/Kıpçaklar arasında “börk” ve “kepes” kelimeleri şapkayı ifade etmiştir (Grönbech, 1992: 40, 98). XIV. yüzyıl Macar minyatürlerinde Kuman/Kıpçaklar sivri uçlu şapkalar giymiş şekilde tasvir edilmiştir. Ancak bu Macarlar da dâhil konar-göçerlerin tümü için uygulanan bir tasvirdir (Dode, 2001: 53). Bunun dışında tepesinde genellikle büyük plaka olan küresel şapkaların varlığı da söz konusudur. Taş heykellerde alt kısmı silindirik üst kısmı piramidal bir şekle sahip olan bir tasvire de rastlanmıştır ki, bunun tam olarak bir miğfer mi yoksa günlük kullanıma yönelik sıradan bir şapka mı olduğu ancak kullanılan malzemenin bilinmesi ile saptanabilir. Zira Kuman/Kıpçaklarda miğferler deriden veya demirden; günlük şapkalar ise ipekten veya kadifeden dikilmiştir (Pletněva, 1974: 34).

Resim 89: Kadın başlık çeşitleri

(Pletněva, 1974: 39, 119).

Kuman/Kıpçaklara ait kadın başlıklarında kendine özgü bir çeşitlilik söz konusudur. Şapka, saç ve kurdele, zincir, halka gibi süslerin birlikteliğinden oluşan farklı modeller kullanılmıştır (Pletněva, 1974: 38). Horváth'a göre çeşitlilik bu konar-göçer halk arasındaki farklı boyların kendilerine özgü başlıkları kullanmalarından ileri gelmiştir (1989: 87). Şapkalar şekilsel özellikleri açısından farklı türlere ayrılmıştır. Üst ve kenar kısımları zikzak, çentik gibi süslemelerle zenginleştirilmiş yüksek taçlı şapkalar; altına inen üçgen bir siperliğe sahip kapaklı türden veya sargılı/çatkılı şapkalar; bere türünden veya "amazon" olarak adlandırılan peçeli ve silindirik şekilli şapkalar; ensesi kalkık, alını hafif inik genellikle yuvarlak yüksek koni şeklinde şapkalar; kulak ve enseyi örten kapüşonlu biçimleri bulunmaktadır. Kuman/Kıpçak kadınları alınlarında düz veya kıvrılmış iki yarım daire şeklinde kurdeleler taşımıştır. Bunların alt kenarları boncuklarla süslü olabilmektedir. Kurdeleler görselliğin yanı sıra kafayı sıkıca sararak şapkayı sabitleme amacına da hizmet etmiştir. Bunun bir diğer yolu ise bükümlü bir kordonun şapkaya dikilerek çene altından geçirilmesi olmuştur (Feodorov-Davidov, 1966: 36-37; Pletněva, 1974: 38, 44).

Resim 90: Kuman/Kıpçak taş heykellerindeki başlık tasvirleri

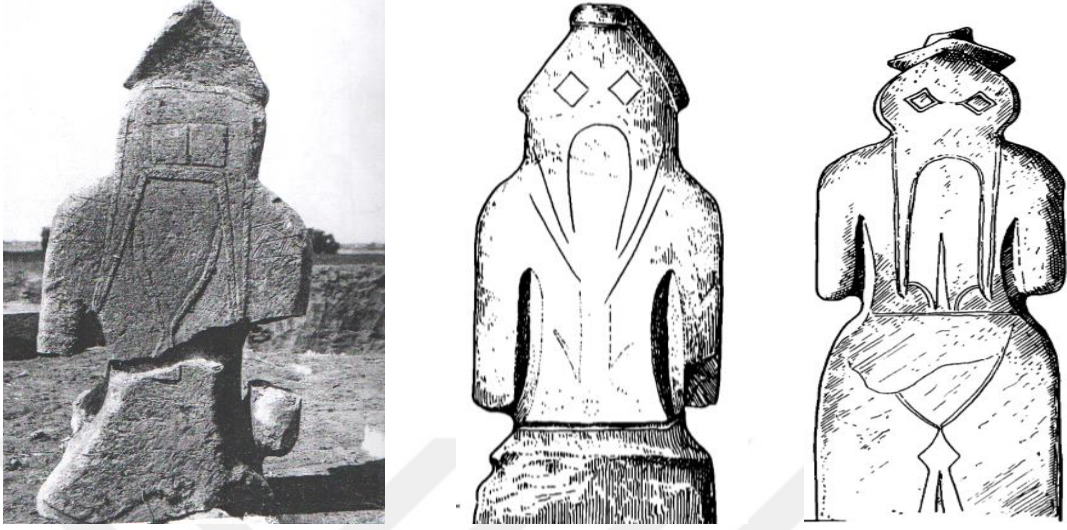

Harkivskiy Istorichniy Muzei; Odesskogo Literaturnogo Muzeya Sad Skulptur (Aslı Çandarlı Şahin Özel Arşivi).

Kuman/Kıpçak kadınlarının başörtüsü için “çalma” kelimesi kullanılmıştır. Yine “çüprek” ve “çüyre(k)” kelimeleri de başa örtülen örtüyü ifade etmiştir (Grönbech, 1992: 48, 53-54).

İrtiş bölgesinde bulunan Kuman/Kıpçak taş heykellerinin de benzer şekilde başlıklar taşınması Kuman/Kıpçakların yaşadıkları coğrafyanın genişliğine rağmen kültürel bağlarını devam ettirmedeki kararlılıklarının bir göstergesidir (Çarikov, 1979: 186-187; Savinov, 1984: 116). Ancak benzerlikler ile beraber bir takım farklılıkların da bulunduğunu belirtmek gerekir. Örneğin Yukarı İrtiş sahasında bulunan ve VII-VIII. yüzyıllar ile IX-X. yüzyıllar olmak üzere iki ayrı döneme ait olduğu tespit edilen taş heykeller incelendiğinde kulaklıklılı şapkalar, etek kısmı kürklü kaftanlar, asma top ya da damla biçimli küpeler gibi farklı detaylar gözlemlenmiştir (Arslanova ve Çarikov, 1974: 223).

Resim 91: Kadın başlıklarının kanat süslemeleri

(Pletněva, 1974: 117, 119, 122; Pustovalov, 2012: 92).

Şapkanın yanı sıra başlıkların bir diğer önemli parçası şapkanın arkasına inen kanatlar ve saç örgüsü detaylarıdır. Başlığın bir kısmı olan kanatlar enseden şapkaya bağlı şekilde kemere ya da daha aşağıya kadar inerek tüm sırtı kapatmıştır. Çoğunlukla örgülü bezemeler ve baklava desenlerle süslenen kanatlar farklı biçimlere sahip olabilmektedir. Kimi zaman uzun ve oval kimi zamansa dar şeritler halindedir. Saç örgüleri, kumaş parçaları ya da kurdeleler kullanılarak süslenmiştir (Pletněva, 1974: 38; Yevglevskiy ve Danilko, 2012: 128).

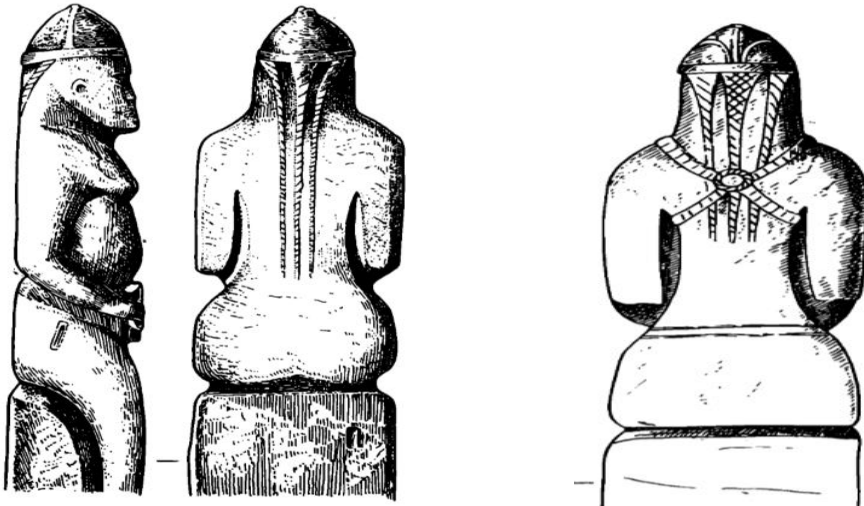
Resim 92: Kuman/Kıpçak kadınlarının başlarındaki boynuz süslemeleri

(Pletněva, 1974: 121, 125, 127).

Kadın başlıklarının belki de en ilginç süslemesi alt tarafı dışa doğru kıvrılmış yay biçimli bir boynuz şeklinde olan süslemelerdir. Şapkanın ön tarafından omuzlara ya da enseye doğru kıvrılan boynuzlar tam olarak koçboynuzu görünümü vermektedir. Çift veya tek olabilmıştır. Bu boynuzların süslenmenin yanı sıra büyü için de kullanılmış olması muhtemeldir (Pletněva, 1974: 41-42; Pletněva, 2010: 134; Prokofyev ve Prokofyeva, 2012: 99).

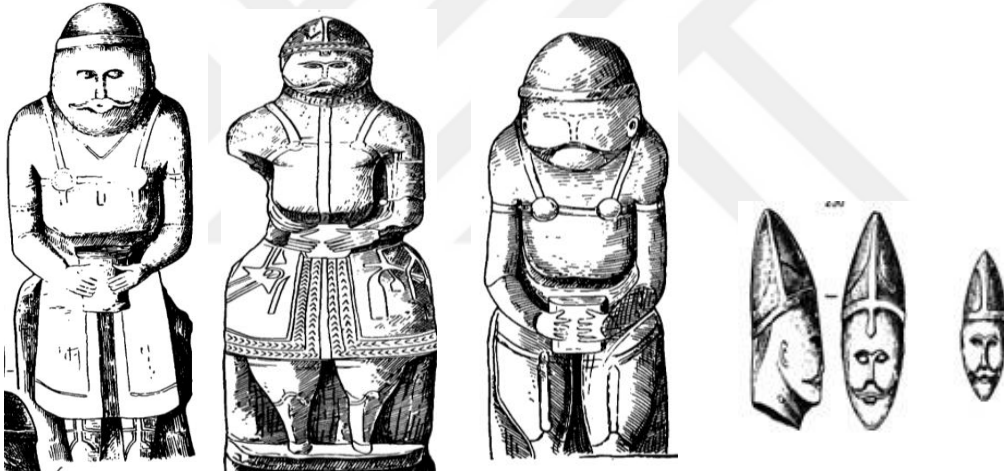
Resim 93: Saç örgüsü kullanan Kuman/Kıpçak erkek tasvirleri

(Pletněva, 1974: 117, 122).

Türkçe konuşan toplumlarda yaygın olarak görülen erkeklerin saç örgüsü kullanması geleneği Kuman/Kıpçaklar için de geçerlidir (Kızlasov, 1964: 354-355). Erkekler başın bir kısmını tıraş etseler de ense köklerinde saç bırakarak bunu örgü şeklinde kullanmışlardır (Berejinskiy, 2004: 41; Carpini, 2014: 26, 99; Horváth, 1989: 87; Pletněva, 1974: 33; Rubruk, 2001: 39). Örgüler ikili ya da üçlü uzun ya da kısa olabilmıştır (Pletněva, 1974: 33-34). Kuman/Kıpçaklar saç örgüleri için “tulum” kelimesini kullanmışlardır (Grönbech, 1992: 196). Ögel bu kelimenin genel anlamda saç örgüsü için değil ayrı bir saç örgüsü için kullanılmış olmasının daha muhtemel olduğunu düşünmüştür (1985: 279). Erkeklerde en çok tercih edilen saç modeli üç örgüdür ancak ensede tek örgü olarak birleşen üç tutamdan oluşan saç modelinin de önemli bir yeri vardır (Pletněva, 1974: 33-34, 53).

Resim 94: Bıyıklı Kuman/Kıpçak erkek tasvirleri

(Pletněva, 1974: 124, 136, 142, 145).

Kuman/Kıpçak erkekleri sadece bıyık kullanmış, sakallarını muhtemelen Uzlar ve Peçenekler gibi tıraş etmişlerdir (Berejinskiy, 2004: 42; Horváth, 1989: 87; Ögel, 1985: 305). Sakallarını kesme, saçlarını kazıtma ve giyim tarzları konusunda her zaman oldukça kararlı bir tutum içinde olmuşlar ve kesinlikle ödün vermemişlerdir. Zira bu, onların kimlik sembollerinden biridir. Macaristan’a giden Kuman/Kıpçaklar için Tétény Kurultayı ile resmileşen Kuman Yasaları dâhilinde saç ve sakal konusunda özgür davranabileceklerinin mevzubahis edilmiş olması da bunu açıkça göstermektedir (Çoban, 2014: 112; Rásonyi, 2006: 108).

6. 3. 11. Makyaj

Kuman/Kıpçakların kullandığı kelimelerden yola çıkarak onların giyim kuşam kadar güzel kokmaya da önem verdiklerini söylemek mümkündür. Kuman/Kıpçak kadınları ciltleri için gül yağı, gül suyu ve misk kullanmışlardır (Grönbech, 1992: 73, Toparlı ve Vural, 2007: 185). Yüzlerine pudra ve allık sürmüşlerdir (Toparlı ve Vural, 2007: 23, 29, 73). Rubruk makyaj konusunda yüzlerini boyayarak kendilerini çirkinleştirdiklerini düşünmüştür (2001: 40).

SONUÇ

Maddi kültür kalıntılarında mümkün olduğunca faydalanarak Kuman/Kıpçakların kültürel hayatlarını nerede ve nasıl yaşadıklarından neye inandıklarına, ne yiyip içtiklerinden nasıl giyindiklerine kadar tüm yönleri ile ele almaya çalıştık. İtiraf etmeliyiz ki işimiz zordu. Şimdiye kadar yapılan çalışmalar Kuman/Kıpçakların siyasi hayatları özellikle Ruslar ya da Macarlar ile olan münasebetleri, dilleri ya da dinleri üzerine yoğunlaşmıştı. Rus yıllıkları daha ziyade yapılan mücadeleleri anlatıyordu. Bu noktada Kuman/Kıpçakların en karakteristik özellikleri olarak dikkat çeken taş heykeller imdadımıza yetişti. Onların gittikleri her yere birer imza niteliğinde taş heykeller dikmiş olmaları çalışmamız açısından büyük şanstı ve bizi heykellerin peşinden Deşt-i Kıpçak'ın günümüz Ukrayna topraklarına gitmeye zorladı. 18 Mayıs-1 Haziran 2017 tarihleri arasında gerçekleşen Ukrayna gezimiz boyunca çeşitli müzelerde Kuman/Kıpçakların izini sürmek, onlardan geriye kalan heykellere dokunabilmek oldukça heyecan vericiydi. Heykellerin görselliği Kuman/Kıpçakların kılık-kıyafet ve aksesuar detayları, silahları hatta dini anlayışları hakkında fikir sahibi olabilmemiz açısından çok kıymetli bilgiler sundu. Sahip olunan inanç gereği ölümlerin eşyaları ile birlikte gömülmesi, arkeolojik araştırma sonuçlarının gündelik yaşam detaylarını bir nebze de olsun gözler önüne serebilmesini sağladı. Codex Cumanicus gibi bir dil yadigârının bulunması, dilsel malzemenin arkeolojik veriler ile örtüştüğünü göstermesi, dolayısıyla ulaştığımız sonuçların sağlamasını yapabileceği sağlaması açısından önemliydi.

Araştırmamız boyunca Kuman/Kıpçakların ata yurdu Türkistan'dan gelen gelenekleri sürdürme konusundaki başarılı gayretlerine şahitlik ettik. O kadar ki, onların bu muhafazakârlığı ve geleneklere sahip çıkmadaki kararlılıkları kaynakların yetersiz kaldığı birçok konuda akıl yürütüp tahminler yapabilmemize imkân tanıdı.

Herşeyden önce araştırmamıza konu olan Kuman/Kıpçaklar kimdir sorusunun cevabını vermeliydik. Bu doğrultuda ortaya atılan birçok farklı görüş ve yapılan menşee tartışmalarını ana hatları ile belirttikten sonra Kuman/Kıpçakların bir Türk boyu olduğunun aslında tartışmaya açık olamayacak kadar net olduğunu, zaten ilim dünyasında da şüpheye yer olmayacak bir biçimde kabul edildiğini dönemin önde gelen coğrafya ve tarihçilerinin de şahitlikleri ile ortaya koyduk.

Kuman/Kıpçaklar söz konusu olduğunda hiç istisnasız bir şekilde karşımıza çıkan ilk bilgi onların farklı milletler tarafından çeşitli adlar ile anılmış olduklarıydı. Söz konusu isimlerin anlamlarını detaylı bir biçimde aktardık. Adlandırmada görülen çeşitliliğin Kuman/Kıpçakların çok geniş bir coğrafi sahada yaşamalarıyla alakalı olduğunu tespit ettik. Zira onlar birçok farklı millet ile temas halindedir ve bu milletlerin her biri onları kendi dil özellikleri ve bakış açıları doğrultusunda isimlendirmişti.

Kuman/Kıpçaklar yaşadıkları sahanın “Deşt-i Kıpçak” biçiminde kendi adları ile anılmasına vesile olmuşlardı. Bu coğrafyanın hangi sınırları kapsadığı, Kuman/Kıpçakların göç yolları gibi noktaları aydınlatmaya çalıştık. Sınırların zaman içindeki değişimini vererek genişlemenin net şekilde görülmesini istedik. Kuman/Kıpçaklar İrtiş’ten Tuna’ya uzanan bu oldukça geniş sahada, buldukları coğrafi alan doğrultusunda Türkistan, İtil-Yayık, Don-Donuç, Lukomor ve Tuna Kuman/Kıpçakları biçiminde adlandırılarak farklı gruplar halinde yaşamışlardı. Söz konusu coğrafi dağılım, ilişkiler açısından herhangi bir olumsuzluk yaratmamış; Kuman/Kıpçakların birbirleri ile olan kültürel bağları, yaşamları boyunca korunmuş ve sürdürülmüştü.

Kuman/Kıpçaklar konar-göçer bir yaşam tarzı benimsemiş; mevsim değişikliklerine göre yazlık ve kışlık alanlar arasında konup göçmüşlerdi. Az miktarda olmakla birlikte zaman içinde yerleşik kültürün izlerine de rastlamak mümkündü. Nitekim Şarukan, Sugrov ve Balin bilinen Kuman/Kıpçak şehirleri idi.

Kuman/Kıpçak toplumunun sosyal yapısını aileden devlete giden bir süreklilik içinde ele aldık. Bu noktada Kuman/Kıpçaklar dıştan evlenme yolu ile gerçekleşen çekirdek aile tipindeki geleneksel Türk aile sistemini sürdürüyor, üst düzey bireyler çoğu zaman siyasi evlilikler gerçekleştiriyordu. Kuman/Kıpçak boy birliğini oluşturan boyları kaynakların verdiği bilgiler doğrultusunda tanıtmaya çalışarak, bunların boy birliği içindeki konumlarını belirttik. Kuman/Kıpçak birliğinin doğu tarafında Peçenek, Uz, Başkurt, Yimek, Kanglı gibi eski boylar yer alırken batı kısımda birliğe yeni unsurlar dâhil olmuş; farklı dilli boylar ile de karışım sağlanmıştı.

Toplum bireyleri arasında bir ayrışma olup olmadığı konusunu inceledik. Hak ve görevler açısından bakıldığında eşitlikçi bir yapı söz konusuydu. Ancak maddi güç ya da yöneten-yönetilen gibi statü farkları devreye girdiğinde ayırım son derece belirgindi

ve gündelik yaşamın her alanında da bu farka vurgu yapılıyordu. Tüm bunları her devirde ve her toplumda görülen olağan bir durum olarak değerlendirdik.

Kuman/Kıpçakların bir devlet oluşumu içinde yer almadıklarına dair günümüze kadar süre gelen geleneksel görüşü sorgulama gereği duyduk. Zira bu, bize göre Kuman/Kıpçaklara yapılan büyük bir haksızlıktı. Aslında devlet kurma süreci içine girdiklerine dair yeni görüşler ileri sürerek ispatlamaya çalıştık.

Kuman/Kıpçaklarda askeri mücadele gündelik yaşamın ayrılmaz bir parçasıydı. Bu noktada Kuman/Kıpçak kimliğinin en çok öne çıkan unsurlarından biri sahip oldukları askeri yetenekleriydi. Geleneksel Türk silahlarını çağın şartlarına göre geliştirerek büyük bir maharetle kullanmışlardı. Komşuları ile bir yandan savaşırken bir yandan da ücretli asker olarak onların ordularında yer almışlar ve farklı birçok devlet ile askeri ittifaklar içine girmişlerdi.

Kuman/Kıpçak toplumunda bireylerin iç dünyalarının dışa vurumu türlü simgeler aracılığı ile gerçekleşmişti. Bu noktada taş heykeller ve bunlar üzerindeki çeşitli çizim ve şekiller en başta gelen sembolik figürlerdi. Heykellerin duruş biçimleri, ellerinde tuttukları kaplar, ölü gömme ve anma törenlerinin gerçekleştiği alanların şekli, kurt, kuş, köpek gibi hayvanlar, mezarda ölüye eşlik eden her bir nesne belli bir amaca hizmet etmekteydi. Eski Türk dini inancı çerevesinde şekillenen bir inanç yapısı söz konusuydu. Bununla birlikte sınırları oldukça geniş Deşt-i Kıpçak coğrafyasında farklı milletlerle kurulan idari, askeri ya da ticari temaslar inançlar konusunda bir çeşitlilik ve zenginlik yaşanmasına neden olmuştu. Kuman/Kıpçakların sınırlı da olsa Hıristiyanlık, İslâmiyet, Yahudilik gibi dinlerin etki alanlarına girdikleri görüldü.

Kuman/Kıpçaklar buldukları coğrafi sahanın avantajlarını kullanmayı bilmişlerdi. Bu noktada Karadeniz ve Hazar Denizi kıyısında olmanın yanı sıra İtil, Özü, Don gibi nehirlerin de sınırları dâhilinde bulunuyor olması, ticaretin gelişimini destekleyen unsurlar olarak öne çıkmıştı. Kuman/Kıpçaklar İtil ticaret yolu ve Kırım sahilindeki liman şehirleri ile öne çıkan Karadeniz ticaret yolu vasıtasıyla önemli ticari faaliyetlerde bulunmuşlardı. Ana geçim kaynağı hayvancılıktı. Hayvanların doğrudan ticari birer unsur olmasının yanı sıra gündelik yaşamı kolaylaştıran eşyalar da ağırlıklı olarak hayvancılığa dayanmış; Kuman/Kıpçaklarda zanaat ve meslekler bu şekilde bir gelişim göstermiş; hayvan ürünlerinin işlenmesine yönelik meşguliyet alanları yoğun biçimde oluşmuştu. Bunun yanı sıra Deşt-i Kıpçak coğrafyasında bulunan madenlerin

ya da taşların işlenmesine yönelik bir ustalaşma görülmekteydi. Heykeltraşlığın ulaştığı üst seviye, taş heykellerin giysi detayları ya da yüz ifadelerinden çok rahat anlaşılıyordu. Demircilik, dokumacılık, marangozluk gibi geleneksel zanaatlar Kuman/Kıpçaklar tarafından benzer biçimde sürdürülmüştü.

Kuman/Kıpçaklar barınma, yeme-içme ve giyinme gibi temel ihtiyaçlarını konar-göçer yaşam kültürü doğrultusunda şekillendirmişti. Her bir faaliyet belli bir plan ve aslında kesin kurallar doğrultusunda gerçekleştiriliyordu. Sınırlı mekânlarda geniş alanlar yaratabilmek, uzun süren göç yolculukları sırasında aile düzeni ve günlük yaşamın aksamamasını sağlamak ancak konar-göçer yaşamın verdiği pratiklik sayesinde mümkün olabilmişti. Kılık kıyafetlerde rahat hareket edebilmek kadar şıklığın da ön planda olduğu ipekli ve işlemeli kumaşlardan, nakışlı süslemelerden anlaşılmaktaydı. Kuman/Kıpçak kadınlarının kolye, gerdanlık, küpe, yüzük gibi aksesuarları, türlü başlıklarına ilaveten özellikle boynuz biçimi verdikleri saçları onların görselliğe verdikleri önem konusunda fikir sahibi olmamız açısından önemliydi. Erkekler için ise kemer hem günlük kullanım eşyalarını taşıyan hem de farklı metallere yapılan tokaları ile rütbe sembolü olan bir aksesuardı.

Nihayetinde Kuman/Kıpçakların, Türkistan'dan Doğu Avrupa'ya uzanan yaşamları boyunca bir yandan geleneksel yapıyı muhafaza ederken diğer yandan yeniliklere bir o kadar açık olduklarını, kendilerini çağın şartlarına göre güncellemeyi başarabildiklerini gördük. Görsel zevkleri, sanatçı ruhları, askeri yetenekleri son derece gelişmiş olan Kuman/Kıpçak mensûplarını daha yakından tanımaya çalışmak; yüzyıllar öncesine gidip onların gündelik yaşamlarına eşlik etmek, sıradan bir Kuman/Kıpçak nasıl yaşar sorusuna cevap aramak bizim açımızdan son derece keyifliydi. Tüm çabalarımıza rağmen varolan eksiklerimizin yapıcı eleştiri ve tavsiyeler sayesinde tamamlanabileceği düşüncesindeyiz. Umarız ki, Kuman/Kıpçakların kültürel hayatlarını bir bütünlük içinde, kapsamlı ve derli toplu şekilde ele alma gayretimiz ilim dünyasına küçük de olsa bir fayda sağlar ve yine umarız ki, bu araştırma arkeolojik verilerin ve görsel malzemenin rehberliğinde yapılmış bir tarih çalışması olması noktasında ülkemizdeki bir boşluğu doldurur.

KAYNAKÇA

AÇIKEL, A. (1990). *XI. Asırda Orta Asya Türk Boylarında Sosyal Hayat İçinde Meslek ve Sanatlar*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

ADJİ, M. (2016). *Avrupa Türkler ve Büyük Bozkır Kıpçaklar* (Z. Bağlan Özer, Çev.) İstanbul: Doğu.

AHİNCANOV, S.M. (2009). *Türk Halklarının Katalizör Boyu Kıpçaklar* (K. Yıldırım, Çev.) İstanbul: Selenge.

AHİNCANOV, S.M. (1976). Ob Etničeskom Sostave Kıpçakov Srednevekovogo Kazahstana. *Proşloe Kazahstana Po Arheologičeskim İstočnikam*, s. 81-93.

AGACANOV, S. G. (2010). *Oğuzlar* (E.Necef- A. Annaberdiyev, Çev.) İstanbul: Selenge.

AKTEMUR, A. M. (2012). *Ardahan ve Çevresindeki Soyut İnsan Heykeli Formlu Mezar Taşları*. Erzurum: Eser Ofset.

ALASANIA, G. (2002). Gürcistan Kıpçakları. *Türkler*, C.2, Ankara: Yeni Türkiye. s. 793-797.

ALTINKAYNAK, E. (1999). Arpaçay Mezarları ve Mezar Şekilleri, *Anayurttan Atayurda Türk Dünyası*, 18, s. 43-50.

ALTINKAYNAK, E. (2008). Deşt-i Kıpçak Balbalları, *Turkish Studies International Periodical Fort he Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 3/4 Summer, s. 97-119.

ALTINKAYNAK, E. (2008). Ukrayna'daki Kıpçak Balballarında Eşya ve Motifler", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi The Journal Of International Social Research*, Volume 1/3 Spring 2008, s. 72-82.

ARAT, F. S. (2017). *Türk Kültüründe Kamlık*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

ARGUNŞAH, M. (4-7 Aralık 2013) "Bir Türk Kültür Hazinesi Olarak Kodeks Kumanikus", *VI. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildirileri*, Uludağ Üniversitesi, (Ed. Hatice Şahin-İbrahim Karahancı), C. II, Bursa 2014, s. 1007-1016.

ARİSTOV, N.A. (1877). *O Zeml Polovetskoy* (İstoriko-Geografičeskiy Oçerk). Kiev: Izvestiya İstoriko-Filologiçeskago İnituta.

ARISTOV, N.A. (2014). *Türk Halklarının Etnik Yapısı* (A. Batur Çev.), İstanbul: Selenge.

ARSEVEN, C. E. (1970). *Türk Sanat Tarihi*, İstanbul: Milli Eğitim.

ARSLANOVA, A. A. (1990). Kıpçaki i Termin Daşt-i Kıpçak (Po Dannım Persidskih İstočnikom XIII-XVIII vv.), *Natsionalny Vopros v Tatarii Dooktyabrskogo Perioda*, Kazan, s. 4-20.

ARSLANOVA, F. H. ve ÇARİKOV A. A. (1974). Kamennie İzvayaniya Verhnego Priirtışya, *Sovetskaya Arheologiya*, 1974/3, Moskva: *Akademiya Nauk SSSR*, s. 220-235.

ARTAMONOV, M. İ. (2008). *Hazar Tarihi Türkler, Yahudiler, Ruslar* (A. Batur, Çev.), İstanbul: Selenge.

AYDIN, E. (2007). *Şine Usu Yazıtı*, Çorum: Karam.

AYÖNÜ, Y. (2009). Bizans Ordusunda Ücretli Türk Askerler (XI-XII. Yüzyıllar), *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 25, s. 53-69.

BARTHOLD, V. V. (1968). Noviy Trud o Polovtsah, *Soçineniya, Tom V*, İzdatelstvo Nauka Glavnaya Redaktsiya Vostoçnoy Literaturı, s. 392-408.

BARTHOLD, V. V. (1968). Kıpçaki, *Soçineniya, Tom V*, İzdatelstvo Nauka Glavnaya Redaktsiya Vostoçnoy Literaturı, s.550.

BARTHOLD, V. V. (1968). Kayı, *Soçineniya, Tom V*, İzdatelstvo Nauka Glavnaya Redaktsiya Vostoçnoy Literaturı, Moskva s. 536.

BARTHOLD, V. V. (1990). *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan* (H. D. Yıldız, Haz.), Ankara: Türk Tarih Kurumu.

BARTHOLD, V. V. (2006). *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler* (K.Y. Koprıman ve İ. Aka, Haz.), Ankara: Türk Tarih Kurumu.

BARTHOLD, V. V. (1947). Türklerde ve Moğollarda Defin Meselesine Dair, *Belleten C. XI S. 43*, (A.K. İnan, Çev.) s. 515- 539.

BASKAKOV, N. A. (1984). İmena Polovtsev i Nazvaniya Polovetskih Plemen v Russkih Letopisyah, *Turkskaya Onomastika*, s. 48-76.

BAŞTAV, Ş. (2005). Eski Türklerde Harp Taktiği. *Makaleler*, 3, (S. Yalçın ve E. Erdoğan, Haz.) Ankara: Berikan. s. 179-193.

BAYKUZU, T. D. (2013). İslâm Öncesi Orta Asya Türklerinde Kur ve Kurluk, *Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. 53, S. 1, s. 221-250.

- BELA, K. (1944). XI-XII. Asırlarda Uz'lar ve Koman'ların Tarihine Dair, *Belleten*, C. VIII, S. 29, (H. Koşav, Çev), s. 119-135.
- BELLİ, O. (2002). Türkler'de Taş Heykel ve Balballar, *Türkler*, C. III, Ankara: Yeni Türkiye. s. 913-914.
- BELLİ, O. (2003). *Kırgızistan'da Taş Balbal ve İnsan Biçimli Heykeller*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat.
- BEREJİNSKİY, V. G. (2004) .Kostum Polovetskogo Voina, *İstoriya*, I, s. 34-47.
- BERNŞTAM, A. N. (1947). Drevneyşie Turkskie Elementı v Etnogenez Sredney Azii, *Sovetskaya Etnografiya Sbornik Statey 6-7*, Moskva-Leningrad: İzdatelstvo Akademik Nauk SSSR. s. 148-158.
- BERTA, A. (1998). Kumanların Kökeni Macaristan'daki Kumanların Erken Tarihi, (E. Yılmaz, Terc.), *Türk Dünyası İncelemeleri Prof. Dr. Kemal Eraslan Armağanı*, İstanbul: Yesevî. s. 133-142.
- BEZVERHİY, A. P. (1990). Datirovka i Etničeskaya Prinadlejnost Koçevniçeskogo Pograbeniya u. S. Preobrajenka, *İssledovaniya Po Arheologii Podneprovya, Dnepropetrovsk* .
- BİÇURİN, N. Y. (1950). *Sobranie Svedeniy O Narodah, Obitavşih v Svedney Azii v Drevnie Vremena, T. 1*, Moskova: İzdvo AN SSSR.
- BOSWELL, A. B. (1927). The Kıpçhak Turks, *The Slavonic Review, Volume 6, No: 16*, s. 68-85.
- BOZKURT, N. (1993). Çadır, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C. 8, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı. s. 158-162.
- BOZKURT, N. (2002). Kılıç, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C. 25, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı. s. 405-408.
- BRANDENBURG, N. E. (1889). Vıpiska İz Jurnalı Raskopok Kurganov So Skeletami V Skorçennom Polojenii, *Trudı X Arheologiçeskogo Syezda*. Kiev.
- BREMEN, A. V. (1959). *Hictory of the Archbishops of Hamburg-Bremen*, (F. J. Tschan, Terc.), New York: Columbia University .
- CAFEROĞLU, A. (1961). Türk Onomastiğinde “Köpek” Kültü, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, Ankara. s. 1-11.
- CARPİNİ, P. (2014). *Plano Carpini'nin Moğolistan Seyahatnamesi (1245-1247)*, (E.Ayan, Terc.), İstanbul: Gece.

CURTA, F. (2006). *Southern Eastern Europe in the Middle Ages 50P.-1250*, Cambridge: Cambridge University.

CÜZCANİ, (1343). *Tabakat-ı Nasiri*. C. 2. (Abdulhay Habibi, Neşr.). Kabil: Encümen-i Tarih-i Afganistan.

CÜZCANİ, (1864). *Tabakat-i Nasiri, (Captain W. Nassau Lees)*, Calcutta.

CZEGLÉDY, K. (1895). A Kunok Eredetéről, *Magyar Östörténet Tanulmányok*, (E. Schütz-É. Apar, Ed.) Budapest.

ÇAĞATAY, S. (1944). Codex Cumanicus Sözlüğünün Basılışı Dolayısıyla, *Ankara Üniversitesi Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. 2, S. 5, Ankara. s. 759-772.

ÇARİKOV, A. A. (1979). O Lokalnih Osobnostyah Kamennih İzvayaniy Priirtişya, *Sovetskaya Arheologiya*, 2, s. 179-190.

ÇOBAN, E. (2014). *Orta Çağ'da Kumanlar ve Macarlar*, Ankara: Nobel.

ÇOBANOĞLU, Ö. (2011). “Batı Sibiryaya Türk Kültürü Tetkiklerine Göre Kayın Ağacının Türk Mitolojisinde Kutsallaşmasının Maddi Kültürel Nedenleri”, *III. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu 26-29 Mayıs 2010 Bildiriler Kitabı*, C. I, (Ü.Ç. Şavk, Ed.), Ankara: Hacettepe Üniversitesi.

ÇOPUROĞLU, C. (2015). İnsan, Çevre, Kültür Etkileşimi Çerçevesinde Barınma Kültürü, *Milli Folklor*, S. 57, s. 46-57.

ÇORUHLU, Y. (2013). *Erken Devir Türk Sanatı İç Asya'da Türk Sanatının Doğuşu ve Gelişimi*, İstanbul: Kabalcı.

ÇORUHLU, Y. (2016). *Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar-Orta ve İç Asya'nın Erken Devir Türk Mezar Mimarisi Üzerine Bir Deneme*, İstanbul: Ötüken.

ÇURİLOVA, L. N. (1990). O Semantike Risunkov Na Polovetskih İzvayaniyah, *İssledovaniya Po Arheologii Podneprovya*, Dnepropetrovsk .

DODE, Z. V. (2001). Srednevekoviy Kostum, İzdatelskaya Firma “Vostochnaya Literatura” Ran, Moskva.

DONUK, A. (1982). Çeşitli Topluluklarda ve Eski Türklerde Aile, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Fatih Sultan Mehmed'e Hatıra Sayısı, S. 33, 1980/1981, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası. s. 147-168.

DONUK, A. (1988). *İdarî-Askerî Unvan ve Terimler*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.

DİVİTÇİOĞLU, S. (2005) *Orta-Asya Türk İmparatorluğu VI-VIII. Yüzyıllar*, (3. Baskı). İstanbul: İmge.

- DİYARBEKİRLİ, N. (1972). *Hun Sanatı*, İstanbul: Milli Eğitim.
- DUVARCI, A. (2002). Türklerde Yiyecek İçecek Kültürü, *Türkler*, C.4, Ankara: Yeni Türkiye. s. 230-235.
- EBERHARD, W. (1941). Çin Kaynaklarına Göre Türklerde ve Komşularında Spor, (N. T. Uluğtuğ, Çev.), *Ülkü Dergisi*, S. 14, s. 209-215.
- EBERHARD, W. (1964). Eski Türk Dini, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C. XIII. İstanbul.
- Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî (2000). *İbn Battûta Seyahatnâmesi I*, (A. S. Aykut, Çev.), İstanbul: Yapı Kredi.
- EBU'L GAZİ BAHADIR HAN, (2011). *Türklerin Şeceresi*, (N. Uğurlu ve O. E. Vardar, Haz.), İstanbul: Örgün.
- ECKHART, F. (2010). *Macaristan Tarihi*, (2. Baskı). (İ. Kafesoğlu, Çev.), Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- ELİYAROV, S. (Nisan 1990). Kurddan Türeyiş Efsanesinin Tarihi Coğrafyasına Dâir, *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 65, s.83-99.
- EREN, H. (Haziran 1955). Kimek ve İmek Boy Adları Hakkında, *Türk Dili Dergisi*, C. IV, S. 45, s. 541-543.
- ERGİN, M. (2011). *Dede Korkut Kitabı*, (46. Baskı). İstanbul: Boğaziçi.
- ESİN, E. (1978). *İslâmiyet'ten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslâma Giriş* (Türk Kültürü El-Kitabı, II, Cild I/ b'den Ayrı Basım), İstanbul: Edebiyat Fakültesi.
- ESİN, E. (2002). Orduğ (Başlangıçtan Selçuklulara Kadar Türk Hakan Şehri), *Türkler*, C. 3, Ankara: Yeni Türkiye. s. 129-149.
- FEODOROV-DAVIDOV, G. A. (1966). *Koçevniki Vostoçnoy Evropı Pod Zoloto Ordınskih Hanov*, Arheologičeskie Pamyatniki, İzdatelstvo Moskovskogo Universiteta.
- FEODOROV-DAVIDOV, G. A. (1966). *Koçevniki Vostoçnoy Evropı X-XIV vekah*, İzdatelstvo Moskovskogo Universiteta.
- FINDIKOĞLU, Z. F. (1945). Türk Aile Sosyolojisi, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, C. 11, S. 3 / 4, s. 252-282.
- GEDİKLİ, Y. (2004). Kuman Adının Kökeni ve Anlamı. *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 153, s. 149-179.

GENÇ, R. (1997). Kaşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

GERESKOVA, L. S. (1974). Polovetskaya Statuya İz S. Çernuhino, *Sovetskaya Arheologiya*, Moskva: Akademiya Nauk SSSR, s. 256-257.

GİRİNÂTÎ SEYAHATNAMESİ, (2011). (F. Sabuncu, Haz.). İstanbul: Yeditepe.

GOLDEN, P. B. (2006). *Türk Halkları Tarihine Giriş*, (O. Karatay, Çev.), Çorum: Karam.

GOLDEN, P. B. (2006). *Hazar Çalışmaları*, (E. Ç. Mızrak, Çev.), İstanbul: Selenge.

GOLDEN, P. B. (1980). The Polovci Dikii, *Harvard Ukrainian Studies III/IV* (1979-1980), s. 296-309.

GOLDEN, P. B. (1986). Cumanica II: The Ölberli(Ölperli): The Fortunes and Misfortunes of an Inner Asian Nomadic Clan, *Wiesbaden: Archivum Eurasiae Medii Aevi*, VI(1986), s. 5-29.

GOLDEN, P. B. (1991). The Dogs Of The Medieval Qıpçaqs, *Varia Eurasiatrica Festschrift für Professor Andras Rona-Tas, Szeged*.

GOLDEN, P. B. (1996). Kıpçak Kabilelerinin Menşesine Yeni Bir Bakış, *Uluslararası Türk Dili Kongresi, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları*, s. 47-63.

GOLDEN, P. B. (1997). Cumanica IV: The Tribes Of The Cuman-Qıpçaqs, *Wiesbaden: Archivum Eurasiae Medii Aevi*, IX(1995-1997). s. 99-122.

GOLDEN, P. B. (1997). Wolves, Dogs and Qıpçak Religion, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung*, Tomus L(1-3), s. 87-97.

GOLDEN, P. B. (2000). Kuman-Kıpçaklarda Din Meselesi, *Hasan Eren Armağanı*, Ankara: Türk Dil Kurumu. s. 152-176.

GOLDEN, P. B. (2002). Kıpçak Kabileleri Üzerine Notlar: Kimek ve Yemekler, (O. Karatay, Terc.), *Türkler*, C. 2, Ankara: Yeni Türkiye. s. 757-766.

GOLDEN, P. B. (2009). Güney Rusya Bozkırlarının Halkları/Kumanlar (A. Arel, Terc.), *Erken İç Asya Tarihi* (D. Sinor, Der.), İstanbul: İletişim Yayınları. s. 373-381.

GOLUBOVSKİY, P. V. (2011). *Peçenegi, Torki i Polovtsı Rus İ Step Do Naşestviya Tatar*, Moskva: Veçe.

GORDLEVSKİY, V. A. (1961). Çto Takoe Bosıy Volk?. İzbrannıye Soçineniya, II, Moskva.

- GORODTSOV, V. A. (1905). Rezultatı Arheologičeskih İssledovaniy V Bahmutskom uezde Ekaterinoslavskoy Gubernii, 1903 goda, Trudı, XII, I, Moskva.
- GORODTSOV, V. A. (1907). Rezultatı Arheologičeskih İssledovaniy V Bahmutskom uezde Ekateriposlavskoy Gubernii, Trudı XIII Arheologiya syezda T. 1, Moskva.
- GORODTSOV, V. A. (1910). Bitovaya Arheologiya. Kurs Lektsiy. Moskva.
- GÖKALP, Z. (1989). Türk Medeniyeti Tarihi. (Y. Toker, Haz.). İstanbul: Toker.
- GÖKBEL, A. (2000). *Kıpçak Türkleri*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- GÖKBEL, A. (2002). Kıpçaklarda Sosyo-Kültürel ve Dinî Yapı, *Türkler*, C. 3, Ankara: Yeni Türkiye. s. 177-190.
- GÖKSU, E. (2015). *Türk Kültüründe Silah, (2. Basım)*, İstanbul: Ötüken.
- GÖMEÇ, S. Y. (2014). Eski Türk Ordusunun Genel Mahiyeti, Türk Tarihinden İzler I, Ankara: Berikan. s.67-88
- GÖMEÇ, S. Y. (2014). Türk Tarihinde Kıpçaklar, *Türk Tarihinden İzler II*, Ankara: Berikan. s. 129-156.
- GÖMEÇ, S. Y. (2014). Türk Ailesine Genel Bir Bakış, *Türk Tarihinden İzler II*, Ankara: Berikan. s. 17-28.
- GÖMEÇ, S. Y. (2014). Kök Türkçe Belgelerdeki Bazı Akrabalık İsimleri, Türk Tarihinden İzler, II, Ankara: Berikan. s. 73-80.
- GÖMEÇ, S. Y. (2014). Divanü Lugat-it-Türk'de Akrabalık Bildiren Terimler, Türk Tarihinden İzler, II, Ankara: Berikan. s. 81-93.
- GRÖNBECH, K. (1936). Codex Cumanicus Cod. Marc. Lat. DXLIX In Faksimile Herausgegeben Mit Einer Einleitung. Kopenhagen: Levin&Munksgaard.
- GRÖNBECH, K. (1992). *Kuman Lehçesi Sözlüğü Codex Cumanicus'un Türkçe Sözlük Dizini* (K. Aytaç, Çev.), Ankara: Kültür Bakanlığı.
- GUGUEV, Yu. K. (2012). Polovetskoe Svyatilişe Na Severskom Dontse (Problema Rekonstruksii Pervonaçalnogo Vida Kultovogo Kompleksa), *Trudı Po Arheologii Stepı Evropy V Epohu Srednevekoviya, Tom 10 Polovetskoe Vremya*, Donetsk: Donetskii Natsionalniy Universitet.
- GUMİLEV, L. N. (2002). *Hunlar*. (A. Batur, Çev.), İstanbul: Selenge.
- GUMİLEV, L. N. (2003). *Muhayyel Hükümdarlığın İzinde*. (A. Batur, Çev.), İstanbul: Selenge.

GUMİLEV, L. N. (2003). *Hazar Çevresinde Bin Yıl* (A. Batur, Çev.), İstanbul: Selenge.

GUMİLEV, L. N. (2006). *Eski Ruslar ve Büyük Bozkır Halkları, C. I*, (A. Batur, Çev.), İstanbul: Selenge.

GUMİLEV, L. N. (2006). *Avrasyadan Makaleler-I*, (A. Batur, Çev.), İstanbul: Selenge.

GUMİLEV, L. N. (2006). Uluslararası Ticaret ve Tabii Takas Sisteminde Eski Rusya ve Komşuları, *Avrasyadan Makaleler-I*, (A. Batur, Çev.), İstanbul: Selenge. s. 277-290.

GURAÇ, İ. R., (2012). Polovetskie Kamenni İzvayaniya İz Fondov Azovskogo Muzeya-Zapovednika, *Trudi Po Arheologii Stepi Yevropı V Epohu Srednevekovya, T. 10(Polovetskoe Vremya)*, Donetsk: Donetsk National University, s. 155-188.

GURKİN, S. V. (1987). Polovetskie Svyatilişa S Derevyannimi İzvayaniyami Na Nijnem Donu, *Sovetskaya Arheologiya*, 1 İzdatelstvo Akademiya Nauk SSSR, s. 100-109.

GURKİN, S. V. K Voprosu O Sematike Polovetskih Svyatiliş, İstoriko-Arheologičeskie İssledovaniya V. r. Azove İ Na Nijnem Donu V 1988 Godu (Tezisi Dokladov K Seminaru) r. Azov 1989(http://Annales.info/life/iaian89-htm#_Toc132380708).

GÜL, B. (2006). Hayvan Adları ile Kurulan Türk ve Moğol Kişi Adları. *Türkbilig*, 12, s. 185-191.

GÜNAY, Ü. H. Güngör, (2009). *Başlangıçlarından Günümüze Türklerin Dini Tarihi, (5. Baskı)*. İstanbul: Rağbet.

GÜRCİSTAN TARİHİ (Eski çağlardan 1212 yılına kadar), (2003). (M. Félicité-H. D. Andreyan, Çev.), (E. Merçil, Haz.), Ankara: Türk Tarih Kurumu.

HAN HANEDANLIĞI TARİHİ HSIUNG-NU (HUN) MONOGRAFİSİ (2004). (A. Onat, S Orsoy. K. Ercilasun). Ankara: Türk Tarih Kurumu.

HEYD, W. (2000). *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi (2. Baskı)*, (E. Z. Karal, Çev.), Ankara: Türk Tarih Kurumu.

HORVÁTH, A. P. (1989). *Pechenegs, Cumans, lasians:Steppe Peoples in Medieval Hungary*, Budapeşte: Kner Printing House.

Hudūd al-‘Ālam ‘The Regions Of the World’ A Persian Geography 372 A.H-982A.D. (1970). (Terc. V. F. Minorsky), (Second Edition), London.

HUDÛDÜ'L-ÂLEM Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib, (2008). (V. Minorsky, Haz.), (A. Duman, M. Ağarı, Çev.), İstanbul: Kitabevi.

HUDYAKOV, Y. S. (2002). Eski Türklerde Silah, (D. Atmaca, Çev.), *Türkler*, C. 3, Ankara: Yeni Türkiye, s.468-477.

İBN BATTÛTA, (2000). *İbn Battûta Seyahatnamesi*. (A. S. Aykut, Çev.). İstanbul: Yapı Kredi.

İBN FAZLAN, (1995). *Seyahatnâme*. (R. Şeşen, Terc.), İstanbul: Bedir.

İBN HALDUN, (2003). *Devlet*, (O. Arpaçukuru, Çev.), İstanbul: İlke.

İBN HURDAZBİH, (2008). *Yollar ve Ülkeler Kitabı* (M. Ağarı, Çev.), İstanbul: Kitabevi.

İBNÜ'L ESÎR, (1987). *El Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi*. (A. Ağırakça-A. Özaydın, Çev.), C. XII, İstanbul: Bahar.

İBNÜ'L-ESÎR, (2008). *İslâm Tarihi El Kâmil Fi't-Tarih*, C. VII, İstanbul: Hikmet Neşriyat.

İNAN, A. (1976). Eski Türk Dini Tarihi, İstanbul: Milli Eğitim.

İNAN, A. (1995). Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

İNAN, A. (1998). Türk Etnolojisini İlgilendiren Birkaç Terim-Kelime Üzerine, *Makaleler ve İncelemeler*, C. I, Ankara: Türk Tarih Kurumu. s. 628-644.

İNAN, A. (1998). Güvey, Makaleler ve İncelemeler, C. I, Ankara: Türk Tarih Kurumu. s. 335-340.

İNAN, A. (1998). Türk Düğünlerinde Exogamie İzleri, *Makaleler ve İncelemeler*, C. I, Ankara: Türk Tarih Kurumu. s. 341-349.

İNAN, A. (1998). Adaş ve Sağdıç Kelimelerinin En Eski Anlamları, *Makaleler ve İncelemeler*, C. I, Ankara: Türk Tarih Kurumu. s. 295-304.

İNAN, A. (1998). Türk Mitolojisinde ve Halk Edebiyatında Kadın, *Makaleler ve İncelemeler*, C. I, Ankara: Türk Tarih Kurumu. s. 274-280.

İNAN, A. (1998). Göçebe Türk Boylarında Evlâtlık Müesseseleriyle ilgili Gelenekler, *Makaleler ve İncelemeler*, C. I, Ankara: Türk Tarih Kurumu. s. 305-316.

İNAN, A. (1998). Orun” Ve “Ülüş” Meselesi I-Mevki-Orun Hukuku, *Makaleler Ve İncelemeler*, C. I, Ankara: Türk Tarih Kurumu. s. 241-254.

İSTAHRİ, (2015). *Ülkelerin Yolları Değerlendirme-Metin* (M. Ağarı, Çev.), İstanbul: Ayışığı Kitapları.

İVANOV, V. A. (2000). “Ubranstvo Kostuma Srednevekovih Koçevnikov Evrazii”, *Kultura Stepey Evrazii Vtoroy Polovini I Tısaçeletiya* N. E. (iz istorii kostuma), Tezisi Dokladov III Mejdunarodnoy Arheologičeskoj Konferentsii 14-18 Marta 2000, Samara.

İVANOV, V. A. V. A. Kriger, (1988). *Kurganı Kıpçakskogo Vremeni Na Yujnom Urale(XII-XIV vv)*, Akademiya Nauk SSSR, Moskva: “Nauka”.

JOİNVİLLE de J. (2016). *Bir Haçlının Hatıraları* (C. Kanat, Çev.), İstanbul: Yeditepe.

JUMAŞEV, R. M. (2003). *İstoriya Kazahstana S Drevneyşih Vremen Do Haşih Dney*, Karaganda.

KAFALI, M. (1971). “Deşt-i Kıpçak ve Cuci Ulusu”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S. 25, İstanbul: Edebiyat Fakültesi. s. 179-188.

KAFALI, M. (1976). *Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.

KAFALI, M. (2005). *Türk Kültüründe Renkler. Makaleler I*, (S. Yalçın, S. Özbek, Haz.). Ankara: Berikan.

KAFESOĞLU, İ. (1980). *Eski Türk Dini*. Ankara: Kültür Bakanlığı.

KAFESOĞLU, İ. (1992). *Harezmsahlar Devleti. Türk Dünyası El Kitabı C. I* (2. Baskı). Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.

KAFESOĞLU, İ. (2000). *Harezmsahlar Devleti Tarihi(485-618/1092-1221)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

KAFESOĞLU, İ. (2002). *Eski Türk Dini. Türkler, C. 3*, Ankara: Yeni Türkiye. s. 290-304.

KAFESOĞLU, İ. (2010). *Türk Milli Kültürü, (31. Basım)*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

KARAMANLIOĞLU, A. F. (1962). *Kıpçaklar ve Kıpçak Türkçesi*, İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, C. 12, s. 175-184.

KÁROLY, C. (1985). “A Kunok Eredetéröl”, *Magyar Östörténet Tanulmányok*, (E. Schütz-É. Apar, Ed.), Budapest.

KAŞGARLI MAHMUT, (2013). *Divanü Lûgat-it Türk*, (B. Atalay, Terc.), C. I-II-III, (Birleştirilmiş Birinci Baskı), Ankara: Türk Dil Kurumu.

KHONIATES, N. (1995). *Historia(Ionnes ve Manuel Komnenos Devirleri)*, (F. Işıltan, Terc.), Ankara: Türk Tarih Kurumu.

KILDIROĞLU, M. (2013). *Kırgızlar ve Kıpçaklar*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

KIRZIOĞLU, F. (1992). *Yukarı-Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

KIZLASOV, L. P. (1964). "Retsenziya Na Knigu A. D. Graça "Drevneturkskie İzvayaniya Tuvı", *Sovetskaya Arheologiya*, 1.

KIZLASOV, L. P. (1964). "O Naznaçenii Drevneturkskih Kamennih İzvayaniy, İzobrajajuşih Ludey", *Sovetskaya Arheologiya*, Moskva: Akademiya Nauk SSSR. s. 27-39.

KIZLASOV, L. P. (1964). Retsenziya Na Knigu A. D. Graça Drevneturkskie İzvayaniya Tuvı, *Sovetskaya Arheologiya*, 1, Moskva: Akademiya Nauk SSSR.

KİNNAMOS, İ. (2001). *İoannes Kinamos'un Historia'sı(118-1176)*, (I. Demirkent, Terc.), Ankara: Türk Tarih Kurumu.

KLYASHTORNY, S. G. (1994). "Runik Abidelerde Kıpçaklar"(E. B. Özbilen, Çev.), *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 89, İstanbul. s. 31-41.

KLYASHTORNY, S. G./T. İ. Sultanov, (2013). *Türkün Üç Bin Yılı*. (A. Batur, Çev.), İstanbul: Selenge.

KOCA, S. (2002). Eski Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat, *Türkler*, C. 3, Ankara: Yeni Türkiye. s. 15-37.

KOCA, S. (2002). Eski Türklerde Devlet Geleneği Ve Teşkilâtı, *Türkler*, C. 2, Ankara: Yeni Türkiye. s. 823-844.

KOCASAVAŞ, Y. (2002). Gök Tanrı İnancı, *Türkler*, C. 3, Ankara: Yeni Türkiye. s. 326-329.

KOÇKAROV, U. Yu. (2004). "Pozdnepolovetskie Pogrebeniya Vsadnikov v Krasnodarskom Krae", *KSİİMK*, Vip CCXVII, 2004 god, Moskva: İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR.

KOMNENA, A. (1996). *Alexiad: Anadolu'da ve Balkan Yarımadası'nda İmparator Alexios Komnenos Dönemi'nin Tarihi*, *Malazgirt'in Sonrası*, (B. Umar, Terc.), İstanbul: İnkılâp.

KONGUR, I. M. (1996). Kumanlar'ın Tarihi, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, S. 115.

KÖPRÜLÜ, M. F. (1944). Kay Kâbilesi Hakkında Yeni Notlar, *Belleten*, C. VIII, S. 31, Temmuz 1944, Ankara: Türk Tarih Kurumu. s. 421-452.

KÖPRÜLÜ, M. F. (1944). Türk ve Moğol sülalelerinde Hanedan Azasının idamında Kan Dökme Memnuiyeti, *Türk Hukuk Tarihi Dergisi*, S. 1, s. 1-9.

KÖPRÜLÜ, M. F. (1992). “Bey”, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C. 6, Ankara: Türk Diyanet Vakfı, s. 11-12.

KÖYMEN, M. A. (1988). Selçuklu Hükümdarı Büyük Alâeddin Keykubad ve Anadolu Savunması. *Belleten LII/205*.

KRASİLNIKOV, K. İ. L. İ. Telnova, (2000). “Polovetskie İzvayaniya Srednego Podontsova: Tipologiya, Evolutsiya, Hronologiya(Po Materialam Kollektiy Luganskoy Oblasti), *Trudi Po Arheologii Stepi Evrope V Epohu Srednevekovya, T. 1, Donetsk Donnu: Donetsk Natsionalny Universitet. s. 227-244.*

KRUPA, T. N., (2012). “Parça olovetskogo Vremeni İz Kurgana “Veselaya Mogila” Na Harkovşine”, *Trudi Po Arheologii Stepi Evrope V Yevrope Srednevekovya, T. 10, Polovetskoe Vremya, Donetsk: Donetsk National University, s. 299-314.*

KUDRYAŞOV, K. V. (1948). *Polovetskaya Step*, Moskva.

KUMEKOV, B. E. (2013). *Arap Kaynaklarına Göre IX-XI. Asırlarda Kimek Devleti*, (Çev. Mehmet Kıldıroğlu, Çingiz Samudinuulu), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

KUMEKOV, B. E. (1990). Ob Etničeskom Sostave Kıpçakov XI-Naç. XIII. vv. Po Arabskim İstočnikam. *Problemi Etnogeneza İ Etničeskoj İstorii Narodov Sredney zii İ Kazahstana*, s. 118-130.

KUMEKOV, B. E. (2001). XII-XIII. Asrın Başında Batı Deşt-i Kıpçak'taki Kıpçak Boy Birliklerinin Etnonimleri Hakkında. (M. Kıldıroğlu, Ç.Samuddinov, Çev.), *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 2, s. 380-394.

KUMEKOV, B. E. (2002) “Kıpçak Hanlığı”, (A. Şalbayev, Çev.), *Türkler*, C. 2, Ankara: Yeni Türkiye. s. 776-784.

KUMEKOV, B. E. (2002) Kimekler. (D. Moldabayeva, Terc.), *Türkler*, C. 2, Ankara: Yeni Türkiye. s. 767-775.

KUMRU, N. (2016). P. V. Golubovskiy ve Eseri: Peçenegi Torki i Polovtsi Do Naşestviya Tatar: Moğol İstilasına Kadar Peçenekler, Uzlar ve Kuman-Kıpçaklar (Tercüme-Tahlil). (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

KURAT, A. N. (1937). *Peçenek Tarihi*, İstanbul: Devlet Basımevi.

KURAT, A. N. (1952). Kazan Hanlığı (1437-1556). *Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi XII/3-4. s. 227-248.*

KURAT, A. N. (1972). *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

KURAT, A. N. (1992). Hazar Kağanlığı, *Türk Dünyası El Kitabı, C. I, (2. Baskı)*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü. s. 178-181.

KUZGUN, Ş. (2015). *Türklerde Yahudilik ve Doğu Avrupa Yahudilerinin Menşei Meselesi Hazar ve Karay Türkleri*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat.

KÜÇÜKERMEN, Ö. (1985). *Kendi Mekânının Arayışı İçinde Türk Evi*, İstanbul: Apa Ofset.

KYLYCHEV, A. (2016). Svedeniya Vostochnıh Avtorov O Plemeni "Kanglı", *Scientific Review Abstract Journal, No: 3* s. 14-17.

LİGETİ, L. (2011). *Bilinmeyen İç Asya, (3. Baskı)*. (S. Karatay, Çev.), Ankara: Türk Dil Kurumu.

MARQUART, J. (1914). Über das Volkstum der Komanen, *in Osttürkische Dialektstudien, C. 13/1*, Berlin.

NİKOLSKAYA, T. N. (1944). "Kurganı Verhney Volgi X-XIII vv.", *Kratkie Soobşeniya İnstitutu İstorii Materialnyı Kulturu (KSİİMK), Vıp XXIII*, 1948 god, Moskva: İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR.

NİZAMİ G. (2004). *İskendername-Şerefname*. (Abdullah Şaiq, Çev. Bakı: Lider Neşriyyat.

OĞUZ KAĞAN DESTANI, (1970). Devlet Kitapları. İstanbul: Milli Eğitim.

OLCAS SÜLEYMAN. (1992). *Az i Ya*, (N. Seferoğlu, Çev.), İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.

ONAY, İ. (2013). İslâm Öncesi Türklerde, Cenaze ve Defin İşlemlerinde Uygulanan Gelenekler ve Bunların Amaçları, *The Journal of Academic Social Science Studies International Journal of Social Science*, Volume 6 Issue 3, s. 479-490.

ONUK, T. (2005), *Osmanlı Çadır Sanatı (XVII.XIX. Yüzyıl)*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı.

ORKUN, H. N. (2011). *Eski Türk Yazıtları, (Birleştirilmiş 3. Baskı)*. Ankara: Türk Dil Kurumu.

OSTROGORSKY, G. (2011). *Bizans Devleti Tarihi* (F. Işıltan, Çev.), Ankara: Türk Tarih Kurumu.

OTROŞENKO, V.V., Yu. Ya. Rassamakin, (1986). Polovetskiy Kompleks Çingulskogo Kurganu, *Arheologiya, Vip. 53*, s. 14-36.

ÖGEL, B. (1981). Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi 1, Ankara: Kültür Bakanlığı.

ÖGEL, B. (1982). *Türklerde Devlet Anlayışı(13. Yüzyıl Sonlarına Kadar)*, Ankara: Başbakanlık Basımevi.

ÖGEL, B. (1984). *Türk Kültür Tarihine Giriş, C. VII*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı.

ÖGEL, B. (1985). *Türk Kültür Tarihine Giriş, C. I-III-IV-V*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı.

ÖGEL, B. (1991). *İslâmiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre, (4. Baskı)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

ÖGEL, B. (2000). *Türk Kültür Tarihine Giriş, C. VI-VIII*, Ankara: Kültür Bakanlığı.

ÖGEL, B. (2001). *Türk Kültürünün Gelişme Çağları, (Genişletilmiş 4. Baskı)*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.

ÖGEL, B. (2010). *Türk Mitolojisi, C. I-II*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

ÖGEL, B. (1948). Türk Kılıcının Menşei ve Tekâmülü, *Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi, VI/5*, Ankara. s. 431-460.

ÖGEL, B. (1982). Türk Mutfağı'nın Gelişmesi ve Türk Tarihi Gelenekleri, *Türk Mutfağı Sempozyumu Bildirileri 31 Ekim-1Kasım 1981*, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi. s. 15-18.

ÖGEL, B. (2002). Devlet Meclisi ve Kurultay. Ankara: Yeni Türkiye. s. 874-887.

ÖNER, M. (1988). *Bugünkü Kıpçak Türkçesi (Tatar, Kazak ve Kırgız Lehçeleri Karşılaştırmalı Grameri)*, Ankara: Türk Dil Kurumu.

ÖZEL, H. (2009). Kıpçak Araştırmaları: Burçoğlu Kabilesi. *Eğitim Dergisi*, S. 22, Mart 2009. <http://www.egitim.gen.tr/tr/index.php/arsiv/21-30/sayi-22-cocuk-edebiyati-mart-2009/311-kipcak-arastirmalari-burcoglu-kabileleri> (Erişim Tarihi: 22.03.2017).

ÖZEL, H. (2017). *Kıpçak Uruk ve Boyları Üzerine Bir İnceleme*, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Tarihi Ana Bilim Dalı, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir .

ÖZERGİN, M. K. (1992). Kimekler, *Türk Dünyası El Kitabı, C. 1 (2. Baskı)*. Ankara. s. 160-174.

ÖZGÜR, C. (2002). "Kıpçakların Dili", *Türkler, C. 3*, Ankara: Yeni Türkiye. s. 692-698.

ÖZKAN, V. (2017). *Türk Kültüründe Bokurt*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

ÖZYETGİN, M. (2001). *Ebû Hayyân Kitâbu'l-İdrâk li Lisâni'l-Etrâk Fiil: Tarihî-Karşılaştırmalı Bir Gramer ve Sözlük Denemesi*. Ankara: Köksav.

PANASUK, N. V. A. N. Usaçuk, (2012). "Nahodki Polovetskih Kamennih İzvayaniy V Severnoy Çasti Ergeney", *Trudi Po Arheologii Stepi Evropi V Epohu Srednevekovya, Tom 10 Polovetskoe Vremya*, Donetsk: Donetskiy Natsionalnyy Universitet. s. 149-154.

PERRİN, M. (2016). *Şamanizm*, (B. Arıbaş, Çev.), İstanbul: İletişim.

PİLİPÇUK, Y. V. (2012). Kıpçakskie Naemniki Na Slujbe U Praviteley Yevrazii, *Trudi Po Arheologii Stepi Yevropi V Epohu Srednevekovya, T. 10 (Polovetskoe Vremya)*, Donetsk: Donetskiy Natsionalnyy Universitet, s. 337-346.

PİLİPÇUK, Y. V. (2014). Konstruiruya Etnonimi: Srednevekovie i Sovremennie Refleksii Otnositelno Etnikonov Kıpçakov, *Materiali i İssledovaniya Po Arheologii Severnogo Kavkaza, Vipusk 14*, Armavir- Krasnodar. s. 114-122.

PİLİPÇUK, Y. V. (2013). "Polovetskie Babı" Kak İstoçnik Po Sotsialnoy İstorii Kıpçakov", *Kazak Orkenieti Kazahskaya Tsivilizatsiya The Kazakh Sivilization*, No: 3(52), Almatı.

PLETNEVA, S. A. (1974). *Polovetskie Kamennie İzvayaniya*, Moskva: SAI

PLETNEVA, S. A. (2003). *Koçevniki Yujnorusskih Stepey v Epohu Srednevekovya IV-XIII veka*, İzdatelstvo Voronejskogo Gosudarstvennogo Universiteta.

PLETNEVA, S. A. (2010). *Polovtsi*, Moskva: İzdatelstvo Lomonosov.

PLETNEVA, S. A. (1975). Polovetskaya Zemliya, *Drevnerusskie Knyajestva X-XIII vv.* Moskva: İzdatelstvo Nauka. s. 260-299.

PLETNEVA, S. A. (1974). "Jenskaya Polovetskaya Statuya S. Rebenkom, *Sovetskaya Arheologiya*, 3, Moskva: Akademiya Nauk SSSR. s.258-263.

PLETNEVA, S. A. (1991). Otnoşeniya Vostoçnoevropeyskih Koçevnikov s Vizantiej i Arheologičeskie İstoçniki, *Sovetskaya Arheologiya*, 3, Moskva: Akademiya Nauk SSSR.

POLAT, İ. E. (2009). Kıpçak Türklerinin Arap Medeniyetine Katkıları, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Volume 2/7, s. 207-217.

POLYAKOVA, O. A., (2012). Lazuritovie Podveski İz Pogrebeniy Koçevnikov Yugo-Vostoçnoy Yevropi XI-XIII vv., *Trudi Po Arheologii Stepi Yevropi V Epohu*

Srednevekoviya, T. 10(Polovetskoe Vremya), Donetsk: Donetsk National University, s. 281-298.

POLNOE SOBRANIE RUSSKĪH LETOPĪSEY, (1841). Tom Tretiy (Novgorodskiya Letopisi), Sanktpeterburg : Arheografiçeskoyu Kommissieyu.

POLNOE SOBRANIE RUSSKĪH LETOPĪSEY, (1845). Tom Vtoroy (Īpatievskaya Letopis), Sanktpeterburg: Arheografiçeskoyu Kommissieyu.

POLNOE SOBRANIE RUSSKĪH LETOPĪSEY, (1846). Tom Perviy (Lavrentievskaya Ī Troitskaya Letopisi), Sanktpeterburg: Arheografiçeskoyu Kommissieyu.

POTEMKĪN, T. M. (2011). Etnokulturniy Ī Sotsialnyy Aspektı Pozdnekoçevniçeskikh Pogrebeniy S Kotlom, *Arheologiçeskie Zapiski, Vipusk 7*, RROO “Donskoe Arheologiçeskoe Obşestvo”, s. 287-296.

POTEMKĪN, T. M. (2012).”İerarhiya Polovetskoy Znati(Po Pogrebeniyam So Statusnimi Predmetami), *Trudi Po Arheologii Stepi Yevropı V Epohu Srednevekoviya, Tom 10 Polovetskoe Vremya*, Donetsk: Donetskiy Natsionalnyy Universitet. s. 7-36.

PRĪTSAK, O. (1995). Polovetsler ve Ruslar. (E. B. Özbilen, Terc.), *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, S. 94*, İstanbul. s. 153-169

PRĪTSAK, O. (2002). Türk-Slav Ortak Yaşamı: Güneydoğu Avrupa'nın Türk Göçebeleri”, (O. Karatay, Çev.), *Türkler, C. 2*, Ankara: Yeni Türkiye. s.509-521.

PROKOFYEV, P. V. T. E. Prokofyeva, (2012). Dva Kompleksa S Polovetskimi Statuyami Na Reke Kundruçyev, *Trudi Po Arheologii Stepi Yevropı V Epohu Srednevekoviya, Tom 10 Polovetskoe Vremya*, Donetsk: Donetskiy Natsionalnyy Universitet. s. 95-116.

PUSTOVALOV, S. J. (2012). Polovetskoe Svyatilişe U Sela Vivodovo, *Trudi Po Arheologii Stepi Yevropı V Epohu Srednevekoviya, Tom 10 Polovetskoe Vremya*, Donetsk: Donetskiy Natsionalnyy Universitet. s. 85-94.

RÁSONYĪ, L. (1971). *Tarihte Türklük*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.

RÁSONYĪ, L. (1939). Tuna Havzasında Kuman-Kıpçaklar, *Bulleten, C. III, S. 11/12*, Ankara Temmuz 1939, s. 401-422.

RÁSONYĪ, L. (2006). Kuman Özel Adları, *Doğu Avrupada Türklük*, (Y. Gedikli, Haz.), İstanbul: Selenge. s.151-268.

RÁSONYĪ, L. (2006). Tuna Havzasında Kumanlar, *Doğu Avrupada Türklük* (Y. Gedikli, Haz.), İstanbul: Selenge. s. 113-140.

RÁSONYÍ, L. (2006). Türk-Macar İlişkilerinin Kaynakları, *Doğu Avrupada Türklük* (Y. Gedikli, Haz.), İstanbul: Selenge. s. 87-112.

RÁSONYÍ, L. (2006). Türk Has İsimleri, *Doğu Avrupada Türklük* (Y. Gedikli, Haz.), İstanbul: Selenge. s. 141-150.

RASOVSKİY, D. A. (2012). Polovtsı. Çernıe Klobuki: Peçenegi, Torki , Barendey Na Rusi i v Vengrii(Rabotı Raznih Let), *İstoriko-Generalogičeskiy Proekt "Suyunovi" Seriya" Materialı i İssledovaniya" Tom 1*, Moskva Tsivoi. s. 112-130.

RASOVSKİY, D. A. (2004). Kumanlar, Kuman Topraklarının Sınırları. (M. U. Yücel, Terc.), *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S. 40, İstanbul: Edebiyat Fakültesi. s. 159-186.

RIBAKOV, B. A. (1952). Russkie Zemli Po Karte İdrisi 1154 Goda, *Kratkie Soobşeniya İnstituta İstorii Materialnoy Kulturu, Vip XLIII, 1952 God*, Moskva: İzdatelstvo Akademia Nauk SSSR. s. 3-44.

ROUX, J. P. (1999). *Altay Türklerinde Ölüm* (A. Kazancıgil, Çev.), İstanbul: Kabalıcı.

ROUX, J. P. (2005). Orta Asya'da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar (A. Kazancıgil-L. Arslan, Çev.), İstanbul: Kabalıcı.

ROUX, J. P. (2011). *Türklerin ve Moğolların Eski Dini* (A.Kazancıgil, Çev.), İstanbul: Kabalıcı.

ROUX, J. P. (2012). *Türklerin Tarihi Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 Yıl* (A. Kazancıgil-L. Arslan Özcan, Çev.), İstanbul: Kabalıcı.

ROUX, J. P. (2014). *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*. (L. Arslan Özcan, Çev.) İstanbul: Kabalıcı.

RUBRUK, W. (2001). *Moğolların Büyük Hanına Seyahat 1253-1255*, (E. Ayan, Çev.), İstanbul: Ayışığı Kitapları.

SAFRAN, M. (1993). *Yaşadıkları Sahalarda Yazılan Lûgatlara Göre Kuman/Kıpçaklar'da Siyasi, İktisadi, Sosyal ve Kültürel Yaşayış*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.

SARITAŞ, E. (2012). *Sarı Uyurlar*, İstanbul: Selenge.

SAVİNOV, D. G. (1984). Sibirskie Realii Polovetskih Kamennih İzvayaniy, *Arheologiya Yuga Sibiri İ Dalnego Vostoka*, Novosibirsk. s. 115-122.

SAVİNOV, D. G. (2005). Drevneturkskie Plemena V Zerkale Arheolohii, Stepnie İmperii Drevney Yevrazii(S. G. Klyaştorıny-D. G. Savinov), Sankt-Peterburg. s. 285-300.

SERBİNOY, K. M. (1950). *Kniga Bolşomu Çerçeju Kniga Bolşomu Çerçeju*, Moskva-Leningrad.

SIMONOVIÇ, E. A. (1956). Pogrobeniya X-XII vv. Kamenskogo Mogilnika, *Kratkie Soobşeniya İnstituta İstorii Materialny Kulturi, Vip LXV, 1956 god*, Moskva: İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR.

SİNİTSİN, İ. V. (1951). Arheologičeskie İssledovaniya v Nijnem Povoljye i Zapadnom Kazahstane, *Kratkie Soobşeniya İnstituta İstorii Materialny Kulturi, Vip XXXVII, 1951 god*, Moskva Leningrad: İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR.

SMİRNOV, K. F. (1954). Rabota Pervogo Nijnevoljskogo Otryada Stalingradskoy Ekspeditsii, *Kratkie Soobşeniya İnstituta İstorii Materialny Kulturi, Vip LV, 1954 god*, Moskva: İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR.

SPİNEİ, V. (2008). The Cuman Bishopric-Genesis and Evolution, *The Other Europe in the Middle Ages: Avars, Bulgars, Khazars and Cumans (East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450-1450), Cilt:2*, (F. Curta, Ed.), Leiden.

SPİTSİN, A. A. (1899). Kurgani Kievskih Torkoh, *Zapiski Russkogo Arheologičeskogo Obşestva, T. XI*.

STEPİEVRAZİİ VEPOHU SREDNEVEKOVYA, (1981). Arheologiya SSSR, Moskva: İzdatelstvo Nauka.

STOYANOV, V. (2002). Bulgar Tarihinde Kumanlar (XI-XIV. Yüzyıllar), (Z. Zafer, Terc.), *Türkler*, C. 2, Ankara: Yeni Türkiye. s. 798-809.

STRATEGİKON BİZANS KÜLTÜRÜNDE STRATEJİ SANATI (2011). (G. T. Dennis, Haz.) (V. Atmaca, Çev.), İstanbul: Kırmızı Kedi.

SÜMER, F. (1999). *Oğuzlar*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.

SÜMER, F. (1995). Peçenekler IX-XII. Yüzyıllarda Yaşamış Ünlü Bir Türk Eli, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S.94, s. 61-67.

SÜMER, F. (2002). Kimek, *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 26. İstanbul: *Türk Diyanet Vakfı*. s. 25-26.

SÜMER, F. (2011). Tatarlar, *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 40. İstanbul: Türk Diyanet Vakfı. s. 168-170.

ŞALOBUDOV, V. N. (1990). Eşyö Raz Nahodkah Raspryamlenih Griven V Polovetskih Pogrebeniyah, *İssledovaniya Po Arheologii Podneprovya*, Dnepropetrovsk: İzdatelstvo DGU s. 107-118.

ŞALOBUDOV, V. N. P.P. Lesniçiy, (2003). Opıt Rekonstruksii Pozdnekoçevniçeskih Povorok (Po Materialam Polovetskih Pogrobeniy Podneprovya), *Trudi Po Arheologii Stepi Yevropı V Epohu Srednevekoviya*, T. 3, (Polovetsko-Zolotoordinskoe Vremya), Donetsk. s. 193-206.

ŞAMŞİDENOVA, F. M. (2004). Kıpçakların Türk Halklarının Etnogenezindeki Rolü. (A. İsin, Çev.), *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 153.

ŞEŞEN, R. (2001). *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Şihabeddin b. Fazlullah El-Ömerî, (2004). *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım*. (A. Batur, Çev.). İstanbul: Selenge.

ŞVETSKOV, M. L. (1979). Polovetskie Svyatilişa, *Sovetskaya Arheologiya*, 1 Moskva: Akademiya Nauk SSSR. s. 199-209.

ŞVETSKOV, M. L. (1980). Kotlı İz Pogrobeniy Srednevekovih Koçevnikov, *Sovetskaya Arheologiya*, 2 Moskva: Akademiya Nauk SSSR. s. 192-202.

TANERİ, A. (1975). *Türk Devlet Geleneği Dün ve Bugün*, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.

TANYU, H. (1968). *Türklerde Taşla İlgili İnançlar*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.

TANYU, H. (1980). *İslâmlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı*, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.

TARASENKO, E. N., Okrestnosti Rozovki do Mongolskogo Naşestviya, İstoriçeskiy http://papacoma.narod.ru/books/rozovka/rozovka_5.htm (23. 10. 2015)

TAŞAĞIL, A. (2013). *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları (MÖ III-MS X. Asır)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

TAŞAĞIL, A. (2008). İslâm Öncesi Devirde Türk Ordusu, *Eskiçağ'dan Modern Çağ'a Ordular-Oluşum, Teşkilât ve İşlev-* (F. M. Emecen, Ed.), İstanbul: Kitabevi, s. 153-181.

TEKİN, T. (1998). *Orhon Yazıtları*, İstanbul: Simurg.

TOBİASZ, A. G. (2013). *Monumental Polovtsian Statues In Eastern Europe: the Archaeology, Conservation and Protection*, London: Versita.

TOGAN, A. Z. V. (1981). *Umumi Türk Tarihi'ne Giriş, C. I*, İstanbul: Enderun Kitabevi.

- TOGAN, A. Z. V. (1982). *Oğuz Destanı: Reşideddin Oğuznâmesi Tercüme ve Tahlili*, (2. Baskı). İstanbul: Enderun Kitabevi.
- TOLSTOV, S.P. (1947). Gorodz Guzov. *Sovetskaya Etnografiya*, 3. s. 55-103.
- TOPARLI, R., H. Vural, R. Karaatlı. (2007). *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, (2. Baskı). Ankara: Tük Dil Kurumu.
- TRYJARSKİ, E. (2012). *Türkler ve Ölüm* (H. Er, Çev.), İstanbul: Pinhan.
- TUDELA'LI BENJAMİN ve RATİSBON'LU PETACHİA, (2013). *Ortaçağda İki Yahudi Seyyahın İslâm Dünyası Gözlemleri* (N. Arslantaş, Çev.), İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı.
- TURAN, O. (2003). *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, (8. Basım). İstanbul: Ötüken.
- TURAN, O. (2002). Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi, *Türkler*, C. 2, Ankara: Yeni Türkiye. s. 845-856.
- TÜRKDOĞAN, O. (2003). *Türk Tarihinin Sosyolojisi*, İstanbul: IQ Kültürsanat.
- URFALI MATEOS. (2000). *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli(1136-1162)*, (H. D. Andreasyan, Çev.), (E. Dulaurer, notlar- H. Yınanç, Çev.), Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- UŞNİTSKİY, V. V. (2012). Vostoçnie Kornı Kıpçakov: Etnokulturnie Paralleli S Narodami Sibiri, *Trudı Po Arheologii Stepi Yevropı v Epohu Srednevekovya, Tom 10 Polovetskoe Vremya*, Donetsk: Donetskıy Natsionalnıy Universitet.
- ÜNAL, O. (2010). Kodeks Kumanikus 1A-55A (Giriş-Metin-Dizin), (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- VÁSARY, I. (2000). *Kumanlar ve Tatarlar Osmanlı Öncesi Balkanlar'da Doğulu Askerler(1185-1365)*. (A. C. Akkoyunlu, Terc.), İstanbul: Yapı Kredi.
- VÁSARY, I. (2007). *Eski İç Asya'nın Tarihi*. (İ. Doğan, Çev.). İstanbul: Ötüken.
- VÁSARY, I. (1988). Orthodox Christian Qumans and Tatars of the Crimea in the 13th-14th Centuries, *Central Asiatic Journal*, C. 32, Wiesbaden
- VERNADSKY, G. (2007). *Moğollar ve Ruslar* (E. B. Özbilen, Çev.). İstanbul: Selenge.
- VESELOVSKİY, N. İ. (1915). *Sovremennoe Sostoyanie Voprosa O "Kamennih Babah" İli "Balbalah"*, Zap. İmp. Odesskogo ob-va İstorii İ Drevnostey, T. XXXII, Odessa.

- YA'KUBÎ, (2002). *Ülkeler Kitabı*, (M. Ağarı, Terc.), İstanbul: Ayışığı Kitapları.
- YAKUBOVSKİY, A. Y. (2000). *Altın Ordu ve Çöküşü* (H. Eren, Çev.), Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- YAKUBOVSKİY, A. Y. (1954). İbn-i Bibi'nin XIII. Asır Başında Anadolu Türklerinin Sudak, Polovets (Kıpçak) ve Ruslara Karşı Yaptıkları Seferin Hikâyesi", (İ. Kaynak, Terc.) *Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. XII, S. 1-2, Mart-Haziran, s. 207-226.
- YERMOLENKO, L. M. (2004). *Srednevekovie Kamennie İzvayaniya Kazahstanskikh Stepey*, Novosibirsk.
- YEVGLEVSKİY, A. V.-N. M. Danilko, (2012). Kultoviy Kompleks Polovetskogo Vremeni Na Praboberejye Dnepra, *Trudi Po Arheologii Stepi Yevropi v Epohu Srednevekovya*, T. 10 Polovetskoe Vremya, Donetsk: Donetskii Natsionalnyy Universitet, Donetsk. s. 117-134.
- YEVSTİGNEEV, Yu. A. (2011). Kıpçaki/Kunı/Polovtsı/Kumani: Odin Etnos ili Çetire?, *Lavrovskiy Sbornik*, Materialı XXXIV i XXXV Sredneaziatsko-Kavkazskih Çteniy 2010-2011 gg.
- YEVSTİGNEEV, Yu. A. (2011). Polovtsı: Kto Oni? (K Voprosu Ob İh Etničeskoj İdentičnosti), "Obşestvo. Sreda. Razvitie", SPB, No:2, s. 57-63.
- YEVSTİGNEEV, Yu. A. (2011). *Kıpçaki/Polovtsı/Kumani i ih Potomki (K Probleme Etničeskoj Preemstvennosti)*, SPB http://www.ereading.club/chapter.php/1017224/52/Evstigneev_Kypchaki_polovcy_kumany_i_ih_potomki_k_probleme_etnicheskoj_preemstvennosti.html (Erişim 29.09.2016)
- YEVSTİGNEEV, Yu. A. "Kıpçaki: Etnos i Yego İmya", *Obşestvo. Sreda. Razvitie*, No: 3, 2012, s. 97-102.
- YILDIZ, H. D. (2011). *İslâmiyet ve Türkler*, İstanbul: İlgi Kültür Sanat.
- YILMAZ, A. (2005). Baba mı, balbal mı yoksa bediz mi? *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C. 2, S. 4, Ankara. s. 206-214.
- YORULMAZ, O. (2012). *Geçmişten Günümüze Kanglı Türkleri*, İstanbul: Ötüken.
- YUSİPOVA, R. R. (2006). *Yeni Türkçe-Rusça Sözlük*, İstanbul: Multilingual.
- YUSUF HAS HACİP, (2007). *Kutadgu Bilig, I*, (R. R. Arat, Haz.), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

- YÜCEL, M. U. (2007). *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- YÜCEL, M. U. (2001). Rus Yıllıklarına Göre: Kuman Kıpçakların Güney Rus Bozkırlarında Yaşadıkları Sahalar, *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 132, Haziran s. 59-68.
- YÜCEL, M. U. (2002). Kuman-Kıpçaklarda Toplum ve Kültür Hayatı, *Türkler*, C.III, Ankara: Yeni Türkiye. s.191-195.
- YÜCEL, M. U. (2002). Hazar Hakanlığı, *Genel Türk Tarihi*, C. 2, Ankara: Yeni Türkiye. s. 149-179.
- YÜCEL, M. U. (2002). Kıpçaklar. *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 25, Ankara: Türk Diyanet Vakfı. s. 420-42.
- YÜCEL, M. U. (2004). İlk Rus Yıllıklarında Geçen Türk Kavimlerine Âit Şahıs İsimleri”, *İstanbul Üniversitesi Tarih Dergisi*, S. 39, s. 180-212.
- YÜCEL, M. U. (2006). Kuman-Kıpçaklar’ın Tarihinde İgor Destanı’nın Yeri ve Önemi, *Bellekten*, C. LXX, S. 258, Ankara. s. 523-559.
- YÜCEL, M. U. (2009a). Doğu Avrupa Türklerinde Temizlik (Avrupa Hunları, Avar, Bulgar, Hazar, Peçenek, Kuman-Kıpçak), *Temizlik Kitabı* (E. Gürsoy Naskali-M. S. Arçın, Ed.), İstanbul: Kitabevi. s. 333-352.
- YÜCEL, M. U. (2009). The end of Cumans: Batle of Kalka entrence into eastern Europe, *Otan Tarihi*, , Almatı/Kazakistan. s.11-21.
- YÜCEL, M. U. (2009). Cengiz’in Batı siyasetinde Kalka Savaşının Yeri ve Önemi, *Kazakistan Bilim Beru Juyesindegi Tarih Penlerinin Özekti Meseleleri, III Halkaralık Gilmi-Praktikalık Konferentsiyasının Materialdarı*, Çimkent-Kazakistan. s. 74-83.
- YÜCEL, M. U. (2013). Uzlar (Oğuzlar) *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, (Edt. Osman Karatay-Serkan Acar), Kitabevi Yayınları: İstanbul s. 529-540.
- YÜCEL, M. U. (2013). Kumanlar(Kıpçaklar), *Doğu Avrupa Türk Tarihi*(Edt. Osman Karatay-Serkan Acar), Kitabevi Yayınları, İstanbul 2013, s. 541-575.
- YÜCEL, M. U. (2014). Selçuklu Çağında Kuman-Kıpçaklar, *TYB Akademi*, S. 12, Ankara, s. 65-86.
- ZYABLİN, L. P. (1952). *Arheologičeskie Pamyatniki Koçevnikov X-XIV vv. Vostočnoy Evropı*, Moskva.

EKLER

EK 1: Kuman/Kıpçak Taş Heykel Kataloğu (Pletněva, 1974: 77-112).

BULUNDUĞU YER	SAYI	CİNSİYET
Dnipropetrovsk Tarih Müzesi	60	23 Erkek 37 Kadın
Dnipropetrovsk Bölgesi	52	21 Erkek 13 Kadın 18 bilinmez
Nikolskiy Yerel Tarih Müzesi	3	1 Erkek 2 Kadın
Krivorozkiy Yerel Tarih Müzesi	3	2 Erkek 1 Kadın
Kiev Tarih Müzesi	8	2 Erkek 5 Kadın 1 Belirsiz
Kiev Ulusal Ukrayna Sanat Tarihi Müzesi	3	2 Erkek 1 Kadın
Zaporojskiy Yerel Tarih Müzesi	9	4 Erkek 5 Kadın
Zaporoj Bölgesi Berdyanskiy Yerel Tarih Müzesi	14	10 Erkek 4 Kadın
Melitopolskiy Yerel Tarih Müzesi	2	2 Kadın
s. Belotserkovka Kuybişevskogo r-na	92	30 Erkek 26 Kadın 36 Belirsiz
Donetsk Yerel Tarih Müzesi	24	13 Erkek 7 Kadın 4 Belirsiz
Donetsk Devlet Üniversitesi	9	2 Erkek 7 Kadın
Donetsk Bölgesi Anadol's Ormancılık	27	14 Erkek 12 Kadın 1 Belirsiz
Donetsk Bölgesi s. Temruk Volodarskogo r-na	18	4 Erkek 9 Kadın 5 Belirsiz
Canovskiye Yerel Tarih Müzesi	34	19 Erkek 15 Kadın
g. Canov	3	3 Erkek
Donetsk Bölgesi	329	118 Erkek 126 Kadın 85 Belirsiz

Harkov Tarih Müzesi	3	1 Erkek 1 Kadın 1 Belirsiz
Harkov Devlet Üniversitesi	23	15 Erkek 5 Kadın 3 Belirsiz
Harkov Bölgesi İzumskiy Müzesi	10	5 Erkek 5 Kadın
Harkov Bölgesi	105	33 Erkek 30 Kadın 42 Belirsiz
Belgorodskiy Yerel Tarih Müzesi	1	Belirsiz
Belgorod Bölgesi	1	1 Kadın
Kurskiy Yerel Tarih Müzesi	10	6 Erkek 4 Kadın
Poltavskaya Bölgesi	2	2 Erkek
Sumskaya Bölgesi	3	1 Erkek 2 Belirsiz
Voroşilovgradskiy Yerel Tarih Müzesi	4	1 Erkek 2 Kadın 1 Belirsiz
Pedagoji Enstitüsü Önü Voroşilovskiy Park Müzesi	86	40 Erkek 33 Kadın 13 Belirsiz
Rostov Yerel Tarih Müzesi	10	5 Erkek 3 Kadın 2 Belirsiz
Novoçerkaskiy Kazak Tarihi Müzesi	10	5 Erkek 3 Kadın 2 Belirsiz
Novoçerkaskiy Şehir Bahçesi	5	1 Erkek 4 Kadın
Novoçerkaskiy Bağcılık Müzesi	2	2 Erkek
Azovskiy Müzesi	4	1 Erkek 3 Kadın
Tanaiskiy (Nedvigovskiy) Müzesi	6	4 Kadın 2 Belirsiz
Taganrogskiy Yerel Tarih Müzesi	18	5 Erkek 10 Kadın 3 Belirsiz
Rostov Bölgesi	115	44 Erkek 38 Kadın 33 Belirsiz
Stavropolskiy Yerel Tarih Müzesi	13	5 Erkek 7 Kadın

		1 Belirsiz
Pyatigorskiy Yerel Tarih Müzesi	2	2 Kadın
Stavropolskiy Cıvarı	13	4 Erkek 7 Kadın 2 Belirsiz
Krasnodarskiy Cıvarı	2	1 Erkek 1 kadın
Krasnodarskiy Müzesi	53	28 Erkek 20 Kadın 5 Belirsiz
Kırım Simferopolskiy Müzesi	14	9 Erkek 3 Kadın 2 Belirsiz
Sevastopolskiy (Hersonesskiy) Müzesi	1	Kadın
Yevpatoriyskiy Müzesi	2	2 Erkek
Yaltinskiy Müzesi	2	1 Erkek 1 Kadın
Kerçenskiy Tarih ve Arkeoloji Müzesi	1	Erkek
Feodosiyskiy Yerel Tarih Müzesi	2	Belirsiz
Alupka	1	1 Erkek
Odesskiy Arkeoloji Müzesi	37	10 Erkek 25 Kadın 2 Belirsiz
Nikolaevskiye Yerel Tarih Müzesi	2	1 Kadın 1 Belirsiz
Hersonskiye Yerel Tarih Müzesi	19	10 Erkek 4 Kadın 5 Belirsiz
Hersonskaya Bölgesi	3	Belirsiz
Askaniya-Nova	14	3 Erkek 7 Kadın 4 Belirsiz
Voronejskiy Tarih Müzesi	3	1 Erkek 2 Kadın
Voronejskaya Bölgesi	5	2 Erkek 3 Kadın
Saratovskiye Yerel Tarih Müzesi	8	8 Erkek
Saratovskaya Bölgesi	9	3 Erkek 1 Kadın? 5 Belirsiz
Balaşovskaya Bölgesi	4	3 Erkek 1 Kadın

Penzenskaya ve Kuybişevskaya Bölgesi	2	1 Kadın? 1 Belirsiz
Volgogradskiy Yerel Tarih Müzesi	2	1 Erkek 1 Belirsiz
Volgogradskaya Bölgesi	6	2 Erkek 1 Kadın 3 Belirsiz
Kalmitzkaya ASSR	1	1 Erkek
Moskva Ulusal Tarih Müzesi	32	11 Erkek 19 Kadın 2 Belirsiz
SSSR İm. V. İ. Lenina Devlet Kütüphanesi	1	1 Erkek
“Kolomenskoe” Müzesi	1	1 Erkek
“Abramtsevo” Müzesi	3	2 Erkek 1 Kadın
Ermitaj	2	2 Kadın
Bolgariya. Kolarovgradskiy Müzesi	2	1 Erkek 1 Kadın
Bolgar Şehri	1	

ÖZGEÇMİŞ

1. Genel

Unvanı Adı Soyadı :	Araştırma Görevlisi Aslı ÇANDARLI ŞAHİN		
Yazışma Adresi:	Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü		
Doğum Tarihi ve Yeri:	22.01.1980/Burhaniye		
E-Posta :	aslicandarli@mu.edu.tr	Faks:	-

2. Eğitim:

Öğrenim Dönemi	Derece (*)	Üniversite	Öğrenim Alanı
2008-2011	Yüksek Lisans	Balıkesir Üniversitesi	Tarih
2004-2008	Lisans	Balıkesir Üniversitesi	Tarih